

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 1 (2023)

Павлодар

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания
№ KZ30VPY00029268
выдано
Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность
публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.
д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора Анесова А. Ж., доктор PhD
Ответственный секретарь Уайханова М. А., доктор PhD

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)
Еспенбетов А. С., д.ф.н., профессор
Трушев А. К., д.ф.н., профессор
Маслова В. А., д.ф.н., профессор (Белоруссия)
Пименова М. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)
Баратова М. Н., д.ф.н., профессор
Аймұхамбет Ж. А., д.ф.н., профессор
Шапауов Ә. Қ., к.ф.н., профессор
Шоқубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

МАЗМҰНЫ

Абдырова А. О.	
Ғалым Қ. П. Жүсіп шығармалары және көкейкесті мәселелер	10
Аймұхамбет Ж. Ә., Айтуғанова С. Ш., Миразова М. Н.	
«Жан» концепциясының поэтологиялық интерпретациясы (Платоннан және миф баяндарынан Абай поэзиясына дейін).....	19
Аубакирова Қ. Қ., Мустафаева А. А., Кулахметова М. С.	
«Иршадул-мулук уәс-салатин» жазба ескерткіші (XIV ғ.) теолингвистикалық дерек ретінде	31
Ахтаева Н. Х., Нанай Ф. Е., Сарыбаева Б. Ж.	
Интернет-коммуникацияның ерекшелігі.....	44
Бауыржанұлы Е., Әшімханова С. А.	
Идеологияның көркем аудармаға әсері: Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» мысалында	53
Бекмухан Д. Б., Анесова А. Ж., Акмагамбетова Б. Е., Бектурганова З. Б.	
Шет тілін оқыту барысында оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыру.....	65
Болатбекова Ж. Б., Картаева А. М., Жұмақаева Б. Д.	
Абайдың ағылшын тіліндегі аудармаларын салыстыра талдау және оқыту	75
Джакипова Г. А., Бейсенова Ж. С., Шахметова Н. А.	
Көркем индивидуализм феноменінің негізгі белгілері Қазақстан әдебиеті 2010-2020 жж.	88
Джакыпбекова М. Т., Кыяхметова Ш. А.	
«Қобыланды батыр» жырындағы этнографизмдердің танымдық сипаты..	100
Елікпаев С. Т., Қапасова Б. Қ., Кожас Д. А.	
Қазақ әдебиетіндегі кейіпкер болмысы: өзгеріс пен ұласу	111
Жумадилова Г. Б., Сағынтаева Ж. Қ., Шаһарман Ә. П.	
Қарағанды облысы Ақтоғай өңірі топонимдеріндегі аңыздардың көрінісі ..	121
Жусубалина Ж. М., Карабаева Л. К., Тлеубердиев Б. М.	
Қазақ медиамәтінінің қазіргі коммуникативті кеңістіктегі рөлі	135
Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н.	
Мәшһүр Жүсіптің халық ауыз әдебиетін жинау тарихы	147
Искакова Г. Ж., Шалабай Б.	
Антропоморфизм, зооморфты метафоралар көркем мәтінде автор модальдылығының берілу құралы ретінде	156
Кадирова М. С., Юсупова А. Ш.	
Сөздің семантикалық құрылымындағы көп мағыналылық (XIX ғасырдағы ескерткіш материалында).....	169
Капанова Д. Е.	
Tiktok шетел тілін үйренудің тиімді құралы	186
Кок А., Кадырова Б. М., Копаева А. К.	
Қазақы қалжыңдардың ұлттық-тілдік табиғаты.....	196

Кривенко Г. А. Саяси дискурс қоғамдық пікірді манипуляциялау алаңы ретінде	204
Кусепова Г. Т., Кенжигожина К. С., Жумабекова Б. К. Танымал құқықтық дискурстың жанрлық ерекшеліктері	216
Матаева А. К., Жұмаәул С. Б., Коптева Э. И. Қазіргі қазақ әдебиеттануы: жетістіктер, проблемалар, даму перспективалары.....	227
Машрапова З. С., Болат А. Тіл, ойлау, ми: нейролингвистиканың негізгі мәселелері	239
Нұрғали Қ. Р., Амангелді М. Д. Б. Қанапьяновтың лирикасының мотивтік доминанттары	250
Нұрпейісова С. К. Орыс және қазақ тілдерінде меншіктілік мағынаны білдіру тәсілдерін қалыптастыру тарихының кезеңдері туралы	263
Паланджи И., Цветкова А. Евгений Водолазкиннің «Лаврадағы» атау жүйелері ортағасырлық халықтық дәстүрдің объективті арқылы	274
Садуақасова А. Т., Ибраева Ж. К. Шет тілін оқытуда көркем мәтінді психоллингвистикалық талдау әдістері ..	286
Сакиева Г. О., Ибраймова Л. Ә., Молдағали Б. Мультимедиялық корпус жасаудың проблемалары	297
Сатыбалдин А. С. Қажым Жұмалиевтің фольклортанудағы ізденістері.....	308
Сүлеева Г. С., Есетова А. Т., Жансеитова С. С. Фреймдердің когнитивті құрылымы және оларды музыкатанудың қосалқы тілінде санаттаудың тәсілі	321
Сүлейменова Ж. А., Йылдыз Н. А., Муратова А. Н. Орта ғасырлық сопы әдебиетіндегі әйел идеалы (мұраты) (Ясауи хикметтері негізінде).....	332
Тлеубаев С. Б., Жылқайдар С. А., Ғалбиат Т., Утепберген А. М. «Олжабай батыр» жырындағы тұрақты сарындар сипаты	345
Хашип М. Шетел тілін оқыту үрдісінде өздік жұмысын ұйымдастыру түрлері.....	355
Шаикова Г. К. Славян және түркі әлемнің тіліндегі бейнесі «жоғары» ұғымы коцептінің мәні	367
Шахжанова Г. К. Ғалым С. Қасқабасовтың хикаялары туралы зерттеулері.....	376
Авторлар туралы ақпарат	386
Авторларға арналған ережелер.....	407
Жарияланым этикасы.....	431

СОДЕРЖАНИЕ

Абдырова А. О. Произведения ученого К. П. Жусипа и актуальные проблемы	10
Аймухамбет Ж. А., Айтуганова С. Ш., Миразова М. Н. Поэтологическая интерпретация концепции «душа» (От Платона и мифических повествований до поэзии Абая)	19
Аубакирова К. К., Мустафаева А. А., Кулахметова М. С. Письменный памятник «иршадул-мулук уас-салатин» (xiv в.) Как теоллингвистический источник	31
Ахтаева Н. Х., Нанай Ф. Е., Сарыбаева Б. Ж. Специфика интернет-коммуникации.....	44
Бауржанулы Е., Ашимханова С. А. Влияние идеологии на художественный перевод: на примере «кочевников» Ильяс Есенберлина.....	53
Бекмухан Д. Б., Анесова А. Ж., Акмагамбетова Б. Е., Бектурганова З. Б. Формирование исследовательских навыков у учеников при обучении иностранному языку.....	65
Болатбекова Ж. Б., Картаева А. М., Жумакаева Б. Д. Сравнительный анализ и преподавание английских переводов Абая.....	77
Джакипова Г. А., Бейсенова Ж. С., Шахметова Н. А. Основные черты феномена художественного индивидуализма в литературе Казахстана с 2010 по 2020 год.....	88
Джакыпбекова М. Т., Кыяхметова Ш. А. Познавательный характер этнографизмов в эпосе «кобланды батыр»	100
Еликпаев С. Т., Капасова Б. К., Кожас Д. А. Личность героя в казахской литературе: перемены и перерастание	111
Жумадилова Г. Б., Сагынтаева Ж. К., Шаһарман А. П. Проявление легенд в топонимах актогайского района карагандинской области.....	121
Жусубалина Ж. М., Карабаева Л. К., Тлеубердиев Б. М. Роль казахского медиатекста в современном коммуникативном пространстве.....	135
Жусупов Н. К., Баратова М. Н. История сбора народной литературы Машхур Жусипом	147
Искакова Г. Ж., Шалабай Б. Антропоморфизм, зооморфные метафоры как средство передачи авторской модальности в художественном тексте	156
Кадирова М. С., Юсупова А. Ш. Многозначность в семантической структуре слова (на материале памятника XIX века)	169
Капанова Д. Е. Tiktok–эффе́ктивный инструмент для изучения иностранного языка	186

Кок А., Кадырова Б. М., Копеева А. К. Национальный и языковой характер казахских шуток.....	196
Кривенко Г. А. Политический дискурс как площадка манипулирования общественным мнением	204
Кусепова Г. Т., Кенжигожина К. С., Жумабекова Б. К. Жанровые особенности популярно-юридического дискурса	216
Матаева А. К., Жумагул С. Б., Коптева Э. И. Современное казахское литературоведение: достижения, проблемы, перспективы развития	227
Машрапова З. С., Болат А. Язык, мышление, мозг: основные проблемы нейролингвистики	239
Нұрғали Қ. Р., Амангелді М. Д. Мотивные доминанты лирики Б. Канапьянова	250
Нурпеисова С. К. Об этапах истории формирования способов выражения принадлежности (посессивности) в русском и казахском языках.....	263
Паланджи И., Цветкова А. Системы именования в «Лавре» Евгения Водолазкина сквозь призму средневековой народной традиции	274
Садуакасова А. Т., Ибраева Ж. К. Методики психолингвистического анализа художественного текста при обучении иностранному языку.....	286
Сакиева Г. О., Ибраимова Л. Ә., Молдағали Б. Проблемы создания мультимедийного корпуса	297
Сатыбалдин А. С. Исследования Кажима Жумалиева в фольклористике	308
Сулеева Г. С., Есетова А. Т., Жансеитова С. С. Когнитивная структура фреймов и способ их категоризации в подъязыке музыковедения.....	321
Сулейменова Ж. А., Йылдыз Н. А., Муратова А. Н. Женский идеал в средневековой суфийской литературе (на основе хикметов Ясави).....	332
Тлеубаев С. Б., Жылкайдар С. А., Галбиат Т., Утепбергел А. М. Характеристика постоянных мотивов в эпосе «олжабай батыр»	345
Хашим М. Виды организации самостоятельной работы студентов при обучении английскому языку	355
Шаикова Г. К. Ценностные характеристики концепта «верх» в славянской и тюркской языковых картинах мира	367

Шахажанова Г. К. Исследование по рассказам ученого С. Каскабасова	376
Сведения об авторах.....	386
Правила для авторов	407
Публикационная этика	431

CONTENT

Abdyrova A. O.	
Works of the scientist K. P. Zhusip and current problems	10
Aimukhambet Zh. A., Aytuganova S. Sh., Mirazova M. N.	
Poetological interpretation of the concept «soul» (From Plato and mythology to Abay's poetry).....	19
Aubakirova K., Mustafayeva A., Kulakhmetova M.	
The written monument «Irshadul-muluk uas-salatin» (XIV century) as theolinguistic source	31
Akhtayeva N. H., Nanai F. E., Sarybaeva B. J.	
Specificity of internet communication	44
Baurzhanuly Y., Ashymkhanova S. A.	
The impact of ideology on literary translation: a case study of The Nomads by Ilyas Yesenberlin	53
Bekmukhan D. B., Anessova A. Zh., Akmagambetova B. Ye., Bekturganova Z. B.	
Formation of research skills of students in foreign language teaching.....	65
Bolatbekova Zh. B., Kartayeva A. M., Zhumakayeva B. D.	
Comparative analysis and teaching of english translations of Abay.....	75
Dzhakipova G. A., Beisenova Zh. S., Shakhmetova N. A.	
The main features of the phenomenon of artistic individualism in literature of Kazakhstan from 2010 to 2020.....	88
Jakypbekova M., Kiyakhmetova SH.	
The cognitive nature of ethnographisms in the epic «Koblandy batyr»	100
Elikpayev S. T., Kapassova B. K., Kozhas D. A.	
The character of the hero in kazakh literature: change and expansion.....	111
Zhumadilova G. B., Sagyntayeva Zh. K., Shaharman A. P.	
The manifestation of legends in the toponyms of the Aktogay district of the Karaganda region.....	121
Zhussubalina Zh. M., Karabayeva L. K., Tleuberdiyev B. M.	
The role of the kazakh media text in the modern communicative space.....	135
Zhussupov N. K., Baratova M. N.	
The history of collecting folk literature by Mashkhur Zhussip.....	147
Iskakova G. Zh., Shalabay B.	
Anthropomorphism, zoomorphic metaphors as a means of conveying the author's modality in a literary text.....	156
Kadirova M. S., Yusupova A. Sh.	
The polysemous in the semantic structure of the word (Based on the material of the monument of the XIX century).....	169
Kapanova D. E.	
Tiktok is an effective tool for learning a foreign language.....	186
Kok A., Kadurova B. M., Kopaeva A. K.	
The national-linguistic nature of kazakh jokes.....	196

Krivenko G. A.	
Political discourse as a platform for manipulating public opinion	204
Kusseпова G. T., Kenzhigozhina K. S., Zhumabekova B. K.	
Genre features of popular legal discourse	216
Matayeva A. K., Jumagul S. B., Kopteva E. I.	
Modern kazakh literature studies: achievements, problems, development prospects	227
Mashrapova Z. S., Bolat A.	
Language, thinking, brain: the main problems of neuro-linguistics	239
Nurgali K. R., Amangeldi M. D.	
Motivational dominants of B. Kanapyanov's lyrics.....	250
Nurpeissova S. K.	
On the stages of methods formation history for expressing belonging in Russian and Kazakh languages	263
Palange I., Tsvetkova A.	
Naming systems in Evgenii Vodolazkin's «Lavr» through the lens of medieval folk tradition.....	274
Saduakassova A. T., Ibrayeva Zh. K.	
Methods of psycholinguistic analysis of a literary text in teaching a foreign language.....	286
Sakieva G. O., Ibraimova L. A., Moldagali B.	
Problems of creating a multimedia corpus	297
Satybaldin S.	
Research of Kazhim Zhumaliev in folklore	308
Suleeva G. S., Yessetova A. T., Dzhanseitova S. S.	
Cognitive frame structure and method of their categorizations in the sub-language of musicology	321
Suleimenova Zh. A., Yildiz N. A., Muratova A. N.	
The female ideal in medieval sufi literature (on the basis of Yasawi hikmets).....	332
Tleubaev S. B., Zhylkaidar S. A., Galbiat T., Utebergen A. M.	
Characteristics of permanent songs in the song «olzhabay batyr»	345
Khashim M.	
Types of organization of independent work of students in teaching English	355
Shaikova G. K.	
The value of the concept of «top» in the slavic and turkic language pictures of the world.....	367
Shakhazhanova G. K.	
Study on stories of scientist S. Kaskabasov.	376
Information about the authors.....	386
Rules for authors	407
Publication ethics.....	431

<https://doi.org/>

*А. О. Абдырова

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
*e-mail: abdyrova77@mail.ru

ҒАЛЫМ Қ. П. ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫ ЖӘНЕ КӨКЕЙКЕСТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Мақалада белгілі әдебиеттанушы, қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің іргетасын нығайтушы әдіскер, ғалым Қ. Жүсіптің еңбектерінің қазіргі әдебиеттану саласындағы өзіндік орны, ерекшелігі сөз болып, ғалым-жазушының көркем туындылары тіліндегі әдеби теориялық құбылыстар талданып, баяндалады. Жазушының көркем туындыларының әдеби тілдік қолданыстарындағы типологиялық байланыс түрлері, тартыс негіздері екішелеген. Аталған мақалада, сонымен қабат жазушының белгілі бір ортадағы жастардың қарым-қатынасы, олардың мінез-құлықтық ерекшеліктері, психологиялық өзгешеліктерін шебер тілмен суреттеуі де қарастырылған. Жазушының көркем шығармаларындағы студент жастардың психологиялық ойлау деңгейлері, белгілі ортада қалай ұстанымдық көрсету түрліліктері де әдеби-теориялық негізде талданады. Сонымен қатар, мақалада жазушының тіл қолдану шеберлігі де талдауға түсіп, әдеби тартыс, әдеби портрет, кейіпкердің мінезі, әдеби ұстаным, әдеби толғаныс, әдеби суреттеу, әдеби тартыс, әдеби негіздеме, қарым-қатынас негіздемелері, т.б. әдеби стильдік қызмет түрлерін нақты белгілеу де қамтылған. Мақалада жазушы Қ. П. Жүсіп көркем туындыларында шебер қолданылған әдеби суреттемелер жазушының реалистік өмірді көрсетуінің бірден-бір айғағы ретінде алынған. Жазушының жастардың ішкі жан-дүниесін дөп басып суреттей білуі, оның жастардың психологиясын жетік білетіндігі, жас студенттердің өмір сүру тәжірибесінен мол хабардар екендігі де баяндалады.

Кілтті сөздер: теориялық құбылыстар, көркем туынды, әдеби тенденция, типологиялық байланыс, психологиялық ойлау, әдеби толғаныс, әдеби тартыс, әдеби мінез.

Кіріспе

Ғалым Қ. П. Жүсіпті кітап сүйер қауым шебер тілді жазушы ретінде танып, жылы қабылдаған. Ғалымның көптеген әңгімелері мен кесек туынды шығармалары жарыққа шығып, студенттер мен оқырмандардың жүрегіне ыстық ықыласты жол тапқан. Ғалымның өткен ғұмырына көз жіберіп, ой толғатсақ, онда 1979 жылдан – КСРО Жазушылар одағының, 1992 жылдан – Қазақстан жазушылар одағының мүшесі болып қабылданған. Талантты жазушы ретінде университет қабырғасында оқып жүрген мезгілде бірнеше көркем шығармалар жариялаған. Арнайы түрде кесек шығармаларына тоқталсақ, онда: «Бір әйелдің өмірі» – 1975 ж., «Армандастар» – 1979 ж., «Қыздар, жігіттер» – 1981 ж., «Однокурсники» – 1989 ж. т.б. көркем туындыларына еріксіз тоқталамыз. Ғалым Қ. Жүсіп тек қара сөзбен көркем туындыларды ғана көпшілікке ұсынған жоқ. Жазушының қазақ драмасына да қосқан елеулі үлесі бар. Мәселен, «Ұл мен қыз» пьесасы Абай атындағы Семей музыкалық драма театрында 1980-1996 жылдар аралығында қойылып, көрермендер арасында қызу талдауға түсті. Әсіресе студенттер арасында іздеп жүріп, арнайы көретін сүйікті қойылымына айналған, жаз айындағы гастроль кезінде аталған пьеса – Шығыс Қазақстан, Семей, Павлодар, Қарағанды облысының ауылдарының бәрінде дерлік қойылып, халық жаппай тамашалаған. Сонымен қатар 2011 жылы ғалым Қ. Жүсіптің 70 жылдық мерейтойы қарсаңында «Ұл мен қыз» пьесасы Павлодар қаласындағы Ж. Аймауытов атындағы облыстық драма театрында қойылып, көрермен халықтың көңілінен шықты. Егер әдебиеттің көркем тілдік ерекшелігіне назар аударсақ, онда Қ. П. Жүсіп көркем шығармаларының шынайы өмірді суреттегеніне тоқталамыз. Себебі жазушы ешқандай боямалы, әсіре суреттеуден мүлдем аулақ екендігіне көз жеткізе түсеміз. Жазушының кез келген көркем туындысының тіліне үңілер болсақ, онда қарапайым кейіпкерлер тілі, образ сомдалу жолдарында қарапайымдылықтың терең ізі жатыр. Ашып айтсақ, кейіпкер тілі де қарапайым өмірдегі адамдардың қарым-қатынасын көз алдымызға сол күйде боямасыз алып келеді. Жазушы шеберлігінің бір ұшы оның оқиғаны қарапайым түрде баяндауында жатса керек. Тағы бір назар аударарлық мәселе, жазушы тек қарапайымдылықпен шектелмейді. Оның шығармалар тілінде қолданылған қарапайым тәсіл үнемі даму үстінде болады. Жазушы тіліндегі мұндай үдеріс туралы ғалым Қ. Мұхамедханов: «Жазушы Қ. Жүсіпов өз көркем шығармаларында қазақи дәстүрді кеңінен ұстанып, сәтті пайдалана білген. Ол қазақтың поэтикалық тілінің бұрынғы дәстүр - нормаларын жетілдіру, түрлендіру, кеңейту жолдарында орасан зор еңбек еткен. Оның шығармалары тіліндегі поэтикалық көріктеудің жаңа амалдары, соны құралдары оқырманға тың ойлар тудырып, шығарманы тереңірек оқи түсуіне жол ашады. Мысалы, мақал-мәтелдерді халық

тіліндегі қалпында жұмсаумен қатар, жаңғыртып, өзгерте қолдану арқылы қосымша рең, мағына туғызып, айтар ойды шешендікпен жеткізе білген», – дейді [1, 47]. Жазушы көркем туындылары мазмұнының қаншалықты мәнді, тартымды екендігіне оларды оқи отырып көз жеткізсек, шығарманың әдеби құндылығына, суреткерлік шеберлігіне, сөз саптау ерекшелігіне шығарма тілін талдау барысында түсіне аламыз. Нақты айтсақ, онда алдымен әдебиеттану ғылымындағы әдеби тенденцияға назар аударамыз. Бұл автордың өзі бейнелеп отырған өмір шындығына деген идеялық-эмоциялық қарым-қатынасы, образдар жүйесі арқылы берілген маңызды мәселелерді ой елегінен өткізу немесе бағамдау болып танылады. Мұндай әдеби ұстаным тек, Қ. Жүсіп еңбектеріне ғана тән болып келетіндігіне ешкім шек келтіре қоймайды. Әдеби тенденция және типологиялық байланыс ерекшеліктері туралы сөз қозғаған ғалым Қ. Мұхамедханов еңбектерінен таныса аламыз. «Шәкәрім мен Қайым. Тағдырлас» (Астана, 2009). Әдеби контраст, әдеби мимика туралы мағұлматтармен белгілі орыс әдебиеттанушысы Ю. М. Лотманның «Анализ поэтического текста» (Ленинград, 1972) еңбегі арқылы білеміз. Әдеби портрет, әдеби толғаныс жөнінде ғалымдар М. Серғалиев «Стилистика негіздері» (Астана, 2009), Р. Сыздық «Сөз құдіреті» (Алматы, 1998) еңбектері арқылы кеңінен танып білеміз.

Материалдар және әдіс-тәсілдер

Жазушы шеберлігінің тағы бір ерекше қыры көркем шығармадағы оқиғалардың шиеленісе түсуімен де тығыз байланыста болып келеді. Көркем туындыдағы оқиғаның шиеленісін диалог арқылы ұтымды жеткізе әрі өрбіте білгенін аңғаруға болады. Нақты айтсақ, онда әр кейіпкерінің жүріс-тұрысы бір-біріне мүлде ұқсамайтындығы арқылы көрінеді. Кейіпкерлердің қимыл-қозғалысын суреттеу – оның образын ашуда таптырмас тәсіл түрі екендігі белгілі. Әдебиеттанушы Ю. Лотман: «Әдеби тілді екіге бөліп қарастыра аламыз. Оның біріншісі – адамның өзінің кәдімгі тілі болса, екіншісі – дене қимылының тілі болып келеді», – дейді [2, 62]. Проза қаһармандарының жүрісі, қимылы мінез ерекшелігін ашып тұрғандай. Мәселен, романдағы кейіпкерлердің бірі – Гүлинаның жүріс-тұрысы, сөйлеген сөзі баяу қимылдайтын, аңғалдау адамның кейпін көз алдымызға әкелсе, оған қарама-қарсы (контраст) Райгүлдің жарқырап, ерекше көзге түсіп, жайдары, үнемі көңілді жүруі – өмірдегі ашық, батыл, шұғыл әрекеттерге ойланбай бара алатындығын аңғарамыз. Гүлинаның Сейіл әңгімесін «аузын аша» тыңдауы – оның сенгіштік мінезінің белгісі. Ал Сейілдің «жылмаңдап келіп қалуы» – Сейіл мінезінің бір қырын танытып қана қоймайды, сонымен қатар Рүстемнің оны ұнатпайтындығын аңғартады. Райгүлдің «жарқ етіп» шыға келуі, Рүстемнің тұрысы «телміре, тесірейе қалшиған» түрінде берілуі кейіпкерлердің ішкі сезім иірімдерінен хабар береді. Жазушы

шығармаларындағы мұндай тілдік ерекшеліктер туралы ғалым М. Серғалиев: «Ауызекі сөйлеу тілінің экстралингвистикалық белсенді бір түріне бет-пішін, дене қимылы, бас шұлғу, иық қағу сияқты әрекеттер де жатады. Мұның өзі бір қарағанда, музыкалық аспаптардың айтылып жатқан әнді сүйемелдегендей әсер береді» [3, 62], – дейді. Жазушының бұл туындысында тағы да талқыға түсер ерекшелік – мимиканы, яғни адамның бет-бейнесінің, дене қозғалысының кейіпкер сөздерімен үйлесе қолданылуында да жатыр. Нақты айтсақ, кейіпкерлердің өзара сөйлесу немесе авторлық баяндау барысында дене қимылдарының көп ретте артықшылық ететіндігі жайында айтады. Мәтінде сөйлеу әрекеті кезіндегі дене қимылдары табиғи қалпында берілсе, көркемдігін ажарлай түседі. Аталған әдеби қолданыс тұрғысында шетелдік белгілі әдебиеттанушы Ю. М. Лотман өзінің «Язык как материал литературы» атты әйгілі еңбегінде: «Тіл мен пішіндік құбылу негізінен бір құбылыс. Оның өзіндік ой жеткізу құдіреті ерекше», – деп көрсетеді [2, 62], – дейді. Нақты тоқталсақ, онда:

«...жайғандап Қарлығаш кіріп келді», «...Жайраңдап Райгүл енді...», «...жалмандап Сейіт кірді...» т.б. Сонымен көркем шығарма тілінде кейіпкердің қимыл әрекетімен сөйлеу ерекшелігінің тұтасып берілуі де образдың шынайы сомдалуына ерекше қызмет ететіндігіне көз жеткізе аламыз. Сонымен қабат мимикалық ерекшелік - көркем шығармада кейіпкер образын ашуды белсенді қызмет атқарады. Тағы бір мысал алсақ: «Әбіш салған жерден салдырлап:

– Айшаның жолын жумаймыз ба? – деді...». Көркем шығармадағы мұндай тәсілдердің шебер түрде қолданылуына ғалым Р. Сыздық: «затты» тек белгісі емес, қимыл, іс-әрекеті де бейнелі түрде сипатталуы мүмкін», - дей келе, көсемше тұлғасының іс-әрекеттің сынын бейнелеуін экспрессоид деп бағалаған. Қаламгердің сөз саптауында қолданылған «Экспрессоид – белгілі бір стильдік мақсатпен қолданылған, оқырманға әсер ететін, экспрессиялы сөздер немесе тұлғалар, тіркестер А. Байтұрсынов еңбектерінде, «Адамның көңіл күйінен шығып, көңілге күй түсіретін сөздер» деп берілген [3, 32].

Қаламгер туындыларындағы кейіпкерге қатысты іс-әрекетті, қимылды білдіретін боямалы суретті сөздер баяндаудың, суреттеудің шынайылығын нығайтқан. Мысалы:

– Мен ондайды естімеп едім, – деді Рүстем міңгірлеп...

– Семинарға дайындалып біттің бе? – деді Рүстем абыржып...

– Ол кісі бір қаланың мынау деген мықтысы, – деп, бас бармағын шошайтты Қарлығаш.

– Қарлығаш, сен қандай бақыттысың! – Гүлина көздері шоқтана жайнай түсіп. Гүлинаның Кәкітай сезіміне тұрақсыздығының дәлелі, яғни мансап пен байлықты көздейтіндігі көрінеді.

Көркем әдебиет қоғамдық өмір қалыптастырған әлеуметтік топтардың қоғамдағы алатын орнын, өзара қарым – қатынастар мен өзіндік ерекшеліктерін көрсетуде бірінші кезекте сол топтардың тіліне тән тілдік элементтерге иек артады. Мұндай тілдік ерекшеліктер көркем шығармада ортақ кәсібі мен тұрған жері, өскен ортасы т.б. жағдайлар біріктірген адамдар тобының әлеуметтік ерекшелігінен хабар беретін стильдік көрсеткіштер болып табылатыны айқын. Көркем шығармада шынайы образ сомдауға әкелетін көптеген әдеби амал – тәсілдер қатарында адамға тән түрлі мінез ерекшеліктері мен оның қалтарыстарын шебер түрде жеткізе білу көрсету жазушы үшін ерекше маңызды болып келеді. Нақты тоқталсақ, онда сол шеберліктің бір қыры – шығармадағы кейіпкер тілін «шынайы» қалпында пайдалану. Қаламгердің еңбектерінде берілген кез келген кейіпкер ерекше түрде сомдалған, қырланған, мүсінделген. Сонымен қатар қоғамдағы өзі етене араласқан әлеуметтік топпен қарам-қатынастық байланысқа түскенде, өзі өмір сүріп жатқан ортасы атынан сөйлей алатын образдық пішіні де шынайы бейнеленген. Қаламгер еңбектеріндегі әрбір кейіпкер өзінің жеке сыр-сипат сынын ешқандай әсірелеу, боямасыз түрде, келбеті мен бітім болмысынан, білімі мен қабілеті, хабар беру, сөйлеу тілі арқылы айқын таныта білген. Бұдан кейіпкер бейнесін сомдауда тілдік құралдардың қаншалықты маңызды екендігін, сондай-ақ тіл мен әдебиет арасындағы байланысты айқын аңғарамыз. Тілдік ерекшеліктерді туғызудағы негізгі факторлардың бірі – шығарма кейіпкерінің қоршаған орта қалыптастырған дүние танымы мен өмірге деген өзіндік көзқарасы, көрген-білгені мен оқып-түйгенінен туған адамгершілік ұстанымы бар образ сомдауы жазушы ескеретін ерекше жағдай ретінде танылады.

Нәтижелер және талқылау

Тіршілік иірімдеріндегі адамдар тағдырын бейнелеп, образдар галереясындағы олардың қайталанбас портреттерін жасау үшін жазушы кейіпкердің жеке басына тән барлық белгіні асқан сезімталдықпен айқын көрсете білген. Аталған әдеби белгілердің қатарына тілдік құралдар да енгіземіз. Сонымен қабат адам баласының бойына ана сүті, әке өсиетімен даритын ұлттық ерекшеліктерінен бастап, мекен еткен жері мен кәсібін байланысты тілдік қолданыстар, сондай-ақ жас ерекшелігі мен әлеуметтік сипатын танытатын білім деңгейі, осы айтылғандарға қатысты сөз саптауындағы тілдік ерекшеліктер үнемі жазушы назарында болған. Тағы бір ескерерлік жағдай, шығармада бейнеленген әр адамның жеке сөйлеу мәнеріндегі индивидтік ерекшеліктер де образ сомдаудағы ең қажетті құралдардың бірі болып табылады.

Р. Сыздық: «Тегінде кейіпкер сөзі дегеніміз – қаһармандардың әйтеуір сөйлей салу үшін ғана емес, сол сөйлеуші (сөйлесуші) адамдардың ішкі

жай-күйін, тіпті болмағанда, қаға беріс бір мінез-құлқын аңғартарлық, сөйтіп геройдың толыққанды бейнесін айқындап, толықтырарлық мақсатта болғаны жөн», деп көрсетеді [4, 132].

Қ. П. Жүсіп шеберлігіне оның шығармаларындағы кейіпкер тілі арқылы оның толық қанды образын тудыра білуіне тәнті боламыз. Жазушы адамның кескін-келбетін және оның сөйлеу мәнерін шебер түрде топтастыра білген. Қаламгердің образ сомдау тәсілі ешкімді қайталамайтын жеке өзіндік сарынға иегер болып келеді. Мәселен:

Әйел мамырлай басып төрге өтті:

– Ой, жүрегім қағып кетті ме? Өне, маған сәл нервничать етуге болмайды деймін ғой. Қызым, бері кел, мұнда жұмсақ кресло бар. Ә-ә, қысылма айналайын, бұл Садуақасжанның бөлмесі ғой. Садуақасқа арналған хрусталь ыдыстарды да бөлек сақтаймын. Арзан, жілігі татымайтын қоқыр-соқырды жек көрерім жоқ. Мен не алсам да ерекшесінен, қымбатынан комплектісімен алам. Осы үйдегі ағанды да асыл бұйым жинауға мен үйреттім. Бір рет астанаға жіберсем, бір ауыр, арзан, нашар қолды кілем алып кепті. Әй, бір сыбағасын бердім. Қалқам, әкең не боп істейді?»

Шығармадағы оқиға барысында Садуақас шешесінің дүниеқоңыз, мансапқор, менмен адам екендігі өз сөзі арқылы айқын сезіледі. Кейіпкердің өзіне, өміріне риза екендігі және оның «Мамырлай» басыу сыртқы келбетін ғана емес ішкі дүниесінен де «Токмейілісіген» жайынан да хабар беріп тұр. Сонымен қатар жазушы адамдар психологиясын жетік меңгергендігін келесі эпизодтан айқын аңғарамыз. Мәселен, оның ұлының Қарлығашты өзімен таныстыруға әкелгенін біле тұра, көрші қызды, оның әкесінің беделін мақтауы кейіпкердің жеке келбетін, мінез ерекшелігін айқын ашқан. Садуақас шешесінің толық бейнесі кейіпкердің өз сөзі арқылы сомдалып, ашылады.

Қорытынды

Жалпы алғанда, майталман жазушы Қ. П. Жүсіптің романдары мен драмалық шығармаларын оқығанда баяндалған оқиғадағы өмірдің иірімдері мен тіршіліктің бұралаң жолдары көз алдымызға елестеп, онда қайнаған тіршілік ортасына қалай еніп, бойлап кеткенімізді аңғармай қаламыз. Бұл да бір жазушының шеберлік қырының тылсымды тұстары болса керек. Қаламгердің қаламынан туындаған еңбектер шынайы өмірдің ағымдарын толғаныспен бейнелейді. Жазушы жанының пәктігі, ар тазалығы, адамдардың «тамаша ғұмыр» кешуге деген талпынысы арқылы толықтай суреттемелер арқылы берілген. Автордың өз еңбектерінде кейіпкерлерімен қабаттаса жүргендігін, оның жақсылық үшін кейіпкерлермен қоса арпалысын, шығарманы оқу барысында аңғарамыз. Тәнті боламыз. Бұл ерекшелік те қаламгер шеберлігінің бір қыры болса керек. Ұстаздық пен жазушылықты қатар алып жүру, өзі етене араласқан студенттік өмірдің иірімдерін жете

зерттеу де жазушының ой ұшқырлығы, еңбекқорлығы мен ізденгіштігінің нәтижесі болса керек.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Мұхаметханов, Қ.** Шәкәрім мен Қайым. Тағдырлас : Монография [Текст]. – Астана, 2009. – 330 б.
- 2 **Лотман, Ю. М.** Поэтикалық мәгінді талдау [Текст]. – Ленинград, 1972. – 258 б.
- 3 **Серғалиев, М.** Стилистика негіздері : Монография [Текст]. – Астана, 2009. – 250 б.
- 4 **Сыздық, Р.** Сөз құдіреті : Монография [Текст]. – Алматы, 2005. – 271 б.
- 5 **Жүсіп, Қ. П.** Қыз – жігіттер. – Павлодар, 2010. – 278 б.
- 6 **Жүсіп, Қ. П.** Армандастар. – Алматы, 1989 – 238 б.
- 7 **Жүсіп, Қ. П.** Армысың, гүл Көктем! // Семей таңы. – № 87. – 1 май 1972 ж. – Б. 2.
- 8 **Жүсіп, Қ. П.** Өлең сөздің патшасы. – Алматы, 1991. – 247 б.
- 9 **Жүсіп, Қ. П.** Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. – Павлодар, 2011. – 356 б.
- 10 **Жүсіп, Қ. П.** Көркем сөздің құдіреті. – Павлодар, 2000. – 288 б.
- 11 **Қ. П. Жүсіптің 80-жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары.** – Павлодар, 2021. – 668 б.

References

- 1 **Muhamethanov, D.** Shákárim men Qayım. Tağdyrlas : [Shakarim and Kayim. Monografia] [Text]. – Astana, 2009. – 330 p.
- 2 **Lotman, Iy. M.** Poetikalyq máttindi taldaý [Analysis of the poetic text] [Text]. – Leningrad, 1972. – 258 b.
- 3 **Serǵaliev, M.** Stilısika negizderi: Monografia [Basics of stylistics: Monograph] [Text]. – Astana, 2009. – 250 p.
- 4 **Syzdyq, R.** Sóz qudireti : Monografia [Word : Monograph] [Text]. – Almaty, 2005. – 271 b.
- 5 **Júsip, Q. P.** Qyz – jigitter [Girls-guys] [Text]. – Pavlodar, 2010. – 278 p.
- 6 **Júsip Q. P.** Armandastar [Dreamers] [Text] – Almaty, 1989 – 238 p.
- 7 **Júsip, Q. P.** Armysyń, gúl Kóktem! // [Dream, spring flower! // Semipalatinsk morning] [Text] Semei tańy. – № 87. – 1 mai 1972 j. P. 2
- 8 **Júsip, Q. P.** Óleń sózdiń patshasy [Song is the king of the word] [Text]. – Almaty, 1991. – 247 b.

9 **Júsip, Q. P.** Qazaq lirıkasyndaǵy stıl jáne beinelililik [Style and imagery in Kazakh lyrics] [Text]. – Pavlodar. 2011 – 356 p.

10 **Júsip, Q. P.** Kórkem sózdiń qudireti [The meaning of the artistic word] [Text]. – Pavlodar, 2000. – 288 p.

11 **Q. P. Júsipтің 80-jyldyǵyna arnalǵan halyqaralyq ǵylymı konferensia materialdary [Q. P. Materials of the international scientific conference dedicated to the 80th anniversary of Joseph] [Text]. – Pavlodar, 2021. – 668 p.**

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

*А. О. Абдырова

Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

ПРОИЗВЕДЕНИЯ УЧЕНОГО К. П. ЖУСИПА И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Статья рассматриваются специфика, местовластисовременного литературоведения, произведений известного литературоведа, методиста, укрепляющего фундамент методики преподавания казахской литературы К. Жусупа, анализируются и излагаются литературные теоретические явления в языке художественных произведений ученого писателя. Выделены типы типологических связей, основы конфликта в литературном языковом использовании художественных произведений писателя. В данной статье также рассматривается умение писателя изобразить умелым языком взаимоотношения молодых людей в определенной среде, их поведенческие особенности, психологические особенности. На литературно-теоретической основе анализируются также уровни психологического мышления студенческой молодежи в художественных произведениях писателя, разнообразие представлений о том, как в определенной среде. Кроме того, в статье проанализировано мастерство писателя в использовании языка, а также четко обозначены виды литературной стилистической деятельности, такие как литературный спор, литературный портрет, характер персонажа, литературная позиция, литературное размышление, литературная иллюстрация, литературная борьба, литературное обоснование, обоснование общения и т. д. Литературные иллюстрации, искусно использованные в художественных произведениях писателя К. Жусупа, взяты из статьи как единственное свидетельство проявления писателем реалистической

жизни. Также отмечается, что писатель умеет описывать внутреннюю жизнь молодежи, в совершенстве владеет психологией молодежи, хорошо осведомлен о жизненном опыте молодых студентов.

Ключевые слова: теоретические явления, художественное произведение, литературная тенденция, типологическая коммуникация, психологическое мышление, литературное созерцание, литературная борьба, литературное поведение.

*А. О. AbdYROVA

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 13.03.23.

WORKS OF THE SCIENTIST K. P. ZHUSIP AND CURRENT PROBLEMS

The article discusses the specific place and specifics of the works of the famous literary critic, methodologist K. Zhusip, who strengthens the foundations of the methods of teaching Kazakh literature in the field of modern literary studies, analyzes and describes literary theoretical phenomena in the language of the works of the scientist-writer. The types of typological connections in the literary language uses of the writer's works of art, the basics of conflict are highlighted. This article also provides a masterful description of the relationship of young people in a particular environment, their behavioral characteristics, and psychological differences. The levels of psychological thinking of student youth in the writer's works of art, as well as the variety of positions in a particular environment are analyzed on a literary and theoretical basis. In addition, the article also analyzes the skills of the writer in the use of language, includes a clear definition of literary style activities, such as literary conflict, literary portrait, character of the hero, literary position, literary reflection, literary description, literary dispute, literary justification, justification of communication, etc. In the article, literary descriptions skillfully used in the works of the writer K. Zhusup are taken as the only evidence of the writer's demonstration of realistic life. It is also noted that the writer is able to describe the inner world of young people, that he is well versed in the psychology of youth, that he is well aware of the life experience of young students.

Keywords: the field of literary criticism, theoretical phenomena, artistic creation, literary trend, typological connection, psychological thinking, literary reflection, literary conflict.

FTAMP 17.81.99

<https://doi.org/>

*Ж. Ә. Аймұхамбет¹, С. Ш. Айтуғанова², М. Н. Миразова³

^{1,2,3}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

*e-mail: a_zhanat@mail.ru

«ЖАН» КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ПОЭТОЛОГИЯЛЫҚ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ (ПЛАТОННАН ЖӘНЕ МИФ БАЯНДАРЫНАН АБАЙ ПОЭЗИЯСЫНА ДЕЙІН)

Мақалада жан, рух туралы мифологиялық, философиялық, поэтикалық таным негіздері назарға алынады. Көне дәуір ойшылы Платонның жан туралы пайымына және мифтік танымдағы түсініктерге шолу жасалып, поэтикалық кеңістіктегі жан концепциясының интерпретациясы талданады. Талдау барысында жан мен тән туралы тұжырым негіздері түсіндіріліп, Платонның жанның үш бөлішегі және екі өлішемі туралы пікірлері қамтылады. Ақыл, ерік, сезім ұғымдарымен сипатталатын жанның бөліктері адам баласы үшін қандай қызмет атқаратынын айқындаған Платон ілімі мифтік санамен салыстырылып, көне мысырлық таныммен сабақтастырылады.

Талдауға сондай-ақ философиялық пайым, мифтік таныммен салыстырыла поэтологиялық жүйедегі жанның болмысы қарастырылады. Ұлы суреткер Абайдың көркемдік-философиялық тұжырымында ежелгі түсініктен бастау алып, барынша тереңдеген жан концепциясы ерекше орын алатыны ғылыми тұрғыда зерделенді.

Жалпыадамзаттық танымда орныққан сенім – жанның яки рухтың мәңгіліктігі, ажалсыздығы. Адамзаттық биік мұрат – жан тазалығы, рух кемелдігі. Санада сақталған осы ұғым өмірлік қағидаға айналғанына қаниама гасырлар өтті. Осы қатарда қазақ ұлттық поэзиясының ұлы тұлғасы, ойшыл ақын Абай өлеңдеріндегі жан концепциясын айтуға болады. Абай поэзиясында жан мен тәннің «мен» және «менікі» ұғымдарымен анықталатыны, жанның бөліктері «ақыл», «қайрат», «жүрек» ұғымдарымен бейнелетіні талдау нысанына алынып, осы бағытта ой қорытылып, тұжырымдар жасалады.

Кілтті сөздер: жан, рух, концепция, адамзат, мифтік таным, «мен», «менікі».

Кіріспе

Әуелі жан туралы түсінікке тоқталайық. Бұл ұғымның мифологиялық және философиялық, діни түсінік-сипаттары көне дәуірлерден бастау алады. Әлем халықтарының мифтік баяндарына шолу жасағанда біз олардың бәрінде жанға қатысты мотив тұрақты түрде кездесетінін көреміз. Мифке сүйенсек, жан, кеңірек алғанда рух – дербес өмір сүре алатын жаратылыс.

Қазақтың «жан» сөзі славяндықтардың «душа», латынның «animus», гректің «anemos», «психе» сөздерімен мәндес. Гректерге тән «anemos» сөзінің тура аудармасы «жел» деген сөзге сәйкеседі екен. Бұл аталған мәндес сөздер жинақтай айтқанда «өмір тынысы» немес «өмір қуаты», «өмір күші» дегенді білдіреді. Яғни көзге көрінбейтін ғайыби күштің екпінінен пайда болатын жел, тылсым бір қуаттың лебі.

Жан ұғымының тағы бір мағынасы – адамның қосарлы сыңары, көрінбейтін, кейде көрінетін қосарлы болмысы. Жан туралы ұғым көне дәуір данышпандарының түсіндіруінде әртүрлі болып келеді.

Көне дәуірдің Платон сынды дара ойшылы адамның бір-біріне кереғар екі бастаудан тұратынын айта отырып, тәнді материалдық деп, ал, жанды эйдос ретінде түсіндірді. Жанның абстрактілі, тұрақты болмысы туралы ілім адам санасында Платонға дейін-ақ орныққанына дау жоқ. Алайда Платон тән бірнеше бөлшектен құралады, ал, жан біртұтас деп пайымдаған. Бір қызығы – жанды тұтас, бөлінбейтін бірлік деп отырып ұлы ойшыл оның үш бөлігін атап көрсетеді. Бұл функционалды бөлшектер екеніне назар аудартып, олардың әрқайсысының сипаттамасын анықтайды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу нысанына сәйкес «жан» концепциясына қатысты Платон ілімі, көне миф мәтіндеріндегі мотивтер және Абай Құнанбайұлының поэзиясы мен кара сөздері материал ретінде алынды. Мақала тақырыбын ғылыми тұрғыда таныту мақсатында зерттеу еңбектерден дәйектемелер келтірілді. «Жан» концепциясының поэтологиялық интерпретациясын зерделеуде талдау, жинақтау және даралау, салыстырмалы және структуралық әдістер қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Платонның пайымынша, жанның ең жоғарғы, басты бөлігі – ақыл. Ол идеяларға бағынады, ақыл-ой үнемі өз-өзімен сөйлесіп, мәңгілік шындыққа жетумен айналысады.

Жанның ортаңғы бөлігі – ерік. Бұл ақиқатқа деген интеллектуалды ұмтылыспен емес, шешімталдықпен, батылдықпен байланысты, ол үнемі

белсенді, бастамашыл. Сонысымен адам баласын материалдық әлемде қозғалуға және іс-әрекеттер жасауға мәжбүрлейді.

Жанның төменгі бөлігі – сезім. Бұл ең пассивті және тәуелді бөлік. Мұнда тән қажеттіліктері шоғырланған, мысалы, дәмді тағамнан ләззат алатын жанның дәл осы бөлігі.

Адамның адамгершілік қалпы сақталып, ізгілікке сәйкес болу үшін ерік пен сезім ақылға бағынуы керек дейді ойшыл. Жанның барлық бөліктері бір-бірімен үйлесімді байланыста болып, оларға ақыл үстемдік етуі тиіс. Бұл үш бастаудың бірлігі адам жанын біртұтастыққа айналдырады. Олардың арасындағы үйлесімнің бұзылуы қайғыруға әкелсе, қайтадан қалпына келуі айрықша бір ләззатты сезімге бөлейді.

Афиналық философ бұл тұжырымын әйгілі «Мемлекет» атты еңбегінде баян етеді [1, 212].

Платон концепциясында жан екі өлшемге негізделеді. Біріншіден, Әлемдік космостық жан, ол идеялар әлемі мен сезімдік дүниені біріктіреді. Бұл Әлемдік жан космостың ортасында орналасқан, ол өзін жандандыратын және күллі әрекеттерді ұйымдастыратын, қозғалысқа келтіретін нәрсе [1, 437].

Екіншіден, жекелеген дара (индивидуалды) жан. Бұл өлшемінде ол тәнмен бірлікте өмір сүруші. Бастапқы қалпында ол Әлемдік жанның бір бөлшегі. Әрбір дара (жеке) жан әуелгіде бар нәрсе туралы ой туатын мәңгілік идеялар әлемінде болған. Сондықтан да жан идеямен туыс. «Құдіретті, мәңгі өлмес, ақылға қонымды, біртекті, ажырамас, тұрақты және өзгермейтін, өзімізге теңдес – біздің жанымыз; ал ажалды, ақыл дегенді түсінбейтін, алуан сипатты, бөлшектенетін және құбылмалы, өзімізге тең емес – ол біздің тәніміз» [2, 36]. Платонның жан мен тән туралы бұл пайымының қорытындысы бойынша, тән дегеніміз – жанның «зынданы».

Философия тарихындағы жан мәселесін зерттеу нысанына алған ресейлік ғалым Е. В. Мареева Платон тұжырымындағы адам жаны ерекше онтологиялық статусқа ие екенін атап көрсетеді [3, 93]. Яғни адамзаттық толғандырған жан ұлы философтың танымында маңызды орын алған.

Жанның ажалсыздығы, оның қанатты болуы мифтік танымға тән түсінік. Платон айтып отырған қанат оның ғана қиялының яки тұжырымының ерекшелігі деуге болмас. Жанның бес түрлі компоненті бар деп білген Ежелгі Мысыр мифтік баянында «қанатты жан» бейнесі бар.

Мысыртанушы Барбара Мерц: «Мемфис пен Фивадан жұмаққа апаратын жол қауіп-қатерге толы болды, сондықтан қайтыс болған адам егер оған дейін көптеген рәсімдер орындалмаса оған бір қадам да жасай алмайды. Өлім ақиқаты адам баласының ажалды екенін ескертті. Жан туа біткен емес, жаратылған», – деп түсіндіреді [4, 364]. Ол жан, рух туралы

көне мысырлықтардың танымына назар аударып, оларды Ба, Ка, Акх деп аталатынын жазады.

Мифологтер, дінтанушылар және философтар адам жанының мәңгіліктігі туралы сенім мысыр мифологиясынан бастау алған деп біледі. И. Г. Садовская осы пікірді қуаттай келе жанның бес компонентін атап көрсетеді. Олар: Ба, Ка, Ах (рух), Көлеңке (Му), Жүрек [5, 35]. Бұл компоненттердің әрқайсысы атқаратын міндет, миссия бар. Б. Мерц көлеңкені бұл қатарға кіргізбесе, И. Садовская сол қатарда атайды.

Мифолог Максимилиан Мюллер адамның жаны әдетте өлген кезде аузынан ұшып шыққан адам басты құс түрінде бейнеленгенін айта отырып, «Жанның» барынша көне сипатты термині «КА» (немесе Кай?), оның иероглифтік символы – жоғары қарай көтерілген қанатқа ұқсас екі қол түрінде, жанның бұл бөлшегі дененің қосарланған елесі болып өмір сүруді жалғастырады деп болжайтын сенімі екенін жазады [6, 184]. Бірақ, басқа зерттеушілер мысырлықтардың қанатты жан бөлшегін «БА» деп таңбалағаны айтылады. БА термині нені білдіретіні туралы да ғалымдар түйінді пікірді айта алмады. Мысырлық жан концепциясы туралы терендей зерттеушілердің бірі Эрик Хорнунг: «Сірә, бұған шынымен қазіргі тілде жиі кездесетіндей толықтай баламалы сөзді табу мүмкін емес. «Күш», «ерік» немесе кейініректегі «энергия», «жасампаз күш» сияқты аудармалар әр кезде соншалықты қолайлы бола қойған жоқ және ең мүмкін деген жағдайда бұл мысырлық сөздің нақты мағынасына бір бөлігімен ғана сәйкес келеді», – деген екен [7, 62]. Платон іліміндегі жанның сипаты, болмысы мысырлық миф баяндарымен үндес келетініне осы дәйектемелер дәлел бола алса керек.

Барынша көнерген жанның қызметі туралы бұл түсініктің поэтикалық санада құс-жан түрінде бейнеленуіне жазба әдебиет үлгілерінен мысалдар көп келтіруге болар. Ал, «ажалды дененің ажалсыз бөлшегі» Абайдай суреткердің бейнелеуінде «МЕН» ұғымымен беріліп, философиялық-поэтикалық мәнімен танылуы тіпті ерекше. «МЕН өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан», – дейді ғой ақын...

БА компонентін арнайы зерттеген тағы бір ғалым Л. Закбар «A Study of the Ba Concept in Ancient Egyptian Texts» («Ежелгі мысыр мәтіндеріндегі «Ба» категориясын зерттеу») былай дейді: «Ба, оған қатысты Ка және Ах ұғымдары сияқты (сіз бен біз Ах туралы аздап білеміз, Ка туралы өте көп білеміз) қазіргі заманғы классикалық немесе семиттік тілдердің ешқайсысында дәл баламалары жоқ сөздер. Ба ұғымын бұрын және әлі күнге дейін «жан» сөзімен аудару оның негізгі мағынасына сәйкес келмейді, сонымен қатар кейбір басқа философиялық жүйелерге сәйкес келетін, бірақ ежелгі мысырлықтарға тән адам туралы идеялардың мәнін бұрмалайтын тән мен жан арасындағы дуалистік айырмашылықты тудырады» [8, 35].

БА мен КА категорияларының жанның екі түрлі бөлшегі ретіндегі айырмашылықтары қандай деген сауалға мысыртанушылар тұжырымдарын жинақтай келе, И. Садовская мынадай анықтама арқылы жауап береді:

«КА – жанның жұмбаққа толы құпиялы компоненті. Бұл компонентке байланысты қайшы екі концепция бар. Олардың бірі КА адамның сыңары деп түсіндіретін концепция. Адам бұл дүниеде болғанда ол ана дүниеде болып, сыңарын күтеді. Оның мекені көбінде мазар делінеді, Сол жерде мәйітті күтіп алып, өзінің «туысын» қабылдайды. Ал, екінші нұсқа бойынша КА – жеке тұлғалық ерекшеліктер болып табылатын характер, темперамент, интеллектуалды ерекшелікті танытатын тылсым сипатты өмірлік күш. Мазарларға марқұмның статуясы қойылады. Бұл – КА-ның бейнесі деп қабылданған. КА кей кездерде аспан кеңістігін, жер үстін аралап кетеді, бірақ, бәрібір өзінің тұрақты мекені – мазарға қайта оралады деп түсіндірілген» [5, 36].

Жанның тағы бір бөлшегі – АХ (рух) «ажалды тәннің ажалсыз бөлшегі». Ол екі дүниені еркін кезеді. Тағы бір бөлшегі – МУ (көлеңке). Көлеңке архетипінің анықтамасы бізге К.Юнг теориясынан белгілі.

Жанның ең маңызды бір компоненті – Жүрек. И. Садовскаяның түсіндіруіне жүгінсек: «ЖҮРЕК – адам денесінің ішінде өзіндік еркіндігімен өмір сүретін жан бөлшегі. Жүрек – басқа жан бөлшектерінің эпицентрі тәріздес. Ол адам болмысындағы үстемдікке ие ерекше компонент.

Көне танымдағы жан концепциясы, оның бірнеше бөлшектерден тұратындығы туралы сенім поэтикалық ойлау жүйесінде жаңғырып, адамзаттық арман-мұраттарды көркем бейнелеудің өзегіне айналды. Біз Платон іліміндегі және көне мифологиядағы жан концепциясын қазақтың ұлы ойшыл ақыны Абай Құнанбайұлы өлеңдеріндегі жан концепциясымен салыстыра қарастырайық.

Абай «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес» (1895) деп басталатын өлеңінде:

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,

Ол бірақ қайтып келіп өмір сүрмес.

«Мені» менен «менікінің» айрылғанын

Өлді деп ат қойыпты өңкей білмес [8, 263], – дейді.

«Көк тұман – алдындағы келер заман» (1897) деп басталатын өлеңінде «мен» және «менікі» деп таңбаланған ұғымдарды әрі қарай былайша айқындайды:

Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі,

«Мені» мен «менікінің» мағынасы – екі.

«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,

«Менікі» өлсе өлсін, оған бекі [8, 315].

Абай «мен», «менікі» сөз-бейнелерімен қатар ақыл, қайрат, жүрек ұғымдарын [9, 70] деталь-бейнеге айналдыру арқылы рух болмысын даралайды. Бұл аталған детальдардың мифтік табиғаты туралы пайымымызды көне шумер және мысыр мифологиясындағы жанның компоненттері деп аталатын ұғымдармен байланыстыра қарастырған жөн. Ежелгі шумерліктер мен мысырлықтарда ғана емес, әлем халықтары мифологиясының барлық үлгілерінде «жан» концепциясы ерекше мәнге ие.

Шумеролог В. Емельянов шумерліктердің көне танымы туралы: «Әлемнің тұтастығы туралы айтқанда АН-КИ (аспан-жер) қосарлы сөзі айтылады... АН көктің жетінші қатынан тіршілік әлеміне адамзаттық мәдениеттің барлық түрлері, яғни кәсіп, адамдардың маңызды іс-әрекеттері, патшалық билік атрибуттары, сондай-ақ адамдарға тән кейбір мінез құбылыстары мен сипаттарын қамтитын МЕ-ні түсіреді», – деп жазады [10, 103].

МЕ категориясының шумерліктер түсінігіндегі қызметімен мысырлардың БА және КА компоненттерінің кейбір белгілері үндеседі. Зертеуші А.Соколовтың мына анықтамасына қарайық:

Көне мысырлықтардың сенімінде БА денеге оралғаннан кейін, қайтыс болған адам саналы түрде қайта тіріледі. Үш патшалық кезеңге тән мәтіндерде БА-ның адамның тірі болуы үшін қызмет ететіні осылай көрсетіледі.

Рухқа ажал жоқ. Оның мәңгілікке ұласқан сапары бар. Көне дәуірден бүгінгі күнге дейін жалғасқан мифтік сана мен поэтикалық ойлау кеңістігінде мәңгілік өмірге кепіл болатын ұғымдар, заттар мифтік-символикалық деталь түрінде әрекет етеді. Ойшылдар жанның мәңгіліктігі, адам рухы, оның негізгі элементтері туралы мифтік баяндарға сүйене отырып, өткінші дүниенің тұрақты атрибуттарын сипаттауда түрлі тұжырымдар жасайды.

Абайдың поэтикалық пайымында (он жетінші қарасөзі, «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек...» өлеңі) адам болмысындағы үш қасиет, ғылым тілімен айтсақ үш компонент – ақыл, қайрат, жүрек. Ұлы ақын рух болмысын терендей таныта түсу мақсатында адам бойындағы қасиеттерді жеке даралай алып, әрқайсысының адам өмірі үшін қандай орынға ие екенін философиялық тұрғыда суреттейді. Абайдың поэтикалық танымында бұл адами қасиеттер рухтың компоненттеріне айналған.

Он жетінші қарасөз мәтіні: «Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп, ғылымға жүгініпті» [9, 70], – деп басталады. Ежелгі мәтіндерден белгілі «Қыс пен жаздың айтысы», «Жұмақ пен тозақтың айтысы» бұндай тәсілдің бастау тым көнелікте жатқанына куәлік етеді. Абай да осы көне дәстүрді ескере отырып, адам бойындағы үш қасиетті үш кейіпкерге аңналдырып, өзара таластырады.

Қайрат – адам өмірінде жетістікке жетіп, өсіп, кемелденуі үшін қажет қасиет. Ол өзінің адам үшін қандай қызмет атқаратынын баяндайды. Оның әрекеті шумерлік МЕ-нің, мысырлық БА-ның қызметіне кіретін кейбір әрекеттермен үндес келеді.

Адамды саналы әрекетке бастап, жақсы-жаманды сарапқа салатын ақылдың да айтар дауы дәлелді. Оның әрекеті мысырлық БА мен КА, шумерлік МЕ-нің кейбір функцияларымен ұқсас. Сондай-ақ мысырлықтардың мифтік санасындағы данышпандықтың әміршісі Тоттың сипатымен өте жақын. Тот мысырлық мифте тіпті «Бас құдай» саналатын Атумнан да жоғары тұрады.

«Онан соң жүрек айтыпты: «Мен – адамның денесінің патшасымын, қан менен тарайды, жан менде мекен қылады, менсіз тірлік жоқ. Жұмсақ төсекте, жылы үйде тамағы тоқ жатқан кісіге төсексіз кедейдің, тоңып жүрген киімсіздің, тамақсыз аштың күй-жәйі қандай болып жатыр екен деп ойлатып, жанын ашытып, ұйқысын ашылтып, төсегінде дөңбекшітетұғын – мен».

Жүрек адам баласына тән мейірімді, тек жақсылыққа тиесілі нәрселерді атқаруымен ерекшеленеді.

«Сонда ғылым бұл үшеуінің сөзін тыңдап болып, айтыпты:

– Ей, қайрат, сенің айтқаныңның бәрі де рас. Ол айтқандарыңнан басқа да көп өнерлеріңнің бары рас, сенсіз ешнәрсенің болмайтуғыны да рас, бірақ қаруыңа қарай қаттылығың да мол, пайдан да мол, бірақ залалың да мол, кейде жақсылықты берік ұстап, кейде жамандықты берік ұстап кетесің, соның жаман, – депті» [9, 70]. Өлеңінде қайраттан ақылдың асуы керек деген ой айтылады:

Аспаса ақыл қайраттан,

Тереңге бармас, үстірттер [8, 338].

Мифте БА, КА, АХ, МУ, ЖҮРЕК, МЕ ұғымдарымен және түрлі әмірші-құдайлармен кейіптелетін рух түрлі қасиетке ие бірнеше компоненттен тұтасып шығатын абстрактілі болмыс. Сол компоненттердің біреуіне артықшылық берілсе, ол – жүрек. Абай қарасөзінде де ғылымның төрелігімен жүрекке билік беріледі. Өйткені ақылды да, қайратты да жөнге салып, дұрыс жолға бағыт сілтей алатын жүрек болмақ.

Жан концепциясындағы жүректің рөлі рух компоненттерінің ішіндегі жоғарғысы, әміршісі түрінде түсіндірілсе, көркем әдебиетте де жүрек айрықша жырланады. Абай поэзиясында да жүрекке бөлінген ерекше орын бар. Ол – ақыл мен қайратты билеуші, сол екеуіне үстемдік етуші. Ақынның он жетінші қара сөзінде жүректің өзі және ғылымның аузымен айтылатын қасиеті мифтік түсініктегі жан бөлшектерінің ішінедегі жүреппен толық үндеседі.

Ақын өлеңдерінде жүрек – дүниедегі жақсылық пен жамандықты, қуаншы пен қайғысын, қиянат пен зәбірді өзі арқылы өткізетін нәзік те сезімтал болмыс.

Қайрат пен ақылдың жүрекке керегі бар. Егер қайрат болмаса, ой «ұйқыда», «ақылға сәуле түспесе адамша емес, «хайуанша» күн кешпек. Бұл үш компонент түрінде көрінген үш ұғымның бір-біріне әрекет етуі мүмкін емес. Үшеуінің бірлескен әрекеті ғана адамды адам етпек. Жүрек «дененің патшасы» болса да оған қуат берер қайрат керек. Ақылға сәуле (жүректің сәулесі) түспесе адамның адами қасиетке ие болуы екіталай:

Жүректе қайрат болмаса,
Ұйықтаған ойды кім түртпек?
Ақылға сәуле қонбаса,
Хайуанша жүріп күнелтпек.

Абай жүректі «дербес тұлға» дәрежесіне дейін көтереді. Сөйтіп оның «саусағын айға жайғызып» қана қоймай, оған Хақтың сәулесі түсер «көз» бітіреді. Жаратылыстың жақсылығынан нәр алып, ізгілікпен ұрлану – жүрек үшін ерекше мезет, ерекше қалып. Жақсылығы мен жамандығы тайталасқан фәни дүниеде жүректі кірбің шалмай тұрмайды. Адами асқақ мұратты пенделік күйкілік жеңетін сәттер де болар.

Эстетикалық ойлау тарихының антикалық кезеңіне тән онтологиялық түсінікке сүйенсек, шығармашылық – рухтың мәңгілік болмысын еске алу. Абай өз өлеңдерінде өзгермелі, тұрақсыз, тиянағы жоқ өмірді тілге тиек ете отырып, рух ғұмырының мәңгіліктігін паш етеді.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ 2021–2023 жылдарға арналған мемлекеттік грантымен қаржыландырылатын «АР09259039 – Абай өлеңдерінің поэтологиялық тезаурусы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Қорытынды

Абай өлеңдеріндегі дүниенің тұрлаусыздығы мен мәңгілік ұғымының өлшемдері, бәрі өзгерсе де «өзгермейтін бір Тәңір», рухты әйгілейтін «мен», оның компоненттері – ақыл, қайрат, жүрек туралы философиялық пайымдары митік таныммен және көне дәуір ойшыларымен сабақтастықта өрбіген.

Абайдың рух болмысын айқындайтын «мен» және тіршілік тұрпатын, тән сипатын танытатын «менікі» бейнелеулері арқылы жаңа ұғым қалыптасып, көне танымдағы рух мәңгіліктігі туралы түсініктер жаңғырып, өзіндік, дара көркем кеңістік ашылды.

Абай мұрасының ғылыми тұрғыда түрлі бағыттағы зерттеуге арқау болып келгені белгілі. Шығармалары мәңгілік өлшемімен бағалануы тиіс кемелдер суреткердің поэтикалық мұрасы – астары терең, қат-қабат сыры мол, бағзы танымнан тамырланған көркем ойлаудың озық үлгісі.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Платон.** Собрание сочинений в четырех томах [Текст] / Платон; пер. с древнегреч. Н. В. Самсонова // Мысль, – 1994. – Т. 3. – С. 212–437.

2 **Платон.** Собрание сочинений в четырех томах [Текст] / Платон; пер. с древнегреч. Н. В. Самсонова // Мысль, – 1994. – Т. 2. – С. 36.

3 **Мареева, Е. В.** Проблема души в классической и неклассической философии [Текст] / Елена Валентиновна Мареева; – Москва: Изд-во Академический проект, 2004. – 400 с.

4 **Мерц, Б.** Красная земля. Черная земля. Древний Египет: легенды и факты [Текст] / Барбара Луиза Мерц; – М.: «Центрполиграф», 2008. – 364 с.

5 **Садовская, И. Г.** Мифология [Текст] / Ольга Осиповна Садовская; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2006. – 352 с.

6 **Мюллер, М.** Египетская мифология [Текст] / Максимилиан Мюллер; перевод с англ. Г. В. Бажанова. – М.: Изд-во ЗАО Центрополиграф, 2006. – 335 с.

7 **Hornung, E.** Der Eine und die Vielen. Agyptische Gottesvorstellungen [Text] / Ernst Wilhelm Hornung; Darmstadt, 1973. Англ, пер.: Conceptions of God in Ancient Egypt. New York, 1999. – 216 p.

8 **Абай.** Шығармаларының академиялық толық жинағы [Мәтін] / Абай Құнанбайұлы // Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 1.Т. – Б. 35–338.

9 **Абай.** Шығармаларының академиялық толық жинағы [Мәтін] / Абай Құнанбайұлы // Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 2.Т. – Б. 90.

10 **Емельянов, В. В.** Древний Шумер [Текст] / Владимир Владимирович Емельянов: Очерки культуры. Санкт-Петербург: «Петербургское Востоковедение», 2001. – 103 с.

References

1 **Platon.** Sbranie sochinenij v chetyrekh tomah [Tekst] / Platon; per. s drevnegrech. N.V.Samsonova // Mysl', – 1994. – Т. 3. – Р. 212–437.

2 **Platon.** Sbranie sochinenij v chetyrekh tomah [Tekst] / Platon; per. s drevnegrech. N.V.Samsonova // Mysl', – 1994. – Т. 2. – Р. 36.

3 **Mareeva, E. V.** Problema dushi v klassicheskoj i neklassicheskoj filosofii [Tekst] / Elena Valentinovna Mareeva; – Moskva: Izd-vo Akademicheskij proekt, 2004. – 400 p.

4 **Merz, B.** Krasnaya zemlya. Chernaya zemlya. Drevnij Egipet: legendy i fakty [Tekst] / Barbara Luiza Merc; – Moskva: «Centropoligraf», 2008. – 364 p.

5 **Sadovskaya, I. G.** Mifologiya [Tekst] / Ol'ga Osipovna Sadovskaya; Rostov n/D: Izdatel'skij centr «MarT», 2006. – 352 p.

6 **Myuller, M.** Egipetskaya mifologiya [Tekst] / Maksimilian Myuller; perevod s angl. G. V. Bazhanova. – Moskva: Izd-vo ZAO Centropoligraf, 2006. – 335 p.

7 **Hornung, E.** Der Eine und die Vielen. Agyptische Gottesvorstellungen [Text] / Ernst Wilhelm Hornung ; Darmstadt, 1973. Англ. пер.: Conceptions of God in Ancient Egypt. New York, 1999. – 216 p.

8 **Abay.** Shygarmalarynyn akademialyk tolyk zhinagy [Matin] / Abay Kunanbaiuly // Almaty: «Jazushy» baspasy, 2020. – 1.Т. – P. 35–338.

9 **Abay.** Shygarmalarynyn akademialyk tolyk zhinagy [Matin] / Abay Kunanbaiuly // Almaty: «Jazushy» baspasy, 2020. – 2.Т. – P. 90.

10 **Emel'yanov, V. V.** Drevni Shumer [Tekst] / Vladimir Vladimirovich Emel'yanov: Ocherki kul'tury. Sankt-Peterburg: «Peterburgskoe Vostokovedenie», 2001. – 103 p.

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

*Ж. А. Аймухамбет¹, С. Ш. Айтүганова², М. Н. Миразова³

^{1,2,3}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

ПОЭТОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОНЦЕПЦИИ «ДУША» (ОТ ПЛАТОНА И МИФИЧЕСКИХ ПОВЕСТВОВАНИЙ ДО ПОЭЗИИ АБАЯ)

В статье рассматриваются основы мифологических, философских, поэтических представлений о душе, духе. Произведен обзор размышлений древнего мыслителя Платона и представлений мифического миропонимания о душе, сделан анализ интерпретации концепции «душа» в поэтическом пространстве. В процессе анализа дается толкование основ заключений о душе и теле, охватывающих мнение Платона о трех частях и двух измерениях души. Проводится сравнение мифического сознания и учения Платона, в котором определяется, какую роль для человека играет каждая из трех частей души, характеризующихся понятиями «разум», «воля» и «чувство», устанавливается связь с мифическими мировоззрениями древних египтян.

В ходе анализа также рассматривается природа души в поэтологической системе в сравнении с философскими размышлениями, мифическим миропониманием. Осуществляется научное изучение концепции души в художественно-философских заключениях великого

мыслителя Абая. Данная концепция, берущая начало в древних представлениях, занимает особое место в его творчестве.

Одно из устоявшихся представлений в общечеловеческом миропонимании – вера в вечность, бессмертие души, духа. Навысшая цель человечества – чистота души, совершенство духа. Это убеждение, прочно запечатлевшееся в сознании, на протяжении веков становилось жизненными принципами. К их числу можно отнести концепцию души в стихотворениях выдающегося представителя казахской национальной поэзии, мыслителя Абая. Сделаны заключения о том, что в поэзии Абая душа и тело определяются понятиями «я» и «мой», а составные части души выражаются такими понятиями, как «разум», «воля» и «сердце».

Ключевые слова: душа, дух, концепция, человечество, мифическое мировоззрение, «я», «мой».

*Zh. A. Aimukhambet¹, S. Sh. Aytuganova², M. N. Mirazova³

^{1,2,3}L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana

Material received on 13.03.23.

POETOLOGICAL INTERPRETATION OF THE CONCEPT «SOUL» (FROM PLATO AND MYTHOLOGY TO ABAY'S POETRY)

The article deals with the basics of mythological, philosophical and poetic knowledge about the soul and spirit. It also provides an overview of the ancient thinker Plato's views on the soul and concepts in mythical knowledge, and the interpretation of the concept «soul» in poetic space is analyzed. In the course of the analysis, the reasons for the conclusion about the soul and body are explained, and Plato's opinions about the three parts and two dimensions of the soul are included. Plato's doctrine that defines the functions of the soul parts, characterized by the concepts of mind, will and feelings, is compared with the mythical mind and associated with ancient Egyptian knowledge.

The analysis also considers the essence of the soul in the poetological system in comparison with the philosophical view and mythological knowledge. In the artistic and philosophical formulation of the great Abay, the concept of the soul, deeply rooted in the ancient notion, occupies a special place from a scientific perspective.

Faith in human knowledge is the eternity and immortality of the soul or spirit. The highest ideal of humanity is the purity of the soul, the perfection

of the spirit. So many centuries have passed since this concept, retained in the mind, became a vital principle. In this regard, we can mention the concept of the soul in the poems of the outstanding Kazakh poet-thinker Abay. The fact that the soul and body are defined by the concepts of «I» and «mine», and the parts of the soul are represented by the concepts of «mind», «strength», «heart» in Abay's poetry is the object of analysis, and conclusions are drawn in this direction.

Keywords: soul, spirit, concept, humanity, mythology, «I», «mine».

***Қ. Қ. Аубакирова¹, А. А. Мустафаева²,
М. С. Кулахметова³**

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

³Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

*e-mail: a_kunduz87k@mail.ru

«ИРШАДУЛ-МУЛУК УӘС-САЛАТИН» ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ (XIV ғ.) ТЕОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ДЕРЕК РЕТІНДЕ

Бүгінгі жаһандану заманында ұмытыла бастаған мыңдаған жылдық тарихы бар бабалар мұрасын қайтадан жаңғырту негізінде қазіргі отандық ғылымда ұлтымыздың тарихы, мәдениеті, наным-сенімі, діни ұстанымдары туралы ортағасырлық қолжазбаларды тауып, елге әкеліп, кешенді түрде зерттеу арқылы ұлтымыздың өткен тарихын қайта қарау қажеттілігі туындап отыр. Шетелдік кітапханалар мен мұрағаттар қорында сақталған қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштерді зерттеу арқылы түркі халықтарының тарихи-мәдени құндылықтары туралы баға жетпес деректерге қолжеткізе аламыз. Түркі тілдес халықтардың бәріне ортақ жазба ескерткіштердің арасында XIII-XV ғасырларда дүниеге келген мәмлүк-қыпшақ тіліндегі қолжазбалардың, әсіресе діни сарында жазылған еңбектердің алатын орны ерекше. Бұл мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер тек Мысыр қоғамына қатысты емес, жалпы түркі халықтарының тілін, наным-сенімін, діни ұстанымын зерттеуде теолингвистикалық дереккөз болып табылады.

Берілген мақалада мәмлүктер кезінде діни сарында жазылған «Иршәдул-мүлүк уәс-салатин» (XIV ғ.) қолжазбасына деректанулық, палеографиялық және кодикологиялық талдаулар жасалып, қолжазба туралы толық әрі жаңа мәліметтер беріліп, ескерткіштің құрылымдық, мазмұндық және тілдік ерекшеліктері анықталды, жазба ескерткіште сақталған тілдік материалдардың теолингвистикалық дереккөз ретінде құндылығы айқындалды.

Кілтті сөздер: «Иршәдул-мулук» қолжазбасы, мәмлүктер, қыпшақ тілі, араб тілі, ислам, түркі дүниетанымы.

Кіріспе

Ел тәуелсіздігін алғалы ұлттың рухани құндылықтарын сақтап, мәдени жәдігерлерімізді қайта жаңғырту мақсатында жасалған «Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасы», «Мәдени мұра», «Тарих толқынындағы халық», «Рухани жаңғыру» және «Ұлы даланың жеті қыры» сияқты мемлекеттік бағдарламалар аясында шетелдік мұрағаттар мен кітапханалардан, атап айтқанда, Мысыр, Иран, Түркия, Үндістан, Қытай, Ресей секілді елдердің сирек кітаптар мен қолжазбалар қорларынан, ғылыми-зерттеу мекемелерінен қазақ халқының мәдени мұрасында тарихи маңызы бар араб, парсы, түркі, шағатай, қыпшақ, қытай және т.б. тілдердегі қолжазбалар, жәдігерлер, кітаптар мен мұрағаттық құжаттар Қазақстанға әкелінді. Қазіргі кезде отандық зерттеушілер үшін ұлтымыздың тарихы, мәдениеті, әдебиеті, тілі туралы жазылған құнды мұраны, жазба жәдігерлерді табу, бір жерге жинақтау, түпнұсқа тілінен қазақ тіліне аудару, кешенді түрде зерттеу және халық арасында насихаттау қажеттілігі туындап отыр. Қазақ халқының ғана емес, жалпы түркі халықтарының тілі, мәдениеті, діні, наным-сеніміне қатысты құнды дереккөз болып табылатын ортағасырлық жазба жәдігерлердің ішінде мәмлүктер билігі кезінде жазылған теологиялық еңбектердің маңызы ерекше. Осындай құнды ескерткіштердің бірі «Иршәдул-мулук уәс-салатин» қолжазбасының түпнұсқасы **зерттеу жұмысының нысаны** ретінде алынды. Берілген мақаланың **мақсаты** мәмлүктер билігі кезінде араб тілінен қыпшақ тіліне аударылған діни мазмұндағы «Иршәдул-мулук» қолжазбасына жан-жақты талдау жасау арқылы еңбектің теологиялық құндылығын анықтау болып табылады. Осы мақсатқа қолжеткізу үшін төмендегі **міндеттер** алға қойылды: қолжазбаға деректанулық, палеографиялық, кодикологиялық талдау жасау; жазба ескерткішке толық сипаттама жасай отырып, құрылымдық, мазмұндық және тілдік ерекшеліктерін айқындау; қолжазбаға қатысты жаңа деректерді анықтау; қолжазбада сақталған тілдік материалдардың теологиялық құндылығын айқындау.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалы ретінде қолданылып отырған «Иршәдул-мулук» жазба ескерткішін кешенді зерттеу мақсатында *деректанулық, палеографиялық, кодикологиялық, тарихи-салыстырмалы, салғастырмалы-типологиялық, диахронды, түйіндеу, сұрыптау, өңдеу, сипаттау әдістері мен аударма тәсілдері* қолданылды. Палеографиялық және кодикологиялық әдістер арқылы зерттеу нысанына алынып отырған «Иршәдул-мулук» қолжазбасына

толық сипаттама жасалып, құрылымдық, тілдік ерекшеліктерімен бірге еңбектің теологиялық құндылығы анықталды.

Нәтижелер мен талқылау

Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі теологиялық ескерткіштердің ішіндегі көлемі жағына ең ауқым «Иршәдул-мулук уәс-салатин» қолжазбасының [1] теологиялық дереккөзі ретінде құндылығы өте жоғары. Жазба ескерткіш Әбу Ханифа мәзһабының шарият шарттары туралы жазылып, мәмлүк-қыпшақ тіліне аударылған маңызды ескерткіш болып табылады. Аталған қолжазба туралы А. Заянчковский [2], Р. Топарлы [3], Х. Кардан [4], Т. Қыдыр [5], Қ. Садықбеков [6] сияқты зерттеушілердің еңбектерінде сөз болады. 1965-1975 жылдар аралығында Ыстамбұл университетінде «Иршәдул-мулук» қолжазбасының жекелеген бөлімдері бойынша тоғыз бітіру жұмысы жасалған. Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі ескерткіштерді зерттеумен айналысып жүрген түркітанушы Р. Топарлы осы тоғыз жұмысқа шолу жасай отырып, онда қолжазбаның жекелеген бөлімдері ғана зерттеу нысанына алынғанын, түпнұсқа мәтініне кешенді талдау жасалмағандығы мен транскрипциясын жасауда бірнеше қателіктердің орын алғанын алға тартады [7]. Түрік ғалымы Р. Топарлы өзінің 1992 жылы жарияланған «İrşadül-mülük ves-selatin» атты зерттеуінде қолжазба тілінің ерекшеліктері мен мәмлүк-қыпшақ тіліндегі мәтіннің түрік тіліндегі транскрипциясын жасаған [3]. 2014 жылы түрік зерттеушісі Х. С. Кардан өзінің докторлық диссертациясында мәмлүк-қыпшақ тіліндегі «Иршәдул-мулук» ескерткішін армян-қыпшақ тілінде жазылған «Зебур=Псалтер» ескерткішімен салыстырмалы түрде зерттеу жасаған [4]. 2016 жылы зерттеуші Т. Қыдырдың «Дәстүрлі Ислам жауһарлары» еңбегінде «Иршәдул мулук» жәдігерінің бастапқы беттерінің қазақ тіліндегі еркін аудармасы қолжазбадан үзінді ретінде берілген [5]. Аталған ескерткіш қазақ тілінде әлі күнге дейін зерттеу нысанына алынып, кешенді түрде зерттелмеген. Сондықтан «Иршәдул-мулук» ескерткішін теологиялық дерек ретінде жан-жықты зерттеу өзекті болып табылады.

Қолжазбаның палеографиялық сипаттамасы: Зерттеу нысанына алынып отырған қолжазба «*Иршәдул-мулук уәс-салатин*» («إرشاد الملوك والسياسة») деп аталады. Қазақ тілінде «Патшалар мен сұлтандарға нұсқаулық» деген мағынаны білдіреді. Қолжазба авторының өзі кіріспе бөлімінде (2б) әміршіге арналып жазылған еңбектің «Иршәдул-мулук уәс-салатин» деп атағандығын анық жазған.

نادنا غن غمساك يلاعت يرکننت ميديرتا بيت نيظالسل او كولمل داشرا
 ناغلق بلط ريخ ناد يرکننت عت ارکنوس نادنا غلق لکوت اک يرکننت عت ارکنوس
 ارکنوس نادنا غلق ميلست اک يرکننت ين مشيا عت ارکنوس ناد

«Бұл «Иршәдул-мулук» кітабы» («كولملا داشرا باتك اذه») деген жазу бар. Қолжазбаның 1а бетінде төмендегі мәтін жазылған:

دمحم لوسر ىلع قولصل او نيملاعل ابر لىل دمحل اميحرل ن محرل لىل مسب
ني عمج اهل او
لىل اميحرل نىدل ىلع لىل رفغ لىل دب ع نب ىلع باتكل اذه يف ع لاط
ن انملا دحل اول.

Аса мейірімді ерекше қамқор Алланың атымен бастаймын. Барлық мақтау бүкіл әлемнің Раббы Аллаға тән. Оның елшісі Мұхаммедке және оның барлық отбасы мүшелеріне Алланың сәлемі болсын. Бұл кітапты Әли ибн Абдуллаһ қарастырған. Алла оны қасиетті дін үшін кешірсін. Алла жалғыз және Аса кешірімді.

Берілген мәтіннің астында қолжазба парағының орта тұсының сол жақ бөлігіне қойылған мөрдін ішінде Ағраф сүресінің 43-ші аятынан үзінді келтірілген: «Барлық мақтау бізді осы тура жолға салған Аллаға тән. Егер Алла бізді тура жолға салмаса еді, тура жолды таба алмайтын едік» («لىل دمحل»). («لىل ان يده نأ الول يدت نل انك امو اذل ان اده يذلا»). Осы мөрдін астыңғы бөлігінде төмендегідей арабша мәтін жазылған:

ني ربلا لكلام مظعمل ان اقاخال او مظع ال ان اطلسل قل يلجل ا خسنل ا هذ فقو دق
افقو ناخ دومحم يزاعلا ن اطلسل ن ا ن اطلسل ني في يرشلا ني مجرحل ا مداخ ني رحبل او
وررحو دانتل ا موي م رجا ىل اع لىل مظع ا دافتس او مل عتو دار او ع لاط نمل اي عرش احي حص
امل رفغ ني في يرشلا ني مجرحل ا فاقواب شتفملا مداز خى شى دمحا ري قفل ا.

Бұл әдемі көшірме біздің ұлы сұлтанымыздың, біздің айбынды әміршіміз, теңіз бен жердің әміршісі, қасиетті Мекке мен Мединаның қызметшісі, Сұлтаноглы сұлтан Гази Махмұд Ханның пікірін білгісі келетіндер үшін. (Махмұд Ү - 1696-1730ж.) сауатты және заңды негізде берілген. Қиямет күні Алла сауабын арттырсын. Мұны қасиетті Мекке мен Медина қорының инспекторы Факир Ахмет Шейхзаде жазды. Екеуі де кешірілсін [5, 1а].

Қолжазба парағының ең астыңғы бөлігінде қойылған көлемі жағынан кіші мөрдін ішінде «Раббым, Ахмед сенен сәттілік сұрайды» («قىفوت و تن») деген мәтін жазылған.

Қолжазбаның соңғы бетінде төмендегідей мәтін берілген:

نوعستو ئي نامثو ئىام عبرا قبتتاكلما تا ح فصل ا ددع. ني مل اع ل ا بر لىل دمحل
هيل ع لىل ا دمحر مدل او قفرت نم باتكل ا اذه امرتسم لىل دمحل ا. ري خلاب متخ ا ملىل ا ح فصل
ي فنحل ا ن ادمه دمحا نب دمحم مس اقل ا وب ا لو ادي دج ان سولف م هر د ني تامب

Барлық мақтау бүкіл әлемнің Раббы Аллаға тән. Бұл жазба төрт жүз тоқсан сегіз беттен тұрады О, Құдай, жақсылықпен аяқта. Аллаға сансыз мақтаулар болсын, әкесінен (Алла оны рақымына алсын) мұра ретінде қалған бұл кітапты Әбу әл-Қасым Ахмед бин Мухаммад Хамдан Әл-Ханафи екі жүз дирхам жаңа ақшамен алынды.

«Иршәдул-Мулук» қолжазбасының тілі Хорезм-Алтынорда түрікшесінен ерекшеліктері болғанымен, фонетикалық және морфологиялық жағынан мәмлүк-қыпшақ тіліне жақындығы анықталған. Х. Кун мен Дж. Экманның жіктеуі бойынша бұл шығарма түркі-оғыз тіліне жатпайтын, Хорезм-Алтынорда тілінің әсерінен қалыптасқан мәмлүк-қыпшақ тіліндегі ескерткіштер қатарына жатқызылады. Мәмлүк-қыпшақ тілі қарахан және хорезм түрік тілдерінің негізінде қалыптасқан Орталық Азия әдеби түрік тілінің жалғасы деп айтуға болады [8, 9].

Қолжазбаның құрылымы мен мазмұны: «Иршәдул-мулук» ескерткішінде ханафи мазхабы бойынша фикһ мәселелері қарастырылып, дін ғұламаларының көзқарастары берілген. Қолжазба мәтіні кіріспе, негізгі бөлім және қорытындыдан тұрады. Жазба ескерткіштің негізгі бөлімі 29 бөлім (кітап), 93 тарау (фасыл) және 56 баптан құралған. Еңбектің қорытынды бөлімінде фикһ саласына қатысты 49 мәселе қамтылған. Кіріспе бөлімде (1а-3а беттер) Аллаға мадақ, пайғамбарға салауат айтылғаннан кейін, еңбектің жазылу мақсаты, қолдаушылары туралы мәліметтер берілген. Кіріспеде берілген мәліметтер бойынша, әміршінің Абу Ханифа мазхабы бойынша пайдалы кітапқа тапсырыс бергендігіне қарағанда ханафи мазхабының тек қана Орталық Азияда емес, сонымен қатар араб елдерінде де, нақтырақ айтсақ Мысыр мәмлүк мемлекетінде де үлкен маңыздылыққа ие болғандығы көрінеді. Кіріспеде автор аталған еңбекте ханафи мазхабына сай шарият негіздері болып саналатын парыз, уәжіп, сүннеттер мен әдептердің үкімдері, Аллаға құлшылық ету жолдары туралы жазылғандығын айтады. Сонымен қатар еңбекте ислам діні бойынша күпірлікке түскен адамның белгілері мен діннен шығып кету қауіптері, ақидаға байланысты бірнеше мәселелер қарастырылады. Автор тек жаратушы Тәңріге ғана құлшылық етудің жолдарын көрсетуге талпынған.

Кіріспе бөлімнен кейін «Bilgil rästi uäjib mukellef qul uze» деп аталатын бөлімде (3а/1-24а/6) ересек адамдардың уәжіп амалдары туралы айтылады. 24а7-77а8 беттерді қамтитын «Faşl turur itiqād qilmaq iğinde» атты бөлімде сенімге қатысты мәселелер туралы сөз болса, келесі бөлімде (77б1-87а7) парыз амалдар туралы жазылған. Қолжазбаның жоғарыда көрсетілген үш бөлімінен кейінгі қарастырылған мәселелерді төмендегі тараулар бойынша бөліп көрсетуге болады: 1) «Ağınmaqlar Kitābi Turur» – Тазалық бөлімі (87а7-147б7); 2) «Namāz kitābi turur» – Намаз бөлімі (147б7-244а5); 3) «Zekāt

birnek kitābi turur» – Зекет бөлімі (244a5-266a4); 4) «Oruch tutmaq kitābi turur» – Ораза бөлімі (266a4-28468); 5) «Hej qilmaq kitābi turur» – Қажылық бөлімі (28568-382a); 6) «Ant ichmekler kitābi turur» – Ант ішу бөлімі (382a2-396a3); 7) «Azād qilmaq kitābi turur» – Құлды азат ету бөлімі (396a3-400a2); 8) «Mükāteb qilmaq kitābi turur» – Мукатаб ету бөлімі (400a2-40268); 9) «Uelāni bildürmek kitābi turur» – Күзет туралы бөлім (40268-40368); 10) «Hadlerni bilmek kitābi turur» – Шектерді білу бөлімі (40368-41465); 11) «Ychmekler kitābi turur» – Ішімдіктер бөлімі (41465-41565); 12) «Oğurmaq kitābi turur» – Ұрлық бөлім (41565-424a7); 13) «Gāzāliq qilmaq kitābi turur» – Ардагерлер бөлімі (424a7-442a3); 14) «Yirde oğlan tarmaq kitābi turur» – Жоғалған баланы тауып алу туралы бөлім (442a3-44267); 15) «Yirde māl tarmaq kitābi turur» – Табылған зат туралы бөлім (44267-44467); 16) «Qul qachmaq kitābi turur» – Қашқан құл туралы бөлім (44467-445a4); 17) «Bir kişi yoq bolsa ölüsi tirisi bilinmese aning kitābi turur» – Хабарсыз кеткен адам туралы бөлім (445a4-44566); 18) «Kerāhiyyet kitābi turur» – Біреуді жақтырмау туралы бөлім (44566-452a1); 19) «An aulamaq kitābi turur» – Аңшылық бөлім (452a1-45367); 20) «Boğuzlamaqlar kitābi turur» – Біреуді тұншықтыру туралы бөлім (45368-45566); 21) «Qurbān qilmaq kitābi turur» – Құрбандық бөлім (45566-456b2); 22) «Jināyet qilmaq kitābi turur» – Кісі өлтіру бөлім (45662-46265); 23) «Qan bahāsini bildürmek kitābi turur» – Адамға құн төлеу туралы бөлім (46265-471a4); 24) «Āqilani bildürmek (5) kitābi turur» – Айыптылар туралы бөлім (471a4-47263); 25) «Ykin ikmek kitābi turur» – Егін ету туралы бөлім (47263-474a2); 26) «Muāmele qilmaq kitābi turur bustānlar birle» – Бақша ісі туралы бөлімі (474a2-47462); 27) «Almaq satmaq kitābi turur» – Сауда-саттық бөлімі (47462-484a7); 28) «Küch qilmaq kitābi turur» – Күш көрсету туралы бөлім (484a7-485a6); 29) «Науāle qilmaq kitābi turur» – Ақша беру туралы бөлімі (485a6-48566).

Жалпы алғанда негізгі бөлімде исламдағы әрбір амалға қатысты парыз, уәжіп, сүннет, мустахаб, мәкруһ мәселелер жан-жақты көрсетілген. Аталған еңбекте қамтылған мәселелердің Әбу Ханифа мазһабында маңызды орын алатыны анық. Шиғалық бағытты ұстанған Фатимилер әулиетінен кейін билік басына келген мәмлүк-қыпшақтарының Имам Ағзам мәзһабын ұстанып, Мысыр елінде ханафи мазһабын насихаттап, оның кең тарауына ықпал еткен. Сондықтан да ханафи мазһабына негізделген «Иршәдул-мулук» ескерткіші араб тілінен мәмлүк-қыпшақ тіліне аударылып, сұлтан әл-Ғауриге сыйға тартылған [10].

Патшалар мен сұлтандарға тарту ретінде ұсынылған бұл еңбекте Әбу Ханифа мәзһабының шарифат шарттары кеңінен сөз болады. Діни ескерткіште ислам дініндегі шарифат амалдарына қатысты түрлі мәселелер, сонымен қатар мұсылмандарға парыз етіп бекітілген амалдарға қатысты мәселелердің

шешімдері құран аяттары мен пайғамбар хадистріне, Әбу Ханифа, Имам Мәлик, Имам Шафиғи сияқты дін ғұламаларының пікірлері мен ортақ шешімдерінен үзінді беру арқылы дәйектеліп отырған.

Еңбектің тілі Алтын Ордадағы қыпшақ тілінен өзгешелігі жоқ, ескі түркімен тілінің әсері аз болып саналады. Бұл еңбек түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігін, наным-сенімдерін, дінін, тілін зерттеуде құнды теоллингвистикалық дерек болып табылады. Еңбек араб тілінде жазылған мәтіндерден сөзбе-сөз аударылғандықтан сөйлемдер көбінесе түркі тілінің грамматикалық қағидаларына сай келмейді. Пайымдауымызша, автор (аудармашы) араб тілін толығымен жақсы меңгерген маман иесі болуы әбден мүмкін. Мәтіннің аудармасында қолданылған 4200 сөздің 57%-ы (2407 сөзі) араб тілінде, 41%-ы (1700 сөз) түрікше, 2,5%-ы (93 сөз) парсыша сөздер болып табылады. Автор кейбір тілдік, діни терминдерді кейде түркі тілінде, кейде араб немесе парсы тілдерінде қолданып, оның тіл байлығының кең, әрі бай, терминдердің ауқымын кеңірек қолданғандығы байқалады [3, 32 б.].

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл жұмыс ҚР БЖҒМ ҒК гранттық қаржыландыруымен АР09058201 «Иршәдул-мулук уәс-салатин» ескерткішіндегі (XIV ғ.) теоллингвистикалық кеңістік» ғылыми жобасы аясында орындалды.

Қорытынды

Ескерткішке палеографиялық, кодикологиялық, деректанулық, құрылымдық талдау жасау барысында қолжазбаға қатысты құнды деректер анықталды. Ханафи мазһабы бойынша жазылған бұл ескерткішті қазіргі кездегі фикһ мәселелерін шешуде де қолдануға болады. Діни сарында араб және мәмлүк-қыпшақ тілдерінде қатар жазылған ескерткіштегі тілдік материалдарды, оның ішінде діни тілдік бірліктерге жан-жақты талдау жасау арқылы тарихи теоллингвистикадағы көптеген мәселелердің шешімін табуға болады. Сондықтан қазіргі түркі халықтарының мәдениетін, салт-дәстүрін, дінін, наным-сенімін зерттеуде ортағасырлық діни сарында жазылған жазба ескерткіштер баға жетпес теоллингвистикалық дереккөз болып табылады.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Иршәдул-мулук уәс-салатин** (نيظامالسلطانين و كمالالداشيرا) (Патшалар мен сұлтандарға нұсқаулық) [Текст]. – Станбул, 1387. – 996 б.

2 **Зайончковский, А.** К изучению средневековых памятников тюркской письменности (XI-XVI вв.) [Текст] // Вопросы языкознания. – М., 1967. – № 6. – С.80–89.

3 **Toparli, R.** İrşadül-müluk ves-selatin [Текст]. – Ankara, 1992. – P. 627.

4 **Kardan, H.** Ermeni harfli kipchakcha «Zebur=Psalter» adli eser ile memlük kipchakchasiyla yazilmış «Yrşâdü'l-Mülük Ve's-Selâtin» adli eserin şekil bilgisi bakımından karşılaştırılması [Текст]. – Ankara, 2014. – 548 s.

5 Дәстүрлі Ислам жауһарлары. Орта ғасырларда (X–XVI ғғ.) жазылған діни еңбектер мен шығармалардан үзінділер жинағы [Текст]. – Астана, 2016. – 392 б.

6 **Садықбеков, Қ.** «Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди» ескерткіші және оның тілі [Текст]. – Алматы : Таңбалы, 2016. – 412 б.

7 **Aubakirova, K., Shaaban, A., Botabayeva, Zh.** Lexical and semantic features of the written monuments in the Mamluk-Kipchak language (13–15th centuries) [Text] // ENU Bulletin. – Almaty, 2022. – №3 (138) – P.189–201.

8 **Erners, R.** Turkic Forms in Arabic Structures : the description of Turkic by Arabic Grammarians [Text]. – Nijmegen, 1995. – 260 p.

9 **Aubakirova, K., Jubatova, B., Zhumazhanova, F., Mustafayeva, A.** Turkic-arabic cultural and linguistic relations [Text] // Analele University din Craiova, Ystorie. – 2016. – № 1(29). – P.133–143.

10 **Жұбатова, Б., Аубакирова, Қ.** Мысырдағы мәмлүктер билігі тұсындағы түркі-араб мәдени-тілдік байланыстары : монография [Текст]. – Алматы : Қазақ университеті, 2019. – 235 б.

References

1 **Irshadul-muluk uas-salatin** (إرشاد الملوك والسلطان) (Patshalar men syltandarға nysқаулық) [Irshadul-muluk uas-salatin (إرشاد الملوك والسلطان) (A guide for kings and sultans)] [Text]. – Stanbul, 1387. – 996 b.

2 **Zaionchkovski, A.** K izucheniu srednevekovykh pamyatnikov turkskoi pismennosti (11-16v) [To the study of medieval monuments of the Turkic script (13-15c.)] [Text] // Voprosy yazykoznaniya. – M., 1967. – № 6. – S. 80-89.

3 **Toparli, R.** Irshadul-muluk ves-selatin. – Ankara, 1992. – P. 627.

4 **Kardan, H.** Ermeni harfli kipchakcha «Zebur=Psalter» adli eser ile memluk kipchakchasiyla yazilmish «Yrshadu'l-Muluk Ve's-Selatin» adli eserin shekil bilgisi bakımından karshilashtirilmesi [Comparison of the Armenian letter Kipchakcha «Zebur=Psalter» with the Mamluk Kipchakcha «Yrşâdü'l-Mülük Ve's-Selâtin» in terms of morphology] [Text]. – Ankara, 2014. – 548 s.

5 Dusturli Islam zhauharlary. Orta gasyrlarda (10-16 g.) zhazylgan dini enbeker men shygarmalardan uzindiler zhinagy [Traditional Islamic masterpieces. A collection of fragments from religious works and monuments in the Middle Ages (10–16 centuries)] [Text]. – Astana, 2016. – 392 b.

6 **Sadyqbekov, A.** «Kitab Muqaddima abu Luys as-Samargandi» eskerkishi jane onyn tili [The monument «Kitab Muqaddima abu Luys as-Samargandi» and its language] [Text]. – Almaty : Tanbaly, 2016. – 412 b.

7 **Aubakirova, K., Shaaban, A., Botabayeva, Zh.** Lexical and semantic features of the written monuments in the Mamluk-Kipchak language (13-15th centuries) [Text] // ENU Bulletin. – Almaty, 2022. – № 3 (138) – P.189–201.

8 **Erners, R.** Turkic Forms in Arabic Structures : the description of Turkic by Arabic Grammarians [Text]. – Nijmegen, 1995. – 260 p.

9 **Aubakirova, K., Jubatova, B., Zhumazhanova, F., Mustafayeva, A.** Turkic-arabic cultural and linguistic relations [Text] // Analele University din Craiova, Istorie. – 2016. – № 1(29). – P. 133–143.

10 **Zhubatova, B., Aubakirova, K.** Mysyrdagy mamlukter biligi tusyndagy turki-arab madeni-tildik bailanystary : monographia [Turkic-Arab cultural and linguistic relations during the Mamluk rule in Egypt : monograph] [Text]. – Almaty : Qazaq universiteti, 2019. – 235 p.

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

*К. К. Аубакирова¹, А. А. Мустафаева², М. С. Кулахметова³

¹Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Республика Казахстан, г. Кызылорда

²Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы

³Павлодарский педагогический университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

ПИСЬМЕННЫЙ ПАМЯТНИК «ИРШАДУЛ-МУЛУК УАС-САЛАТИН» (XIV В.) КАК ТЕОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

В эпоху глобализации в современной отечественной науке возникает необходимость возрождения забытого, имеющего тысячелетнюю историю наследия наших предков и переосмысления на его основе истории нашей нации путем поиска, ввоза в страну и комплексного изучения средневековых рукописей об истории, культуре, верованиях, религиозных позициях нашей нации. Изучение памятников письменности на кыпшацком языке, хранящихся в фондах зарубежных библиотек и архивов, дает нам возможность получить важные сведения об историко-культурных ценностях тюркских народов. Среди общих для всех тюркоязычных народов

письменных памятников особое место занимают рукописи на мамлюкско-кыпчакском языке, написанные в XIII-XV веках, и особенно труды религиозного характера. Эти памятники являются теолингвистическим источником для изучения языков, верований, религии не только Египта, но и всех тюркских народов.

В настоящей статье произведен источниковедческий, палеографический и кодикологический анализ рукописи «Иршадул-мулук уас-салатин» (XIV в.), изложены полные, новые сведения о рукописи, выявлены структурные, содержательные и языковые особенности памятника, определена ценность как теолингвистического источника языкового материала, сохраненного в памятнике письменности.

Ключевые слова: рукопись «Иршадул-мулук», мамлюки, кыпчакский язык, арабский язык, ислам, тюркское мировоззрение

*К. Aubakirova¹, A. Mustafayeva², M. Kulakhmetova³

¹Korkyt Ata Kyzylorda University,
Republic of Kazakhstan, Kyzylorda

²Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty

³Pavlodar pedagogical university,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar

Material received on 13.03.23.

THE WRITTEN MONUMENT «IRSHADUL-MULUK UAS-SALATIN» (XIV CENTURY) AS THEOLINGUISTIC SOURCE

In the era of globalization, in modern domestic science, there is a need to revive the forgotten heritage of our ancestors, which has a thousand-year history, and rethink the history of our nation based on it by searching for, importing to the country, and comprehensively studying medieval manuscripts about the history, culture, beliefs, and religious of our nation. The study of written monuments in the Kypshak language, which are stored in the funds of foreign libraries and archives, gives us the opportunity to obtain important information about the historical and cultural values of the Turkic peoples. Among written monuments common to all Turkic-speaking peoples, a special place is occupied by manuscripts in the Mamluk-Kipshak language, written in the 13th-15th centuries, and especially religious works. These monuments are a theolinguistic source for studying the languages, beliefs, and religions not only of Egypt, but also of all Turkic peoples.

The article provides a paleographical and codicological analysis of the manuscript «Irshadul-muluk was-salatin» (XIV century) and in this article complete, new information about the manuscript is presented, structural, content and linguistic features of the monument are revealed, its value as a theological source of language material, preserved in the monument is determined.

Keywords: manuscript «Irshadul-muluk», Mamluk, Kipchak language, Arabic language, Islam, Turkic worldview

<https://doi.org/>

***Н. Х. Ахтаева¹, Ф. Е. Нанай², Б. Ж. Сарыбаева³**

^{1,2,3}Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

*e-mail: nagibek78kz@gmail.com

ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Мақалада бүгінгі таңдағы қарым-қатынастың ерекше түрі – интернет-коммуникацияға қатысты зерттеулер ұсынылады.

Интернет-коммуникация күн санап даму үстіндегі өзіне тән заңдылықтары бар, зерттеуді қажет ететін күрделі құбылыс ретінде танылады. Интернет-коммуникацияның қоғамдағы әрекеті негізінде алып келген коммуникативті кеңістік, күнделікті қарым-қатынас салдарынан пайда болып отырған түрлі бағыттағы медиа орта және әлеуметтік, когнитивтік, технологиялық, этикалық маңызды аспектілердің нысан ретіндегі ерекшелігі тарқатылды. Қарым-қатынастың аталмыш түріне қатысты шетелдік ғалымдардың веб ортасы арқылы электрондық мәтінді автоматты сандық талдау, визуалды ақпаратты талдау, интернет блогосферасындағы сөйлеу коммуникациясын зерттеу турасындағы болжамдары сараланады. Тілдік қатынас кезіндегі айтылымды жаңғырту мен қабылдауға бағытталған үрдістер беріліп, бір кеңістікке тоғыстырылған қатынас ретіндегі ерекшелігі талданады.

Интернет байланысының ерекшеліктері ретінде танылған «жүйе ашықтығының» байланыстың техникалық белгілеріндегі мультимедиялық сипаты, ресурстарды бөлу, автоматтандырылған мәтінді құру сияқты қызмет түрлерін қамтитындығы тарқатылып, оның да өзіне тән ерекшелігі айқындалады. Интернет-коммуникацияға тән белгілер жүйесі тізбектеліп беріледі. Жалпы интернет-коммуникацияның ерекшеліктерін қарастырған лингвистердің дәйектемелері негізінде жаңа коммуникативтік технологиялар жағдайындағы тіл жүйесі мен сананың қызмет етуінің өзара әрекеттестігін, интернет тілінің ерекшеліктерін, осы жүйедегі тіл, стиль, медиа-жоба ұғымдарын талқылау және оны деңгейлер бойынша сипаттау, компьютерлік коммуникацияның ауызша және жазбаша қарым-қатынаспен байланысын танытады.

Кілтті сөздер: интернет-коммуникация, компьютерлік коммуникация, желі тілі, интернет-дискурс, жаңа виртуалды коммуникация.

Кіріспе

Интернет-коммуникация – қазіргі қоғамдағы жаңа құбылыс. Аталған екі терминді бөлек қарастырсақ «интернет» және «байланыс» бір-бірімен жаңаспауы мүмкін. Өйткені интернет – бұл қандай да бір орта болса, коммуникация сол ортаның мәні. Дегенмен бұл терминнің қолдану аясы соңғы уақытта арта түсті. Алғашында интернет ақпаратты қабылдау және сақтау қызметін атқарса, бүгінде қоғамның барлық салаларында маңызды орын ала отырып, ерекше коммуникация құралына айналды. Барған сайын интернет жаңа әлеуметтік-мәдени процестерді тудырушы байланыс арнасының рөлін алуда. Интернет-технологиялардың мұндай кең тараған таңымалдығы мен қолжетімділігінің артуы ақпараттық өзара әрекеттестіктің ерекше саласын құрайтын және әлеуметтік қатынастардың инновациялық түрлерінің пайда болуына әкелетін жаңа мүмкіндіктердің де, перспективті коммуникация әдістерінің де пайда болуына ықпал етеді.

Интернет-коммуникация – заман талабы. Тіл – қарым-қатынас құралы болса, сол тілдесім желісі – интернет. А. Байтұрсынұлы «Тіл құралының» сөз басында «Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық даражаға жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды. Жазумен дүнианың бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі. Сондықтан сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да артық...Халық өмірі бір жылдап, он жылдап, қатта жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзақ өмірінің ішінде әр халықтың тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздердің біріне-бірі жалғасып тізілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болатынын» айтқан [1, 13]. Мың жылдық тарих ішіндегі жазумен тілдесуді қаламнан пернетақтаға ауыстырып, интернет жүйесінің дағдысы мен қисынына бағынған қарым-қатынастың орын алғаны сөзсіз. Ендеше интернет коммуникацияның ерекшелігін саралау өзекті. Ф. Оразбаеваша тарқатсақ, «коммуникация» термині жалпы қарым-қатынас, араласу, хабарласу, байланыс деген сияқты мағыналарды білдіре отырып, адамдардың тіл арқылы сөйлеу процесін, тілдесу ерекшеліктерін, тілдің әлеуметтік мәні мен қоғамдық қызметін, адамдар арасындағы қарым-қатынасын, өзара түсінушілікті көрсетеді [2, 39]. Сол қарым-қатынастың орнауына себепші нысан – интернет. Ол (интернет) коммуникация терминімен пара-пар. Сөйлесу, тілдік қарым-қатынас жасау, ой, мағлұмат алмасу: танымдық еңбек қызметіндегі адамдардың бір-бірімен

қарым-қатынасын танытатын ерекше форма [3, 87]. Оның практикалық мәні теориялық сипаты маңызды.

Материалдар мен әдістері

Интернет-коммуникацияға арналған зерттеулер шетелдік тұжырымдарға жетелейді. Б. М. Гаспаров, И. И. Шабшин, М. Б. Бергельсон, А. Е. Войскунский, Е. И. Горошко ізденістерімен қатар жалпы коммуникацияға қатысты А. Байтұрсынұлының, Ф. Оразбаеваның ғылыми еңбектері дерекөз ретінде алынды. Сол тұжырымдар негізінде тақырып ашу мақсатында проблемалық, салыстыру, жинақтау, сипаттау, жүйелеу, сұрыптау әдіс-тәсілдері қолданылады. Зерттеу барысында алға қойған мақсат-міндеттерді шешу үшін дәстүрлі ғылыми сипаттама, салыстырмалы, мәнмәтіндік талдау әдістері де пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Орыс зерттеушісі Б. М. Гаспаров, коммуникативті кеңістік қарым-қатынас процесінде айтылымды жаңғырту мен қабылдауға қажетті «ойша елестетілген органы» білдіреді деген пікір білдірсе [4, 69], И. И. Шабшин интернеттің шекарасын кеңейте отырып, оны коммуникацияға арналған «мета орта» ретінде көрсеткен. Яғни, бизнес технологияларды жүзеге асыру ортасы, ақпаратты сақтау және өңдеу ортасы, БАҚ жұмыс жасайтын орта және т.б. [5]. Осылайша, интернет жаңа танымдық органы қалыптастырушы және жаңа когнитивтік жүйені қалыптастыратын бірегей әлеуметтік құбылыс ретінде танылады.

Перцептивті тілдік қатынас ретінде танылған бұл құбылыстың бірнеше принциптерден тұратынын көреміз:

- Диалог және қарым-қатынас;
- Көрнекі-перцептивті аспект;
- Тұлғаралық қарым-қатынас;
- Мәдениетаралық диалог құралы;
- Лингвистикалық компонент [6, 110–111].

Коммуникативті кеңістікті технологияландыру, тілдің қызметін төмендетпейді, керісінше тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ақпаратты білдіру, ұйымдастыру және ұсыну тәсілі ретінде қолданылады. Жаңа орта дәстүрлі қатынаста жүзеге асады, өзгешелігі әлеуметтік қызметтің әртүрлі салаларындағы қарым-қатынастың формаларын бір кеңістікте біріктіреді.

Тілдің танымдық, экспрессивтік, коммуникативті және манипуляциялық негізгі қызметтері жаңа ортада толық көрініс табады. Электрондық арналар арқылы ақпаратты беру кезінде тілдің осы арнайы коммуникативті орталарда жұмыс істеуі, сөзсіз, лингвистикалық зерттеу әдістемесін қайта қарау мәселесіне әкеледі [7], ол тілді қоршаған ортаға қатысты да зерттеуді талап етеді. Бұл тұтастай алғанда лингвистикалық теорияны көптеген аспектілерде

қайта құрылымдау үшін ынталандыру болып табылады және лингвистикалық талдау үшін ғылымның басқа салаларын кеңірек зерттеуге әкеледі.

Қазіргі кезеңде ғалымдардың көпшілігі осы күрделі құбылысты зерттеуде пәнаралық әдістің қажеттігін атап көрсетеді. Мәселен, М. Б. Бергельсон бұл құбылыстың әлеуметтік, когнитивтік, технологиялық және этикалық маңызды аспектілерін атап өтеді [8]. А. Е. Войскунский «Психологиядағы интернетті зерттеу» атты мақаласында «Интернет өзінің пайда болуы мен құрастырылуынан бастап мамандардың күш-жігерін біріктіретін пәнаралық зерттеулердің нысаны болып табылады. Айталық, гуманитарлық білім салаларында әлеуметтану, мәдениеттану, философия, «компьютермен өзара әрекеттесу» (адам-компьютердің өзара әрекеттесуі), лингвистика, этнография, психология, педагогика, саясаттану, кітапханатану, сондай-ақ, коммуникация ғылымы бойынша зерттеулерде қарастырылады» [9] деп пікір білдірген.

Е. И. Горошко өзінің «Лингвистика интернета: формирование дисциплинарной парадигмы» атты мақаласында интернет коммуникациясын зерттеудегі барлық әдіс-тәсілдерге талдау жасай отырып, «интегративті бағытты» пайдалану қажеттілігін атап көрсетеді. Бұл бағытта әр түрлі лингвистикалық пәндердің тәсілдері мен әдістемесі бірге қарастырылады: әлеуметтік лингвистика, психолингвистика, мәтін лингвистикасы, сонымен бірге өзіндік зерттеу құралдарын қалыптастырады. Интернет желісіндегі лингвистикалық зерттеу әдістемесін талдау арқылы автор Е. И. Горошко тілдік қызмет атқаратын ортаның өзіне тән зерттеу объектісі мен талаптары, міндеттерін көрсетеді.

Яғни дәстүрлі зерттеу құралдарымен қатар қоршаған ортаға өзгертілген әдістерді (веб ортасы арқылы электрондық мәтінді автоматты сандық талдау), визуалды ақпаратты талдау әдістерін (аватарды бүркеншік атпен біріктіру жолдарын зерттеу, қашан кескіннің графикалық жағы оның ауызша белгіленуімен бір мезгілде зерттеледі) және деректерді талдаудың жаңа әдістемелері: веб-беттерді талдауға арналған бағдарламаларды құру, экрандағы мәтіннің графикалық орналасуын зерттеуге арналған арнайы бағдарламаны қамтамасыз ету, мәтіндік орналасуды зерттеу; «экранда қозғалу» мәтінімен эксперименттер жүргізу және фракталдар теориясының көмегімен интернет блогосферасындағы сөйлеу коммуникациясын зерттеу және т.б. әдіс-тәсілдерді қолдану керектігін айтады. Қорытындылай келе, Е. И. Горошко «әдіснамадағы мұндай өзгерістер тіл біліміндегі басқа жаңа бағытқа алып келуі мүмкін» деген болжамды білдіреді [10].

Сонымен қатар интернет мәдениетаралық қарым-қатынас кеңістігі ретінде оның жасаушысы да, қолданушысы да болған, осы құбылыстың ортасында тұрған адами ғылымдардың бүкіл кешенінен мұқият назар

аударуды талап етеді. Антропоцентризм интернет коммуникациясының ерекшеліктерін зерттеудегі маңызды бағыттардың бірі екені сөзсіз. «Интернет тек бір-бірімен байланысқан компьютерлер мен компьютерлік желілер ғана емес, сонымен қатар осы ортадағы өзара байланысты және белсенді адамдар, олардың қызметі өнімдерімен, хабарламалармен, веб-беттермен, каталогтермен және деректер мұрағатымен, навигациялық маршруттармен байланысы және т.б.» [9]. Интернет-коммуникацияның күрделі және көп деңгейлі құрылымы қазіргі ғылыми әдебиеттерде осы құбылысты сипаттау үшін ұсынылған мүмкіндіктердің үлкен жиынтығын анықтайды. Техникалық прогрестің өнімі бола отырып, олардың көпшілігі байланыс арнасының, атап айтқанда, электронды немесе цифрлық арнаның сипаттамасымен байланысты.

Қорытынды

Жаңа виртуалды коммуникацияның ең маңызды ерекшеліктері оның жаһандық және интерактивті сипаттарында.

Интернет-коммуникацияның бірінші сипаты қандай да бір шекаралардың болмауымен және географиялық орналасуына қарамастан желіде кез келген пайдаланушымен байланыс орнату мүмкіндігінің болуы. Мұндай байланыс қашықтық, яғни кеңістік пен уақыт бойынша бөлу және делдалдық, байланыс коммуниканттардың тікелей байланысынсыз техникалық құралдарды қолдану арқылы жүзеге асырылады.

Екінші сипаты, интерактивтілік: а) аудиториямен тікелей диалогқа түсуге, одан нақты уақыт режимінде кері байланыс алуға мүмкіндік береді; б) осы аудитория өкілдерінің өзара қарым-қатынасына жағдай жасайды [11].

Интерактивтілік коммуникацияның сөйлесу сипатына баса назар аударады және әдетте ақпаратты әртүрлі режимдерде жеткізе отырып, мәтінді қалыптастыру мен қабылдауды толығымен өзгертетін немесе шектен тыс түрлендіретін гипермәтіндік ұғым арқылы анықтайды. Мысалы, гиперсілтеме аппаратының мүмкіндігі оқырманға автордың мәтінінің ашылуын қадағалап қана қоймай, басқа да сұрақтарға жауап алуына, ұқсас мәтіндермен танысуына мүмкіндік береді. Яғни, адресант пен адресат бір-бірімен тікелей байланыса алады.

Жалпы желінің өзіне де, онда қалыптасқан барлық ішкі жүйелерге де тән тағы бір техникалық деталь бар. Ақпарат алмасу сипатының ашықтығы. Яғни, интернет байланысының тағы бір белгісі – жүйенің ашықтығы. Интернет байланыстың техникалық белгілеріне мультимедиялық сипаты, ресурстарды бөлу, автоматтандырылған мәтінді құру сияқты қызметтер кіреді, олар интернет байланыстың атрибутивтік мүмкіндіктерін кеңейтеді және ақпаратты алу және оны өңдеу процесін жеңілдетеді.

Интернет-коммуникацияның техникалық сипаты – бұл күрделі құбылыстың бір бөлігі ғана десек болады. Екінші бір сипаты тілді таңба жүйесі ретінде қалыптастыру. Осы тұрғыдан алғанда интернет коммуникация бірнеше белгілермен сипатталады:

- Бірнеше дискурс түрлерінің біріктіру мүмкіндігі;
- Коммуникацияның ауызша-жазбаша сипаты;
- Компьютерлік мәтіндерді креолизациялау;
- Эмоцияны смайликтермен беру;
- Компьютерлік этика;
- Қарым-қатынастың ауызша және жазбаша сипаты.

Бұл тізім әрі қарай да жалғасын таба бермек, себебі интернет күн санап даму үстінде және оған ғылымның да қызығушылығы артуда. Жоғарыда айтып өткеніміздей интернет коммуникацияның әртүрлі тәсілмен зерттеу арқылы оның жаңа сипаты мен қырлары пайда болуда.

Сонымен, интернет-коммуникация әлі толық ашылмаған, енді ғана аяқ басып келе жатқан, шешілмеген мәселесі көп, қиын да күрделі интернет-лингвистиканың кіші бөлігі десек болады. Қиындығы, ғаламтордағы мәтін жиынтығының көптігі, ақпараттың ұдайы өзгеріп отыруы, тілдік материалдардың әртүрлілігі, белгілі бір норманың жоқтығы және желі тілін бір тұтастықта зерттей алмау.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Байтұрсынұлы, А.** Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст. : Ғ. Әнес. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
- 2 **Оразбаева, Ф.** Тілдік қатынас. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 272 б.
- 3 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 8-том / Құраст. : Қ. Күдерінова, О. Жұбаева, М. Жолшаева және т.б. – Алматы: Дәуір, 2011. – 744 б.
- 4 **Гаспаров, Б. М.** Язык. Память. Образ. Лингвистика языкового существования. – М. : Новое литературное обозрение. 1996. – 362 с.
- 5 **Шабшин, И. И.** Психологические особенности и феномены коммуникации в Интернете // URL: http://zhurnal.lib.ru/s/shabshin_i_internet.shtml.
- 6 **Аршинов, В. И.** Методология сетевого мышления: феномен самоорганизации / В. И. Аршинов, Ю. А. Данилов, В. В. Тарасенко // Онтология и эпистемология синергетики. - М. : ИФРАН, 1997. – С. 101–119.
- 7 **Herring, S. C.** Справочник по исследованиям компьютерной связи. Группа идей. Inc. 2008 // URL: http://ella.slis.indiana.edu/~herring/foreword_CMC_hb.pdf

8 **Бергельсон, М. Б.** Языковые аспекты виртуальной коммуникации // Вестник МГУ. Сер. 19. № 1. Лингвистика и межкультурная коммуникация: сб. науч. Тр. – М., 2002. – С. 55–67.

9 **Войскунский, А. Е.** Исследования Интернета в психологии – 2003 // URL: <http://banderus2.narod.ru/80014.html>

10 **Горшко, Е. И.** Лингвистика Интернета: формирование дисциплинарной парадигмы // URL: <http://www.textology.ru/article.aspx?ald=76>

11 **Городецкий, Б. Ю.** Компьютерная лингвистика: моделирование языкового общения // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. XXIV. Компьютерная лингвистика: пер. с англ. / сост., ред. и вступ. ст. Б. Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1989. – с. 5–29.

References

1 **Baytursynul, A.** Qazaq til biliminiñ мәseleleri. [Baitursynuly A. Problems of Kazakh linguistics]. Compiled by: G. Anes. – Almaty, 2013. – 640 p.

2 **Orazbayeva, F.** Tildik qatynas. [language communication]. – Almaty: Dictionary-Dictionary, 2005. – 272 P.

3 Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. Fifteen volumes. Volume 8 / comp. The main purpose of the event is to promote the development of the Kazakh language. - Almaty: era, 2011. – 744 P.

4 **Gasparov, B. M.** Iazyk. Pamyat. Obraz. Lingvistika iazikovogo sushestvovaniya [Yazyk. Remember. Image. Linguistics of linguistic existence]. – М.: New literary coverage. 1996. – 362 P.

5 **Shabshin, I. I.** Psihologicheskie osobennosti i fenomeny kommunikazii v Internetе [Psychological features and phenomena of communication on the Internet] // URL: http://zhurnal.lib.ru/s/shabshin_i_i_internet_shtml.

6 **Arshinov, V. I.** Metodologiya setevogo mysleniya: fenomen samoorganizazii [Methodology of network thinking: the phenomenon of self-organization] / V. I. Arshinov, Yu. a. Danilov, V. V. Tarasenko // Ontology and epistemology of synergetics. – М.: IFRAN, 1997. – PP. 101–119.

7 **Herring, S. C.** Spravochnik po issledovaniyam kompiuternoï svyazi Handbook of Computer Communication Research 2008 // URL: http://ella.slis.indiana.edu/~herring/foreword_CMC_hb.pdf

8 **Bergelson, M. B.** Iazykovye aspekty virtualnoi kommunikazii [English aspects of virtual communication] // West Nick MGU. Ser. 19. № 1. Linguistics and inter-cultural communication: sat. науч. Тр. – М., 2002. – Pp. 55–67.

9 **Voiskunsky, A. E.** Issledovaniya Interneta v psichologii [Research of the internet in psychology]. // URL: <http://banderus2.narod.ru/80014.html>

10 **Goroshko, E. I.** Lingvistika Interneta: formirovanie distsiplinarnoi paradigmoi [linguistics of the internet: forming a transdisciplinary paradigm] // URL: <http://www.textology.ru/article.aspx?ald=76>

11 **Gorodetsky, B.** Kompiuternaia lingvistika: modelirovanie iazikovogo obsheniya [Computational linguistics: modeling language communication] // new in zarubezhnoy linguistics: VIP. XXIV. Computer Linguistics: per. with the English. / Sost., Ed. and then. St. B. Yu. Gorodetskogo. – М.: progress, 1989. – pp. 5–29.

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

**Н. Х. Ахтаева¹, Ф. Е. Нанай², Б. Ж. Сарыбаева³*

^{1,2,3}Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана,

Республика Казахстан, г. Павлодар

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

СПЕЦИФИКА ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИИ

В статье предлагаются исследования, связанные с особым видом общения на сегодняшний день – интернет-коммуникацией.

Интернет-коммуникация признается сложным явлением, требующим изучения, имеющим все более характерные закономерности развития. Раскрыта специфика Интернет-коммуникации как формы коммуникативного пространства, формирующегося в результате повседневного общения и различных разнонаправленных медиа-сред и важных социальных, когнитивных, технологических, этических аспектов. Применительно к данному виду общения анализируются предположения зарубежных ученых о проведении автоматического количественного анализа электронного текста через веб-среду, анализа визуальной информации, изучения речевой коммуникации в интернет-блосфере. Даны тенденции, направленные на воспроизведение и восприятие произношения при языковом общении, проанализирована специфика общения как интегрированного в единое пространство.

Раскрывается, что «открытость системы», признанная отличительными чертами Интернет-связи, включает такие виды деятельности, как мультимедийный характер, распределение ресурсов, автоматизированное текстовое создание. Система признаков, характерных для Интернет-коммуникации, передается последовательно. На основе цитат лингвистов, рассматривавших особенности интернет-коммуникации в целом, раскрывается взаимодействие функционирования языковой системы и сознания в условиях новых коммуникативных

технологий, обсуждение особенностей языка интернета, концепций языка, стиля, медиа-проекта в данной системе и их описание по уровням, связь компьютерной коммуникации с устным и письменным общением.

Ключевые слова: интернет-коммуникации, компьютерная коммуникация, сетевой язык, интернет-дискурс, новая виртуальная коммуникация.

*N. H. Akhtayeva¹, F. E. Nana², B. J. Sarybaeva³

^{1,2,3}Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

Material received on 13.03.23.

SPECIFICITY OF INTERNET COMMUNICATION

The article presents research related to internet communication, a special type of communication today.

Internet communication is recognized as a complex phenomenon that needs to be studied, with its characteristic patterns that are developing day by day. The communicative space created by the internet on the basis of the action of communication in society, the media environment of various directions that arise as a result of everyday communication, and the specifics of social, cognitive, technological, and ethically important aspects as an object are highlighted. In relation to this type of communication, the forecasts of foreign scientists in the field of automatic quantitative analysis of electronic text through the web environment, analysis of visual information, and the study of speech communication in the internet blogosphere are analyzed. The processes aimed at reproducing and perceiving pronunciation during language communication are given, and the specificity of communication as a single space is analyzed.

The «transparency of the system», recognized as the features of internet communication, is revealed by the multimedia nature of the technical features of communication, including such activities as resource allocation, automated text creation. The system of signs characteristic of internet communication is transmitted in series. Based on the arguments of linguists who considered the features of internet communication in general, discuss the interaction of the language system and the functioning of consciousness in the conditions of new communication technologies, the features of the internet language, the concepts of language, style, media project in this system and describe it at levels, show the relationship of computer communication with oral and written communication.

Keywords: internet communication, computer communication, network language, internet discourse, new virtual communication.

SRSTI 16.31.41

<https://doi.org/>

*Y. Baurzhanuly¹, S. A. Ashymkhanova²

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty

*e-mail: yerkebulanbaurzhan@gmail.com

THE IMPACT OF IDEOLOGY ON LITERARY TRANSLATION: A CASE STUDY OF THE NOMADS BY ILYAS YESENBERLIN

The study looks at the phenomenon of ideological manipulation in translated literary works. The author highlights the tactics utilized in the translated texts to manipulate readers, using existing translations of historical fiction «The Nomads» by Ilyas Yesenberlin, published in the Soviet era. Influenced by the existing political system of that period, ideological influence and censorship in the Soviet Union that was pervasive and strictly enforced, literary text translations into Russian contain numerous evidence of ideological manipulation that was common for any literary work published in the Soviet period.

Based on a review analysis of theoretical materials on the research topic, this article aims to define the leading role of ideology on fiction translation by exemplifying cases of ideological shifts in the Russian translation of the historical trilogy «The Nomads» by I. Yesenberlin as well as reception of the translation among translation scholars. During the research, the following methods were applied: classification method, comparative analysis, review analysis of scientific articles and studies on the research topic. Based on the results of the study, hypotheses were formulated that have theoretical and practical significance for further work on the research topic.

Keywords: ideological shifts, literary translation, historical fiction, rewriting, manipulative strategies

Introduction

Fiction plays a crucial role in the process of decolonization on the grounds that it shapes public consciousness, values and identity at the national level. Literature has been and remains a powerful means of propaganda, especially

at critical moments in history. The use of literature as an ideological weapon is confirmed by the censorship, purges of libraries, and the destruction of books and personal archives of Kazakh authors in the 1920s and 1930s. One of the darkest and most tragic pages in the history of the USSR is political repressions, the peak of which came in the 1930s – early 1940s. In Kazakhstan in 1937–1938 over 100 thousand people were illegally convicted in the republic, about 25 thousand of them were sentenced to capital punishment. The significant part of the Kazakh literary community was repressed during these years. It was easy to bring up and promote the authors whose works and perspective fitted the Soviet ideology on the scorched literary field. Unwanted authors were persecuted, those who got past the censorship were given print run, titles and literary awards.

In the second half of the 20th century many national literatures underwent a complicated process of ideological reset. This process has always been conditioned by the search for new ways of literature development under the influence of changing values and further humanization of society.

The history of Kazakh literature in the 20th century can be described as grievous and tragic. The pioneers of the Kazakh modernist literature as well as poets were repressed in 1930s along with numerous members of Alash Orda, a movement of Kazakh intelligentsia. As a result, their works were prohibited, the published books were taken out of libraries and destroyed, manuscripts were confiscated. Traditional Kazakh folk epic works were purged; the fate of their bearers was also lamentable. Thus, a generational bridge between Kazakh writers of different eras was artificially broken. Under these conditions the Kazakh literature of the 20th century had to be created basically from ground zero, or the «scorched field». As a role model the tradition of Russian literature was proposed, and socialist realism was declared the reigning method of Soviet literature at the Soviet Writers Congress in 1934 [Zhdanov, 1934]. In order to prepare young people from the Soviet East for building socialism at home, the opening of Party educational institutions for Asian students, such as Stalin's Communist University for Toilers of the East (KUTV), was initiated. Among the graduates of this institution are not only future political leaders like Deng Xiaoping or Ho Chi Minh, but also writers, poets and playwrights from Central Asia. For instance, Kazakh socialist realist poets Utebay Turmanzhanov and Mazhit Davletbaev also studied at KUTV and even led literary seminars [Djagalov, 2020]. However, as the generation changed, so did the views in the Kazakh literary community. Young Kazakh writers of the sixties felt both alienated to the model and the narrow framework of socialist realism. They saw and perceived the world differently, and therefore sought other methods of literary representation of life. The problem was that the Soviet ideology left almost no place for the depiction of the Kazakh world; there was no place for the Kazakh history, traditions, spirituality and philosophy of the nomads.

In the post-war period, Soviet literature once again moved towards social realism with military topic, and at the same time the repression of the intelligentsia resumed. Against the background of the antisemitic and anti-cosmopolitan campaign against Moscow doctors and scholars, Kazakhstan witnessed demonstrative persecution of historians, writers, and poets who researched Kazakh folklore and pre-revolutionary history. In this context, the case of professor Ermakhan Bekmakhanov is exemplary. He was arrested and sentenced to 25 years in exile in Siberia for his doctoral thesis «Kazakhstan in the years of 1820–1840» on the rebellion of Kenesary Khan against the Tsarist regime. It was inevitable that endless persecutions and repressive methods will eventually lead to disappointment in Marxist ideology and search for new alternatives to the discourses of the imperial era.

The turning point in history of Kazakh prose came in 1960s. After several decades of silence, it found its own unique voice. Cliches of socialist realism in development of the plot, the archetype of builder of communism were overcome. The shift of the attention from the events and labor exploits of the Soviet man to the inner world of the heroes determined the modernist approach in the Kazakh prose of those years. This found expression in the rejection of the author's word and the character's speech as a main focus point of the novel (internal monologue, stream of consciousness) for which the ideologically correct language of slogans was not required.

The search for national forms of art led to an appeal to folklore, history and long-forgotten legends from the past, which allowed to introduce a spiritual form of narrative. The traditional narrative technique of *tolghau* - the simultaneous depiction of two different time periods - allowed seeing the present in the light and in comparison with bygone times, events and characters. Through the parallel layers of the narrative allegorically portrayed the conflict of old and new: the national tradition and Soviet modernity, town and village, man and nature, human values and ideology.

In light of such metamorphoses, the Kazakh novels of the 1960s and 1970s can be regarded as forebears and pioneers of local phenomenon for postcolonial literature, which has been termed as «a dialectical relationship between the 'grafted' European cultural systems and an indigenous ontology, with its impulse to create an independent local identity» [Ashcroft et. al, 1989]. In the same category are historical novels by I. Yesenberlin about the heroes of the past, their moral values and the struggle for freedom, which are revealed through the prism of centuries-old nomadic culture.

Materials and Methods

The thesis of S. Tolstov and B. Vladimirtsev, that was formulated in the 30s of the 20th century about nomadic society, dominated among the Soviet ethnologists

until the end of the 60s. These scientists, in their turn, relied on the opinion of Engels from his work «The Origin of the Family, Private Property and the State»: «Impressive as the people of this epoch may appear to us, they differ in no way one from another, they are still bound, as Marx says, to the umbilical cord of the primordial community. The power of these primordial communities had to be broken, and it was broken. But it was broken by influences which from the outset appear to us as a degradation, a fall from the simple moral grandeur of the ancient gentile society. The lowest interests – base greed, brutal sensuality, sordid avarice, selfish plunder of common possessions – usher in the new, civilised society, class society; the most outrageous means – theft, rape, deceit and treachery – undermine and topple the old, classless, gentile society.» [Engels, 2010] The socioeconomic structure of the Central Asia people in the period described above can hardly be considered as a form of tribal society, which was depicted in the aforementioned works of the Soviet historians. The nomads passed the primitive stage of social development a long period before the Iron Age, and the development of desert or semi-desert lands would be impossible in the conditions of primitive society. Consequently, the nomadic tribes began to inhabit the territory of modern day Kazakhstan at an epoch when humanity had already reached a certain stage of social development.

The historical novels of the renowned Kazakh writer Ilyas Yesenberlin (1915–1983) were published when such disparaging views prevailed on the part of political, scientific and public figures regarding the history and culture of the indigenous ethnicities in constituent republics of the Soviet Union.

It is hard to overestimate the influence of Ilyas Yesenberlin's novels on Kazakh literature, who was the pioneer of historical fiction about the Kazakh khanate. He was a widely recognized and prolific writer, publishing 17 novels during 15 years. Although the historical trilogy «The Nomads» is considered as his magnum opus, which depicts the most important milestones of the four-century history of the Kazakh Khanate and gave rise to the canonization of nomadism not as a lifestyle but as an important heritage, the cradle of Kazakh culture. The author explained the main idea of the trilogy as follows: to reflect heroic past and statehood formation of the Kazakh people, and to refute chauvinist claims that nomads have not any history [Kudaibergenova, 2017]. In terms of the impact level on the formation of the national identity of the native people, the historical novels of Ilyas Esenberlin are comparable to the works of the famous Polish writer, Nobel Prize winner in Literature Henryk Sienkiewicz. His novels also raised hopes of numerous historians, who were cast off on the pretext that their work did not fit into the Marxist-Leninist methodology, and sparked renewed interest in the heroic past of the ancestors.

There are reasons why I. Yesenberlin holds such a crucial role to emphasize the great spiritual power of the nation at that time. As socialist relations developed, great misunderstandings began to arise among the nations that were part of the Soviet Union. It was the beginning of the dominance of one nation over others, that would lead to an ethnic disintegration within the state.

As the Kazakh poet and turkologist Olzhas Suleimenov stated, «for the Kazakh society that couldn't name even ten significant figures from its own history back in the day, the novels of Yesenberlin were like a ray of light from the depths of the abyss» [Suleimenov, 2010].

Yesenberlin managed to convey the cultural aspects of nomadic civilization in his epic historical novels. Until recently, many European scientists and writers had regarded nomads as savages and barbarians. After becoming acquainted with the works of Kazakh writers, especially Yesenberlin, many of them reconsidered their views, as if seeing with their own eyes the strong organic relationship between the sedentary and nomadic civilizations. The writer tore off the labels of the historians of the stagnant years, deeply comprehending the path passed by the nomads and comprehending it in a new way, made his important creative contribution to the genre of historical novel, which was dominated by V. Yan and a group of similar writers, over whom Yesenberlin rose to an unreachable degree of skill. After Yesenberlin, I. Kalashnikov devoted his works to the history of the nomads, but he could not approach Yesenberlin's level of epic narrative, artistic skill and depth of immersion into the essence of historical processes. And writers like V. Chivilikhin, who were guided by the “principles” of great-power chauvinism, today find themselves in an uninhabited island of creative failure [Kozybaev, 1993].

Before starting to work on the trilogy, Ilyas Yesenberlin spent 15 years collecting information from state archives and oral traditions of folklore, as well as relying on historical works of the 14-16 centuries, such as “Baburnama” by Rashid ad-Din and “Jami' al-tawarikh” by Kadirgali Jalairy (Muratkyzy, 2015). The result of many years of laborious work was the publication of three novels under the titles «*Kakhar*» (Khan Kene), «*Almas Kylysh*» (The Charmed Sword) and «*Zhantalas*» (Despair) in four years from 1969 to 1973. The trilogy narrates an entire history of the Kazakh khanate for four centuries, starting from its formation in the 15th century to a final struggle against colonization by the Russian empire, led by the last khan Kenesary Kasymov. The main leitmotif of all three volumes is constant struggle of Kazakh nation for their territorial sovereignty and ethnic identity, and this can be regarded as a symbolic message of the writer's era since in the 1970s the Kremlin announced further russification of the Soviet Union in order to create one soviet nation. And so national ethnic identity gained a huge importance among the local elites [Kudaibergenova, 2017].

The trilogy was a resounding success among a wide audience, including those outside the republic, despite mixed reviews from various members of the Soviet literary establishment. The Russian translation by the famous Soviet writer of historical fiction and translator Maurice Simashko in 1976 was reprinted 12 times and sold more than 1.5 million copies. In subsequent years, the trilogy was repeatedly reprinted in impressive numbers and has now been translated into 30 languages.

Results and Discussions

The history of translations of the “Nomads” trilogy dates back to the Russian-language translation by Maurice Simashko, first published in 1976. It has been affirmed that the author participated in the translation process and authorized it. In his memoirs, Simashko noted that Yesenberlin helped him with the translation and pinpointed the most essential parts of the novel to place particular emphasis in the translation [Simashko, 1995]. The translation was highly praised by critics, and in 1986 Simashko was awarded the state literary prize named after Abay. Z. Sakiev in his article «*Audarma azhary*» (Elegance in translation) emphasizes the high degree of extensive knowledge of the translator concerning the history of Central Asia and Kazakhstan, as well as the preservation of the author’s individual style and the story’s atmosphere in the translation. In addition to his translation work, Simashko was the author of several historical novels about Central Asia, a factor that influenced the editors’ choice for the trilogy’s translator. A prominent Kazakh writer and translator, Gerold Belger, who had a long-lasting friendship with Simashko, praised his wide grasp of Oriental history: «For Maurice, Central Asia and Kazakhstan were a mysterious and fascinating book that he loved, read, studied and analyzed, presented in his own way and brilliantly projected into the present. He closely scrutinized the history of the Arabs, Persians, Tajiks, Turkmens, Uzbeks, the civilization of these people and knew where the course of life led». In addition, literary scholar Oleg Ilyin notes the weighty subtext, the masterful use of mythological motifs, figurative symbolism, and the preservation of unusual poetics in translation [Ilyin, 2004].

Nevertheless, not all critics share such enthusiasm for the quality of the Simashko translation. For instance, a Kazakh linguist N. Rsalieva noted significant drawbacks in the Russian-language translation: lack of structural cohesion within the translated text, distortion of Kazakh geographical toponyms and anthroponyms, lack of translator’s footnotes and comments to provide clarity for Kazakh national and culture-specific terms (*realias*), translation errors with regards to numerical designations, misinterpretation of eloquent expressions, proverbs and idioms [Rsalieva, 2007].

Obviously, the Soviet censorship also played its vital role in the translation editing. In the Soviet Union, the control of printed materials was the responsibility

of the Main Directorate for Literary and Publishing Affairs (Glavnoe Upravlenie po Delam Literaturny i Izdatelstv), also known as Glavlit, established in 1922. The main prohibitions of Glavlit included the literature containing agitation against the Communist Party, divulging the military secrets, inciting public opinion and national-religious fanaticism. Moreover, the Soviet censorship was often subjective in nature [Badulin, 2020].

On the basis of the above considerations, Rsalieva criticizes the dominant role of ideological shifts in the translation in favor of the Soviet authorities: «in particular, the translation of the novel «Khan Kene» portrays a clear and deliberate attempt to elevate the status of the Russian people over the Kazakh» [Rsalieva, 2007].

In the English translation of the Russian text, by Oleg Chorakaev (1999), the perpetrators were ambiguously called «the soldiers» due to impersonal construction of the Russian sentence. In contrast, the Kazakh source text clearly states that the heinous acts of violence were done by Cossacks, who served in the Tsarist military forces. Such distortions are especially abundant in the third volume «Khan Kene», which recounts the revolt of the last Kazakh khan Kenesary against the colonization of the tsarist regime. For instance, the Kazakh character’s reflections on the cruelty of the punitive operation and his doubts about the alliance with the Russian Empire take on a completely different tone in the translated text:

Table 1 – Ideological shifts in the Russian translation of The Nomads

Translation from Kazakh	Simashko’s translation
<i>Yet we hope for cultural progress and benefits of Western civilization from the alliance with Russia, can't we see that our very existence is under threat, let alone our freedom. If it's how Russians treat us, as they did with those civilians, then damn such alliance and cultural progress! Whatever happens, I will stand by my people and struggle for their bright future.</i>	<i>Prisoedinenie, kotoroe v budushhem prineset velikie plody!.. Da, nesmotrja ni na chto, on budet borot'sja za jeto (Oh, he dreamed about the unification with Russia which would be very advantageous for the Kazakhs. And in spite of anything he would struggle for that idea).</i>

According to the results of her analysis, Rsalieva recognizes Simashko’s translation as inadequate, appealing to the three basic criteria of I. Alekseeva for literary translation: fidelity to the source text, conveying the spirit of the historical period from the source text, preservation of the author’s individual style [Alekseeva, 2001].

With regards to the challenges of the trilogy, the lexical difficulties encountered by the translators involve the Kazakh non-equivalent vocabulary. S. Mukhtarova classified the non-equivalent vocabulary from «The Nomads» trilogy as follows: household vocabulary (names of traditional Kazakh clothes,

house elements, cuisine), cultural and religious vocabulary, socio-political vocabulary [Mukhtarova, 2020]. On the basis of this categorization, Mukhtarova distinguished the following translation strategies for non-equivalent vocabulary, applied by the translators: transcription/transliteration, loan translation, descriptive (or explanatory) translation, semantic translation.

In the year of the centenary of I. Yesenberlin's birth, and on the occasion of the 550th anniversary of the Kazakh Khanate, the trilogy «Nomads» was translated into Turkish by a group of translators led by doctor of historical sciences, writer and expert on Kazakh history Abdulvahab Kara. All three parts of the trilogy were published under the title «Göçebeler» (Nomads, 2015) in Ankara. The distinctive feature of the Turkish edition from other foreign editions of the trilogy is that the translation was made directly from the original Kazakh text.

As for translations of the trilogy «The Nomads» and I. Yesenberlin's works in general into other languages, to date 30 languages have been translated, both separate parts and the entire trilogy. Many of them, particularly Polish, Hungarian and Mongolian, were published in the 1980s, and translators of these editions applied M. Simashko's text as a primary source. For this reason, these translations are identical to the Russian-language translation in terms of structure and semantic content.

Conclusion

Thus, ideological control with regards to the translations of fiction in the Soviet period incorporates modifying of literary texts, resulting in appearance of totally diverse, adjusted in accordance with ideological expectations and demands. Specifically, the undesired lexical and semantic components, such as religious, national or any other implications in the Russian published texts that did not comply with the state philosophy were erased from the manuscript, substituted with equivalent words or antonyms.

Having analysed the translations of passages from «The Nomads» trilogy, it can be concluded that the most accurate analysis of literary translation in terms of ideological shifts requires a comprehensive study of socio-cultural and political transformations with their attendant causes. Although this study sheds some light on the most common translation strategies of ideological manipulation during the Soviet period, a more in-depth study of linguistic transformations, dominant ideologies and ethical norms of the aforementioned time period is required to fully reveal the extent of this phenomenon. Despite the large number of classifications and typologies of manipulation strategies proposed by experts, only some of them reflect the essence of manipulation in the course of translation activities. Thus, the relevance of such studies is determined by the need to expand the list of manipulative strategies in translation, the algorithm of ideological manipulation, as well as the description of possible results and consequences of such influence.

Список использованных источников

- 1 **Алексеева, И.** Профессиональное обучение переводчика [Текст]. – Санкт-Петербург: Издательство «Союз», 2001. – 288 с.
- 2 **Есенберлин, І.** Шығармаларының алты томдық жинағы. 1 том. [Текст]. – Алматы: Илияс Есенберлин атындағы қор, 2021. – 864 с.
- 3 **Есенберлин, И.** Шеститомное собрание сочинений. 1 том. [Текст]. – Алматы: Фонд имени Илияса Есенберлина, 2021. – 864 с.
- 4 **Козыбаев, М.** Святой хан Кене казахской литературы [Текст]. – Алматы: Атамұра, Казахстан. Фонд имени И.Есенберлина, 1993. – 88 с.
- 5 **Муратқызы, Б.** «Көшпенділер қалай туды?» [Текст]. – //Ақ желкен – 2015. – №3. – С.12–15.
- 6 **Мухтарова, С.** Способы перевода казахской безэквивалентной лексики в трилогии И. Есенберлина «Кочевники». [Текст]. – // Сохранение и развитие родных языков в условиях многонационального государства: проблемы и перспективы: материалы Международного научно-практического форума. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2018. – С.120–123.
- 7 **Рсалиева, Н.** Қызыл империяға құлдық ұрған аударма [Текст]. // «Сын: уақыт және қаламгер» – 2007 – № 1. – С. 71–109.
- 8 **Симашко, М.** Қашанда алғы шепте [Текст]. // «Қазақ әдебиеті» – 1995. – № 3 – С. 6-7
- 9 **Ashcroft, B.** The Empire Writes Back. Theory and Practice in Post-Colonial Literatures [Text]. - Routledge; 2nd edition, 2002. – 296 p.
- 10 **Djagalov, R.** From Internationalism to Postcolonialism: Literature and Cinema between the Second and the Third Worlds [Text]. – McGill-Queen's University Press, 2020. – 320 p.
- 11 **Engels, F.** The Origin of the Family, Private Property and the State [Text]. - Penguin Classics, Reissue Edition, 2010. – 320 p.
- 12 **Ilyin, O.** Contemporary Literature of Kazakhstan. Names and Trends [Electronic Resource]. – 2004. – URL: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1101286320>
- 13 **Kudaibergenova, D.** Rewriting the Nation in Modern Kazakh Literature: Elites and Narratives (Contemporary Central Asia: Societies, Politics, and Cultures) [Text]. – Lexington Books, 2017. – 258 p.
- 14 **Suleimenov, O.** Green Desert: The Life and Poetry of Olzhas Suleimenov. [Text]. – Cognella, 2010. – 236 p.
- 15 **Yesenberlin, I.** The Nomads/Translated by Oleg Chorakaev. [Text] - Almaty: The Ilyas Yesenberlin foundation, 2000. – 623 p.
- 16 **Zhdanov, A. A.** «Soviet Writers' Congress 1934», Lawrence & Wishart [Electronic Resource]. – 1977. – URL: https://www.marxists.org/subject/art/lit_crit/sovietwritercongress/zhdanov.htm

References

- 1 **Alekseeva, I.** Professional'noe obuchenie perevodchika [Professional training of a translator] [Text]. - Sankt-Peterburg: izdatel'stvo «Sojuz», 2001. – 288 p.
- 2 **Ashcroft, B.** The Empire Writes Back. Theory and Practice in Post-Colonial Literatures [Text]. - Routledge; 2nd edition, 2002. – 296 p.
- 3 **Djagalov, R.** From Internationalism to Postcolonialism: Literature and Cinema between the Second and the Third Worlds [Text]. - McGill-Queen's University Press, 2020. – 320 p.
- 4 **Engels, F.** The Origin of the Family, Private Property and the State [Text]. - Penguin Classics, Reissue Edition, 2010. – 320 p.
- 5 **Ilyin, O.** Contemporary Literature of Kazakhstan. Names and Trends [Electronic Resource]. – 2004. – URL: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1101286320>
- 6 **Kozybaev, M.** Svjatoj han Kene kazahskoj literatury [Holy Khan Kene of Kazakh literature] [Text]. – Almaty: Atamura, Kazakhstan. Fond imeni Il'jasa Esenberlina, 1993. – 88 p.
- 7 **Kudaibergenova, D.** Rewriting the Nation in Modern Kazakh Literature: Elites and Narratives (Contemporary Central Asia: Societies, Politics, and Cultures) [Text]. - Lexington Books, 2017. – 258 p.
- 8 **Muratkyzy, B.** «Koshpendiler» kalaj tudy? [How was “The Nomads” produced?] [Text]. – //Ak zhelken – 2015. – №3. – p. 12–15.
- 9 **Mukhtarova, S.** Sposoby perevoda kazahskoj bezjekvivalentnoj leksiki v trilogii I. Esenberlina «Kochevnik». [Ways of translating Kazakh non-equivalent vocabulary in I. Esenberlin's trilogy «Nomads»] [Text]. – Sohranenie i razvitie rodnih jazykov v uslovijah mnogonacional'nogo gosudarstva: problemy i perspektivy: materialy Mezhdunarodnogo nauchno-prakticheskogo foruma. [Preservation and development of native languages in a multinational state: problems and prospects: materials of the International Scientific and Practical Forum]. Kazan': Izd-vo Kazan. un-ta, 2018. – P. 120–123.
- 10 **Rsalieva, N.** Kyzyl imperijaga kuldyk urgan audarma [A translation that cringed to the red empire] [Text]. //Syn: uaqyt zhane kalamger - 2007. – № 1–p.71–109.
- 11 **Simashko, M.** Kashanda algy shepte. [Always at the forefront] [Text]. //Kazak adebieti, 1995. - №3 – p. 3-4
- 12 **Suleimenov, O.** Green Desert: The Life and Poetry of Olzhas Suleimenov. [Text]. – Cognella, 2010. – 236 p.
- 13 **Yesenberlin, I.** Shygarmalarynyn alty tomdyk zhinagy, 1 tom. [6 volume compilation of literary works] [Text]. - Almaty: Ilijas Yesenberlin atyndagy kor, 2021. – 828 p.

14 **Yesenberlin, I.** Shestitomny sbornik proizvedeniy, 1 tom. [6 volume compilation of literary works] [Text]. - Almaty: Ilijas Yesenberlin atyndagy kor, 2021. – 819 p.

15 **Yesenberlin, I.** The Nomads/Translated by Oleg Chorakaev. [Text] – Almaty: The Ilyas Yesenberlin foundation, 2000. – 623 p.

16 **Zhdanov, A. A.** «Soviet Writers' Congress 1934», Lawrence & Wishart [Electronic Resource]. – 1977. – URL: https://www.marxists.org/subject/art/lit_crit/sovietwritercongress/zhdanov.htm

Material received on 13.03.23.

*Е. Бауыржанұлы¹, С. А. Әшімханова²

^{1,2}Қазақ ұлттық университеті әл-Фараби,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

ИДЕОЛОГИЯНЫҢ КӨРКЕМ АУДАРМАҒА ӘСЕРІ: ІЛИЯС ЕСЕНБЕРЛИННИҢ «КӨШПЕНДІЛЕР» МЫСАЛЫНДА

Зерттеу аударылған әдеби шығармалардағы идеологиялық манипуляция құбылысын қарастырады. Автор кеңес заманында жарияланған Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» тарихи фантастикасының бар аудармалары мысалында оқырмандарды манипуляциялау үшін аударма мәтіндерінде қолданылатын тактиканы бөліп көрсетеді. Сол кезеңдегі қолданыстағы саяси жүйенің, кең таралған және қатаң сақталған Кеңес Одағындағы идеологиялық ықпал мен цензураның әсерінен әдеби мәтіндердің орыс тіліне аудармаларында кеңестік кезеңде жарияланған кез-келген әдеби шығармаға тән идеологиялық манипуляцияның көптеген дәлелдері бар.

Зерттеу тақырыбы бойынша теориялық материалдарды шолу талдауы негізінде бұл мақала И.Есенберлиннің «Көшпенділер» тарихи трилогиясының орысша аудармасындағы идеологиялық өзгерістер жағдайлары, сондай-ақ аудармашылар арасындағы аударманы қабылдау мысалында көркем аудармадағы идеологияның жетекші рөлін анықтауға бағытталған. Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды: жіктеу әдісі, салыстырмалы талдау, ғылыми мақалаларға шолу және зерттеу тақырыбы бойынша зерттеулер. Зерттеу нәтижелері негізінде зерттеу тақырыбы бойынша одан әрі жұмыс істеу үшін теориялық және практикалық маңызы бар гипотезалар тұжырымдалды.

Кілтті сөздер: идеологиялық ауысулар, әдеби аударма, тарихи проза, Қайта жазу, манипуляциялық стратегиялар

*Е.Бауржанұлы¹, С.А. Ашимханова²

^{1,2}Қазақский национальный университет им. аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

ВЛИЯНИЕ ИДЕОЛОГИИ НА ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПЕРЕВОД: НА ПРИМЕРЕ «КОЧЕВНИКОВ» ИЛЬЯСА ЕСЕНБЕРЛИНА

В исследовании рассматривается феномен идеологического манипулирования в переводных литературных произведениях. Автор выделяет тактики, используемые в переводных текстах для манипулирования читателями, на примере существующих переводов исторической фантастики «Кочевники» Ильяс Есенберлина, опубликованной в советское время. Под влиянием существующей политической системы того периода, идеологического влияния и цензуры в Советском Союзе, которая была повсеместной и строго соблюдалась, переводы литературных текстов на русский язык содержат многочисленные свидетельства идеологического манипулирования, что было характерно для любого литературного произведения, опубликованного в советский период.

На основе обзорного анализа теоретических материалов по теме исследования данная статья ставит своей целью определить ведущую роль идеологии в художественном переводе на примере случаев идеологических сдвигов в русском переводе исторической трилогии «Кочевники» И. Есенберлина, а также рецензии перевода среди переводоведов. В ходе исследования применялись следующие методы: метод классификации, сравнительный анализ, обзорный анализ научных статей и исследований по теме исследования. На основании результатов исследования были сформулированы гипотезы, имеющие теоретическое и практическое значение для дальнейшей работы над темой исследования.

Ключевые слова: идеологические сдвиги, литературный перевод, историческая проза, переписывание, манипулятивные стратегии

SRSTI 16.21.07

<https://doi.org/>

***D. B. Bekmukhan¹, A. Zh. Anessova²,
B. Ye. Akmagambetova³, Z. B. Bekturganova⁴**

^{1,4}K. Zhubanov Aktobe regional university,

Republic of Kazakhstan, Aktobe

²Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

³L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana

*e-mail: life_journal@list.ru

FORMATION OF RESEARCH SKILLS OF STUDENTS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

This article considers the formation of research skills in students and pupils. The first part of this article displays the main aspects of the formation of research skills among students, why it is important, what skills a student or student acquires during the research, how effective this approach is in learning a foreign language, and how much it helps to form a student's interest in the subject. In the course of writing the article, it was revealed that this approach is effective and helps to diversify the conservative methods of teaching English, also increases the level of interest in the subject being studied, forms the skill of working in a team, and also forms the skill of conducting research. Within the framework of this study, a review was made of a study conducted by students of grade 6 on the topic of non-verbal communication methods in the Kazakh and English languages. The similarities and differences in the use of these methods in both languages were identified, and a comparative analysis of the etymology of the origin of certain means of transmission of non-verbal communication methods was also carried out.

Keywords: research skills, methods, communication, foreign language, professional activity.

Introduction

A new organization of the educational process by today's requirements requires scientists to deeply study its pedagogic and psychological foundations,

theory, and practice, to reconsider educational technologies and methods according to modern requirements, and worldview positions, and to turn to spiritual and moral values.

Therefore, modern education aims to create a person who has mastered new knowledge and skills, has high creativity, can solve serious problems due to independent research, and is distinguished by his thinking ability.[1]

The need for a foreign language as a subject in specialist training in higher educational institutions is increasing daily. It is a driving factor in the socioeconomic, scientific-technical, and general cultural progress of society. This alone increases the level of foreign language teaching as a subject in schools. Since all social construction structures are considered developing systems, the interconnection, and change of their components affect other elements. According to social progress, the content of education is subject to changes and additions.

According to the Law of the Republic of Kazakhstan «On Education», the main tasks of general secondary education institutions are not only to provide, high-quality education, but also to form a person who is educated by national and world culture, works freely, and works hard, and can think comprehensively is.

In the environment in which we live, a lot of attention is paid to teaching foreign languages, from the working child to the stooped old man. Especially children are interested in learning a foreign language other than their mother tongue, becoming a foreign language specialist in the future, and traveling to foreign countries.

In the current large-scale information flow period, socio-economic sphere changes influence the education system. It is obvious to everyone that the «Concept of the Development of Education of the Republic of Kazakhstan until 2015» was published to ensure the preservation of a high level of education in the constantly changing period.

In all the structural elements of the educational system, the issue of raising the level of education, combining education with life, and preparing young people for life in higher classes is widely considered. [2]

Changes in education can be attributed to the demonstration of the younger generation learning three languages (Kazakh, Russian and foreign languages). Learning languages is stated in Article 5 of the Law «On Education» («Language of teaching and education»): «...must ensure the knowledge and development of the Kazakh language, as well as the study of the Russian language and one foreign language.»

In this regard, in his article entitled «Linguistic relations-cultural mirror», Zh. Kulekeev mentioned the shortcomings of language teaching and said about foreign languages: «Kazakhstan's young generation must know, the third language

is a foreign language. It's a pity that our school graduates cannot speak a foreign language fluently.»[3]

There is little talk about language teaching on the print pages, and no fewer discussions are being organized. At the same time, we need to talk about the organization of an exemplary educational process.

A foreign language teacher should be a citizen of his country and a person of high morals who has mastered the languages of several countries. He is obliged to be an example to students in terms of speaking a foreign language, reading, writing, and behaving in class.

The teacher strives to improve the quality of lessons by using innovations in the field of linguistic knowledge and cultural sciences in his practice. Mastering technical tools and various visualizations, he skillfully uses them in his daily work. [4]

Of course, it is difficult to limit foreign languages only to a special subject. That's why we believe that it is better to use it in the activities of students outside the classroom. Nowadays, it can be seen from practice that even schoolchildren have awakened their interest in foreign languages. Including English. It can be seen that the competitive passing score in higher educational institutions is also high for foreign language specialists and foreign language teaching professions, and foreign language teaching has progressed.

Materials and methods.

The teacher organizes the learning process with the student and interacts with the environment. Therefore, this is a guarantee of the effectiveness of the teacher's work. Pedagogical abilities and character traits begin to appear gradually from school days and are developed by pedagogical higher education training foreign language teachers.

Modernization of the content of education, and reconsideration of the content and structure of training of pedagogues-specialists aim to increase the scientific level of education and create conditions for the comprehensive development of future specialists.[5]

Ability types are of great importance for foreign language teachers. For example, didactic ability - the ability of the teacher to deliver learning materials in a foreign language to the student, to correctly determine the student's level of education, entrepreneurship, and skills, to increase interest in his subject, to develop cognitive activity and play. And academic ability requires the teacher to know the subject area (foreign languages), to be engaged in scientific work on foreign languages, that is, to conduct simple research on his own. Speaking (expressive) ability is very necessary for a foreign language teacher.

The concept of «creative ability» is created from the general concept of «ability» as a result of synthesizing the concepts of «creativity» and «ability» in the selection process of creative ability.

In a foreign language, a teacher should be able to express his thoughts and inner feelings clearly and clearly. The organizational ability of the subject teacher allows students to listen to the lesson, learn, develop students, and properly manage the team. For a foreign language teacher, communicative ability has a special place. This ability makes it possible to communicate with students in a normal, correct manner, to communicate with students from the point of view of pedagogical etiquette.

For a foreign language teacher, research business is needed. According to it, subject teacher training is formed in higher educational institutions. Based on this ability, a teacher of a school teaching a foreign language can look at every pedagogical phenomenon from a scientific point of view, make scientific assumptions, design and plan experiments, as well as collect the experience of the teacher in his practice, analyze them on a theoretical and practical basis, and implement them in school life.[6]

In addition to knowledge and business skills, teachers of foreign languages in schools should have pedagogical and professional qualities. It includes love for the child, interest in pedagogical work, psychological and pedagogical sensitivity, observation, fairness, ability to make demands, perseverance, self-control, self-control, and benevolence.

We can see that teaching foreign languages in schools is made mandatory due to the needs of the times and objective reasons. In this regard, it is demanded to improve the quality of training of subject teachers in higher educational institutions.

Pedagogical literature defines the features of a teacher's work. The object of the teacher's work is not an inanimate world, nor the production of equipment, but a very complex, contradictory, and delicate living organism, the spiritual world of the young generation. A teacher's pedagogical ability and aptitude are a guarantee of the effectiveness of his work.

Currently, the demand for teachers of all school subjects is increasing. The following requirements are set for the teachers of the new formation: mastering the new methodology and technology of professional activity; formation of personal qualities of the teacher as a carrier of democratic ideals; formation of readiness to teach and engage in continuous self-education in the face of new requirements (mastery and knowledge of new technologies of education); formation of a pedagogical personality capable of making independent and responsible decisions — emphasizes.

To develop in children an interest in conducting research work, and to form a skill, students of 6 grade provided a study on the topic “Non-verbal methods of

communication in English and Kazakh languages”. As part of this study, students conducted a comparative analysis of the similarities and differences in the use of non-verbal means of communication in two languages, studied in detail the types of non-verbal kinds of communication, delved into the history of the emergence of a particular method, and analyzed their use on the example of social networks. A statistical table of the use of such methods in social networks was also created, and in the course of the study, certain results were summed up. All work was carried out as part of a school project, the students worked under the guidance of subject teachers and at the end wrote a paper with the same name.

Relevance of the topic. The 21st century is the century of information technologies, the 21st century is the century of globalization. The development of information technologies, and the development of the Internet, requires the mobilization of humanity in the world, and the strengthening of relations between people. That is why today it is considered relevant to study the types of world relations in general. Not only by learning the language, but by looking at the non-verbal elements of communication, i.e., gestures and body movements, you can estimate which nation and continent a person is a representative of, and you can predict how to talk to that person.

Even according to research by scientists, 80% of communication is carried out through non-verbal means. Only the remaining 20% is transmitted through language. Even in the recent difficult situations that have befallen the people of the world, including the lockdown introduced due to the coronavirus epidemic, non-verbal ways of people's communication have increased.

It can be observed on social networks, especially on TikTok, which the world's youth are watching. Therefore, in the research work, non-verbal actions in the Kazakh English language were studied and the results of the conducted experiments were presented.

The aim of the research: to study the formation of research skills of students

The subject of the research: non-verbal actions in Kazakh and English languages

The purpose and objectives of the research: the basis of the research is the requirements of communication in the age of globalization. Therefore, in the research work, we aimed to compare non-verbal actions in Kazakh and English languages and to determine to what extent people can understand without knowing the language, or to what extent it is possible to understand a person's mood and emotions through non-verbal actions.

By this goal, the implementation of the following tasks is based on:

- Determination of the requirements of the globalization process;
- Identify non-verbal actions in the Kazakh language;
- Identify non-verbal actions in English;

- Comparison of non-verbal actions in Kazakh and English languages;
- To study the activity of non-verbal actions.

Results and discussion.

The research work was carried out based on the principles of objectivity and scientific consistency. Based on the methods of research and analysis, the findings were analyzed, conclusions were made, and the main research results were determined. Also, based on the topic, the method of concluding by collecting information, analyzing and collecting data, conducting a survey, interviewing, and doing practical work was used.

The data sources of the research are articles and studies related to the topic.

Through this research work, we will get an answer from experience to the question of how to establish relations with representatives of the whole world in the modern era of new technologies and the development of the Internet in the process of globalization. After studying the role of non-verbal methods in establishing communication, we present their importance and features of use. In addition, we offer the most popular non-verbal tricks. Based on these steps, we think we will take a small step toward developing common human values.

The most popular and similar non-verbal tricks in the Kazakh and English languages are offered. Along with the power of words, we can skillfully and precisely express our inner feelings, thoughts, and attitudes with gestures, and sensitively understand the mood of others.

It is known that there are a lot of non-verbal actions in the Kazakh English language. After researching, we found similarities and features of actions in the two languages.

In the research of Kazakh linguistics, non-verbal actions were divided into men's and women's.

2. From the non-verbal actions of the Kazakh people, it can be seen that a woman is at least one step lower than a man. Because in most cases, women say hello, and in the family, a woman watches her husband's eyebrows.

Similarities:

1. non-verbal actions have a great function in the languages of both countries;
2. it was determined that non-verbal actions in both languages include body parts, voice, intonation, timbre, rhythm, and movements;
3. non-verbal actions of both countries inform about their national characteristics and culture;

in English language education

1. He identified nine specific types of non-verbal actions in English language education. During the division, they took into account all actions and behaviors characteristic of a person in general, not their sexual characteristics.

2. The fact that men and women have equal rights in the English population is evident from the fact that they do not differentiate non-verbal actions based on gender.

3. The fact that English people are open and emotional can be seen from non-verbal actions, their study, and grouping.

Differences:

Although they are not separated in Kazakh linguistics, non-verbal actions related to men and women are distinguished. While conducting research, we found out that it is necessary to pay attention to the following phenomena in the course of communication with a person:

1. Is he a man or a woman;
2. Pay attention to the person's appearance. Because appearance and clothing are also a secret.
3. Does the interlocutor look you in the eye? Because by the movement of the eyes, blinking, you can determine how a person feels about you or how carefully he listens to you;
4. Haptics. It means a person's love for you;
5. Proxemics. Pay attention to how far the interlocutor is from you.
6. Body language and posture;
7. Pay attention to paralinguistics

Conclusion

Thus, students research works to increase their interest in the subject, introduce innovations, expand their knowledge, increase their ability to think creatively, and therefore greatly contribute to the child's development.

The use of such methods as the research method has an unambiguously positive effect on the learning process as a whole, helps to diversify the studied material, opens it up from a new side, also teaches a more serious approach to learning that requires maximum concentration to get results. In the course of conducting this kind of research, the student learns to show interest, set goals and objectives, ask questions, find answers to them, systematize the knowledge gained, and be able to summarize the results and draw conclusions. But along with this, it is a big step towards further larger-scale and serious research that the student will conduct in the future.

References

- 1 Scientific library of dissertations and abstracts dissercat <http://www.dissercat.com/content/razvitiessledovatel'skoi-kompetentnosti-starsheklassnikov-usloviyakh-profilnogoobucheniya#ixzz4sXVDDvrC>.

2 Legislation on Education in the Republic of Kazakhstan. A set of legal acts. – Almaty: Lawyer, - 180 p.

3 **Kulekeev, Zh. B.** Language communication is a mirror of culture [Текст] // Kazakhstan school. – 2020. – № 4. – 3-7 p.

4 **Savenkov, A. I.** Little explorer : how to teach a younger student to acquire knowledge. – Yaroslavl: Academy of Development, 2002. – 43 p., 87 p.

5 **Turdiyev, N. Sh., Akbarova, S. N.** Taking into account the communicative and organizational competencies of students in the organization of interactive lessons // Scientific-methodical journal of educational technologies, Almaty, 2015. № 5, – 2-7 p.

6 **Hull, R. S.** The Art of nonverbal communication in practice. 016; 69 (5); 22-24. Doi:10.1097/01. HJ. 0000483270.59643.cc.

7 **Easterby-Smith, M., Thorpe, R., & Lowe, A.** – 2017. – Management Research: An Introduction (2nd ed.). Sage: London.

8 **Lopatina, O. V., Borisov, A. M., Leyfa, I. I., Galimzyanova, I. I., Yatsевич, L. P., Demyanenko, M. A., & Masalimova, A. R.** – 2015. – Role of foreign language teacher shaping students' research skills. Asian Social Science, 11(4), 135. <https://doi.org/10.5539/ass.v11n4p135>.

9 **Narzieva, N.** Formation of students' research skills in English lessons // Innovations in education: strategy, theory, and practice. An international collection of scientific articles. – Samarkand, 2018. Part I. –B. 57-60.

10 **Ferri, M. M., & Wilches, J. U.** – 2017. – Evaluating research skills development in a Colombian undergraduate foreign language teaching program. Ikala, 10(1), 95-125.

11 **Mariani, M., Buckley, F., Reidy, T., & Witmer, R.** – 2013. – Promoting Student Learning and Scholarship through Undergraduate Research Journals. Political Science & Politics, 46(4), 830-835. <https://doi.org/10.1017/S1049096513001133>.

12 **Gilmore, J. & Feldon, D.** 2010. – Measuring graduate students teaching and research skills through self-report: Descriptive findings and validity evidence. Paper presented at the Annual Meeting of American Educational Research Association, Denver, CO, April 30 – May 4, 2010.

Material received on 13.03.23.

**Д. Б. Бекмухан¹, А. Ж. Анесова², Б. Е. Акмагамбетова³, З. Б. Бектурганова⁴*

^{1,4}«Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті»

Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.

²Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

³Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Бұл мақалада студенттер мен оқушылардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастыру қарастырылады. Бұл мақаланың бірінші бөлімінде студенттердің зерттеушілік дағдыларын қалыптастырудың негізгі аспектілері, бұл не үшін маңызды, оқушы немесе студент зерттеу барысында қандай дағдыларды игереді, бұл әдіс шетел тілін үйренуде қанишалықты тиімді және оқушының пәнге деген қызығушылығын қалыптастыруға қанишалықты көмектесетіндігі қарастырылды. Мақаланы жазу барысында бұл әдіс тиімді және ағылшын тілін оқытудың консервативті әдістерін әртараптандыруға көмектесетіні, сонымен қатар оқытылатын пәнге қызығушылық деңгейін арттыратыны, топта жұмыс істеу дағдысын қалыптастыратыны, сонымен қатар зерттеу жұмыстарын жүргізу дағдысын қалыптастыруына оңды әсерін тигізетіндігіне көз жеткіздік. Осы зерттеу аясында 6-сынып оқушыларының қазақ және ағылшын тілдеріндегі бейвербалды қарым-қатынас әдістері тақырыбы бойынша жүргізген зерттеу жұмысына шолу жасалды. Бұл әдістердің екі тілде қолданылуының ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды, сонымен қатар бейвербалды коммуникация әдістерінің шығу этимологиясына салыстырмалы талдау жасалды.

Кілтті сөздер: зерттеу дағдылары, әдістері, коммуникация, шет тілі, кәсіби қызмет.

ФОРМИРОВАНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ У УЧЕНИКОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Данная статья рассматривает вопросы формирования исследовательских навыков у студентов и учеников. В первой части данной статьи отображены основные аспекты формирования исследовательских навыков у учеников, почему это имеет важность, какие навыки ученик либо студент приобретает в ходе проведения исследования, насколько эффективен данный подход при изучении иностранного языка, и насколько он помогает формировать интерес учащегося к предмету. В ходе написания статьи было выявлено что данный подход является эффективным и помогает разнообразить консервативные методы преподавания английского языка, также повышает уровень интереса к изучаемому предмету, формирует навык работы в команде, также формирует навык проведения исследовательских работ. В рамках данного исследования был сделан обзор исследования, проведенного учениками 6 классов на тему невербальных методов коммуникаций в Казахском и Английском языках. Были определены сходства и различия использования данных методов в обоих языках, также проведен сравнительный анализ этимологии происхождения тех или иных средств передачи невербальных методов коммуникации.

Ключевые слова: исследовательские навыки, методы, коммуникация, иностранный язык, профессиональная деятельность.

*Ж. Б. Болатбекова¹, А. М. Картаева², Б. Д. Жұмақазеєва³

^{1,2}Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,

Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.

³Сүлеймен Демирел атындағы университет,

Қазақстан Республикасы, Қаскелең қ.

*e-mail: zhandai@bk.ru

АБАЙДЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ АУДАРМАЛАРЫН САЛЫСТЫРА ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОҚИТУ

Мақалада Абай Құнанбайұлының туындыларының өзегіне айналған адам мәселесі жайындағы еңбектерінің ұлттық-өңірлік компонент ретінде түпнұсқа және аудармаларды салыстырмалы оқыту арқылы әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру құралына айналғандығы қарастырылады.

Ғылымда антропоцентристік парадигма кең таралмай тұрып, өзі өмір сүрген ХІХ ғасырдың тұсында-ақ Абай өзіне дейінгі ойшылдардың еңбегін зерттеп, олардың шығармаларын аудару барысында қазақ әдебиетінде жаңаша жазба стиль қалыптастырғаны мақалада қарастырылады. Абай өз халқының жағдайына байланысты ой-толғаныстарын қарасөз, философиялық өлеңдері арқылы, толық адам концепциясы негізінде көрсетіп, жастарды жарқын болашақты құруға, білімге, рухани дамуға шақырғаны сөз етіледі. Ақынның өлеңдері терең философиялық сарында жазылып, әлеуметтік-тарихи жағдайлар жайында көзқарасын білдіретіні арнайы сөз болады. Ақынның шығармашылығына деген қызығушылық ХХ ғасырдан бастап, ақын шығармалары баспаға шыққан тұста кең өріс ала бастағаны дәлелденеді. Абайдың өлеңдері мен қарасөздері көптеген тілдерге аударылып, қазақ тілі мен әдебиетінің, қазақ елінің тарихының даңқын асқақтата түскені аталады. Алайда Абайдың ағылшын тіліндегі аудармалары тікелей қазақ тілінен емес, орыс тілінен ағылшын тіліне аударылуына байланысты, түпнұсқа мәтін мен аударма мәтінде мағынасына, философиялық көзқарастың оқырманға толық нақты жеткізілмеуі, ақынның түпкі идеясының ашылмай, бұрмаланып кетуі сынды кемшіліктер мақалада жан-жақты талданып көрсетіледі. Қазақ тілінен орыс тіліне аударылған

шығармалардың да Абайдың деңгейіне жетпей, әлі де сапалы аударманың қажет екендігі ұсыныс ретінде беріледі.

Кілтті сөздер: Абай, өлең, қарасөз, аударма, мәтін, ұлттық-өңірлік компонент, әлеуметтік-мәдени құзыреттілік

Кіріспе

Парадигма – кез келген ғылым саласында өткеннен қазіргі уақытқа дейін жан-жақты зерттеліп, көпшіліктің ортақ келісімімен қабылданған нақты ережелер мен әдістемелік принциптердің жүйесі. Тіл ғылымы саласы дәстүрлі түрде үш ғылыми парадигманы қамтиды: салыстырмалы-тарихи парадигма, жүйелік-құрылымдық парадигма және антропоцентристік. XXI ғасырдағы барша ғылым саласын қамтыған зерттеу нысаны объектіден субъектіге бағытталған антропоцентристік парадигма болды. И. А. Бодуэн де Куртэне былай деген: «Тіл тек жеке мида ғана, тек жанмен ғана, берілген тілдік қоғамды құрайтын жеке адамдардың немесе жеке тұлғалардың психикасында болады». Тіл білімінде бұл дегеніміз – адамдағы тіл мен тілдегі адамды талдау - деп, атап көрсеткен [1]. Антропоцентристік парадигмада басты назар адамды зерттеуге бағытталып, адам зерттеу субъектісі ретінде танылады, себебі тіл, яғни сөйлеу қабілеті адамды басқа тірі жан иелерінен ерекшелендіретін басты құрал, маңызды компонент ретінде саналады.

Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік оқытылатын тілдің елі туралы білімнің жиынтығы, олардың сөйлеу мінез-құлқының ұлттық-мәдени ерекшеліктері және мәдениеттер диалогы процесінде осы білімді пайдалану қабілеті ретінде анықталады. Алайда мәдениетаралық коммуникация теориясының маңызды элементі бола отырып, әлеуметтік-мәдени даму өз елін, аймағын және мәдениетін көрсете білуді де қамтиды.

Осы тұста қазақтың дара тумасы, бас ақыны Абай Құнанбайұлы шығармаларының мазмұнының жалпыадамзаттық құндылықтарға, ұлттық бірегейлікке, білімділік пен ақыл-ойдың, сауаттылықтың адам өміріндегі маңыздылығына бағытталуы өзі өмір сүрген XIX ғасырдың аяғында-ақ ақын шығармаларының сол кезден антропоцентристік бағыттағы көзқараста болғандығын көрсетеді.

Абай халқын қасіреттен құтқаруды көздеп, бодандыққа қарсы тұруға, намыстарын оятып, ауызбіршілікке шақырды. Абай өлеңдерінің түп мазмұны философиялық ой-толғамдар мен рухтандырушы күрескерлік қасиетке толы. Абай Батыс ақындарының шығармаларын көп зерттеді, өзіндік ой түйіп, сол ізденісінің нәтижесінде қазақтың өлең үлгісін жаңаша байыпта дамытып, қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы ретінде танылды.

Абай поэзиясының арқауына айналған ғылым, білім және еңбек мәселелері әсіресе қарасөздерінде көрініс тапқан. Абайдың өлеңдері

әлеуметтік аясы кең тақырыптарды қамтиды. Шығармаларының барлығы дерлік оқырманды өнер-білімге, сауаттылық пен ғылыми құмарлыққа үгіттейді. Абайдың адамды тануға, жалпыадамзаттық құндылықтарға қатысты, адамды басты мәселе ретінде зерттейтін айтулы еңбегі деп толық адам ілімі мен қарасөздерін ерекше атап өтсек болады. Абайдың ғақлия сөздері, өлеңдері мен поэмалары тек өз елімізде ғана емес, шетелдік оқырмандардың да ыстық ықыласына жылдан жылға бөленуде. Абай шығармаларында көрініс тапқан антропоцентристік идеялары жаңа ғасырда ерекше ілтпатқа ие. Абайдың толық адам ілімі болашағы жарқын, саналы, игі қасиеттерді бойына сіңірген, адамды адам атына лайық болатындай басқа жаратылыс иелерінен ерекшелендіріп, әділетті, жігерлі, білімді адам тұлғасын басты назарға қояды.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеу жұмысында ұлттық-өңірлік компонентті шет тіліндегі аудармаларды түпнұсқамен салыстыра оқыту процесіне интеграциялау арқылы студенттердің әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін қалыптастыру мақсатында Абайдың төл шығармалары және аудармаларының үзінделері келтіріледі. Салыстырмалы талдау жасалып, ақын мен аударма мәтіндегі айтылған тұлғаға бағытталған ой-толғамдардың әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастырудағы рөлі қарастырылады.

Әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру мақсатында оқыту процесінде қолданылатын негізгі материал ретінде оқу мәтіні саналады. Оған көркем шығарма, елтану және тақырыптық бағыттағы мәтіндер, өлеңдер, әндер, диалогтар, сұхбаттар, бейне және аудио материалдар жатады. Біздің зерттеуімізде ұлттық-өңірлік компонент ретінде Абайдың «Қалың елім, қазағым...» өлеңі мен оның орыс, ағылшын тіліндегі аудармалары, Абайдың 45-қарасөзі мен аудармалары түпнұсқалық материалдармен жұмыс жасау, сонымен қатар, зерттеліп жатқан тілдің фольклорлық үлгілерін туған өлкенің фольклорымен салыстыру сынды әдістер студенттердің оқуға деген ынтасы мен мотивациясын арттырады. Аударма мәтіннің түпнұсқа ойды қабылдауы немесе түрлендіруі студенттердің аудармашының әлемдік бейнесімен танысуына және шығарма авторының мәдениетін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Ұлттық-өңірлік компонентті оқыту үдерісіне интеграциялаудың тағы бір тәсілі – сөйлеу құзыреттілігін дамытуға, қазақ әдебиеті мен мәдениетіне байланысты білім деңгейін арттыруға, сондай-ақ микро-топтарда жұмыс істеуді үйренуге және іздеу дағдыларын игеруге мүмкіндік беретін – жобалау қызметін тиімді әдіс ретінде қарастырамыз.

Нәтижелер және талқылау

Абайдың философиялық іліміне тоқтала отырып, оның айқын ұлттық және бір мезгілде ұлттан тыс болмысы байқалады. Ақынның назары – қазақ халқының тағдыры, қазағының мәселесі. Оған мысал ретінде ақынның айтулы туындысы «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» өлеңінің алғашқы 4 жол үзіндісі қарастырылды. Жалпы шығарманың мағынасы терең, сыни реалистік сарында, сол заманғы халықтың хал-ахуалы ашық түрде жазылған ащы шындыққа негізделген:

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,

Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.

Жақсы менен жаманды айырмадың,

Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың» [2, 21-б.] (Абай)

Түпнұсқа өлеңнің орыс және ағылшын тіліндегі аудармалары салыстырмалы талдауға алынды. Ең алдымен, 1-кестеде берілген орыс тіліндегі аудармалардың жалпы мәтініне көз жүгіртетін болсақ, Абайдың халқының ауыр жағдайына байланысты ой-толғанысының ешқандай аудармада жеткілікті дәрежеде көрсетілмегендігін, түпнұсқаның басты идеясының, проблемасының ашыла қоймағандығын аңғарамыз.

Кесте – 1 «Қалың елім, қазағым...» орыс тіліндегі аудармалары

<i>О казахи мои, мой бедный народ! Ус, не ведавший бритвы, скрывает твой рот. Кровь за левой щекой, жир за правой щекой. Где добро и где зло, ум ли твой разберет? [2, 135-б.] (Ю. Кузнецов)</i>	<i>О казахи мои, мой бедный народ! Жестким усом небритым прикрыл ты рот. Зло – на левой щеке, на правой – добро... Где же правда? Твой разум не разберет! [3, 19 -б.] (С. Липкин)</i>	<i>Казахи, бедный мой народ, Небритый ус обвис тебе на рот. Кровь на одной твоей щеке. Другая Твоя щека в бараньем сале. Вот Таким ты ликом к миру обращен, В добре и зле душой непросвещен. [4, 109-б.] (М. Дудин)</i>
--	---	---

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деген 1-тармақтағы «қайран» сөзінің мағынасына келер болсақ, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» [5] 3 түрлі мағынаға ие: 1 – күш-қуат, дәрмен; 2 – тандану, дал болу; 3 – әттен, шіркін сынды одағай мағынасында.

Абайдың «қайран жұртым» деуінің астары тереңде жатыр. Ақын сол кезеңде қазақ халқының әлеуметтік жағдайының төмендеп, халықтың білім-ғылымға ынтасының болмауына, болашаққа қатысты ешқандай талпыныс

жасалмай жатқандығына ащы өкінішін, уайымын білдіреді. Орыс тіліндегі аудармалардың нұсқасын алып қарайтын болсақ, «Орыс тілінің түсіндірме сөздігінде» [6] «бедный» сөзі 1 – кедей, мұқтаж, 2 – бір нәрсеге қатысты кемшілігі бар, 3 – бақытсыз, аянышты, дәрменсіз сынды мағыналарды білдіреді. С. Липкин мен Ю. Кузнецов: «*О казахи мои, мой бедный народ*», - деп, Абайдың өкінішке толы сезімін түпнұсқадағыдай жеткізе алмағандығы байқалады. Себебі қаратпа сөз ретінде «о казахи» деп, «мой бедный народ» деп жалғастыру кедей, бақытсыз, дәрменсіз күйдегі халықты елестетеді, Абай болса «әттен» деп өкінішін, назын білдірген болатын. Салыстырмалы түрде М. Дудиннің «*Казахи, бедный мой народ*» деп аударуында Абайдағыдай қаратпа сөз ретінде «казахи» сөзін қолдану, оқырманның назарын аударып, түпнұсқадағыдай өкініш, аяушылық сезімін тудыратындығы байқалады. Алайда Абайдың өлеңіндегі «қайран» кедей де, байғұс та емес, ақынның үмітсіздік шегіндегі ренішпен араласқан туған халқына деген махаббат сезімін білдіреді.

«*Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың*» деген 2-тармақтағы «ұстара» сөзінің негізгі мағынасы өте терең, метафора ретінде қолданылып тұр. Яғни ұстара арқылы сақал-мұрт, шашты алып, бет-әлпетті қалыпқа келтіреді. Сол себепті қоғамды басқарушы білімді, көзі ашық, көкірегі ояу, адал еңбек етуші ел басқаратын адамның болмауынан халықтың әлеуметтік, тұрмыстық жағдайы төмендеп, елдің берекеті қашқандығын, жақсы бір ел басқарушыға халықтың мұқтаждығын айтады. «Мұрт» сөзінің мағынасы өз бетімен кеткен, ойына келгенін істеп, мақсатсыз жүрген адамның бейнесін елестетеді. Бұл тұста ешқандай аудармада ақынның айтқысы келген ойы ашылмады. Ю. Кузнецов аудармасында былай дейді: «*Ус, не ведавший бритвы, скрывает твой рот*», ал С. Липкин аудармасында: «*Жестким усом небритым прикрыл ты рот*», - десе, «*Небритый ус обвис тебе на рот*», - деп М. Дудин аударған еді. Бұл аудармалар дәрменсіз қалыптағы сақал-мұрты өскен, ұқыпсыз адамның бейнесін оқырманның санасында тудырады.

«*Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың*» жолында адамның сипаты беріледі. Бұл жердегі бір ұрты май, бір ұрты қан – екі жүзді, қанын езер адам [5] деген мағынаны білдіреді. Бұл тұста Ю. Кузнецов: «*Кровь за левой щекой, жир за правой щекой. Где добро и где зло, ум ли твой разберет?*», - десе, С. Липкин: «*Зло – на левой щеке, на правой – добро... Где же правда? Твой разум не разберет!*», - дейді, М. Дудиннің аудармасында: «*Кровь на одной твоей щеке. Другая*

Твоя щека в бараньем сале. Вот

Таким ты ликом к миру обращен,

В добре и зле душой непросвещен» [4, 109-б.] , – деп аударылған.

Аударма сәл өзгеше түрленгенімен, өкінішке орай, ешқандай аудармада Абайдың түпкі ойы ашыла қоймады. Абай әлеуметтік-адамгершілік ұстанымды, адам мен заманды түзетуге тырысты. «Мұрттың ауызға түсуі», адамдар арасындағы екіжүзділік, надандық сияқты көріністер арқылы сол кездегі адамдардың адамгершілікке жат мінез-құлқын сынап, үлкен философиялық ойды ортаға салды. Алайда тарихи-рухани мәні зор ақынның бұл ойы орысша аудармаларда тым қарапайым түрде, мән-мағынасы ашылмаған күйінде қалды.

Ағылшын тіліндегі аудармалар (Кесте 2) тікелей қазақ тілінен емес, орыс тіліндегі аудармалардан ағылшын тіліне аударылғандықтан, орыс тіліндегі аудармадағыдай Абайдың терең философиялық идеясын көрсете алмады. Десе де, ағылшын тілінде өлең басқаша сезім мен қабылдауда берілген.

Кесте – 2 «Қалың елім, қазағым..» өлеңінің ағылшын тіліндегі аудармалары

<i>Oh, Kazakhs, my poor people, you let your moustaches grow. Since you don't distinguish good from evil, now you have blood on one cheek and grease on the other. [2, 240-б.]</i> (Р. Маккейн)	<i>O my luckless Kazakh, my unfortunate kin, An unkempt moustache hides your mouth and chin. Blood on your right cheek, fat on your left – When will the dawn of your reason begin? [7, 32-б.] (Д. Роттенберг)</i>
--	--

Р. Маккейннің аудармасында орыс тіліндегі аудармадағыдай жолма-жол аударма болғанымен, ұстара сөзі мүлдем алынып тасталып, Майккейн: «*you let your moustaches grow*», - дейді, яғни мұрттың өсуіне адам өзі жол берді деп аударады.

Д. Роттенбергтің аудармасында сәл өзгешеліктер бар. Роттенберг былай аударған: «*O my luckless Kazakh, my unfortunate kin*». Аударма өлеңнің алғашқы жолы бақытсыз қазағым, дәрменсіз туысым деп аударылып, ұстара сөзі бұл аудармада да қолданылмады. «*Dawn of your reason*» тіркесі [8] жаңа уақыттың басталуы немесе жаңа деңгейге көшу деген мағынаны береді. «Dawn» сөзі ағылшын тілінің сөздігінде «*the beginning of the day, when it begins to get light*» деген мағынада, тура аудармасында күннің бастамасы, күн шыққанға дейінгі аспандағы жарықтың алғашқы пайда болуы. «*When will the dawn of your reason begin?*» деген жолда тура аудармасында «ақылыңның таңы қашан басталады?» дегендей беріліп тұр, қазақшаға бұрмаласақ, көзін ашылу, терең ұйқыдан ояну деген мағынаға сәйкес келіп тұрған тәрізді. Бұл жерде Д. Роттенберг Абайдың болашаққа қатысты уайымын түсінгендей.

Абайдың қарасөздерінің аудармалары жайлы айтар болсақ, аударма жинақтардың барлығында Р. Сейсенбаев пен К. Серикбаеваның орысшаға аудармалары мен орыс тілінен ағылшын тіліне аударылған Р. МакКейннің

нұсқалары ғана кездеседі. Дегенмен Абайдың қарасөздерін орыс тіліне аударғандардың қатарында К. Серикбаевадан бөлек С. Санбаев пен В. Шкловскийдің еңбектерін де ескере кетуді жөн санаймыз (Кесте 3). Абайдың 45-сөзінде қысқаша айтар болсақ, Алла тағаланың махаббат, әділдік, сезім сынды қасиеттерді адам бойына дарытқандығы, жалпы әлем мен сол әлемде тіршілік етуші әрбір жаратылыстың Аллаһтың шексіз махаббатына бөленуі, барлық заттың өзара байланысы мен әсемдігі жайында, Аллаһты барша адамзаттың, тілі, дініне қарамастан тануы, қабылдауы жайлы айтылады. «*Адамишылықтың алды – махаббат, гадаләт, сезім. Ол – жаратқан тәңірінің ісі. Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз, жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп*», - деп Абай қорытындылайды [2, 121 б.].

Кесте – 3 Абайдың 45 - қарасөзінің орысша аударма үзінділері.

<i>...Мы не создатели, а смертные, познающие мир по созданным вещам. Мы – слушатели любви и справедливости...</i>
Начало человечности – любовь и справедливость. В ком господствуют чувства любви и справедливости – тот мудр, тот – учен. Мы не способны принимать науку, мы можем только видеть, осознать созданный мир и постигать его гармонию разумом. [2, 227-б.] (К. Серикбаева)
<i>... Мы, смертные, сами не создатели и все понимаем по созданным вещам.</i>
Начало человечности – любовь, справедливость, чувства. Это всегда нужно и во всем нужно.
Мы не создаем науку, мы познаем мир, который мы видим. Тот, у кого больше знаний, любви, справедливости, - тот мудрец, тот ученый, тот овладел миром. [9] (В. Шкловский)
<i>... Мир создали не люди – мы только познаем уже сотворенный Мир. Сущность человека составляют любовь, справедливость и душевность. Люди не могут обходиться без этих начал.</i>
Ученым и мыслителем становится только тот, кто способен на глубокое чувство и обладает высшей справедливостью.
Но не мы придумываем науку, она появляется как результат наших ощущений, наблюдений и размышлений о созданном вокруг нас и организованном для нас мире. [10] (С. Санбаев)

Жоғарыда келтірілген аудармаларды өзара салыстыратын болсақ, К. Серикбаеваның аудармасы жолма-жол аударылғандығына қарамастан, адамға тән тек қана әділдік пен махаббат сезімдері деп қана аударып,

сезімнің өзін де бір қасиет ретінде қарастырмаған. Осы тұста Абайдың «толық адам» ілімін еске алып, толық адам концептісінің басты идеясы саналатын – иманигүл басқаша «үш сүю» деп аталатын ақын танымының өзекті мәселесін атап өткен дұрыс болар. Толық адам ілімі бойынша пенденің Жаратушысымен байланысы, Аллаға деген махаббаты бірінші сүю болса, барша адамзатты сүю екінші, ал әділдікті сүю үшінші сүю болып аталады.

В. Шкловский аудармасында махаббат, әділдік және сезімнің басты рөл ойнайтындығы жайында айтылып, Абайдың айтқысы келген ойын аудармашы жалпылай жеткізе білгендей көрінеді.

Алайда С. Санбаевтың аудармасын ерекше атап өтуді жөн санаймыз. Себебі аудармашының қарасөзді өзінің түсінігі, өз көзқарасымен ұштастыра отырып, өзінің қабылдауына сай түрлендіргені аңғарылады. Дегенмен де Абайдың ғана ойы емес, аудармашының да өзіндік ой-толғауы қабаттасып кеткендіктен, бұл жерде жалпы оқырман түсінетін ой айтылғандай, Абайдың өзіндік стилін көру қиындық тудырады.

Аудармалар мен түпнұсқа мәтіндерді салыстырмалы талдау нәтижесінде, Абайдың шығармаларының әлі де нақты, түпнұсқаға жуықтау сапалы аудармаларының аз екендігіне көз жеткіздік. Әйтсе де, аудармашылардың өз дүниетанымы бойынша, өзіндік философиясына қарай Абайды түсінуге және оқырманға ақын шығармаларын түсіндіруге тырысқандығын ескеру қажет.

Студенттерді топ-топпен бөліп, жоғарыда қарастырылған Абайдың басқа да қарасөздеріне қатысты немесе тәрбиелік, философиялық сарында жазылған туындыларын қарастыру мақсатында топтарға тапсырма беріледі (Кесте 4).

Сөйлеу құзыреттілігін дамытуда, қазақ әдебиеті мен мәдениетіне байланысты білім деңгейін арттыруда, топпен жұмыс жасауды үйренуде және ақпаратты іздеу және талдау, түпнұсқа мәтін мен аудармаларды салыстыра отырып аудармашы мен автордың дүниетанымын, бастапқы ой мен аудармадағы жаңаша көзқарасты анықтап, ара-жігін анықтай алуды үйрену жолында жобалау әдісінің тиімділігі сөзсіз.

Кесте – 4. Жоба бойынша топтық тапсырмалар

<p>1- топ</p> <ul style="list-style-type: none"> - 45 қарасөзінен тапсырмаға сәйкес түпнұсқа мәтін таңдалады; - Аудармаларға салыстырмалы талдау жасалынады; - Түпнұсқа және аударма қарасөздердің қысқаша мазмұны PowerPoint презентациясы түрінде, басқа топ мүшелеріне түсіндіріледі 	<p>Тапсырма:</p> <p>Абайдың адам/махаббат/өмір/білім мәселесіне қатысты шығармаларының түпнұсқа және аудармаларына салыстырмалы талдау жасау</p>	<p>2 -топ</p> <ul style="list-style-type: none"> - Абайдың тапсырмаға сай түпнұсқа өлеңі талдауға алынады; - Әр түрлі тілдердегі аудармасына салыстырмалы талдау жасалады; - Аударма мен түпнұсқа өлеңді мәнерлеп оқу арқылы басқа топ мүшелеріне таныстырылады
--	--	--

Қорытынды

Әлемдік жаһандану және тілдер мен мәдениеттердің интеграциясы жағдайында студенттердің жеке басын дамытуда және оның жалпы көкжиегін кеңейтуде маңызды рөл атқаратын әлеуметтік-мәдени компонент орталық орын ала бастады. Өз заманының ғұламасы Абай болса, XIX ғасырдың өзінде-ақ адамды басты назарға қойып, шығармашылығының өзегі, дүниетанымының басты мәселесі ретінде алған. Ол адамның ішкі жан дүниесін ақындарға тән көркем-бейнелі түрде ғана емес, адам туралы өз ойын ғылыми-концептуалды түрде қарасөздері, толық адам концепциясы сынды ілім, өлеңдері арқылы білдіре алған. Бірақ қазақ халқының жағдайын бағалай отырып, Абай іс жүзінде талдаудың әмбебап, әлемдік-тарихи, жалпы адамзатқа ортақ мәнін белгілейді. Абай өзінің поэтикалық және прозалық шығармаларында адамның, өмірдің мақсаты мен мәні, қарама-қайшы ұғымдар: жақсылық пен жамандық, әділ және әділетсіз, әдемі және ұсқынсыз; идеалдылық пен ризық, берекет туралы үнемі ой жүгіртеді. Ол адамның өткенге, қазіргі және болашаққа деген көзқарасын түсінуге тырысады.

Абайдың шығармаларының көптеген тілдерге аударылғандығына қарамастан, әлі де аударманың сапасы, ақынның басты ойын жеткізе, көркем түрде көрсете алу жағынан жасалатын жұмыстардың жеткіліксіз деңгейде болғандығы өкініш тудырады. Дегенмен де жылдан жылға артып келе жатқан Абайға, оның шығармашылығына деген қызығушылық қазақ тілі мен әдебиетінің мәртебесін асқақтатып, тілдің өзге халық өкілдері арқылы зерттеліп, таныла бастауына түрткі болғаны қуантады.

Әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру мақсатында оқыту процесінде қолданылатын негізгі материал оқу мәтіні: көркем, елтану және

тақырыптық бағыттағы мәтіндер, өлеңдер, әндер, диалогтар, сұхбаттар, бейне және аудио материалдар болып табылады. Оқу мәтінінің түпнұсқа болуы студенттердің оқуға деген мотивациясын едәуір арттырады. Сондықтан мақаламызда Абайдың төл шығармалары мен аудармалары әлеуметтік-мәдени компонент ретінде негізге алынып, салыстырмалы түрде талданды.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Амирова, Н. Д.** Парадигмы в языкознании, Вестник Актыубинского университета им. С. Баишева, 2011 // [Электронды ресурс] – <https://articlekz.com/article/12298>
- 2 **Абай.** Қарасөз. Книга слов. Book of words [Мәтін]. – Международный клуб Абая, 2009. – 338 б.
- 3 **Кунанбаев, Абай** / Избранное. [Мәтін]. – М.: Альпина non-фикшн, 2012. – 128 б.
- 4 **Абай.** Стихи. Переводы русских поэтов. [Мәтін]. – Алматы, «Гылым». – 1995. – 207 б.
- 5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. [Электронды ресурс]. – <http://kaz.slovopectia.com/146/53914/1512265.html>
- 6 Толковый словарь Ожегова онлайн. [Электронды ресурс]. – <https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=1213>
- 7 **Абай Құнанбаев.** Таңдамалы өлеңдер мен поэмалар (ағылшын тілінде).[Мәтін]. – КСРО, 1970. – 191 б.
- 8 Macmillan dictionary. [Электронды ресурс]. - <https://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/the-dawn-of-something>
- 9 Слова назидания. Перевод В. Шкловского. [Электронды ресурс]. – <https://abai.kaznu.kz/rus/?p=105>
- 10 Слова назидания. Перевод С. Санбаева. [Электронды ресурс]. – <https://abai.kaznu.kz/rus/?p=113>

References

- 1 **Amirova, N. D.** Paradigmy` v yazy`koznanii [Paradigm in language]. Vestnik Aktyubinskogo universiteta imeni S. Baisheva, 2011 // [Electronic resource] – <https://articlekz.com/article/12298>
- 2 **Abai.** Qarasóz. Kniga slov. Book of words [Text]. – Abay International Club, 2009. – 338 p.
- 3 **Kunanbaev, Abaj** / Izbrannoe [Kunanbayev Abay/Selected] [Text]. – М.:Al`pina non-fikshn, 2012. – 128 p.

- 4 **Abaj.** Stixi. Perevody` russkix poe`tov. [Abay. Poetry. Translations of Russian poets] [Text]. – Almaty, «Gylym». – 1995. – 207 p.
- 5 Qazaq tiliniń túsindirme sózdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] [Electronic resource]. – <http://kaz.slovopectia.com/146/53914/1512265.html>
- 6 Tolkovy`j slovar` Ozhegova onlajn [Ozhegov`s explanatory dictionary online] [Electronic resource]. – <https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=1213>
- 7 **Abai Qunanbaev.** Tańdamaly óleńder men poemalar (in English) [Abai Kunanbayev. Selected poems] [Text]. – the Union of Soviet Socialist Republics, 1970. – 191 p.
- 8 Macmillan dictionary. [Electronic resource]. – <https://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/the-dawn-of-something>
- 9 Slova nazidaniya. Perevod V. Shklovskogo [Words of edification. Translation by V. Shklovsky] [Electronic resource]. – <https://abai.kaznu.kz/rus/?p=105>
- 10 Slova nazidaniya. Perevod S. Sanbaeva [Words of edification. Translation by S. Sanbaev] [Electronic resource]. – <https://abai.kaznu.kz/rus/?p=113>

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

*Ж. Б. Болатбекова¹, А. М. Картаева², Б. Д. Жумакаева³

^{1,2}НАО «ВКУ имени С. Аманжолова»

Республика Казахстан, г. Усть-Каменогорск

³Университет Сулейман Демиреля

Республика Казахстан, г. Каскелен

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ И ПРЕПОДАВАНИЕ АНГЛИЙСКИХ ПЕРЕВОДОВ АБАЯ

В статье рассматривается, как произведения Абая Кунанбайұлы по проблемам человека, ставшие стержнем его творчества, как национально-региональный компонент, стали инструментом формирования социокультурной компетентности посредством сравнительного обучения оригиналам и переводам.

Прежде чем антропоцентрическая парадигма получила широкое распространение в науке, еще в XIX веке Абай изучая труды великих мыслителей, которые были до него, в процессе перевода их произведений создал новый стиль письма в казахской литературе. Подчеркивается, что Абай через свои философские стихи, через размышления о положении своего народа, на основе полной человеческой концепции,

призвал молодежь строить светлое будущее, учиться, развиваться духовно. Стихи поэта написаны в глубоком философском ключе и выражают свое отношение к социально-историческим условиям. Доказывается, что интерес к творчеству поэта начал проявляться с XX века, когда произведения поэта начали выходить в печать. Стихи и сочинения Абая были переведены на многие языки, прославили казахский язык и литературу, историю казахского народа. Однако, в связи с тем, что переводы Абая на английский язык переводятся не с казахского, а с русского на английский, в статье анализируются недостатки смысла текста оригинала и текста перевода, то, что философская точка зрения не полностью переданы читателю, а изначальный замысел поэта в статье не раскрывается. В качестве рекомендации следует отметить, что произведения, переведенные с казахского языка на русский язык, еще не достигли уровня Абая и нуждаются в качественном переводе.

Ключевые слова: Абай, поэма, словоназидание, перевод, текст, национально-региональный компонент, социокультурная компетентность.

*Zh. B. Bolatbekova¹, A. M. Kartayeva², B. D. Zhumakayeva³

^{1,2}«S. Amanzholov East Kazakhstan University» NCJSC

Republic of Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk

³Suleyman Demirel University

Republic of Kazakhstan, Kaskelen

Material received on 13.03.23.

COMPARATIVE ANALYSIS AND TEACHING OF ENGLISH TRANSLATIONS OF ABAY

The article examines how the works of Abai Kunanbayuly on human problems, as a national-regional component, have become a tool for the formation of socio-cultural competence through comparative teaching of originals and translations.

Before the anthropocentric paradigm became widespread in science, back in the 19th century, Abai, studying the works of the great thinkers who came before him, in the process of translating their works created a new style of writing in Kazakh literature. It is emphasized that Abay, through his philosophical poems, through reflections on the situation of his people, on the basis of a complete human concept, called on young people to build a bright future, study, develop spiritually. The poet's poems are written in

a deep philosophical vein and express their attitude to socio-historical conditions. It is proved that interest in the poet's work began to appear from the 20th century, when the poet's works began to be published. Abai's poems and writings were translated into many languages, glorified the Kazakh language and literature, the history of the Kazakh people. However, due to the fact that Abai's translations into English are translated not from Kazakh, but from Russian into English, the article analyzes the shortcomings of the meaning of the original text and the translation text, the fact that the philosophical point of view is not fully conveyed to the reader, and the original intent of the poet is not disclosed in the article. As a recommendation, it should be noted that the works translated from Kazakh into Russian have not yet reached the level of Abai and need high-quality translation.

Keywords: Abai, poem, book of words, translation, text, national-regional component, socio-cultural competence.

<https://doi.org/>

***Г. А. Джакипова¹, Ж. С. Бейсенова², Н. А. Шахметова³**

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева

Республика Казахстан, г. Астана

³Международного университета «Астана»

Республика Казахстан, г. Астана

*e-mail: jakipova.gulsana@mail.ru

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ ФЕНОМЕНА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ИНДИВИДУАЛИЗМА В ЛИТЕРАТУРЕ КАЗАХСТАНА С 2010 ПО 2020 ГОД.

Статья посвящена проблемам художественного индивидуализма в литературе Казахстана с 2010 по 2020 год. Авторами предпринята попытка раскрыть нелинейность понятия «индивидуализм» в аспекте анализа художественного произведения. В статье рассматриваются различные модели отношения к индивидуализму в художественной литературе вышеуказанного периода. Исследование рассматривает изучение индивидуального начала в художественной литературе Казахстана с 2010 по 2020 годы как продукта проявления творческой энергии и продукта самостоятельного творчества отдельно взятой личности – автора. Раскрывается содержание понимания индивидуализма как присущего лишь части данных текстов, авторы которых художественно описывают противоречие между личными интересами индивида и социальной группы людей, сталкиваются и противопоставляют эти интересы, подчёркивая приоритет индивида над социальной группой. Глубокие связи современного функционирования художественного произведения с их структурой, соотношением структуры с индивидуальными началами творческих созданий остаются еще мало освещенными. Это обедняет анализ литературных явлений. Раскрытие проблем, идей, волнующих писателя, чаще всего сочетаются с индивидуальным подходом к анализу художественных образов. В статье раскрывается аналитическое рассмотрение индивидуализма, которое способно значительно расширить и обогатить наши представления о характере и объемности художественного творения. Раскрытие

системы индивидуальных проекций отношений дает возможность увидеть многогранность его связей с действительностью.

Ключевые слова: художественный индивидуализм, литература 2010–2020 годов, стиль художественного изложения, феномене индивидуальности, авторский стиль.

Введение

Индивидуальность – это понятие, полное художественной уникальности, которое оставило свой след во всех областях искусства. Можно сказать, что это визуальная сущность, которая начинается с личного образа и превращается в индивида общественного образа. Обращаясь к раскрытию смысла художественного индивидуализма в литературе, необходимо, на наш взгляд, подходить к вопросу как к определенному феномену индивидуальности в художественной литературе, то есть личности и образу писателя, которые в полной мере раскрываются через образ персонажа.

Творческая индивидуальность поэмы «Культегин», которая начинается с орхоно-енисейских памятников отечественной литературы, как и это художественное произведение мировой литературы, является одной из тем, требующих глубокого исследования сегодня (684–731).

Литературное наследие, охватывающее времена поздней античности (XII–IX, X–XII вв. до н.э.), является одним из бесценных художественных произведений древней литературы. Казахские ученые и литературные критики, такие как Н. Келимбетов, Х. Суиншалиев, А. Кираубаева относят «Литературу божественного века» VII–IX вв. до н.э. к такому литературному наследию. К тому же они выделяют литературные произведения X–XII веков средневековой эпохи и делят их на 2 типа:

- 1) Караханидский период;
- 2) период Золотой Орды.

Безусловно, наследие художественной литературы, сформированное на основе тюркской культуры того периода, представляет собой структуру формирования казахской литературы аль-Фараби, Ходжи Ахмета Иасауи, Ахмета Игуники, Махмуда Кашкари (13 век) и др. Их произведения открыли путь к первым произведениям казахской литературы. В этих произведениях неповторимый феномен авторской индивидуальности сообщает о существовании и природе тюрков великой Туранской империи, населявших среднеазиатскую землю.

В последующий период, с момента образования Казахского ханства, казахская литература заметно развивается. XV–XVII века – эпоха поэзии жырау. В этот период наблюдается преемственность традиций в казахской литературе, развитие и формирование авторской индивидуальности в

художественном описании. Яркими представителями являются Казтуган, Асан Қайғы (XV век), Доспамбет жырау (XVI в.), Шалкииз жырау (1465–1560 гг.), Жиёмбет жырау, Марқаска жырау (XVII в.), Ақтамберди жырау (1675–1768 гг.), поэт Татіқара (XVII в.), Умбетей жырау (1706–1778 гг.), Букар жырау (1693–1787 гг.), поэт Шал акын (1748–1778 гг.), Дулат Бабатайұлы, поэт Жанак (1770–1856 гг.) и др. [1]. Индивидуальные черты стихотворного творчества вышеназванных авторов стали жемчужинами отечественной литературы. В последующий период, в XVIII–XIX веках, казахская литература стала переходить все больше к оригинальной авторской литературе. В произведениях поэтов-писателей таких, как Ш. Валиханұлы, Ы. Алтынсарин, А. Кунанбайұлы, Ш. Канаюлы, Шал Кулекеұлы, Махамбет Утемисұлы, Котеш Райымбекулы, Асет Найманбайұлы отчетливо просматривается их собственный стиль и способ подачи авторского замысла. Безусловно, этот период был еще временем, когда феномен индивидуальности нуждался в глубоком изучении в рамках казахской литературы.

Материалы и методы

В качестве материалов для данного исследования были избраны произведения Ахмета Байтурсынова «Тіл білімі», «Әдебиет танытқыш», М. Ауэзова «История казахской литературы», «Смех и слезы», «Хозяйка дома» Д. Амантая и др. Произведения казахских ученых-просветителей и общественных деятелей не утратили своего колорита по художественно-сюжетному строю и социальной значимости, что бывает очень редко, они были глубоко изучены в теории литературы, имеют обширную лексику. Писатели старались максимально реалистично описывать казахское общество. Это были уникальные произведения, признанные обществом в литературе Казахстана. Конечно, если говорить о своеобразии художественного произведения любого периода, то казахские ученые-просветители и интеллектуалы стоят несравненно высоко в литературе, в том числе и в искусстве художественного выражения.

В процессе проведенного исследования авторами были использованы методы сравнительно-исторического, биографического, описательного и литературоведческого анализ.

Результаты и обсуждения

Новое понятие – постмодернизм – появилось в мировой литературе в середине 20 века, в период с 1970 по 1990 годы. Несмотря на то, что концепция постмодернизма изначально использовалась как термин, относящийся к архитектуре, позже наблюдается ее эмиграция в область литературы, которая рассматривает новаторский подход «постмодерна» и «будущего времени» как «постмодернизм». «Модернизм», который постоянно меняется

от нормального строения литературы в соответствии с требованиями времени, интерпретируется как понятие «новизны» и рассматривается как явление индивидуальности. Сформировалось устойчивое мнение, что все современные изменения в сфере таких наук, как литература, философия, музыка, искусство, социология, педагогика, антропология, политология и др., рассматривающие феномен индивидуальности, относятся к области постмодернизма. При этом необходимо сослаться на мнение о первичность этноса как субъекта в контексте этнического самосознания. В этом контексте понятие «интегральная индивидуальность», введенное русским исследователем социальной психологии В. С. Мерлиным, которое в качестве основного понятия применяется в работах В. Ю. Хотинца [2].

По мнению М.М. Бахтина, «противоречия дискуссии образовали новый стиль», «дискуссия вызывает появление нового стиля» [3, с. 227–231].

В казахском литературоведении Ахмет Байтурсынов в произведении «Әдебиет танытқыш» говорит, что «Стиль – это когда каждый поэт, каждый писатель слагает свое произведение по-своему, перечисляет по-своему, каждый из них имеет свое отличие и свой знак. Эти традиции не могут выходить за рамки общих традиций и условий правописания. Мастера словообразования прежде всего соблюдают общие условия, необходимые для формирования слов, если у них есть свой иной метод, то только потом используют его. Поэтому говорящие должны прежде всего знать общие условия благородства речи» [4, с. 12].

По мнению А. Байтурсынова, «стиль – это сочетание языка и лексики». Данная интенция ученого и литературного критика прослеживается в его описании значения стиля Абая. Он говорит, «что бы Абай ни писал, он пишет о внутренних корнях и качестве предмета» [4, с. 34], а исследователь Кажим Жумалиев в своей работе «Стиль – признак искусства» считает «характер письма писателя, его художественные способности и талант как стиль. (1966) [5]. Из этого можно сделать вывод, что вышеприведенные высказывания Бахтина, характеристика Байтурсынова индивидуальности писателя как «неповторимость каждого поэта и писателя», при этом он как литературный критик приписывает стиль искусству, а также утверждение К. Жумалиева сходятся в признании доминанты стилистической сущности писателя и поэта, существования феномена авторской индивидуальности в передаче этой стилистической сущности. Таким образом, по структуре и характеру произведения, по тексту и виду рифмы, по первой же строке можно проследить неповторимый стиль автора.

Явление индивидуальности, встречающееся в любом произведении мировой литературы, не чуждо природе казахской литературы. Если характер мировых художников часто связывают с философским высказыванием или

личными качествами, то характер казахской литературы особо тесно связан с характером нации, национальным менталитетом.

В казахстанской энциклопедии о концепции феномена индивидуальности говорится следующее: «Уникальный, неповторимый способ бытия, уникальная форма общественной жизни человека в качестве субъекта функционирующего самостоятельно. Индивидуум отличается от других индивидуумов по типу общественной жизни.

Индивидуальность представляет собой собственный мир человека, его неповторимый жизненный путь, а его жизненный путь определяется социальными условиями, он уникален по происхождению, структуре и форме. Смысл индивидуальности раскрывается в своеобразии реального индивида, в его способности быть самим собой в рамках социальной системы. Индивидуализация и совершенствование личности тесно связаны с изменением общества, борьбой с отчуждением и индивидуализмом, созданием условий для сотрудничества и взаимопомощи людей, свободных от эксплуатации» [6].

Таким образом, феномен индивидуальности включает в себя натуру души, психологические и физиологические особенности человеческой природы – все это входят в критерий феномена индивидуальности.

Академик Рабига Сыздыкова дает следующее определение авторскому стилю в современном художественном творчестве: «Одна ветвь функциональных стилей — при изучении языка художественной литературы рассматривают две разные проблемы. Это: 1) место языка художественной литературы в развитии национального литературного языка, 2) стиль речи отдельных писателей (индивидуальный стиль). Нужно рассматривать их с двух разных ракурсов: первое – мастерство, второе – норма. Для ясности, первое – рассматривает язык художественной литературы, т. е. «поэтическое слово», как объект стилистики, а второе – рассматривает нормы конкретной структуры национального литературного языка, например, лексики или грамматики, и соотношение этих норм в художественных текстах» [7].

Период интенсивного развития стилистического своеобразия – девяностые годы прошлого века. Изменения в литературе этого периода, вошедшего в историю под названием «Литература застойных лет», были заметны сразу. Не только народ, но и наука и искусство переживали застой.

2010–2020 годы – период интенсивных перемен в литературе Казахстана. Произведения многих авторов, написанные в 2010–2020 годы, постепенно возвращаются к форме и типу литературы, которые правдиво и ярко передают характер литературного сюжета. Многие поэты-писатели в области литературы начали писать художественные произведения в новом формате. Безусловно, в связи с этим в 2010–2020 годы основные проявления феномена

художественной индивидуальности дополнились несколькими новыми типами. Леонгард Карл в своей работе «Художественные произведения с психологической основой без выделения индивидуальности личности» говорит: «Некоторые черты личности, не являясь акцентуированными, все же отличаются в плане индивидуальном, в таких случаях наблюдаются вариации различных реакций человека. Такие индивидуальные вариации реакций мне не удалось проиллюстрировать на клиническом материале, однако я располагаю возможностью проанализировать их у некоторых персонажей художественных произведений» [8].

Нужно отметить, что с 2010 года многие казахстанские писатели максимально широко использовали феномен индивидуальности в своих художественных произведениях. Это течение возникло в рамках направления школы постмодернизма многих авторов и «модернистской» школы казахских писателей. Концепция индивидуальных особенностей в литературе Казахстана 2010–2020 годов формируется в характере принятия современного художественного произведения, которое признается приоритетом качества жизни, выводя явление всеобщей индивидуальности с уровня индивидуальности (частность, индивидуализм) на чисто человеческие составляющие.

Сегодня, если ориентироваться на произведения отечественных авторов, которые становятся популярными благодаря привлекательности своих художественных произведений, можно назвать таких писателей, как Д. Амантай, Т. Кенесбай, М. Омарова, С. Сагинтай, Э. Абикенулы, А. Байбол и др. Возникает новое направление в творчестве писателей, пишущих прозу с критическим подходом. Читателям приняты «Смех и слезы», «Хозяйка дома» Д. Амантая, «Цветы и книги» рассказы М. Омаровой, «Бумажный город» К. Абилаира, «Мәлтіл», Ы. Дабая, «Песнь одиночества» Б. Сарыбая, «Министр» Е. Абикенулы и др.

Принимая постмодернизм как определенный взгляд на общество и окружающую среду, полагаем необходимость признания феномена индивидуальности как сформировавшегося в то время, когда появились первые структуры природы художественного произведения, и этот феномен не отделялся от своей сущности, не претерпевая никаких изменений.

В этой связи Д. Амантай говорит о понятиях «стилистическое своеобразие» и «феномен индивидуальности»: «Личность (тұлға) есть слово, соответствующее понятию «личность». А индивид (личность) не формируется только отдельной частью жизни или обособленной гранью бытия, это явление, формирующееся в конкретной исторической и социальной среде с осмысленным духовным опытом и определенной человеческой судьбой. Вот почему личный образ в лирике, то есть

индивидуальный образ, будет характеризоваться не символами отдельных стихотворений, а уникальными качествами, развившимися и вызревшими в масштабах всей творческой жизни. Поэтому я считаю целесообразным признать лирический образ в некоторых случайно прочитанных нами стихотворениях или в отдельных произведениях определенного поэта не лирической личностью, а лирическим персонажем». По мнению Д. Амантая, термин «лирический герой» употребляется во всех случаях одинаково и связывает понятие «индивидуальность» с лирическим персонажем. Критик и писатель считает, что с теоретической точки зрения и с точки зрения личного познания правильно рассматривать явление индивидуальности как выражение лирического образа, а не как личностный образ, который сочетается с подлинной природой поэта.

Работы Д. Амантая – это произведения, пропитанные тайной. Автор постоянно привлекает внимание читателя через психологическое парадигматическое существование, параллельное психологическому влечению. Д. Амантай превращает героя, появившегося из иллюзий, в героя реальной жизни и сообщает о своем внутреннем мире в литературе и речевом искусстве. Это один из уникальных авторов среди современных писателей, не отступивший от сути традиционной теории литературы, занявший место в традиционной классической форме литературы постмодернистского направления. В произведении Д. Амантая «Цветы и книги» есть формы, которые нечасто встречаются ни у одного другого писателя. Т. Шапай описывает форму и подлинность работ Д. Амантая, об этом свидетельствуют такие главы как «Книги», «Писатель», «Цветы», «Недуг языка», «Тоска». «Цветы и книги» – «Ползя, он узнал запах земли, запах книги. Под подбородком стоял запах обычной пыльной бумаги, которая была пожелтевшей. Между небом и землей стоял густой серый туман» [9]. Наряду с художественностью авторского стиля, автор пишет это произведение в постмодернистском стиле, интегрируя в него индивидуальность собственного стиля. Художественное произведение «Шайтан мен шайыр» (дословно «Демон и смола») ясно говорит о том, что человеческая природа раскрывает всю свою сущность через лирический характер и наглядно показывает психологические противоречия в человеке.

«Я хотел указать правильный путь человечеству, если оно собьется с пути! Я хотел стать лучом, если человечество окажется во тьме зла... Я хотел бы быть белым флагом для людей, я хотел бы быть лебедем в их озере...»

Нет, они превзошли меня! В наглости и обмане...

Наступило утро.

...Посреди городского кладбища лежало тело юной смолы. Красивый ангел рядом с ним

смотрел на него и плакал!

Белый ангел сидел на крыше здания полиции, на его правом лице осталось черное пятно...» [10]. Умение Д. Амантая создавать феноменальную историю, основанную на глубоком философско-психологическом влечении, является уникальной творческой индивидуальностью, присущей лишь автору.

Влияние современного постмодернизма нашло отражение и в творчестве казахстанских русскоязычных писателей. В связи с этим сюжетная структура произведения казахстанской русскоязычной писательницы Сауле Калдыбаевой «Волшебник, научивший ждать» является произведением, полным мечтаний и фантазий. Автор придает особое значение сущности человеческой природы: «Я написала ему как-то: «Все. Хватит, не пиши больше, надоел ты со своими стихами». Через пару лет подруга позвала зайти на матч по боксу во Дворец спорта, и я увидела его на ринге. Кровью был залит и пол, и обе майки – его и противника, а он бился, не чувствуя боли, как зверь. А в жизни – стеснительный. Соловей» [11]. Этот отрывок, описывает тот факт, что герой в реальной жизни не имеет никаких злых умыслов, не может никому навредить, однако он может быть совершенно иным в других ситуациях, это показывает нам об истинном характере и индивидуальности натуры автора.

Среди писателей Казахстана важно отметить творчество писателя Думана Рамазана, умеющего подчинить философскую мифологию реалистической действительности. Такие произведения Д. Рамазана, как «Демон», «Невестка», «Божья воля», «Ангел» др., особенны. Д. Рамазан как художник слова сумел тронуть сердце читателя. На первый взгляд очень трудно проникнуться содержанием рассказа, но автору удается расположить кульминационный момент в самом конце произведения, тем самым удерживая внимание читателя. В художественном произведении «День, когда смерть наступила» Рамазан рассказывает историю Кетбука, жившего в эпоху Чингисхана, мечтавшего о независимости и жаждущего свободы своей страны [12].

Таким образом, в национальную литературу добавлялись новые имена. Общественная природа новой эпохи литературы Казахстана отчетливо видна в ее искусстве, и она составляет ее неотъемлемую часть.

Выводы

Основными чертами феномена творческой индивидуальности в литературе Казахстана 2010-2020 годов являются качества таланта, мастерства, гениальности и одухотворенности человеческих способностей. Полагаясь на особенности феномена индивидуальности в художественном произведении, мы делаем вывод о том, что особенности феномена индивидуальности произведения формируются при проявлении новой

стилистической индивидуальности, а художественное произведение включает в себя различные жанры литературы в соответствии с современными требованиями общественного мнения об индивидуальности. Те проблемы, которые охарактеризованы здесь, несомненно, нуждаются в более широком освещении. Но главное состоит в том, чтобы попытаться использовать возможности системного подхода в критической практике, конкретно-аналитическом анализе литературных явлений.

Список использованных источников

- 1 **Арын, Е. М.** Қазақ әдебиеті [Текст]: энциклопедия / Ред. Е.М. Арин. - Алматы : Білік баспа үйі, 1999. - 750 с.
- 2 **Хотинец, В. Ю.** Этническое самосознание / В. Ю. Хотинец. – СПб.: Алетейя, 2000. – 240 с.
- 3 **Бахтин, М. М.** К философским основам гуманитарных наук // Бахтин М. М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. СПб: Азбука, 2000. – С. 227–231.
- 4 **Байтұрсынұлы, А.** Әдебиет танытқыш. Алматы: Атамұра. 2003. – 208 б. – 12 б.
- 5 **Жұмалиев, К., Қабдолов З., Ахметов, З.** Әдебиет теориясы (1960–1970 жж.): Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – 15 том. – Алматы: Әдебиет әлемі. – 412 б. – 125 б.
- 6 **Философиялық сөздік / Ред. алқа: Нұрғалиев, Р.Н.** – Алматы: Қазақ энци. баспасы. 1996. – 525 б.
- 7 **Сыздыкова, Р.** Көркем әдебиет тілін танудың қырлары // [Электронный ресурс] // ULT <https://ult.kz/> (дата обращения: 20.02.2023).
- 8 **Леонгард, К.** Акцентуированные личности: Психология: Москва, 2000. – 318 с.
- 9 **Амантай, Д.** Гүлдер мен кітаптар. – Алматы, 2003. – 135 б.
- 10 **Амантай, Д.** Шайтан мен шайыр. – Алматы, 2003. – 212 б.
- 11 **Калдыбаева, С.** Волшебник, научивший ждать. – Алматы, 2017. – 170 с.
- 12 **Рамазан, Д.** Ажал келген күн. – Алматы: Дәуір, 2019. – 232 б.

References

1. **Arin, E. M.** Kazakh literature [Text]: encyclopedia / Ed. E.M. Arin. - Almaty : Bilik baspa uji, 1999. - 750 s. [Kazakh literature [Text]: encyclopedia / Ed. E.M. Arin. - Almaty: Bilik publishing house, 1999. - 750 p.].

2. **Hotynets, V. Yu.** Ethnic identity / V. Yu. Hotynets. - St. Petersburg: Aleteyya, 2000. – 240 p.
3. **Bakhtin, M. M.** K filosofskim osnovam gumanitarnykh nauk // Bahtin M. M. Avtor i geroy: K filosofskim osnovam gumanitarnykh nauk. SPb: Azbuka, 2000. – S. 227–231. [To the philosophical foundations of the humanities // Bakhtin M. M. Author and hero: To the philosophical foundations of the humanities. St. Petersburg: Azbuka, 2000. – S. 227–231.].
4. **Baitürsynұly, A.** Ädebiet tanytqyş. Almaty: Atamūra. 2003. – 208 b. – 12 b. [Literary presenter. Almaty: Atamura. 2003. – 208 p. – 12 p.].
5. **Jūmaliev, K., Qabdolov Z., Ahmetov, Z.** Ädebiet teoriyasy (1960–1970 jj.): Klassikalıyq zertteuler: Köp tomdyq. – 15 tom. – Almaty: Ädebiet älemi. – 412 b. [Literary Theory (1960-1970): Classic Studies: Multivolume. – 15 volumes. – Almaty: World of Literature. – 412 p.].
6. **Filosofıyalyq sözdık / Red. alqa: Nūrğaliev, R.N.** – Almaty: Qazaq ents. baspasy. 1996. – 525 b. [Philosophical dictionary / Ed. panel: Nurgaliev, R. N. – Almaty: Kazakh Ent. publisher. 1996. – 525 p.].
7. **Syzdykova, R.** Kөркем әдебиет тілін танудың қырлары // [Elektronnyj resurs] // ULT <https://ult.kz/> (data obrashcheniya: 20.02.2023).. [Aspects of learning the language of fiction // [Electronic resource] // ULT <https://ult.kz/> (access date: 20.02.2023).].
8. **Leongard, K.** Aktsentuirovannye lichnosti: Psihologiya: Moskva, 2000. – 318 s. [Accented personalities: Psychology: Moscow, 2000. – 318 p.].
9. **Amantai, D.** Gülder men kitaptar. – Almaty, 2003. – 135 b. [Flowers and books. – Almaty, 2003. – 135 p.].
10. **Amantai, D.** Şaitan men şaiyr. – Almaty, 2003. – 212 b. [Satan and tar. - Almaty, 2003. – 212 p.].
11. **Kaldybaeva, S.** Volşebnik, nauchivşii jdat. – Almaty, 2017. – 170 s. [The magician who learned to wait. - Almaty, 2017. – 170 p.].
12. **Ramazan, D.** Ajal kelgen күн. – Almaty: Däuir, 2019. – 232 b. [The day of death. – Almaty: Davir, 2019. – 232 p.].

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

*Г. А. Джакипова¹, Ж. С. Бейсенова², Н. А. Шахметова³

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

³«Астана» Халықаралық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

КӨРКЕМ ИНДИВИДУАЛИЗМ ФЕНОМЕНІНІҢ НЕГІЗГІ БЕЛГІЛЕРІ ҚАЗАҚСТАН ӘДЕБИЕТІ 2010-2020 ЖЖ.

Мақала 2010–2020 жылдар аралығындағы Қазақстан әдебиетіндегі көркем индивидуализм мәселелеріне арналған. Авторлар көркем шығарманы талдау аспектісінде «индивидуализм» ұғымының сәйкес келмейтінін ашуға тырысты. Мақалада жоғарыда аталған кезеңдегі көркем әдебиеттегі индивидуализмге деген көзқарастың әртүрлі үлгілері талқыланады. Зерттеу 2010-2020 жылдар аралығындағы Қазақстан әдебиетіндегі даралық принципті біртұтас жеке тұлға – автордың шығармашылық күш-қуатының көрінісі және дербес шығармашылығының жемісі ретінде зерттеуге арналған. Мәтіндердің авторлары әлеуметтік топтағы тұлғаның басымдылығын атап көрсете отыра жеке тұлға мен әлеуметтік топтың жеке мүдделері арасындағы қарама-қайшылықты көркем суреттейді, бұл мүдделерді қарсы қояды, бір бөлігіне ғана тән индивидуализмді түсінудің мазмұнын ашады.

Кілтті сөздер: көркемдік индивидуализм, 2010-2020 жылдардағы әдебиеті, көркемдік баяндау стилі, даралық феномені, авторлық стиль.

*G. A. Dzhakipova¹, Zh. S. Beisenova², N. A. Shakhmetova³

^{1,2}Eurasian National University named after L. N. Gumilyov,

Republic of Kazakhstan, Astana

³Astana International University,

Republic of Kazakhstan, Astana

Material received on 13.03.23.

THE MAIN FEATURES OF THE PHENOMENON OF ARTISTIC INDIVIDUALISM IN LITERATURE OF KAZAKHSTAN FROM 2010 TO 2020

The given article is devoted to the problems of artistic individualism in the literature of Kazakhstan from 2010 to 2020. The authors made an attempt to reveal the non-linearity of the concept of “individualism” in the aspect of the analysis of the literature. The article discusses various models of attitudes towards individualism in the literature of the above period. The study is devoted to the research of the individual principle in the literature of Kazakhstan from 2010 to 2020 as a product of the manifestation of creative energy and a product of independent creativity of a single individual - the author. The content of the understanding of individualism as inherent only in a part of these texts is revealed, the authors of which artistically describe the contradiction between the personal interests of an individual and a social group of people, collide and oppose these interests, emphasizing the priority of the individual over the social group.

Keywords: individualism of imaginative literature, literature in 2010–2020, style of artistic presentation, phenomenon of individuality, author’s style.

<https://doi.org/>

***М. Т. Джакыпбекова¹, Ш. А. Кыяхметова²**

^{1,2}І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,

Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

*e-mail: Mamilya_72@mail.ru

«ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР» ЖЫРЫНДАҒЫ ЭТНОГРАФИЗМДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Бұл мақалада «Қобыланды батыр» жырындағы этнографизмдер жинақталып, қолданыс аясы тұрғысынан түрлері жіктеліп, танымдық мәні айқындалды. Қазақ этнографиясының маңызды қабаттарының бірі – этнографизмдерді кешенді зерттеудің өзіндік тәжірибесін ұсынатын бұл мақалада зерттеуші-ғалымдар Ә.Қайдар, Ж.Манкеева, З. Сәніктің еңбектері басшылыққа алынды. Аталған еңбектерде этнографизмдер тарихпен, мәдениетпен, өнермен бірлікте талданылған, сондай-ақ қазақ тілінің этнографиялық лексикасын қалыптастырудың құрылымы, негізгі әдістері мен түрлері егжей-тегжейлі қарастырылған. Осы теориялық еңбектерді басшылыққа ала отырып, осы еңбектердің негізінде мақалада батырлық жырдан жинақталған этнографизмдер тақырыптық топтарға жіктеліп, олардың танымдық сипаты қарастырылады. Зерттеудің теориялық маңыздылығы батырлық жырдан жинақталған этнографиялық лексика номинациясының қолданыс аясындағы түрлерінің жіктеліп, танымдық сипатының анықталатындығында. Зерттеудің практикалық құндылығы батырлық жырдан жинақталған этнографизмдер және олардың анықталған сипатты белгілері қазақ тілінің түсіндірме, этнолингвистикалық сөздіктерін құрастыруда және этнографиялық глоссарийлердің тізімін толтыру, олардың мағынасын нақтылау, сондай-ақ оларды қазақ әдеби тіліне енгізу мақсатында қолдануға болатындығымен анықталады. Мақала нәтижелері қазақ тілінің сөздік құрамын, тарихи лексикологиясын, қазақ этнографиясын зерттеуге өзіндік бір үлес қосады және қазақ тіл білімінің перспективалы бағыттарының бірі ретінде этнолингвистиканың дамуына ықпал етеді.

Кілтті сөздер: батырлық жыр, этнографизм, таным, этнографиялық лексика, мәдениет.

Кіріспе

Қоғам дамуының барлық кезеңінде тіл халықтың өмірімен, оның мәдениетімен тығыз байланысты, өйткені ол қоғамның материалдық, рухани, адамгершілік мәдениетінің элементтерін көрсетеді. Тіл ұлттың, этнос тарихының қоймасы, оның тасымалдаушысы. Көркем шығармадағы этнографизмдерді зерттеу ұлттық тіліміздің сөздік құрамының терең қойнауларында жатқан тілдік байлығымызды танып, таразылауға мүмкіндік береді. Қазақтың бай ауыз әдебиеті батырлық эпостардағы этнографизмдерді жүйелеу арқылы халқымыздың өткен өмірі, сол кезеңнің экономикалық ерекшеліктері, тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық-саяси құрылымы, халықтың ежелгі сенімдерінің ерекшеліктері туралы түсінік аламыз. Этнографиялық қабаттан жинақталатын көптеген сөздер сөздіктерде қамтылмаған. Көркем шығармадағы этнографизмдерді жинап, жүйелеу ұлттық тіліміздің лексикалық бірліктерінің құрылымдық дамуы туралы құнды материал бере алатындығымен, ежелгі халқымыздың экономикалық қызметінің әртүрлі аспектілерін ашуға көмектесетіндігімен анықталады.

Қазақ тілінің этнографиялық лексикасы – түпкі тамыры ерте дәуірдегі шексіз көне дәуірден бастау алатын бай лексикалық қабаттардың бірі. Халықтың бүкіл тарихын, философиясын, психологиясын кодтайтын ұлттық таңбаланған этнографизмдер қазақ халқының мәдени даму барысын, әлеуметтік және рухани өміріндегі өзгерістерді көрсетеді. Этнография ғылымының қалыптасу тарихын және оның басқа ғылым салаларымен байланысын зерттеген ғалым С. В. Лурье өз еңбегінде осы күнге дейін аталмыш ғылым саласына берілген анықтамалардың әлі де бұлыңғыр екендігін жазса [1, 12], зерттеуші ғалымдар М. Хаммерсли мен П. Аткинсон оның себебін, яғни этнографияның нақты, стандартты анықталған мағынасының болмауын - тарихының күрделі болуымен байланыстырады [2, 17]. Тілдің даму барысында бірқатар этнографиялық терминдер архаизацияға ұшыраса, олардың бір бөлігі тарихи өткен дәуірде болған шындықтармен сабақтас историзмге айналды. Бұл процесс неологизм этнографизмдерінің пайда болуын да алдын ала анықтайды. Бұл этнографизмдерді оның тіліміздегі белсенді және пассивті қоры тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді. Зерттеуші – ғалым Ж.Манкеева «тіл мен мәдениеттің атауына ұйытқы болған этнографизмдер – ана тілі байлығының бір бөлшегі. Бұл атаулар – тілдік қазынаның сүбелі саласының бірі және бүгінде жалпыхалықтық қолданыста жоқ кейбір байырғы сөздер мен сөз

тіркестерінің мағына-мәнін танытатын мәдени әрі тарихи ақпараттар көзі», - дейді [3, 203].

Көркем мәтіндегі этнографизмдерді тереңдете әрі танымдық тұрғыда жан-жақты зерттеу этногенез мәселелерін, ұлтымыздың тарихы, таным теориясы мен номинациясын зерделеуде маңызы зор. Көркем шығарма мәтіндегі этнографизмдерді зерттеу арқылы тілдегі жаңа қолданыстар анықталып, соның негізінде жаңа термин, жаңа атаулар қалыптасады. Сол арқылы тіліміздің сөздік қор саны шет тілден енген кірме сөздер арқылы емес, керісінше халқымыздың тіл қазынасы болып табылатын этноатауларды қайта жаңғырту арқылы толығырақ түседі.

Материалдар мен әдістер

Зерттеуде теориялық мәселелерді негіздеуде, ұсынылатын тың тұжырымдарды сипаттауда, практикалық бағыттағы жұмыстарды жүйелеуде салыстыру және салғастыру әдістері, сипаттау әдісі, лингвомәдени талдау әдісінің элементтері мен тілдік деректердің сандық сұрыптау әдісі пайдаланылды. Мақала мазмұнына сәйкес нақтыланған мақсаттарды іске асыру үшін мынадай зерттеу әдістері пайдаланылды: ауыз әдебиетіндегі батырлық жырдың мәтіндегі этнографизмдерді жүйелеуде жинақтау әдісі, этнографиялық лексика номинациясының негізгі белгілерін анықтауда саралау әдісі, мәдени және заттық атаулар жүйесін жіктеуде топтастыру әдісі, ұлттың тұрмыс-тіршілігін, кәсібі мен шаруашылығын, тарихи-мәдени өмірін, дүниетанымын және жалпы танымдық дүниесін біріктіретін лексикалық бірліктердің танымдық сипатын айқындауда лингвомәдени және когнитивті талдау әдістері қолданылды. Көркем мәтіннен жинақталған этноатауларға қазақ тілінің түсіндірме, этимологиялық, қос тілді сөздіктерінің негізінде түсінік беріле отырып, этноатаулар түпнұсқа қалпында өңдеусіз, өзгеріссіз ұсынылып, анықтама берілген теориялық зерттеу еңбектердегі мәліметтер сол қалпында берілді.

Нәтижелер мен талқылау

Біздің қоғамды кеңінен демократияландырудың қазіргі жағдайында халықтың өз тарихына, мәдениетіне деген қызығушылығы жандана түсті, зор идеялық-эстетикалық және адамгершілік құндылығы бар рухани мұра ретінде туған фольклордың маңызы арта түсті. Қазақ халқы өзінің көпғасырлық тарихында терең мазмұнымен, жоғары көркемдігімен және жанрлық сан алуандығымен ерекшеленетін, халықтың дәстүрін, тарихын, тұрмысын, оның мұраттарын, ұлттық сипаты мен тілдік ерекшеліктерін зерделеу үшін бай танымдық материал ұсынатын бірегей фольклор жасады. Бұл турасында Ш.Ыбыраев: «Қазақтың батырлық жыры – киелі де аруақты өнер. Ол сөз айдынында ақылдың кені, даналықтың көзі, қаһармандықтың теңдессіз үлгісі ретінде, саз әлемінде дауылдай екпінімен, табиғаттың өзіндей

сыршыл үнімен үлкенді де, кішіні де өзіне тәнті етті» [4, 3] -, деген болатын. Бұл идеал ең жоғары моральдық қасиеттерді бойына сіңірді: адалдық, шыншылдық, өз халқына деген сүйіспеншілік, ата-бабаларының жеріне адалдық, үлкендерге құрметпен қарау. Көркем әдебиет идеялық-адамгершілік және эстетикалық тәрбие беретін тиімді құрал болды, ол көркем шығарманы қабылдаудың ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, өнердің ерекше түрлерінің бірі ретінде қарастырылады. Этнолингвист-ғалым Ә.Қайдар «тұла бойы тұнып тұрған этностың өзіне ғана тән қасиетін сипаттау үшін дүниеге келген таза этнографизмдер де тілде аз емес» [5, 468] - деп атап көрсетеді. Қазақтың рухани мәдениетінің бірегей ескерткіші батырлық жырлар қазақ ауыз әдебиетіндегі көркемдік мұра болып табылады. «Қобыланды батыр» жырында халқымыздың тұрмыс-тіршілігі мен мәдени өмірі, әдет-ғұрпы, салт-санасы көркем бейнеленген. «Қобыланды батыр» жырындағы этнографизмдерді жіктесек, мысалы, тұрмыстық заттарға байланысты қолданылатын этнографизмдерге *бақан* (киіз үй тіккенде шаңырақ көтеруге, үзіктер мен түндікті көтеріп жабуға пайдаланылатын ұзындау келген ағаш. Басынан ұшына қарай бірте-бірте жіңішкеріп келген, бір ұшы (жоғарғы) екі аша етіп жасалады, *күйме* (үстін, жан-жағын былғарымен, жібекпен қаптап қоршаған, сәнді жеңіл арба, арба (малға жегуге арналған төрт дөңгелекті құрал), *қамшы* (таспадан өрілген, ағаштан яки сүйектен сабы бар, сабына жез ораған немесе күміс шеге, күмісті шытыралар шабылған, көлік жүргізетін әрі сәндікке ұстайтын құрал) жатады.

Киім-кешек атаулары туралы ғалым С.Кенжеахметұлы өз еңбегінде қазақ халқының ұлттық киімдерінің басқа ұлттардан, тіпті түбі бір түркі халықтарынан да өзгеше болуын – қазақтың көшпелі тұрмысы мен кең байтақ далада еркін ғұмыр кешуімен байланыстырады [6, 344]. Батырлық жырда **киім-кешек, мата атауларынан бөрік** (елтіріден, аң терісінен жиек жүргізіп, матамен тысталып тігілген құлақсыз баскиім), *телтек* (төбеге ғана киетін жұқа бас-киім, тақияның бір түрі), *сауыт* (садақ оғы, қылына т.б. қарулардан қорғануға арнайы жасалған жауынгер киімі), *қамқа тон* (иін қандырып, бабына келтіре жұмсартып, қынаға бояған қой терісіне аңдардың асыл терілерінен жаға салып тіккен, сыртынан күміс белбеу буынатын, сәнді, асыл тон), *жейде* (жұқа матадан тігілген, жеңі, жағасы бар ерлер киімі, көйлек), *кебіс* (мәсінің сыртынан киілетін, көбінесе былғарыдан тігіліп, қалыпқа қатырылған қонышсыз аяқкиім) сияқты атаулар кездеседі. Зерттеуші-ғалым О. Нұрмағамбетова «Қобыланды батыр» жырында «Патриархалдық феодалдық қоғамның құрылымын бейнелейтін кең полотнода көшпенді малшылардың тұрмыс реалийлері егжей-тегжейлі айқын суреттелетіндігін» [7,56], алға тартады. Жырды айтушы жыр кейіпкерлерінің сыртқы киім киісіне терең тоқталып, ұлттық киім үлгілерінің сол кезеңге тән белгілерін

сипаттайды және және сол сипаттаудан кейбір тұжырымдар жасауға болады. Жыршы белгілі бөз, жібек, пүліш, барқыт, жүн сияқты мата түрлерін әдемілеп сипаттайды. Көшпенді халық өздері жүннен бұйымдарды жасай алды, тіпті жібек кілемдерді де айтуға болады. Жырда атаулары кездесетін мата түрлерінің барлығын тек сауда арқылы сатып алды. Мақта маталары, ең алдымен, Орта Азиядан шыққан, онда мақта өңдеу ежелгі кәсіп болған, жібек матасы туралы айтылғанда Қытаймен сауда байланысының болғанын білеміз. Жырдан осы маталардың халық тұрмысында қалай бағаланғандығы туралы мәлімет аламыз.

Орта ғасырдағы көшпелі қоғамның өмірі көбінесе әскери іс-қимылдармен айқындалды. Бұл жағдай адамдарды үнемі әскери дайындыққа және олардың өмір салтын әскери қажеттілікпен өлшеуге үйретті. Соғыс ұлы дала көшпенділері үшін тіршіліктің табиғи нысаны болды, дала батырлары әрқашан салт атты болған. Бұл соғыс қимылдарының сипатын, ұрыс түрін және қаруды таңдауды анықтайды. Қару жеңіл, шайқасты жүргізуге ыңғайлы болуы керек еді, әрине, оның сипаты уақытқа, нақты өмір жағдайларына, өндірушінің қолында қандай материалдар болғанына, осы материалдарды қалай өңдеуді білетініне байланысты болды. Батыр қаруының дайындалуында сауда байланыстары да маңызды болды. Қару, кез-келген тұрмыстық зат сияқты, белгілі бір заңдарға сәйкес жасалды, онда халықтың дүниетанымы, оның әдет-ғұрыптары, әдеттері, эстетикалық мұраттары көрініс тапты. Ортағасырлық жауынгердің қаруы іс жүзінде, функционалды түрде, бірдей қарудан тұрды. Барлығы суық қаруды, қалқандар мен жебелерді тесу, кесу, шабу арқылы қолданды. Бірақ әр халықтың ұрыс ережелерімен, салт-дәстүрлерімен байланысты өзіндік ерекшеліктері болды. Ортағасырлық еуропалық жауынгер үлкен металл қалқанды қолданды, көбінесе тікбұрышты пішінді, ол адамды басынан аяғына дейін жауып тұрды. Көшпенділер мұндай қалқандарды қолдана алмады, көшпенділердің қалқаны жеңіл, өте үлкен емес және дөңгелек болуы керек еді. Ол былғарыдан жасалған, тек бірнеше жерде металл тақтайшалармен жабылған. Бұл айырмашылық, ең алдымен, еуропалықтар жаяу соғысып, көшпенділер шабандоз болғандығымен түсіндіріледі. Мысалы, қару-жарақ атауларынан *шоқпар* (бір басы дөңкиіп жұмыр келген ағаштан жасалған қол қару, *садақ* (тобылғы, үйеңкі т.б. ағаш шыбықтарынан доғаша иіп, екі ұшын қайыспен керіп жасаған жебе атуға арналған қол қаруы), *сүңгі* (бірнеше қырлы, екі жағы да ұшты, темірден, болаттан жасалған ағаш сапты найза түрі), пішіні қозы жауырынына ұқсас, ұшы болат, жалпақ жебе, оқ) атауларын кездестіреміз.

Жауынгердің қарулану техникасы оның әлеуметтік жағдайынан хабардар етті. *Дулыға* әдетте әдемі теңгелермен жасалынған, шынжырлы қымбат және алтын мен күмістен жасалды. Жауынгер белбеуі ерекше маңызға ие

болды: әскери ақсүйектер алтын мен күмістен жасалған қымбат металл белдіктерді киді. Белбеу ер адамның ел қорғау ісіне араласуға жасының жеткендігінен хабардар етті, оған әскери жасақта болу құқығын берді, белбеумен салтанатты түрде киінгені жас жігіттің жауынгер болғанын мойындады. Семсерден басқа, көшпенділер сәл қисықтау және өте өткір қылышты пайдаланды, бұл өте белсенді, жоғары жылдамдықпен күресуге мүмкіндік берді. Қару-жарақтың жетекші түрлерінің бірі садақ болды, XIV ғасырдан кейін көшпенділер аң аулауға да, соғыс қимылдарына да қызмет еткен жеңіл қарапайым садақты қолданды. Садақтың өзі мықты ағаштан жасалған, сүйек және металл тақтайшалармен қапталды. Адырна – қойдың ішектерінен, ал асқазаннан қайыңнан жасалған оқтарға арналған қорамсап жасалды. Жауынгердің таптырмас қаруы найза болды, ол ұзындығы екі метрге жуық қарағай ағашынан жасалған және ұшы білікке бекітілген жерде үшбұрышты темір ұшы және қара жібек немесе жылқы қылынан жасалған щетка болған. Батырлық жырдағы батырлардың қолданған қару-жарағы мен оның сипаттамасы сол дәуірдегі халықтың мәдениетінен, тыныс тіршілігінен мағлұмат береді. «Қобыланды батыр» жырында найза – 138 рет, семсер - 20, садақ – 17, қылыш – 43, жебе – 16 рет қайталанатын. Мұнда айтылған осы қарудың барлық түрлерін көреміз. Батырлық жырдың мазмұнында қару –жарақ тек батырдың жауды жайратар құрал-сайманы ғана емес, ол оның бүкіл батырлық болмысын танытатын символдық зат ретінде суреттеледі.

«Қобыланды батыр» жырының барлық нұсқасында сақталған бірдей мотив бар, ол Қобыландының болашақ ата-анасы ата-бабаларынан бала сұрап дұға ету үшін қасиетті қабірге барады. Әр түрлі нұсқаларда бұл әр түрлі болады, әкесі де, анасы да қажылыққа барады, бірақ ол әрқашан құрбандық пен дұғамен бірге жүреді. «Қобыланды батыр» жырында бұл оқиға ұзақ суреттелмейді, ол «Алпамыс» жырында толығырақ сипатталған, бұл айырмашылықты «Қобыланды батыр» жырында басты кейіпкер туылғанға дейінгі оқиғаларға жырды айтушылардың көп мән бермегендігімен, керісінше жыршылар Қобыландының дүниеге келген күнінен бастап суреттеуге басымдық бергендігімен түсіндіруге болады. Сондай-ақ, «Қобыланды батыр» жыры шығу тегі жағынан кейін шыққан эпос және шежіреші үшін рулық қасиетті орындар аса маңызды болмады. Бұл батырлық жырда мемлекеттіліктің тұрақты тенденциясы көрінеді, ол ресми мұсылман идеологиясын қолдайды. Сондықтан да жырда Қобыланды мұсылман екендігі қайта-қайта айтылып отырады, «мұсылман» сөзі жырда 21 рет кездеседі.

Халықтың мәдени өмірін түрлі мерекелер мен іс-шарларсыз елестету мүмкін емес. Мереке кезінде адам өзінің күнделікті өміріне қатысты барлық күйбең тірліктен арылып, талаптар мен тыйымдардан алыстайды, және

айналасына балаша көз салып, әлемнің сұлулығына балаша қуана алады. Батырлық жырда да осындай айтулы мерекелердің тойлануы кездеседі, атап айтқанда баланың дүниеге келуі, үйленуі т.б. Әсіресе, шайқастағы жеңісті атап өту міндетті, өйткені жырдың бүкіл мазмұны соғыс тақырыбымен байланысты. Байқап отырғанымыздай, адам өмірінің айтулы кезеңдерінің барлығы атап өтіледі. Қазақ халқының мәдени өмірінде кез-келген мереке ұзақ уақыт бойы барлық қоғам мүшелері қатысатын үлкен мереке, сондықтан да отыз күн ойын, қырық күн тойын жасапты деген тіркес содан қалған. Шын мәнінде, қазақтың ұлан асыр тойы әнмен өрнектеледі, әр түрлі ұлттық спорттық ойындармен, атап айтсақ, көкпар, жамбы ату, қыз қуу, садақ ату, қазақша күрес т.б. ептілік пен күш сынасатын жарыстамен өткеріледі. Қазақ тойы молшылығымен, берекесімен, қуанышқа ортақтасатын адам санының көптігімен ерекшеленеді, сол себепті қазақ тойы «ұлан асыр» деген сипат алған. Мәдени дәстүрлер қазақтарды әлем халықтары мәдениеттерінің орасан зор құрамдас және ажырамас бөлігі етеді, бұл қазақтардың көптеген мәдени дәстүрлерінің өзінің ұлттық ерекшелігін сақтай отырып, басқа халықтардың мәдени дәстүрлерімен ортақ тамыры бар екендігінде жақсы байқалады. Бұл жөнінде З.Сәнік «...бір ұлттан бір ұлтты парықтандырып тұратын айырмашылықтар, әркімнің өзіне тән ұлттық ерекшеліктері пайда болған» [8, 18] - дейді.

Батырлық жырды халықтың мәдениеті, оның өмір салты, идеялары мен менталитеті туралы ақпарат көзі ретінде, әрине, тарихи шежірелермен, тарихи мәліметтерімен және т. б. салыстыруға болмайды. Жырда тарихи деректер аз, сондықтан да ол шындыққа соншалықты жақын бола алмайды, бірақ екінші жағынан алып қарағанда, жырда халықтың тарихи мәдени өмірінің көріністері сақталады, осы тұрғыдан ол этнолингвистикалық дереккөздерге бай болып келеді, өйткені ол сол дәуірдің рухын жеткізеді.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, үшінші мыңжылдықта қазақстандық социум тәуелсіз дамудың тарихи мүмкіндігіне ие болды. Кез келген мәдени дәстүрдің негізінде қандай да бір негіз қалаушы құндылықтар жататыны, яғни қоршаған орта туралы белгілі бір түрде айтылған ұғымдар жататыны баршаға мәлім. Сонымен қатар, белгілі бір адамдардың өмір салты мен көркемдік дүниетанымынан осы құндылықтарды көре аламыз. Өзінің сипатты белгілері бар этномәдени мазмұн діннің, философияның, ғылым мен өнердің шығармашылық бейнелері арқылы көрініс табады. Қазақ халқының осындай бейнелерінің бірі – ауызша поэтикалық шығармашылық. Көшпелі қазақтар үшін ғасырлар бойы бұл мәдени дәстүрді жалғастырудың негізгі тәсілі болды.

Дала өркениетінің біртұтас жалпы адамзаттық құндылықтар жүйесі бар, тарихи даму кезеңдерінің ортақ схемасы бар, мұны халық эпосы таңқаларлық дәл растайды. Кез-келген ұлттық эпос белгілі бір халық мәдениетінің құрамдас бөлігі бола отырып, осы мәдениеттің жемісі, тарихи тәжірибенің, көзқарастардың, халықтың мұраттарының көрінісі бола отырып, халықтың қалыптасқан күнделікті дәстүрлері мен эстетикасына сәйкес келеді, сонымен бірге біртұтас әлемдік эпикалық қордың бір бөлігін құрайды.

«Қобыланды батыр» жыры ортағасырлық Қазақстан тарихының бүкіл кезеңінен мағлұмат береді. Хронологиялық жағынан алып қарайтын болсақ қазақ халқының мәдени өмірінің барлық саласында болған эволюциялық өзгерістерді байқауға мүмкіндік береді: қоғамдық қатынастар, қоғамның мемлекеттік және әлеуметтік ұйымы, оның құрылымдық тұрақтылығы мен өзгергіштігі, экономикалық қызметі, сенімдері мен әдет-ғұрыптары, наным-сенімдері және т. б.

«Қобыланды батыр» жыры өркениеттің және оның құрамдас бөліктерінің дамуы, қазақ қоғамы жалпы объективті заңдылықтарға бағынатынын растады және адамдардың қоршаған болмысқа қатынасы әлеуметтік-мәдени даму деңгейімен анықталатынын ғылыми дәлелдейді.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Лурье, С. В.** Тарихи этнология. – Алматы : «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 500 б.
- 2 **Хаммерсли, М., Аткинсон, П.** Этнография : зерттеу принциптері. – Алматы : «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 400 б.
- 3 **Манкеева, Ж.** Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы : «Абзал-Ай», 2014. – 640 б.
- 4 **Ыбыраев, Ш.** Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы : Ғылым, 1993. – 296 б.
- 5 **Қайдар, Ә.** Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы – Алматы : «Сардар», 2014. – 520 б.
- 6 **Кенжеахметұлы, С.** Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы : Атамұра, 2013. – 384 б.
- 7 **Нұрмағамбетова, О.** Қазақтың қаһармандық эпосы «Қобыланды батыр». – Алматы : Дешті Қыпшақ, 2003. – 480 б.
- 8 **Сәнік, З.** Қазақ этнографиясы. – Алматы : «Ан Арыс», 2016. – 576 б.
- 9 **Бабалар сөзі : Жүз томдық.** – Астана : «Фолиант», 2006. Т.34: батырлар жыры. – 384 б.
- 10 **Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том.** – Алматы : DPS, 2011. – 738 б.

11 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. / Құраст. : Қ. Күдерінова, О. Жұбаева, М. Жолшаева және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.

12 **Мамырбекова, Г.** Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы : мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. – 656 б.

References

1 **Lure, S. V.** Tarixi etnologiya [Historical ethnology]. – Алматы : «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 500 p.

2 **Xammersli, M., Atkinson, P.** Etnografiya : zertteu principteri [Ethnography: research principles]. – Алматы : «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 400 p.

3 **Mankeeva, Zh.** Qazaq til biliminiñ мәseleleri [Kazakh language and problems of knowledge]. – Алматы : «Abzal-Aj», 2014. – 640 p.

4 **Ybyraev, Sh.** Epos әlemi. Qazaqtyñ batyrlыq zhyrlarynyñ poetikacy [Epic world. Poetics of Kazakh heroic poem]. – Алматы : Ğylym, 1993. – 296 p.

5 **Qajdar, Ä.** Ğylymdağy ğūmyr. Maqalalar, bayandamalar zhinağy [Life science. Articles, collection of reports]. – Алматы : «Sardar», 2014. – 520 p.

6 **Kenzheaxmetūly, S.** Qazaqtyñ salt-dästürleri men ädet-ğūryptary [Kazakh traditions and customs]. – Алматы : Atamūra, 2013. – 384 p.

7 **Nūrmağambetova, O.** Qazaqtyñ qaharmandyq eposy «Qobylandy batyr» [Kazakh heroic epic «Kobylandy batyr»]. – Алматы : Deshti Qypshaq, 2003. – 480 p.

8 **Sānik, Z.** Qazaq etnografiyasy [Kazakh ethnography]. – Алматы : «An Arys», 2016. – 576 p.

9 Babalar sózi : Zhüz tomдық [Ancestors' speech. Hundred tomes]. – Astana : «Foliant», 2006. T. 34 : batyrlar zhyry. – 384 p.

10 Qazaqtyñ etnografiyalыq kategoriyalar, ūğymdar men ataularynyñ дәstürli zhūjesi. Enciklopediya. 1-tom [Traditional system of Kazakh ethnography categories, concepts and titles. Encyclopedia]. – Алматы : DPS, 2011. – 738 p.

11 Qazaq әdebi tiliniñ sózdigі. On bes tomдық. / Qūrast. : Q. Kūderinova, O. Zhūbaeva, M. Zholshaeva zhāne t.b [Kazakh literary language's dictionary. Fifteen tomes]. – Алматы, 2011. – 744 p.

12 **Mamyrbekova, G.** Qazaq tilindegi arab, parsy sózderiniñ түsindirme sózdigі [Arab, parsi words' explanatory dictionary in Kazakh language]. – Алматы : memlekettik tildi damyту instituty, 2017. – 656 p.

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

**М. Т. Джакыпбекова¹, Ш. А. Кыяхметова²*

^{1,2}Жетысуский университет имени И. Жансугурова,

Республика Казахстан, г. Талдыкорган

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР ЭТНОГРАФИЗМОВ В ЭПОСЕ «КОБЛАНДЫ БАТЫР»

Статья направлена на обобщение этнографизмов в эпосе «Кобыланды батыр», их классификацию в области применения, определение познавательного смысла. В этой статье, представляющей своеобразный опыт комплексного исследования этнографизмов – одного из важнейших слоев казахской этнографии, руководствовались труды ученых-исследователей А. Кайдара, Ж. Манкеевой, З. Саника. В данных работах проанализированы этнографизмы в единстве с историей, культурой, искусством, а также подробно рассмотрены структура, основные методы и виды формирования этнографической лексики казахского языка. Руководствуясь этими теоретическими трудами, на основе этих трудов в статье будут классифицированы этнографизмы, обобщенные из героической поэмы, и рассмотрен их познавательный характер. Теоретическая значимость исследования заключается в том, что в рамках применения этнографической лексики, собранной из героической поэмы, классифицируются виды и определяется познавательный характер. Практическая ценность исследования определяется тем, что этнографизмы, обобщенные из героической поэмы, и выявленные их характерные признаки могут быть использованы при составлении толковых, этнолингвистических словарей казахского языка и в целях заполнения списка этнографических глоссариев, уточнения их значения, а также включения их в казахский литературный язык. Результаты статьи вносят свой вклад в изучение словарного состава, исторической лексикологии казахского языка, казахской этнографии и способствуют развитию этнолингвистики как одного из перспективных направлений казахского языкознания.

Ключевые слова: Героическая поэма, этнографизм, познание, этнографическая лексика, культура.

*М. Жақыпбекова¹, Ш. Кияхметова²^{1,2}Zhetysu University named after I. Zhansugurov,

Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

Material received on 13.03.23.

THE COGNITIVE NATURE OF ETHNOGRAPHS IN THE EPIC «KOBLANDY BATYR»

The article is aimed at summarizing ethnographisms in the epic «Kobylandy Batyr», their classification in the field of application, and the definition of cognitive meaning. This article, which represents a unique experience of a comprehensive study of ethnographisms - one of the most important layers of Kazakh ethnography, was guided by the works of research scientists A. Kaydar, Zh. Mankeeva, Z. Sanik. In these works, ethnographisms are analyzed in conjunction with history, culture, art, as well as the structure, basic methods and types of formation of ethnographic vocabulary of the Kazakh language are discussed in detail. Guided by these theoretical works, as a continuation of these works, the article will classify ethnographisms collected from literary texts into thematic groups and consider their cognitive characteristics. The theoretical significance of the research lies in the classification of ethnographic vocabulary collected from literary texts according to its usage and the determination of its cognitive characteristics. The practical value of the research is making explanatory, ethno-linguistic dictionaries of the Kazakh language from the accumulated ethnographisms and their identified characteristics, and completing the list of ethnographic glossaries, clarifying their meaning, as well as their introduction into the Kazakh literary language. The results of the article make a significant contribution to the composition of the Kazakh language's vocabulary, historical lexicology, Kazakh ethnography and to the development of ethno-linguistics as one of the promising areas of Kazakh linguistics.

Keywords: Heroic poem, ethnography, knowledge, ethnographic vocabulary, culture.

FTAMP 16.21.47

<https://doi.org/>*С. Т. Елікпаев¹, Б. Қ. Қапасова², Д. А. Кожас³^{1,2,3}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

*e-mail: serik.elikbay@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КЕЙІПКЕР БОЛМЫСЫ: ӨЗГЕРІС ПЕН ҰЛАСУ

Қазақ әдебиетіндегі кеңінен зерттелген тақырыптың бірі кейіпкер болмысы. Бұған басты себеп кейінгі мол зерттеулер кезінде қазақ кейіпкерін жеке қарап зерттеу мүмкін болмай қалды. Патриалық Ресей, кеңестік кезеңде қазақ әдебиеті қосалқы, тіркемелі әдебиет есебінде зерттеліп келді. Алдыңғы қатарлы әдебиет орыс әдебиеті деп саналып, қазақ әдебиеті үлгі алушы шамасында ғана қалды. Бұл өз кезегінде дербес зерттеулерге мүмкіндік бермеді. Тіпті қазақ әдебиетіндегі Алпамыс, Қобыланды тектес, аға батырлар қағажу көріп әртүрлі шектеулерден шыға алмады. Тіпті бұл кейіпкерлер әдебиет ішінен алынып тасталып, оқытылмай қалды. Бұған себеп олар ұлт пен жұрт батырлары еді. Ұлт санасын оятпау үшін ел өзегіндегі негізгі кейіпкерлердің тілдері қиылды.

Ал кейіпкер болмысы қатпар сыр мен кешенді қабаттардан тұрады. Кейіпкер ғұмыр кешкен уақыт, оның арман мен бағытты, мақсаты, мұраты мен тілегі бәрі жиналып келіп сол шақтағы кейіпкер ғана емес соны жасаушы халықтың хал-жағдайынан хабар береді. Кейіпкері өскен кемелденген елдің бодан болуы өте қиын. Қай қиналған тұста да рух демеушісі болып сенделген милләтін серпілте берері анық. Сондықтан жасаулап алушы, басқыншы әр ел бағынушысының рух бағындағы бәйтеректерін, әдебиет қаһармандарын мансұқтауға тырысады. Биік мұратты ел өз әдеби кейіпкерін, жадында сақтап, үкілеп аялап уақыт желінде өлтіріп алмауға тырысады. Біздің бұл мақаламыз ұлт кейіпкерін зерттеуге жасалған бір қадам. Әдебиет тіні, негізгі өзегі кейіпкер болып қала бермек. Басқа жол жоқ. Ұлт жаңарып түлгенде, барлық керексізін лақтырып тастаса да әдебиетінен, сүйікті кейіпкерінен ажырауы мүмкін емес.

Кілтті сөздер: кейіпкер болмысы, өзгеріс, ұлт мұраты, кейіпкер жаны, рух тірегі, қазақ әдебиеті, әдебиет тіні

Кіріспе

Қазақ әдебиетіндегі көп зерттеуді қажетсінер сала кейіпкер мәселесі екені анық. Біз бұған дейін қазақ әдебиетін зерттеуде мол тұсама, шартты шідерден шыға алмадық. Ал кейіпкері зерттелмеген әдебиет тұтас та, бүтін де емес. Кейіпкер өзгерісі даму жолы, өсуі пайда болуы деген тақырыптар кешенді зерттеудің басы болмағы ләзім. Босқаша болуы мүмкін емес. Кейіпкерді сүзгіден өткізіп, тым саясаттандырып жіберген шақтарда ұлт өзінің негізгі де қажетті кейіпкерлерінен көз жазып қалады.

Ендеше, кейіпкер табиғатын зерттеу бүгінгі күні кезек күттіртпес мәселелердің бірі десек жаза баспаймыз. Бұл мақаламызда осы тақырыпты негізгі өзек етіп алдық.

Материалдар мен әдістер:

Қазақ әдебиетіндегі кейіпкер өзерісі мен жасалу табиғаты назарға алынды. Бүгінгі әдебиет пен бұрынғы әдебиеттегі кейіпкер байланысы.

Әдебиеттегі кейіпкерлер арқылы қоғам өзерісі, танымдық метомарфоza үдерісін зерттеп, баға беру. Кейіпкер табиғаты арқылы әдебиеттің қалай дамығанын анықтау. Бүгінгі және кешегі әдебиеттің басты мүдделерін ұғынып, бүгінгі күн биігінен баға беру. Зерттеу әдістері: әдеби талдау, салыстыру, бағалау.

Нәтижелер және талқылау:

Кейіпкерді зерттеу жалпы әдебиет тарихы, салыстырмалы әдебиеттану үрдісі арқылы қаралып, негізгі нысанға алынады. Бұнда салыстыру, саралау, шендестіру секілді әдістер негізге алынып отырып, негізгі нәтижеде кейіпкерге баға беріп, бүгінгі сұраныстарға жауап табуға тырыстық. «Халық өмірі... мың жылдап саналады» [1, 30]. Сол кезеңдегі немесе мың жылдықтар арасындағы кейіпкерлер өзгерісі әдебиет қана емес, ұлт өзгерісі десек қателеспейміз. Алдыңғысы жоқ әдебиет болмайды [2, 66].

Әлі ұзақ зерттелмеген объекті, немесе зерттеу басы бұл әдебиеттегі кейіпкер мәселесі. Әдебиеттегі кейіпкер бұл бұған дейінгі қанша мәрте айтылып жүрсе де, нағыз анық-қанығына жетпеген, қала берді біздің басымыздан өткен әртүрлі оқиғалар, кешегі патшалық Ресей, кеңестік кезеңде, тіпті қала берді бүгінгі тәуелсіз әдебиет шағында да молынан зерттелмеген болатын, бұған көптеген көп жағдаяттар да себеп болды. Қазақ әдебиетіндегі кейіпкер ол өзі бүтіндей жеке ұғым. Әдебиеттің эпостық дәрежеге жетуі үшін, немесе әдебиеттің толыққанды әдеби дәрежесіне айналуы үшін ең бірінші қажет дүниесі-бұл әдебиеттегі кейіпкердің болуы. Біз бұған дейін әдебиет кейіпкерлерін драмалық, лирикалық, эпикалық деп бөліп келдік. Осылай дей отырып, кейіпкерлерді бір шаблонға, қала берді, шықпайтұғын қорғанға салып тастадық, бұл өз дәрежесінде жақсы да, жаман да кері әсерлі себептерге, жолдан шығарар бұраланға алып келді. Драмалық кейіпкер-ол

яғни екі сағаттың, қала берді пьесаның басталып, аяқталғанына дейін ғана жұрттың алдына көрініп, содан кейін шығарма біткенге дейін шығып кететін кейіпкер. Демек, драмалық шеңбер яғни уақыттық тәуелділікке байланды. Ал лирикалық кейіпкерге келетін болсақ, аталмыш кейіпкер – бұл тіпті болуы, болмауы шарт емес елестік дәрежедегі я бұлдырлық шарттан шыға алмады. Немесе реңкті дәрежеде кейде көрінетін, кейде көрінбейтін, кейде қажетті, кейде қажетсіз кейіпкер есебінде де танылып келді. Кейіпкерді зерттеуде мынандай дүниені біз анық біліп, ұғынуымыз қажет. Егер кейіпкер өзі бір жеке тұлға есебінде талданбайтын болатын болса, кейіпкер басындағы оқиға, кейіпкер басындағы жағдай, кейіпкер басындағы өтіп жатқан сәттер мен соның кешкен көңіл күйі - осының бәрі әдебиетті зерттеудегі негізгі сала болатындығын ұмытып кете береміз. Демек, кейіпкер өз қажетінде, өз керегінде ұстындық, тіндік дәрежеде болуы керек. Кейіпкер толысқан, өркенді әдебиеттің негізгі бөлшегі болуға тиісті. Кейіпкерсіз кемел әдебиет болмайды және болуға тиісті де емес. Толыққанды әдебиет болуы үшін, әрине, әдебиеттің ішіндегі баяндамалық түрде, қала берді, пейзаждық түрде, немесе новеллалық түрде, я болмаса лирикалық өлеңдер дәрежесінде кейіпкер шала көрініп персонаждық сияқты жоқ болып кетуі мүмкін [3, 177]. Немесе тіпті көрінбеуі де ғайбыл. Біз пейзаждық-сипаттамалық дәрежедегі дүниелерді айтқан кезде, шығарма желісін кейіпкерімен қатар дәрежеде салыстырып жүрміз. Яғни бұл антитеза есебінде пайдаланады. Егер кейіпкердің басындағы ішкі әлемін ашу үшін, соған қарама-қарсылық, кейде параллельді түрде көрсету үшін, біз даланың сипаттауы болмасын, табиғаттың түр-түсін, қала берді қыс, жаз, күздегі оқиғалар, кей қолданыста кейіпкердің жағдайы жақсы, көңіл-күйі жоғары дейтін болатын болсақ, мүмкіндігінше жарық күн, жылы ауа райы, көктем, жаз тектес шақтарды әдеби қаһарманмен бірге алып шығып, қатар қоямыз. Бұл арада біз бір нәрсені ұғынуымыз керек. Кейіпкер бұл арада салыстырмалы түрде көрініп тұр. Демек, біз кейіпкердің өзін ғана емес, кейіпкермен қатар, соныменен іргелес сипаттас, тұстас, сыбайлас екінші бір оқиғаны баяндап отырмыз. Немесе біз кейіпкердің көңіл-күйіне даланың пейзаждың суретін қарсы қоямыз. Бұл өз керегінде мынандай ұғылыматты көрсетеді, біз кейіпкердің көңіл-күйін беруіміз үшін сол даланың көрінісін, қоршаған ортаның сол кездегі түрін, тұрғысын, күннің жарығын, желдің соққанын, ақ боранды, соққан желді т.б. осының бәрін қатарлата алып келіп, кейіпкердің бейнесін ашуға қосымша әдіс есебінде қолданамыз. Бұл үрдіс өзімізге мәлім М. Әуезовтің 20-шы жылдары жазылған әңгімелерінің ішінде молынан, көптеп қолданылады. Бірақ, бұған қарап отырып, бұл негізгі әдіс деп айтуға болмайды. Бұл кейіпкерді ашуға, кейіпкерді танытуға көрсетілген өзгеше бір сипаттың түрлері. Яғни, біз кейіпкердің ішкі әлемін ашудағы салыстырмалы суреттеу деп айтуымыз керек Соның ішінде кейіпкер егер

орталықтағы негізгі ядро, орталық жұлге болатын болса, соған қосымша әрлеуші сипат деп ұғынуымыз керек. Немесе соның ішіндегі ішкі әлемді таныту үшін қолданылатын, негізгіге жалғас, соныменен іргелес сипаттас кейіпкерді айқындау түрі деп ұғынуымыз керек. Бұдан бірақ, кейіпкердің бүтіндей ішкі әлемі ашылмайды. Бұл арқылы кей жағдайда суреткердің шеберлігін, суреткердің қарымдылығын, тіл байлығын, таным байлығын біліп, ұғынып жатамыз. Осының бәрі айналып келгенде кейіпкердің ішкі әлемін танытуға көрсетер дүние. Бұл бірақ, кейіпкер жөнінде емес. Енді орталықтағы негізгі кейіпкер, пайда болған сәтінен бастап, сол шығарма біткенге дейінгі арасындағы оқиға кейіпкердің сыртқы әлемін алып келеді. Кейіпкер жөніндегі суреттеме, мысалы тағы да айталық, өзімізге мағлұм «Абай жолы» романындағы Құнанбайдың портреті. Бұған қосымша, Абайдың әр шақтары балаң шақтардағы, одан кейінгі ірі Абайдың, кексе тартқан Абайдың арасындағы суреттері, түр-түсі, көзқарасы, бет-әлпеті өзгеше сора, бөлек соқпақ. Осының бәрі айналып келгенде, кейіпкердің сыртқы сипатын береді. М. Әуезов «Абай жолын» жазып отырған тұстарда, өзі ұнатар, өзі жақсы көрер, я болмаса, өзі арқылы оқырман жақсы көруге тиісті кейіпкердің суретін айтқан кезде, көбінесе соның жақсы жақтарын термелеп жазады. Бұл жалпы кейіпкердің сыртқы және ішкі формасы. Өзіміз білетіндей, ауыз әдебиетінде, біздің негізгі әдебиеттеріміздің бастауы- фольклорда, жалпы бүкіл әлем әдебиеті ауыз әдебиетінен бастау алатынына қол қойсақ, ауыз әдебиетіндегі жағымсыз кейіпкердің сыртқы әлпеті, сыртқы түрі, осының бәрі тек қана істеген ісі емес, алғашқы көрінген шағында-ақ жаман түріменен көрінеді. Айталық, Жалмауыз кемпір. Жалмауыз кемпірдің азайған сәнсіз, сойдақты тістері, әжімді беттері, ұрадай жасырынған көздері, тіл қатқандағы сөзі, осының бәрі, түр-сипаты жаман екендегін, біз кейіпкерді анық ұғынбай жатсақ та, осының болашақта жамандық істейтінін біліп, топшылауымыз үшін ең алдыменен, контекстің ішіндегі кейіпкердің көріну сипаты тосылады. Қала берді, бұған қоса өзімізге мәлім, мысалы айталық, Қодар образы. Сол Қодар образының ішінде де қарайтын болсақ, Қодардың түрі, «Қозы Көрпеш-Баян сұлудағы» оның түрінің жамандығы, түр-сипатының ебедейсіздігі, тұрпайылығы, осының бәрі бірігіп келіп, кейіпкердің болашақта жасар жаман ісінің хабаршысы тектес, түріменен екеуінің қабаттасып келетініне алып келеді. Демек, бұнда образдың пішімімен ішкі әрекеті қабысып кетеді. Жалпы қазақ әдебиетіндегі сырты әдемі іші зұлым қаһармандардың пайда болуы, өзгеше кезең көрінісі десек болады. Ал кейінгі кезеңдегі, табиғаттың немесе сыртқы аядағы көрініс осыған сай образ істеген ісі, я болмаса қиын-қыстау аномалді шақтағы кейіпкердің ішкі әлемі бәрі біріге келіп кейіпкердің өзінің көріну дәрежес танытады. Қаһарман түрі, сипаты, осының қорға жиналып келген кезінде, сол персонаждың болашақта жаман немесе жақсы

болар екендігіне алып келеді. Біз Кеңестік дәуір кезеңінде ұлтқа керекті дүниеден, негізгі қажеттен ажырап қалдық, ол жағымды және жағымсыз образ деп бар әдеби тұлғаларды тар кеңістікке шегелеп, ары шығармадық. Мысалы, М. Әуезов өзінің Абай образын жасағанда орыс ұлтты кейіпкерлерді алдыға салды, солардың ыңғайына жығылды [4, 183].

Біздің ұмыт қалған дүниеміз- жағымды жағымсыз образдардан бөлек, әдебиеттің ішіндегі, қала берді қазақ әдебиетінің ішінде бейтарап образдың болатындығын қаперден шығардық. Кеңестік кезеңдегі цензура образдар арқылы айқын көрінді. Бейтарап образ дегеніміз-бұл жақсылық пенен жамандықтың ішінде де жоқ, бұнымен қатар, тіпті, жақсылық жасаушылардың ішінде де жоқ, жамандық жасаушылардың ішінде де жоқ аралық бейне екенін түсіне алмадық. Есесіне, сын көзбен қарайтын, кейбір тұстарда негізгі оқиғаға араласпайтын, тіпті қала берді жақсылық жасаушыларға, жамандық жасаушыларға көмектеспесе де, соның ортасындағы қатал сыншыдай, екі жаққа бірдей айырылып бөлінбейтін кейіпкерлерді біз бұған дейін ұлттық сана санатына немесе негізгі айналымға ала алмай қалдық. Себебі, кеңестік дәуірдегі кейіпкерлерді екіге бөлу – бұл ескіден басталған маркстық, лениндік саясаттың, дүниені таптардың билейтіндігі жайлы пәлсапа ұстыны болатын. Яғни, билеуші таптың, қаналушы таптың болатындығының негізгі концептісі жасалған сәттен барып, қазақ әдебиетіндегі бар кейіпкерлер екіге бөлініп кетті. Ұлт кейіпкерлері екіге бөлініп кеткен кезде, ортада адами сана биігіндегі әрі-сәрі тұрғандардың, кеңестік «қатал сыншылардың» бөліп жіліктеуінен соң, ортада беймарал қалудың өзі сол кейіпкерді жасаушы жазарман емес, сол қоғамдағы адамдардың өзіне қауіпті болғандықтан, азат ойлы, ақ саналы кейіпкерлерден бәрі бас тартты. Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы болар қасиеттен айрылды [5, 87]. Сол шақта мүмкіндігінше кеңестік дәуір кезеңінде бұған дейінгі ұлттық сана, ұлттық ұғым, ұлттық танымда қажетсіз, керексіз, қазақ ұлтының ұғымындағы санатына кірмейтін, қала берді қазақ ұғымының ішінде қатарға қосылмайтын дербес танымда «жаман» деп аталар кейіпкерлерді құлағынан сүйреп шығарып, жақсының қатарына қосу керек деген ұлт танымына жат процестер басталып кетті. Осының әсерінен бейтарап кейіпкерлерден айырылып қалдық. Ескіден мәлім, қалыптасқан «жақсыдан жаман туады, бір аяқ асқа алғысыз, жақсыдан жаман туады, адам айтса нанғысыз» деп қазақ санасында шегеленген пікірлер тәрк етіліп кеңестік-орыстық идея күшпен таңылып, әдебиет айналысына кірді. Осы шетін ұғымдар арқылы әдебиеттің кейіпкерлерінің сыртқы пішіні өрнектелді, іші орыстық балшеуіктік бояуға малынды. Кеңестік дәуірдегі біз жоғалтқан көп тұсымыз - біздің ұлттық танымдағы, ұлттық мұраттағы қызмет ететін кейіпкерлеріміз шектеліп, жүген құрыққа түсіп, бұлардың бәрі қоқысқа лақтырылды. Осының ішінде шоқтығы биік, жолы сора Аяз би,

Мадан хан, Жиренше, Алпамыс, Қобыланды, Ер Тарғын, тағы басқа негізі ұлтқа жақын, қазақтың өзі жақсы көрген, өзі әспеттеген кейіпкерлер уақыт өте келе бұлардың бәрі күресінге итерілді. Қазақ әдебиеті кейіпкерлерінің классификациясын жасаған кезде оларды саралап, жіктеп талдаған кезде біз мынаны міндетті түрде басты назарға алуымыз қажет.

Біріншіден, біз кейіпкерлерді ұлт кейіпкері және сырт кейіпкері деп бөлеміз. Сырт кейіпкерлер өкінішке орай, біздің бүгінгі жаһандану, глобализация шағында біздің әдебиетімізге бөгетсіз, әбден араласып, бүтіндей жаулап алды десек те болады. Бұның көптеген себептері бар, бірақ сол себептердің ішіндегі басты себебі, бүгінгі уақытта ұлттың өзі жеке саяқ қала алмайтыны. Ұлттың өзі жеке өмір сүре алмайтыны, ұлттың бүгінгі әлемдік жаһандануға араласуға тиіс екендігін біле тұра, оған қоса мемлекетаралық араласу түбі жұтылу қатері барлығын қаперге алмастан, бұл уақытта бүтіндей шекара емес, руханиятымыздың қақпасының топсасы босаған кезде «бостандыққа» жолықтық. Ұлт үшін өкінішке орай, сол жаһандану дәуірі деп дарбазамыз ашылған шақта, біздің ұлт әдебиеті ішінде ұлттың танымын қорғап алатын, рухымызды шығынсыз аман сақтап қалатын кейіпкерлер әдебиетіміз ішінде табылмай қалды. Біз бұған дейінгі кеңестік дәуірде жақсы деп саналған «Абай жолы» романының ішіндегі Абай, «Адақандар» туындылары ішіндегі образдар типтес, одан кейінгі Қабдеш Жұмаділов, Дулат Исабеков, Мұхтар Мағауин секілді суреткерлердің кеңестік дәуірде жасаған бейнелерін әлі күнге дейін талғажау етіп, айналыста ұстауымыз. Өкінішке орай, бүгінгі оқулықтағы, зерттеу нысанасы болып жүрген – бұл әдебиет туындылары жазылған кезде, аталмыш жазушылардың кейіпкерлері жасалған мезеттерде қазақ мемлекетінің тәуелсіздігі жоқ болатын. Бұл қазақ әдебиетіндегі саптаяқтың басын сапырып, ұшынан қарауыл қойып отырған кез еді. Осының әсерінен кеңестік дәуірдегі негізді ұстыннан шыға алмаған, сол идеологияға бағынған кейіпкерлері біз әлі ығыстыра алмай отырмыз.

Себебі, біз әлі тәуелсіз әдебиеттану саласын қолға ала алмадық. Әдебиеттану басында тұрған А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышынан» соң ұлт мүдделі зерттеу жарық көрмеді. Егер қытай ақындары ертеде «жан» мен «ойдың» әдебиеттегі орны жайлы қалам тербесе қазақ ақындары «қазақ жаны» жайлы жаза алмады. Тіпті, мифтегі ұлттық мәнерден ада қалдық [6, 125]. Қазақ әдебиеті кейіпкері жайлы айтқанда біз оның жанын аттап өте алмаймыз. Осыдан барып қазақ кейіпкерінің ішкі дүниесі бет береді.

- қазақ әдебиеті кейіпкері нені аңсады,
- қай өңірді, ландшафты өзіне жақын тұтты,
- отаншылдығы, отбасын сүйер мінезі қандай еді,
- өнердің қай түрін жанына жақын тұтты,

-өмір сүрудегі ұстанымы қандай еді.

Осының бәрі топтаса келіп қазақ әдебиеті кейіпкері арқылы ұлт бейнесін жасады. Ескі ертедегі кәрі туындыларда қазақ ұлтының жан туралы түсінігі басқаша білінеді. Мысалы, Шойынқұлақтың жаны өзінен бөлек. Ал жағымды кейіпкер Ер Төстік жаны өзімен бірге. Шойынқұлақ жанының тасымалдануы, қазақ даласындағы инкорнация тіпті даладағы буддизм мен тәңіршілдік майданы деп тұжырымдауға болады. Нағыз ер жаны өзімен бірге бір ғана өлім бар-ол ер өлімі деген ұғым арқылы айнымас мінезін сипаттайтындай. Бұл әлем әдебиетіндегі бар ұғымға қазақ әлемінің қарсылығы секілді сезіледі. Әйтпесе бұндай ұғымдар Шығыс, Таяу Шығыс, жапон әдебиетінде молынан кездесетін [7, 415].

Кейінгі қазақ әдебиетінде адам кейіпкердің басқаға, мысалы сонауға айналып кетуі кейінгі қазақ әдебиетінде кездеседі [8, 214].

Дегенмен бұл кейінгі әдебиетте де мол үрдіс алған жоқ. Шамасы ішкі қарсылық пен бейтаным мүмкіндік бермесе керек. Әсіресе кеңестік кезеңде кейіпкер өзгерудің жаңа үлгісі бет берді.

Бұрынғы дұрыс жандар, кеңестік шақта мүлдем басқаша әлпетпен ұлықталды. Яғни бұған дейінгі ұлт қорғандары бағырлар, байлар, шешендер енді үстем тап өкіліне айналып, мансұқталды. Есесіне қазақ мұратын емес, тап деп бөлінген пікірлер белең алды. Жергөгімде тап деп тудым,- деген сөздер ұлықталды. Ұлт бағыт бағдары бұзылды. Партия насихатшыларына айналған шығармалар жадау тартты [9, 387].

Қорытынды. Социалистік реализм секілді әдебиеттегі сырқынды әдіс ұлттық сананы тежеп, бөгеп тастады. Өкінішке орай бүгінгі «тәуелсіздік» кезеңінде де ескі айналымнан шыға алмай қалдық. Кейіпкерді жасауда, тудыруда инерциялық сана ағымы әлі де өз шырмауынан жібермеуде.

Демек, біз кейіпкер өзгерісі әдебиеттің басты бөлшегі екенін айтқымыз келеді. Шығарма идеясы, фабула-композициясы осы кейіпкерге тікелей байланысты. Егер кейіпкер ісі сенімсіз, оқырманын тартпас дәрежеде болатын болса шығарманың оқылмасы анық. Ал оқылмас туынды, сұраныссыз әдебиетке әкеледі.

Бұның аяғы әдебиет ғана емес, руханият әлсіздігіне жеткізеді. Рухы әлсіз елдің идеологиясы босаң болары сөзсіз. Ұлттық идеологиясы әлсіз жұрттың ертеңі күмәнді.

Уақыт өткен сайын классиктердің ойын түсіну, тілін ұғыну ауыр, күрделеніледі. Орыс зерттеушілері де Пушкин, Эсхил секілді алыс, оның тілін шетел тіліндей оқу қажет дей бастады [10, 14].

Демек, кейіпкерді зерттеу арқылы ғана тәуелсіз әдебиет теориясы жасалады. Басқа жол жоқ.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Байтұрсынұлы, А.** Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Алаш» баспасы, 2005–3–Т.– 350 б.
- 2 **Мұстамбайұлы, Ы.** Көркем әдебиет туралы // Алаш ақиықтары :Мақалалар, деректі құжаттар, аудармалар – Алматы : «Алаш» баспасы, 2006 – 5 – Т.– 288 б.
- 3 **Хализев, В. Е.** Теория литературы – М. : «Академия», 2009. – 432 с.
- 4 **Әуезов, М.** Әдебиет туралы – Алматы : «Санат» баспасы, 1997 – 304 б.
- 5 **Бычков, В. В.** Миф о пространстве художественной символизации // Вопросы философии. – 2013, № 9. – с. 192:
- 6 «Қазақ» газеті – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 – 560 б.
- 7 Мифы народов мира – М. Советская энциклопедия, 1987 – Т. 1 А–К. – 671 с.
- 8 **Бөкей, О.** –Алматы : «Ел-шежіре» баспасы, 2013 – Т.2.384- б.
- 9 **Ергөбек, Қ.** Қарасөз –Алматы : «Ел-шежіре» баспасы, 2013 – 600 б.
- 10 **Гаспаров, М. Л.** Как писать историю литературы // Новое литературное обозрение. – 2003.№ 59. – с. 145: Столетие как мера, или классика на фоне современности // Новое литературное обозрение. 2003. - №62. – с. 14

References

- 1 **Baitursynuly, A.** bes tomдық shyǵarmalar jınaǵy. [Collection of works in five volumes] – Almaty:» Alash « baspasy, 2005-3-t. – 350 b.
- 2 **Mustambaiuly, Y.** Kórkem ádebiet turaly // [About fiction], – Alash aqıyqtary: Maqalalar, derekti qujattar, aýdarmalar-Almaty:» Alash « baspasy, 2006 – 5 t. – 288 b.
- 3 **Halizev, V. E.** ádebiet teoriyası, [Theory of literature]. – Moscow:»Akademia», 2009. – 432 b.
- 4 **Áýezov, M.** Ádebiet turaly, [About literature]. – Almaty:» Sanat « baspasy, 1997 – 304 p.
- 5 **Bychkov, V. V.** kórkem simvolızasia keńistigi týraly Mıf. [The myth of the space of ignorant symbolization]. – // filosofia máseleleri. – 2013. № 9. – B. 192:
- 6 «Qazaq «gazeti-Almaty:» Qazaq ensiklopediasy». [Kazakh newspaper-Almaty :»Kazakh encyclopedia» Bas redaksiyası]. – 1998 – 560 b.
- 7 **Álem halyqtarynuń mıfteri.** [Myths of the peoples of the world]. – M. Sovet ensiklopediasy, 1987 – T. 1 A-K – 671 b.
- 8 **Bókei, O.** -Almaty :»El-shejire» baspasy, 2013 – T. 2. 384 b.

- 9 **Ergóbek, Q.** Qarasóz -Almaty :«El-shejire» baspasy, 2013 – 600 b.
- 10 **Gasparov, M. L.** ádebiet tarihyń qalalı jazýǵa bolady. // jańa ádebi sholý. [How to write a literary history]. – 2003. № 59. – B. 145: ǵasyr ólsheń retinde nemese qazirgi zamannıy fonyndaǵy klasika // jańa ádebi sholý. 2003. – № 62. – B. 14.

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

*С. Т. Еликпаев¹, Б. К. Капасова², Д. А. Кожас³

^{1,2,3}Торайғыров Университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

ЛИЧНОСТЬ ГЕРОЯ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ПЕРЕМНЫ И ПЕРЕРОС

Одной из наиболее изученных тем казахской литературы является характер. Основной причиной этого стало то, что в ходе последующих обширных исследований невозможно было лично изучить казахского героя. В царской России, в советский период казахская литература изучалась на подсобном, прицепном литературном учете. Передовая литература считалась русской литературой, и казахская литература оставалась лишь образцом для подражания. Это, в свою очередь, не позволяло проводить самостоятельные исследования. Даже старшие герои казахской литературы Алтамысского, Кобыландинского происхождения не могли выйти за рамки различных ограничений, видя кагазжу. Даже эти персонажи были исключены из литературы и остались необученными. Причина в том, что они были героями нации и народа. Чтобы не разбудить сознание нации, язык главных героев в ядре страны был обрезан.

А личность героя состоит из складок и сложных слоев. Время жизни героя, его мечты и направления, его идеалы и желания-все это объединяет и сообщает о состоянии народа, создавшего не только героя того времени. Очень трудно быть кем-то из зрелой страны, где вырос герой. В какой-то момент дух, очевидно, продолжает подпрыгивать на милтексте, спонсируемом которого он является. Именно поэтому завоеватель, захватчик пытается свергнуть героев литературы-Байтереков в духовном саду каждой страны. Страна старается сохранить в памяти своего литературного героя, а не убивать его на ветру. Эта наша статья-всего лишь один шаг к изучению персонажа нации. Литературная ткань, главное ядро останутся героями. Другого

пути нет. Когда нация обновляется, она не может оторваться от своего любимого персонажа, даже если она выбросит все необходимое.

Ключевые слова: личность героя, изменение, идеал нации, душа героя, опора духа, казахская литература, ткань литературы

*S. T. Elikpayev¹, B. K. Kapassova², D. A. Kozhas³

^{1,2,3}Toraigyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

Material received on 13.03.23.

THE CHARACTER OF THE HERO IN KAZAKH LITERATURE: CHANGE AND EXPANSION

One of the most studied topics in Kazakh literature is the character of the hero. The main reason for this was that during the subsequent extensive research, it was not possible to study the Kazakh character personally. In Tsarist Russia, in the Soviet period, Kazakh literature was studied on the basis of auxiliary, attachment literature. Advanced literature was considered Russian literature, and Kazakh literature remained only a model. This, in turn, did not allow independent research. Even senior batyrs of Alpaymy and Koblandy origin in Kazakh literature, seeing kagazhu, could not overcome various restrictions. Even these characters were removed from the literature and left untrained. The reason for this was that they were heroes of the nation and people. In order not to awaken the consciousness of the nation, the tongues of the main characters in the core of the country were cut.

And the character's personality consists of layers and complex layers. The time of the hero's life, his dreams and goals, ideals and desires all come together and inform about the state of the people who create it, and not just the hero at that time. It is very difficult to be a Bodan of a mature country where the hero grew up. «I don't know,» he said. Therefore, the Conqueror, the invader, seeks to preserve the spiritual garden of each country's Conqueror-the heroes of literature. The high ideal country is trying to keep its literary hero in memory and not kill him in the wind of time. This article of ours is a step towards exploring the hero of the nation. The fabric of literature, the main core, will remain the hero. There is no other way. When a nation is renewed, it cannot be separated from its literature, its favorite hero, even if it throws away all the unnecessary.

Keywords: hero's personality, change, national ideals, hero's soul, spirit support, Kazakh literature, literature

FTAMP 16.21.47

<https://doi.org/>

*Г. Б. Жумадилова¹, Ж. Қ. Сағынтаева², Ә. П. Шаһарман³

¹Орталық-Қазақстан Академиясы

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

²Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

³Торайғыров университеті

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

*e-mail: gul_mirka_01@mail.ru

ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫ АҚТОҒАЙ ӨҢІРІ ТОПОНИМДЕРІНДЕГІ АҢЫЗДАРДЫҢ КӨРІНІСІ

Аңыз әңгімелер – жеріміздің елді мекендері, географиялық орындарының тарихынан сыр шертетін халық ауыз әдебиетіндегі құнды жанрдың бірі. Елімізде тарихи-филологиялық зерттеуді қажет ететін мұндай объектілер көптеп келеді. Аталмыш жанр арқылы әр халықтың өзіндік ерекшелігін, менталитетін көруге болады. Бұл осы тақырыпты зерттеудің өзектілігі де болып табылады.

Мақалада Қарағанды облысы Ақтоғай ауданы топонимдерінің этимологиясы және ел аузындағы аңыздардағы көрінісі қарастырылады. Сол ауылды мекеннің болмыс-тіршілігі, өмір сүру салты, әдет-ғұрпы ашылып сипатталады. Топонимикасын зерделеу арқылы халқымыздың тұрмыс-тіршілігі, өзіндік ұстанымы, рухани байлығы көрініс беріп, кейінгіге мұра боп жинақталды. Талай дара таланттардың мекені Ақтоғай ауданы бойынша аңызға тұнған көптеген мекендердің аталу тарихы мен шығу негізі анықталып, жинақталды. Сол жерде дүниеге келген, мекендеген тарихи тұлғалар топтастырылды. Алашорданың үш көсемі, халқымыздың біртуар ұлдары Әлихан Бөкейханов, Жақып Ақбаев, Әлімхан Ермековтерден бастап, басқа да би-ешендер, әнші, батырлар шыққан алтын құрсақты қасиеттілігі дәйектеле ашылды. Ардақты тұлғалардың есімі аталмыш мекенмен тығыз байланысты. Өңірде атаулары бар болғанмен, тарихы ашылмай жатқан біраз жерлер бар, соған орай әртүрлі дереккөздерден аңыздар жинастырылды, өңірдің қариякөз ақсақалдарынан сұхбат алынып, әңгімелері жинақталып ұсынылды. Мақалада Ақтоғай өңірі топонимикасы атауларын анықтаумен

қатар халқымыздың ерекше болмысы, батырлығы, жомарттығы, отансүйгіштік, бауырмалдық, мейірімділік қасиеттері мен таным-түсінігі, әдет-ғұрпы, салт-санасы танылады. Жер-су аталымына байланысты аңыздар желісінен аңыздар мен топонимдер этимологиясы арасында мағыналық, номинациялық байланыстарды байқауға болады. Яғни аңыздар мазмұны мен топонимдер атауының этимологиясы өзара байланысты алынған.

Кілтті сөздер: топонимдер, географиялық атаулар, топонимикалық аңыздар, ежелгі ауыз әдебиеті, этимология

Кіріспе

Географиялық атаулар адам қолымен жасалған ескерткіштердің ең көнесі деуге болады. Оларда ел, жер тарихымен қатар басқа кеңістіктерді игеру тарихы, халықтың әлеуметтік қарым-қатынасы мен рухани байлығы көрініс тапқан. Географиялық атаулар – көне мен жаңаның, әртүрлі ұлттардың арасының байланысы. Ғасырлар өтіп, ландшафттар өзгеріске түсіп жатса да, атаулардың өмірі әлі жалғасуда. Олар ел аузында аңыздар арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырған.

Әрбір халықтың болмысы, оның жер бетіндегі өмір-тіршілігі сөзбен таңбалады. Халық тіліндегі осындай дәйекті де деректі атаулардың күрделі бір саласы – топонимдер, яғни әралуан географиялық объектілерге тағылған тілдік айырым белгісі болып табылады.

Топонимиялық деректер белгілі бір географиялық ұғым атаулары болғандықтан, тіл ішінде өз алдына сұрыпталған лексикалық қабаг ретінде өмір сүреді. Бұл атаулар географиялық карталарда, анықтама әдебиеттерде хатталып отырады. Ал ежелгі дәуір топонимдері, сонымен бірге, халықтың этнографиялық, қоғамдық-әлеуметтік жай-күйінен, өткендегі тіршілік қалыбынан әрқилы мәлімет беретін аңыз-әңгімелерінде, жыр-дастандарында, ертегілерінде біраз сақталады. Әрине, ондай деректердің бәрі тарихи шындық тұрғысынан аса дәлелді болмағанымен, белгілі бір өлкені мекен еткен халықтың ой-арманын, кәсібі мен әрекетін танытатын елеулі тілдік-әдебиеттік кепілдеме ретінде сөздік қорымыздың құрамынан тиісінше үлесін алады [1, 45].

Материалдар мен әдістер

Топонимикалық аңыздар – ежелден келе жатқан, белгілі бір аймақтағы географиялық нысандар (таулар, өзендер, көлдер және т.б.) және елді мекендер туралы халық арасындағы кеңінен танымал аңыздар. Топонимикалық аңыздардың басты ерекшелігі – олар топонимдердің географиялық ерекшеліктері мен елді мекендердің сипатын, шығу тегін немесе атауын түсіндіреді.

Топонимикалық аңыздарды зерттеудегі басты мәселе – қазір әр ауылда аталарынан, арғы аталарынан естіген аңыздар мен дәстүрлерді жадында сақтайтын ежелгі әдет-ғұрыптар мен дәстүрлердің білгірлерін кездестіруге болмайтындығы. Мұндай аңыздар аз, бірақ олардың мазмұны бойынша бұл әңгімелер тұрақты, өлкенің тарихын бейнелейді, сондықтан оларды уақыт та, баяндаушылардың өзі де өзгертпейді, бірақ олардың кейбіреулерінде кейіпкерлердің аттарының ауыстырылғанын байқауға болады, олар әр жерде әртүрлі айтылады. Қазіргі таңда топонимдердің этимологиясын зерттеуде оларды топонимикалық аңыздар көрінісі арқылы зерттеуге бет бұрылуда, өйткені олар баға жетпес мәдени мұра болып саналады. Аңыздар табиғатқа, тарихи идеяларға, күнделікті даналыққа деген ежелгі поэтикалық көзқарастарды бейнелейді. Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан топонимикалық аңыздарда халықтың тарихы, оның өмірі, әдет-ғұрыптары баяндалады, сонымен бірге оның қоршаған ортаға, дүниеге көзқарастары көрінеді.

Зерттеу мақсатына қол жеткізуде, алдымен, теориялық зерттеу әдістері қолданылды, яғни Қарағанды облысы Ақтоғай өңірі топонимикасын зерттеуде топонимика түсінігіне, оның ерекшелігіне, аңыз әңгімелер, оның түрлері жайында жазылған еңбектер тізімі жасалды, яғни әдеби қор жинақталды, ондағы ғалымдар пікірі салмақталып, салыстырмалы түрде теориялық талдаулар, қорытындылар жасалды. Әртүрлі материалдардан Ақтоғай өңірі жер-су аттарына байланысты аңыздар жинастырылды, оны тексеру, нақтылау жұмыстары жүргізілді. Аталмыш өңірде зерттеуді қажет ететін, әлі анықтауы нақтыланбаған мекендері белгіленді. Сол елде ертеден тұрақтаған қариякөз адамдармен кездесіп, әңгіме-сұхбат әдісі жүргізілді. Алынған барлық материалдар негізінде тақырып төңірегінде қорытынды-тұжырымдар жасалды, ғылыми деректермен дәйектелді.

С. А. Қасқабасов былай деп есептейді: «...аңыздың тарихи және топонимикалық болып бөлінуі таза шартты. Мағынасы бойынша топонимикалық дәстүрдің нақты негізі бар, ал тарихи дәстүрде топонимикалық мотив те жиі кездеседі. Көбінесе мұндай жағдайларда аңыздың мазмұны емес, тақырыбы немесе мотиві топонимикалық сипатта болады, сондықтан жанрдың бұл екі түрін ажырату өте қиын» [2, 156].

Халық ауыз әдебиетінің туындылары ішіндегі деректі ұғымдардың бір арнасы – ел-жұрттың, халықтың жайлаған, көшіп-қонған мекендері, географиялық ареалын танытатын жер-су атаулары болмақ. Осы мақалада Қарағанды облысы Ақтоғай ауданы топонимдерін ел аузындағы аңыздармен астастыра қарастыруды мақсат етіп отырмыз.

Ақтоғай өңірі – барша Алаштың мақтанышы. Бұл өлкеден еліміздің ардағына айналған талай перзент дүниеге келген жер. Олардың арасында

талай от ауызды шешендер, қол бастап, ел тыныштығын найзаның ұшымен, білектің күшімен қорғаған батыр да, небір майталман күйші мен жезтаңдай әнші де бар. Алашорданың үш көсемі, халқымыздың біртуар ұлдары Әлихан Бөкейханов, Жақып Ақбаев, Әлімхан Ермековтер – осы Ақтоғай перзенттері. Қараменде би, Сана би, Шабанбай билердің дана, шешендік сөздері ел жадында, Әсет, Нарманбет, Шашубайдың өлеңдері мен Манарбек, Аққыз, Күләштің ән-күйлері, ел қорғаны болған Дос, Жалаңтөс, Жидебай батырлардың есімдері де осы өлкенің тарихымен тығыз байланысты.

Көптеген жерлердің атаулары сақталса да, олардың тарихы көмескі екені жасырын емес. Ал қайсыбірі жөнінде ел аузында тек аңыз әңгімелер ғана қалған. Бұл өңірде Қайдауыл-Шеруке деп аталатын жер өзінше тұнған бір сыр. Осы жерден сансыз бұлақ қақ жарылып, екі бағытта ағады да, екі үлкен өзенге бастау береді. Оның батысы Шерубай – Нұраға, шығысы Тоқырауын өзеніне арна ашады. Сондықтан болар бұл жерді тұрғындар атақты Сарыарқаның кіндігі десе, Қайдауыл-Шерукені бұлақ ағысына қарай су айырығы деп атайды [3, 5].

Жалпы ауызекі сөйлеу тілінде инверсия құбылысы сирек кездесетін болғандықтан, аңыздың топоним этимологиясына қатысы болмауы да мүмкін. Жергілікті халық топонимнің атауынан дыбыстық ұқсастық тауып, осыған байланысты аңыз тудыруы да мүмкін.

Ақтоғай ауданының топонимдерінде көптеген тарихи оқиғалармен байланысты аңыздар көптеп кездеседі. Сарыарқаның сауыры – Ақтоғай жерінде қалмақтардың моласы көп, «Қалмақ қырылған» деген жер атаулары да бар. Мұның өзі бұл жерлерде қалмақтармен жиі соғыстар болғанын дәлелдейді. Осыған байланысты жер-су атауларының атаулары осы тарихи оқиғаларға байланысты, ел жадындағы батырлар атымен байланысты аңыздар көп кездеседі. Сондай топонимдердің біразы Құлық Жалаңтөс батыр атымен тығыз байланысты.

Жалаңтөс 1696–1768 жылдары өмір сүрген, ол осы төңіректегі ең биік тау Қызыларайдың күнгейіндегі Қаратал өзені маңында дүниеге келген. Жалаңтөстің әкесі Жансары – Қаракесек руының Сарымы. Жансарыны жеңгелері әзілдеп Құлық атандырған, елдің аты да осылай аталып кеткен. Құлық ағайынға мейірімді, біртоға, шаруасын баққан адам болыпты. Баласының үлкені – Жалаңтөс, жастайынан қолына найза алып, елін жаудан қорғауға қатысқан, ел арасындағы дау-жанжалдарға қатысып, билік айтқан. Осы күнге жеткен ел аузындағы Жалаңтөс батыр айтыпты деген өсиет-ақыл сөздерден Жалаңтөстің тек батыр ғана емес, сөз бастаған шешен, данагөй, ел қамын ойлаған ақылгөй болғандығын көреміз. Аудан аймағындағы біраз топонимдер Жалаңтөс батырдың есімімен байланысты деп жоғарыда айтып өттік, енді соларға тоқталып өтелік.

Қалмақтармен болған шайқастарға байланысты қойылған атаудың бірі – Айтқанқорық. Жалаңтөс батыр Қазыбек бидің бес ұлдан кейінгі қызы Маңқанды ұзатып әкелгенде, алғаш кереге жайып, шаңырақ көтерген жері – Қызылтастың күнгейіндегі Басқорық екен. Бұл жер шалғынды, мол тоғайлы, құйқалы мекен. Қалың тоғайдың ішіне кірген мал шөпті кертіп жеп, қыста да қоңын жоғалтпайды. Қорықтың солтүстігі мен шығысында созылып жатқан Қызылтас – желге қалқан. Басқорықтың қысы жұмсақ. Күнгейде жатқандықтан қорықтың қары басқа жерлерден бір-екі жұма бұрын ериді. Осындай жер жаннагына қалмақтардың қызығуы ерекше. Көктемде жайлауға көшуге әзірленген Жалаңтөс ауылын шауып алуға келген Корен қалмақ әскері Ортақорыққа келіп бекінеді. Басқорықтың күнбатыс жағында Жәмшіге баратын жалғыз жол Қараағаш кезеңінен асады. Жол өтетін қайқаңнан ені ат шаптырым ор қазып, жалғыз өткелді иемденген қалмақтар елге жаушы жіберіп: «Басқорықты соғыспай беріңдер, әйтпесе ерің құл, әйелің күң болады», - деп қатер төндіреді.

Батырлар мен ақсақалдарды жинаған Жалаңтөс:

- Алыспаған, жұлыспаған бостандық атына мінбейді, тәуелділіктен құтылмайды. Сарыарқаның беліндегі елді бостыру – қалмақтың негізгі арманы. Бізді Тоқырауын мен Жәмшіден айырып, елдің өзегін талдыру – жаудың мақсаты. Тез соғысқа аттанайық, халайық!, - деп қысқа қайырады.

Жалаңтөстің тапсыруымен көршілес Қожағұл, Көшкін аталардан және Тоқырауындағы қалың елден қол жиналады. Осы шайқаста қашқан жауды түре қуған Жалаңтөс әскері Ұрынқайдағы елді азат етіп, Именгі жаудан босатып, Балқаш көліне дейінгі елді жаудан азат етеді. Елін, жерін қалмақтан азат еткен Жалаңтөс Қосшоқының етегіндегі Қасқабұлаққа келіп, жау бекінген Ортақорықта көл-көсір той жасап, көршілес Әлтеке, Керней елінен көп адам шақырады. Жау бекінген қорыққа бозқасқасын айтып сояды. Осы жеңістің құрметіне бұл жер «Айтқанқорық» аталсын деген де Жалаңтөстің өзі екен [4, 12].

Жалаңтөстің әкесі Жансары Жалаңтөс алғаш Жібекпен отау құрғаннан кейін Түкөденің теріскейі қалың бұйрат, одан бірнеше өзен бастау алады да, Түкөдеге келіп жайылады, сол жерге барып орнық деп жібереді. Жалаңтөс пен Жібек бірнеше үй көршілерін алып, еншісіне жылқы мен жүздеген қара қозыларды алып, Майтастың Тоқырауынға қараған жағындағы қатпарлы бөктердің ортасында оқшау тұрған Қарашыңға келіп қоныстайды. Алғаш қозы күземді алып, жайлаудан күзекке беттеген Жалаңтөс пен оның үлкен ұлы Алтай ауылының жігіттері Түкөдеге келсе, созылып жатқан кең жазықта қатарлап тігілген көп шатырлар мен ұшы-қиыры жоқ қалың қолға кез болады. «Жердің иесі Қосабак пен Қорегу батырлар» деген сәлем жеткен Жалаңтөс Тоқырауын бойындағы елге, Балқаш жағасындағы Тобықтыға «Тоқырауын

жағасындағы Ақтұмсыққа екі күн ішінде жігіттер жіберсін» деп сәлем айтады. Ақтұмсыққа екі күнде мың жарым қол жиналады. Жалаңтөс қалың тоғайдан тал кестіріп, өзеннен өтетін сал әзірлетеді. Қалың қолды бастаған Қосабак Алтайдың, Қорегу Жалаңтөстің қолынан қаза тауып, қалмақ әскері талқандалады.

Тобықты елін бастап келген әулие би Қараменде Жалаңтөске, Сарымның бірнеше батырларына:

- Жер – біздің анамыз. Анамызды қаскөй жаудан қорғаған, ел қорғаған батырларға саулық, елге ынтымақ-береке берсін жасаған! Арқаның жоны Ақтоғай өңірін қорғауда, батыр ағамыз Жалаңтөс, сіздің еңбегіңіз ерекше! Сіздің ата қоныс, құт-мекенің «Қарақозы» аталуға лайық, - деп бата берген екен [4, 17].

Жидебай селолық округінің аймағында орналасқан Көрпетай және Нұртай тауларының атауларына байланысты ел аузында жүрген аңыз бар. Бұл аңызды сол жердің тумасы Айтпаев Жайлау ақсақалдың айтуынан жазып алдық. Ол кісінің айтуынша, Көрпетай және Нұртай таулары туралы ел аузында екі түрлі аңыз бар.

Осы өлкені жайлаған бір ірі байдың Көрпетай және Нұртай атты екі баласы болған екен. Олардың жайлаған жерлері осы екі таудың аясы болыпты. Таулардың атаулары да осы қоныстарына байланысты қойылса керек деген жорамал айтады.

Ел аузындағы осы тауларға байланысты екінші аңыз былай дейді: «Баяғыда осы өлкеге Қызылорда жақтан Табын ұрпақтары көшіп келген. Табынның Көрпетай есімді жігіті осы өлкенің тумасы Нұртай атты аруға көңілі ауады екен. Бірде түнде келе жатқан Көрпетай мен Нұртай бір-бірін танымай найзаласып қалыпты. Ауыр жарадан қайтыс болған екі жасты екеуі найзаласқан дөң басына жерлепті. Дөңнің екі жағындағы тұрған тауларға Көрпетай, Нұртай есімдерін беріпті. Омаш бейітінің тұсында Көрпетай мен Нұртайдың қорымдары бар дейді. Айтпаев Жайлау ақсақал: «Ол жерде тастан қаланған қорымның бар екені рас, бірақ ол қорымдарды халық қалмақтардың қорымы деп айтады», - дейді.

Төмендегі жерлердің тарихы да Айтпаев Жайлау ақсақалдан жазылып алынған деректер.

Қарабие деген қыстаудың аты сол жерге аунаған бие, ала болсын, құла болсын қап-қара болып шығады екен. Осы белгісіне қарап ол жер Қарабие аталған екен.

Бесбала қыстауының атауы баяғыда бір жанұяның бес баласы бір күнде қайтыс болған екен. Осы қайғылы оқиға болып, бес бала жерленген жер Бесбала деп аталған деген сөз бар.

Орталық Қазақстан өңірі – ежелгі ауыз әдебиеті нұсқаларына бай болып келеді. Осы бай мұраның бір бөлігі жер-су атауларына байланысты. Мысалы, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында кездесетін 75 топонимнің басым көп бөлігі Орталық Қазақстан жерінде осы уақытқа дейін өзгеріссіз сақталып қалған. Оларға қатысты аңыздар да көп жайлардан хабар береді.

Бастауын Қызылтас тауының баурайындағы бұлақтардан алатын Жәмші туралы ел аузындағы аңыз «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырымен байланыстырады. Баян сұлудың сәлемдеме ретінде жіберген жамшысы осы өзен бойына түсіп қалып, содан бері өзен Жәмші аталған дейді. Жамшы – жапқыш, жамылғы. Жақсы матадан оюлап кестеленеді. Жырда «көк жамшысы артынан түсіп қалып», - деп жырланады. Сонымен қатар жақсы аттың жабуы ретінде де қолданылады. Атаудың жартылай шөлейтті өңірдегі өзен мен өзен алқабындағы жамшыдай жасыл алқапты жамшыға (жәмшіге) салыстыру барысында аталғаны сол жердің географиялық көрінісімен үндесе түседі. Атақты академик Ә. Марғұлан бұл атауды қазақ шежірелеріндегі үш жүздің шығуы жайлы аңыз-әңгімелермен байланыстырады. Ә. Марғұланның айтуынша, қазақтар өздерінің арғы тегін Уыз (Оғыз) елінен таратады. Олар кейде көшіп, кейде қалада отырған ел болған. Қазақтар уыздардың үш-оқ тайпасынан тарайды. Оқ-көне түркі тілінде «тайпа», «ру» деген мағына береді. Үш-оқ – «үш тайпа ел» деген ұғымды білдіреді. Кейін қазақтардың үш жүзге бөлінуінің негізі осыдан шыққан деген көзқарас бар. Жәмші – сол Үш-Оқтан тараған қазақтардың бір тайпасының аты деген болжам айтады. Аудан табиғаты шөлейтті жерге тән болғандықтан, өзен алқабының жайқалған жасыл табиғатын жамшыға теңеуінен туған атау екендігіне көз жеткіземіз.

Ақтоғай ауданындағы ең ірі өзен Тоқырауын атауы туралы аңыз «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырымен байланысты. Ол кезде Тоқырауынның тоғайы ит тұмсығы өтпейтін қалың, суы өткел бермейтін ағынды болған екен. Бұл жөнінде «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жырында:

Ер Айбас Тайкөк атпен тағы шапты,
Арасын тамам талдың оймен тапты.
Дейтұғын өзені осы Тоқырауын

Сол жерде үш күн жатып, тоқырапты, - деп Айбас батырдың өзі мен Тайкөк атқа жол салу үшін үш күн тоқтағаны сипатталады. Айбас батырдың осы жерде үш күн тоқырап жатуына байланысты өзен Тоқырауын аталған деген жорамал бар. Жоғарыда аталған Жәмші, Тоқырауын атаулары таза қазақ тілінде жасалғанына қарамастан, мағыналары күңгірт. Ол топонимдердің этимологиясын қарастыруға аңыздар ой салып, жол ашады. Яғни, аңыздарға негіз болған географиялық объектілердің сыртқы көрінісін, орналасу ерекшелігін, аңызға қатысты атаумен мағыналық байланысын т.б. себептерін ескеру барысында топоним этимологиясын ашуға қажетті

логикалық пайымдауларға қол жеткізуге болады, - дейді белгілі ғалым А. Жартыбаев [5, 120].

Нәтижелер мен талдаулар

Жоғарыда айтылған екі топонимге қатысты айтылған аңыздар желісінен аңыздар мен топонимдер этимологиясы арасында мағыналық, номинациялық байланыстарды көруге болады. Мұндағы жай сөздер (тоқырау-ын, жәмші) мағынасына географиялық объектілердің ерекшеліктері мен сыртқы көрінісінің жуықтығы, сәйкестігі ұқсас келуіне орай мағына жылысып, сөздер топонимдерге айналған. Яғни жырдағы оқиғалардың өрбуіне бұрыннан бар жер-су атауларының географиялық ерекшеліктері халықтық таным-түсінікпен үндесіп жатуына сәйкес негіз болған. Жыршылар жырдағы Баян сұлудың Қозыға жіберген сәлемдемелерін әрбір топонимнің формалық, мағыналық ұқсастықтарына қарай әр жерге түсіріп отырған. Қыз жамшысын – жамшыға түсірсе, Айбастың Көктайы Жауыр тауында жауыр болса, өзі Тоқырауын өзенінде бөгеліп, тоқырап қалады. Бұл жайлар топонимдердегі халықтық этимологияның белгілі бір негізге сүйенбей, жайдан-жай жасала бермейтіндігін дәлелдейді. Халық аңыздарындағы жер-су атауларына қатысты оқиға бірнеше топонимдерді тұтастай қамтитын болса, ол топонимдердің ара қашқытығы, формасы мен көлемі, сапасы сияқты басқа да белгілерінің шындыққа сай келуі қатаң ескеріледі.

Бүкіл Еуразия аумағына тараған Бегазы-Дәндібай мәдениеті қола дәуірінің соңғы кезеңіне жатады. Осы мәдениеттің ескерткіштерін Ақтоғай ауданында алғаш рет Әлкей Марғұлан ашқан болатын. Академик Ә. Марғұлан осы Бегазы тауының Манас батырдың Аққұла тұлпарының мекенінің бірі дей келіп, төмендегі аңызды мысалға келтіреді: «Ақтоғай, Тоқырауын қазақтарының қария сөзі бойынша, Ер Манас Ер Көкшенің баласы-мыс. Оның Аққұла атының жайылған жері Бегазы тауының бөктері. Аққұла күндіз Бегазы тауының іргесінде жайылып, түнге қарсы үстіне шығып, Тас-Ақырдан шөп жейтін болған-мыс. Қазақтардың айтуы бойынша Аққұла шөп жеген Тас-Ақыр, оның су ішкен Тас қазаны Бегазы тауының басында әлі күнге сақталған. Сол жерде тұлпар аттың тұяғының таңбасы бар, оны қазақтар Манастың Аққұласының тұяғынан түскен таңба деп дәріптейді» [6, 368].

Қазіргі Ақтоғай ауданына қарасты Қоңырат кенішінің жан-жағы жазық, осы жазықта үркердей болып бірнеше шоқылар жиынтығы бар. Бұл төбелердің Қоңырат атауын жергілікті тұрғындар төмендегі аңызбен байланыстырады. Ерте кездерде осы өңірде бір қатыгез бай өмір сүріпті. Құлын байлап, бие сауғызып жүретін бір жігіт ұзын желідегі бір құлынның буынып өлгенін байқамай қалыпты. Мұны естіген бай ерттеулі тұрған атына міне салып, жігітті желіні айнала сабап, қызыл қанға бояйды. Ауыр жарақаттан жігіт әзер жазылады. Кеудесін кек кернеген ол, бұл байға қызмет

етпеуге бел буады. Бай баласының ел арасындағы бәйгеге жаратып отырған бәйге қоңыр атын мініп, Балқашты бетке алып тартып береді. Ертеңіне ізіне түсіп қуған қуғыншыларға қарасын көрсетпей, таңдайды кептірген аңызак пен шөлге де қарамай елсіз даламен кете береді. Үшінші күн дегенде жігіт те, аты да қалжырайды. Бірақ көз ұшындағы жалғыз шоқыны бетке алып, тоқтамай жүре береді. Бірақ жігіттің үміті болған шоқы маңайынан су табылмайды. Ат бұдан әрі шөлден сілесі қатып, сол жерге жата кетеді. Сөйтіп ол сол жерге мәңгі тас болып қатып қалады. Жер атауы да осы аңызға байланысты аталған дейді.

Қоңырат кенішінен он бес шақырым жерде «Көзді қак» деген жер бар. Осы «Көзді қак» жөнінде ел аузында мынандай аңыз бар. Ертеде осы аймақты мекендеген бір байдың жалшы әйелдерінің бірінде ата-бабасынан ауысып келе жатқан асыл тастары болыпты. Әйел ол тастарды ерекше қадірлеп, жанға көрсетпей, келер ұрпағына бермек болып ұстапты. Көп жылдар өтеді, әйел қартайды. Бір күні тезек теріп жүріп, етегіне шалынып, түйіншектегі асыл тастарын шашып алады. Не ата-бабасы, не өзі, не ұрпағы қызығын көрмей текке құрыған асыл тастарын уайымдап, әйел жерді шұқылап жылай беріпті. «Тым болмаса осы асыл тастарым нашардың қамын ойлайтын әділетті, адал жанға кез қыл», - деп тілейді. Әйелдің зарлы үні Жер-Ананың тамырын босатып, көз жасы жер қыртысына қорғасындай сіңіп жер асты суларымен болыпты. Аңыздың айтуы бойынша сол жерден шығып жатқан молибден кені сол әйелдің асыл тастары болса керек. Бірнеше жүздеген жылдар бойы сол маңайдағы бар асылды өз бойына тарта беріпті де үлкен кен орнына айналыпты-мыс [7, 29].

Қорытынды

Орталық Қазақстан өңірінің, оның ішінде Ақтоғай ауданы топонимдеріне қатысты аңыздар өте көп. Алайда оларға арқау болған оқиғалар желісі тек аталған өңірдің, ауданның тарихи, саяси, әлеуметтік жағдайларына ғана қатысты болады. Яғни топонимдік аңыздардың өзі белгілі бір дәрежеде ареалды жүйеге негізделіп, сол аудан, аймақ ерекшеліктерін айқындауға қабілетті келеді. Әрі аңыздардағы халықтың дүниетанымы, салт-дәстүрі, наным-сенімі, шаруашылық түрлері, тұрмысы мен әдет-ғұрпы, тағы басқа экстралингвистикалық факторлары топоним номинациясына тікелей ықпал ете алады. Яғни кейбір топонимдер номинациясы мен этимологиясын белгілі бір аңыз желісінен зерттеудің көп нәтиже бермейтініне осы айтылған жайлар дәлел. Жоғарыда сөз болған Ақтоғай ауданы топонимдеріне қатысты айтылған топонимикалық аңыздар мен деректердің белгілі бір аймақ топонимдері этимологиясын қарастыруда ғылыми этимологияға қосымша мәліметтер беретінін байқадық.

Жоғарыда аталған топонимдерге байланысты аңыздар желісінен аңыздар мен топонимдер этимологиясы арасында мағыналық, атаулық байланыстар бар екендігін байқаймыз.

Жалпы топонимдерге байланысты аңыздар, оларды зерттеуде ғылыми түрде зерттелген, дәлелденген дерек бермесе де, жергілікті халықтың ой-арманы мен мақсат-мүддесінің, белгілі бір жерге атау берудегі халықтың көрегендігі мен байқампаздығының көрінісі болып табылады.

Кез-келген өлкенің атаулары – сол жерді мекендеген тұрғылықты халықтың рухани, мәдени өмірінің, дүниетанымы мен қоршаған ортамен қарым-қатынасының көрінісі. Себебі ол атаулар кездейсоқ қойылмайды, белгілі бір белгіге, ұқсастыққа негізделіп аталады. Жоғарыда келтірілген аңыздар да ел тарихы, жер тарихы туралы нақты дерек бермесе де, тұрғылықты халық дүниетанымы мен өлкетануының дәлелі болып табылады.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Жубанова, А., Жубанов, Е.** Топонимиялық деректердегі аңыз бен ақиқат. Қазақ ономастикасының мәселелері [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1986. – 45 б.
- 2 **Каскабасов, С. А.** Казахская нескказочная проза [Мәтін]. – Алма-Ата : Наука КазССР, 1990. – 156 б.
- 3 **Жарылғанов, М.** Ақтоғай – алтын бесігім [Мәтін]. – Алматы, 1990. – 5 б.
- 4 **Шайхы, А.** Жалаңтөс батыр [Мәтін]. – Жезқазған, 1996. – 12, 17 б.
- 5 **Жартыбаев, А.** Орталық Қазақстан аймақтық топонимиясының өзекті мәселелері [Мәтін]. – Алматы, 2009. – 120 б.
- 6 **Марғұлан, А.** Ежелгі жыр-аңыздар / құрастырған Р. Бердибаев [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1985. – 368 б.
- 7 **Әбдуақасұлы, Т.** Ата-мекен жайлы бірер сөз [Мәтін]. – Алматы, 1991. – 29 б.
- 8 **Аршабеков, Т. Т.** Қарағанды облысы топонимдері [Мәтін]. – Нұр-Сұлтан, 2020. – 382 б.
- 9 **Бөрібаева, Г.** Қарапайым метатілдік сана бейнесіндегі топонимдік рефлексия: философия докторы атағын алу үшін дайындалған диссертация [Мәтін]. – Алматы : әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, 2018. – 112 б.
- 10 **Жанұзақ, Т.** Тарихи жер-су аттарының түптөркіні [Мәтін]. – Алматы, 2010. – 13 б.

References

- 1 **Zhubanova, A., Zhubanov, E.** Toponimialyq derekterdegi anyz ben aqiqat. Qazaq onomastikasynyn maseleleri [Legend and truth in toponymic sources. Problems of Kazakh Onomastics] [Text]. – Almaty : Science, 1986. – 45 p.
- 2 **Kaskabasov, S. A.** Kazahskaia neskazochnaia proza [Kazakh non-fabulous prose] [Text]. – Alma-Ata : Science of the Kazakh SSR, 1990. – 156 p.
- 3 **Zharylgapov, M.** Aqtogay – altyn besigim [Aktogay – the golden cradle] [Text]. – Almaty, 1990. – 5 p.
- 4 **Shayhi, A.** Jalantos batyr [Zhalantos batyr] [Text]. – Zhezkazgan, 1996. – 12, 17 p.
- 5 **Zhartybaev, A.** Ortalyq Qazaqstan aimaqtyq toponimiasynyn ozekti maseleleri [Actual problems of regional toponymy of Central Kazakhstan] [Text]. – Almaty, 2009. – 120 p.
- 6 **Margulan, A.** Ejelgi jyr-anyzdar [Ancient songs-legends] [Text] / compiled by R. Berdibayev. – Almaty : Writer, 1985. – 368 p.
- 7 **Abduakasuly, T.** Ata-meken jaily birer soz [A word about the native land] [Text]. – Almaty, 1991. – 29 p.
- 8 **Arshabekov, T. T.** Qaragandy oblysy toponimderi [Toponyms of the Karaganda region] [Text]. – Nur-Sultan, 2020. – 382 p.
- 9 **Boribaeva, G.** Qarapayym metatildik sana beinesindegi toponimdik refleksia: filosofia doktory atagyn alu ushin дайындалған диссертация [Toponymic reflection in the form of a simple metalanguage consciousness: dissertation for the degree of PhD] [Text]. – Almaty : Kazakh National University, 2018. – 112 p.
- 10 **Januzaq, T.** Tarihi jer-su attarynyn tuptorkini [The origin of historical place names] [Text]. – Almaty, 2010. – 13 p.

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

*Г. Б. Жумадилова¹, Ж. К. Сағынтаева², А. П. Шахарман³¹Центрально-Казахстанская Академия,

Республика Казахстан, г. Караганда

²Павлодарский педагогический университет имени Ө. Марғұлан,

Республика Казахстан, г. Павлодар

³Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

ПРОЯВЛЕНИЕ ЛЕГЕНД В ТОПОНИМАХ АКТОГАЙСКОГО РАЙОНА КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Легенды являются одним из ценных жанров народной литературы, раскрывающих историю населенных пунктов и географических мест нашей страны. Таких объектов, требующих историко-филологического исследования, в нашей стране немало. Через этот жанр можно увидеть индивидуальность и менталитет каждого народа. В этом и заключается актуальность изучения данной темы.

В статье рассматривается этимология топонимов Актогайского района Карагандинской области и их проявление в народных преданиях. Подробно описаны существование, быт и обычаи данной местности. Через изучение топонимии отражались и накапливались как наследие для будущего образ жизни, самобытное положение, духовное богатство казахского народа. Определены и собраны история и происхождение многих легенд, связанных с топонимикой Актогайского района, родины многих индивидуальных талантов. Были сгруппированы исторические личности, которые там родились и жили. Актогайский район является родиной трех вождей Алашорды, выдающихся сыновей казахского народа Аликхана Бокейханова, Жакыта Акбаева, Алимхана Ермекова, также из золотого недр Актогая вышли многие известные бии, батыры, ораторы и певцы. С данным местом тесно связаны имена многих знаменитых лиц страны. В данном регионе есть названия некоторых мест, история которых до сих пор не раскрыта, поэтому в данной статье из разных источников были собраны легенды, опрошены старейшины региона, записаны с их слов рассказы и легенды, связанные с географическими названиями района. В статье, наряду с определением названий топонимики Актогайского региона, признаются отличительные черты и понятия, обычаи нашего народа,

его героизм, щедрость, патриотизм, братство, доброта. Из сети легенд, связанных с земельно-водными названиями, можно проследить смысловые, номинационные связи между мифами и этимологией топонимов. Можно сказать, что содержание легенд и этимология названия топонимов взаимосвязаны.

Ключевые слова: топонимы, географические названия, топонимические легенды, древняя устная литература, этимология

*G. B. Zhumadilova¹, Zh. K. Sagyntayeva², A. P. Shaharman³¹Central Kazakhstan Academy,

Republic of Kazakhstan, Karaganda

²Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

³Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

Material received on 13.03.23.

THE MANIFESTATION OF LEGENDS IN THE TOPONYMS OF THE AKTOGAY DISTRICT OF THE KARAGANDA REGION

Legends are one of the valuable genres of folk literature that reveal the history of settlements and geographical places of our country. There are a lot of such objects requiring historical and philological research in our country. Through this genre, you can see the individuality and mentality of each nation. This is the relevance of studying this topic.

The article examines the etymology of toponyms of the Aktogay district of the Karaganda region and their manifestation in folk legends. The existence, life and customs of this area are described in detail. Through the study of toponymy, the lifestyle, original position, and spiritual wealth of the Kazakh people were reflected and accumulated as a legacy for the future. The history and origin of many legends related to the toponymy of the Aktogay district, the birthplace of many individual talents, have been determined and collected. Historical figures who were born and lived there were grouped. Aktogay district is the birthplace of three leaders of Alashorda, outstanding sons of the Kazakh people Alikhan Bokeikhanov, Zhakyp Akbayev, Alimkhan Ermekov, also many famous biys, batyrs, orators and singers are of noble Aktogay origin. The names of many famous people of the country are closely connected with this place. There are names of some places in this region whose history has not yet been disclosed, so in

this article legends were collected from various sources, elders of the region were interviewed, stories and legends related to the geographical names of the area were recorded from their words. In the article, along with the definition of toponymic names of the Aktogay region, the distinctive features and concepts, customs, customs of our people, their heroism, generosity, patriotism, brotherhood, kindness are given. From the network of legends associated with land and water names, it is possible to trace semantic, nominational connections between myths and the etymology of toponyms. It can be said that the content of legends and the etymology of the names of toponyms are interrelated.

Keywords: toponyms, geographical names, toponymic legends, ancient oral literature, etymology

FTAMP 16.31.41

<https://doi.org/>

***Ж. М. Жусубалина¹, Л. К. Карабаева², Б. М. Тлеубердиев³**

^{1,3}М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

²Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік Педагогикалық Университеті,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

*e-mail: zhusubalinazh@gmail.com

ҚАЗАҚ МЕДИАМӘТІНІНІҢ ҚАЗІРГІ КОММУНИКАТИВТІ КЕҢІСТІКТЕГІ РӨЛІ

Бұл мақалада журналистік мәтін, жарнама мәтіні, пиар мәтіні сияқты терминдерге гипероним болатын «медиамәтін» ұғымының ерекшеліктеріне талдау жасалынған. Медиамәтіннің типологиясы мен қазақ бұқаралық ақпарат құралдарында оның қолданысының ерекшеліктері қаралған. Авторлар «медиамәтін» терминін анықтаудың әртүрлі тәсілдерін қарастырады. Талдау негізінде авторлар медиамәтіннің белгілерін ажыратып, оның басқа мәтін түрлерінен ажыратуға мүмкіндік береді. Бұл еңбекте газеттік мәтіндер, интернет мәтіндер мен телевизиялық мәтіндердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары қарастырылған. Мысал ретінде қазақстандық телеарна мен радио бағдарламалары, газеттік мақалалар мен әлеуметтік желілердегі посттар келтірілген. Зерттеу тақырыбының өзектілігі ақпараттық дәуірдің келуіне байланысты бұқаралық ақпарат құралдары қазіргі қоғамның өмірінде үлкен орын алып отыруымен анықталады. Бұл салада ғылыми зерттеулердің қажеттілігі күннен күнге өсіп келеді, өйткені медиамәтіндерде тілдік шындық көрсетіледі. Бұл ғылыми мақалада Қ. Ө. Есенова, Т. Г. Добросклонская, Я. Н. Засурский, Г. Я. Солганик, Ю. В. Рождественский сияқты отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері қолданылған. Зерттеуде қазіргі медиамәтіннің ақпараттық, әлеуметтік және сөйлеу динамикасын анықтайтын негізгі факторларға тоқталып кеткен. Медиамәтін журналистика, жарнама және қоғаммен байланыс саласындағы бұқаралық коммуникацияның жиынтық сөйлеу өнімі ретінде көрсетілген.

Кілтті сөздер: медиамәтін, бұқаралық ақпарат құралдары, ақпарат коммуникациясы, журналистік мәтін, интернет, пиар, БАҚ тілі, ақпарат, репортаж.

Кіріспе

Ақпараттық қоғамның қалыптасуының қазіргі жағдайында бұқаралық ақпарат құралдарының сөйлеу тәжірибесін зерттеу ерекше өзекті болып отыр. Ақпарат таратуда делдал-медиатор ретінде әрекет ете отырып, бұқаралық ақпарат құралдары оны айтарлықтай өзгертеді: ақпаратты таңдау және оны беру әдісі арқылы ықпалды әлеуметтік топтар реттеуші әсерді жүзеге асырады. Бүгінгі таңда шынайы өмір бұқаралық ақпарат құралдары арқылы құрастырылады және біз әлем туралы білетіндердің барлығын дерлік бұқаралық ақпарат құралдарынан аламыз. Осылайша, бұқаралық ақпарат құралдары биліктің құралы әрі ақпараттық үстемдікті жүзеге асырудың құралы ретінде де, әлемнің ерекше бейнесін қалыптастыру үшін қоғам мен жеке адамды танымдық өңдеу әдісі ретінде де әрекет етеді.

Медиа ағынды бөлудің негізгі бірлігі – медиа мәтін, оның аясына газет мақаласы, радиохабар, теледидар жаңалықтары, интернет-жарнама және бұқаралық ақпарат құралдары өнімдерінің басқа түрлері сияқты әртүрлі және көп деңгейлі ұғымдарды біріктіруге мүмкіндігі бар. XX ғасырдың 90-шы жылдары ағылшын тілді ғылыми әдебиеттерде пайда болған «медиамаәтін» термині халықаралық академиялық орталарда да, ұлттық медиадискурстарда да тез таралды. Медиа мәтін тұжырымдамасының ғылыми санада тез шоғырлануы зерттеушілердің медиасөйлеу проблемаларын, бұқаралық коммуникация саласындағы тілдің жұмыс істеу ерекшеліктерін зерттеуге деген қызығушылығының артуына байланысты болды.

Медиаортаның қарқынды дамуына байланысты, мысалы интернет пен әлеуметтік желілер танымал бола бастады, ол тек қарым-қатынас пен мәліметпен бөлісу құралы ғана емес, қоғамдық пікірді бұрмалау құралына айналған. Мысалы, 2011 жылы Египетте болған соғысты, «фейсбук-революциясы» деп атады. Әлеуметтік желілерде өте сауатты агитациялық жұмыстың арқасында Каир мен Египеттің басқа қалаларында толқулар орын алып, нәтижесінде президент Хосни Мубарак өз қызметінен кетуіне мәжбүр болды. Қоғамның өмірінде бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ өнімдері, яғни медиамәтіндер) өте үлкен мәнге ие бола бастағаны айқын болып келеді. Мәселен, неміс социологі Николас Луманның ойынша, шындықты қазіргі уақытта бұқаралық ақпарат құралдары құрастырады және біздің әлем туралы білетініміздің барлығын біз бұқаралық ақпарат құралдарынан аламыз. Үкімет БАҚ-ты ақпараттық диктатты жүзеге асыру, әлемнің ерекше

бейнесін қалыптастыру, қоғам мен индивидті танымдық өңдеу құралы ретінде қолданды [1, 416].

20 ғасырдың аяғында төртінші ақпараттық революция деп аталатын кезең орын алды. Әлемде классикалық баспадан шығатын мәтіндердің орнына жаңа технологиялар (фото, графика, кесте, бейне, дыбыс) арқылы халықты тез арада ақпараттандыру мүмкіндігі бар мәтіннің жаңа түрлері келді.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу барысында Қ. Ө. Есенова, Т. Г. Добросклонская, Я. Н. Засурский, Г. Я. Солганик, Ю. В. Рождественский сияқты отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне сүйеніп, теориялық материалдарды жинақтау, мәтіндерді талдау, саралау, салыстырмалы-тарихи әдіс-тәсілдер қолданылды. Зерттеу нәтижесінде «медиамаәтін» ұғымына кеңінен анықтама беріліп, анықтаудың әртүрлі тәсілдері келтіріліп, басты белгілері көрсетіліп, басқа мәтін түрлерінен ажыратуға мүмкіндіктер қарастырылды.

Нәтижелер мен талқылау

1990-жылдары ағылшын ғылыми әдебиеттерінде «медиамаәтін» деген термин пайда болды. Ол ұлттық медиадискурс пен халықаралық академиялық орталарда тарай бастады. Орыс ғалымы Г. Я. Солганик медиамәтінге келесі анықтама береді: «... автордың ерекше түрімен (сөйлеу өндірушісі мен оның субъектісінің негізгі сәйкестігімен), нақты мәтіндік модальдікпен (автордың жеке пікірі мен ашық сөйлеуінің түрлі көрінісі) сипатталатын, көпшілік аудиторияға арналған бұқаралық ақпаратқа кіретін мәтіннің түрі» [2, 7].

Қазақ тілді медиа кеңістіктегі медиамәтіндерді зерттеушілердің бірі Қ.Ө.Есенованың осы саладағы еңбектерінде бұқаралық ақпарат құралдары арқылы таралатын, яғни есту және көру арқылы қабылданатын хабарламалардың біріге келе осы медиамәтін ұғымын құрайтынын атап өткен [3, 34].

Г. О. Сейдалиева бұл туралы былайша тұжырым жасайды: «Медиамаәтін – кез келген медиа жанрындағы хабарлама, ақпарат бола тұра, арнайы терминге айналып, медиа тілі болып кеткенін растайды. Сонымен қатар медиамәтін медиалингвистика, медиастилистика, медиамәдениет, медиабілім т.б. ғылым салаларының жаңа бағыттарының базалық категориясы мәртебесіне ие болғанын айқындайды» [4, 23–24].

Басқа сөзбен айтатын болсақ, медиамәтін – бұқаралық ақпарат ортасында сөздік қатынасты жүзеге асыру мақсатында қолданылатын кез келген медианың түрі мен жанрындағы мәтін. Бұдан шығатын қорытынды: медиамәтіннің негізін жаңалықтар, ақпараттық-талдаушылық мәтіндер, жарнамалық және жарияланымдық мәтіндер құрайтынын байқауға болады. Бүгінгі таңда медиамәтін медиабілімде, медиамәдениетте,

медиастистикада, медиалингвистикада базалық категория мәртебесіне ие болды (Т. Г. Добросклонская, Г. Я. Солганик, Ф. В. Федорова және т.б.). Социалингвистика мен функционалды стилистиканың тұрғысынан қарайтын болсақ, медиамәтінді М. Монтгомери, А. Белл, Т. ван Дейк, Р. Фаулер, Н. Фейерклаф сияқты шетелдік ғалымдар зерттеген. Сонымен қатар медиамәтіннің теориясының қалыптасуы мен дамуына Т. Г. Добросклонская, Г. Я. Солганик, А. Н. Васильева, А. А. Леонтьев, С. И. Бернштейн, Т. М. Дридзе, В. Г. Костомаров, Ю. А. Бельчиков, Я. Н. Засурский, Д. Н. Шмелев, С. И. Трескова, Ю. В. Рождественский сияқты ресейлік ғалымдар да елеулі үлес қосты. Мысалы, Т. Г. Добросклонская медиамәтіннің зерттеулерін медиалингвистика сияқты жеке пәнге қосуды ұсынды. Оның шеңбері бұқаралық ақпарат құралдарының тілін зерттеуге жүйелік ғылыми көзқарасты қамтамасыз ететініне және медиамәтін талдауының негізгі категориясы ретінде бөліп шығаруға мүмкіндік беретініне сенді [5].

Медиамәтінді ерекше ететін белгісі – оның әртүрлі семиотикалық кодтарды (вербалды, вербалды емес) бірыңғай коммуникативті бүтінге біріктіруі. Нақтылап кететін болсақ, бәрімізге көзқанықты дәстүрлі мерзімді басылым беттеріндегі мақалаларда мәтін әртүрлі көрнекіліктермен (суреттер, кестелер, графикалық, шрифтік рәсімдеу) толықтырылады. Бұл ерекшелік туралы өз еңбектерінде әдебиеттанушы Г. Я. Засурский таратып жазған болатын. Ғалымның жазуынша, ақпараттық технологиялар ғасырында медиамәтінді қарапайым мәтіннен үлкен етіп көрсететін белгісі – оны жұп-жұмыр көрсететін графикалық көрнекіліктер мен сол мәтінде қарастырылып отырған нысанға байланысты дыбыстық бейнесі. Осы арқылы ол әмбебап қасиеттерді және алуан түрлі медиақұрылымдарға қосылу мүмкіндігін иеленеді екен [6, 3–5]. Ғалым конвергенция жағдайында энергиясы күрт өсетін ауызша дыбыс, визуалды және көп қабатты медиамәтін қабілетіне ерекше мән береді. Медиамәтіннің басты категориялары: оның **медиаалық** болуы (баспасөз, интернет, телевизия, радио сияқты медиақұралдар арқылы мәтінді құру), **бұқаралық** болуы (құрастыру мен оны қолдануда), **интегративтілік** немесе **поликодтық** болуы (әртүрлі семиотикалық кодтарды бірыңғай коммуникативті бүтінге біріктіруі).

Жоғарыда атап өткеніміздей, медиамәтін тек журналистік іс-әрекеттің жемісі ғана емес, сонымен бірге қазіргі заманауи масс-медиадағы барлық хабарлама түрлерін қамтиды. Олардың қатарында мерзімді басылымдағы мақалалар, оқиға орнынан жасалатын репортаждар, телевизиялық және радио арнадағы бағдарлама және т.б. бар. Компоненттер қатарының көптігіне қарамастан медиамәтіннің қазіргі кең таралған үш маңызды саласын бөліп көрсетуге болады [7, 1476]:

- журналистика;

- жарнама;

- PR.

Мұндай жіктеудің мақсаттылығын бұқарамен байланыс менеджерлері мен тілшілердің медианарықта өз қызметтерін ұсыну барысында іс жүзінде бар барлық мәтіндік әдіс-тәсілдерді қолдануға ұмтылатындығын аңғаруға болады. Ашып айтып өтсек, пиар-менеджер жарнамалық мәтінді мерзімді баспасөзде тегін жариялау үшін оны журналистік мақала ретінде көлегейлеп, теориялық тұрғыда өзі дайындай алады. Журналистерге келетін болсақ, өз жұмысында міндетті түрде оған тап болатындықтан, олар да пиар және жарнама саласының барлық заңдылықтары мен жұмыстың негіздерін білуі тиіс.

Ю. В. Рождественский медиаөнімнің ерекшелігі классикалық туындының мәртебесінің өзгеруімен байланысты және оның бар болуының сыртқы шарттарымен анықталады деп айтқан [8]. Сонымен, медиамәтіннің ерекшелігі оның мынандай сыртқы шарттарымен анықталады:

- бұқаралық ақпарат құралдары тарататын ақпараттың ерекше түрі мен сипаты;

- бірреттілігі, ақпараттың қайталанбауы;

- медиамәтіннің ұжымдық шығарылуы;

- кері және жанама байланыстың ерекше сипаты;

- хабарды тарататын техникалық құралдардың маңыздылығы;

- оның мазмұны мен технологиялық бейнеленуіне әсер ететін басылымның идеологиясын анықтайтын экономикалық фактор.

Жоғарыда атап кеткеніміздей, шынында да, бұқаралық ақпарат құралдары мәтіннің лингвоформатты қасиеттеріне әсер ететін бірнеше белгілерімен ерекшеленеді. Оған дәлел ретінде қазіргі мерзімді баспасөздегі мәтіндердің графикалық рәсімделген және суретті түрлерінің басым екенін, ал радиобағдарламадағы мәтіндер дыбыстық сүйемелдеумен жүргізілетінін, ал телевизиялық бағдарламаларда осы екі қасиетке (есту және көру компоненттері) де ие екенін атауға болады. Сонымен бірге соңғы кезде белгілі бір ақпаратты таңдауға, ақпараттың өзін жобалауға және ұсынуға артықшылық берілетін бірқатар параметрлерді қамтитын «басылым форматы» ұғымы пайда болды. Медиамәтіннің қайта өндірілмеуіне келетін болсақ, бүгінгі таңда ақпарат бірнеше сағатта ескіреді. Ол бір рет қабылданады, газет немесе журналдың келесі басылымында ол өзекті болмайды. Әлеуметтік желілер қарқынды дамыған заман екеніне қарамастан ең жедел ақпарат таратушы – теле және радиобағдарлар, себебі онда жаңалықтар сағат сайын таратылады, ал интернетте ақпарат бір тәулік сайын жаңартылып отырады.

Медиамәтіннің авторы жеке бір журналист немесе пиар-менеджер, сонымен бірге жалпы ұжым да болуы мүмкін. Журналистің аты-жөні

берілген болса, ол мәтін авторлық болып саналады. «Казинформ», «Казтаг» ақпараттық агенттіктердің жаңалықтар материалдары алқалық мәтіндер болып есептеледі. Теледидар бағдарламасын тек тілші даярлап қоймай, оның шығарылуына түгелдей бір ұжым, яғни журналист, монтаждаушы, түсіруші оператор, диктор және жауапты редактор еңбек етеді. Бұл тұрмақ, мерзімді басылымдағы қарапайым мақаланың өзі де ұжымдық еңбек жемісі болып саналады, өйткені мәтінді журналист жазғанымен атауын жауапты хатшы ойластырады, материалды әрлейтін көрнекіліктерді фототілші дайындайтыны белгілі.

Қазіргі уақытта жалпы қабылданған медиамәтіннің классификациясы жоқ. Дегенмен, американдық саясаттанушы Г. Лассуэл ұсынған классикалық коммуникация үлгісіне сәйкес келесідей нысанда жүйелеуге болады деп санаймыз: кім (автор) - нені хабарлайды (мәтін) - қандай арна арқылы (тарайтын арна түрі) - кімге (адресат) - қандай әсермен.

Осы медиалингвистика саласындағы іргелі еңбектерімен танымал лингвист Т.Г. Добросклонскаяның да ұсынар өзіндік параметрлер жүйесі бар [5]. Ғалымның бұл мәселелерді қозғаған тақырыптарын ескере отырып, келесідей лингвоформатты және технологиялық ерекшеліктерге қатысты медиамәтіндердің объективті жіктелімін құруға болады:

- шығару тәсілі бойынша: авторлық - алқалық;
 - жасалу нысаны бойынша: ауызша - жазбаша;
 - мәтіннің берілу нысаны бойынша: ауызша - жазбаша;
 - тарату арнасы бойынша (БАҚ – таратушы: баспа, радио, теледидар, интернет);
 - мәтіннің функционалды-жанрлық түрі бойынша (жаңалықтар, түсініктемелер, публицистика, жарнама);
 - тақырыптық доминант немесе белгілі бір тұрақты медиатопик қатарына жатқызылуы бойынша (саясат, білім, мәдениет, спорт т.б.);
- Медиамәтін мәселесіндегі ең бастысы - тарату арнасы. Олар:
- баспа (*Егемен Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан, Жас Қазақ, Қазақ үні*);
 - радио (*Қазақ радиосы, Lux FM, Астана радиосы, Шалқар радиосы*);
 - теледидар (*Qazaqstan, 31 канал, НТК, КТК, 24kz, 1 канал Евразия*);
 - интернет (*Informburo, Nurkz, Tengrinews*) болып бөлінеді.

Атап өткеніміздей, медиамәтінді таратушы әрбір құралдың мазмұны мен пішініне қарай өзіндік медиа белгілер жиынтығы бар. Ақпаратты жеткізу жылдамдығы бойынша алдыңғы орыннан интернет көрінгенімен, қалың бұқара арасында танымалы әрі өзекті ақпаратты ұсынушы – телевизия екені анық. Ал баспалық ақпарат құралдарындағы (газеттер мен журналдар) медиамәтіндер талдаушылық сипатымен және қазіргі таңда ескіре бастаған

репортаж, хабар, мақала секілді жанрлар жүйесімен, фото, кесте, түрлі мәтін стильдері сияқты бірқатар экспрессивті бейнелеу құралдарының кең спектрімен рәсімделетіндігімен ерекшеленеді. Телевизиялық мәтіннің оқырманға әсер ету деңгейі бойынша ең тиімді болатын себебі ол мәтін, дыбыс және бейнеқатардан тұрады [9, 74]. Мысалы, өте қысқа (2-3 минут) телевизиялық жаңалықтар, көбінесе ақпаратты бірмезеттілігі мен шығарылу жылдамдығына байланысты түсінбеу мүмкіндігін жоққа шығарады.

Радиомәтіндер көбінесе визуализацияның жоқ болуымен, тыңдаушы аудиторияның бұқаралығымен, ақпаратты тарату жылдамдығымен және бірмезеттілігімен, ауқымдылығымен ерекшеленеді. Телевизия да, радио да тұлғааралық қарым-қатынас моделі, коммуникативтік әрекеттестік моделі болып табылатынын атап кету керек, бұл адресатпен жанама қарым-қатынас және радио немесе телевизиялық бағдарламасы қатысушымен жеке қарым-қатынас.

Интернет-БАҚ кері байланыс болуымен, қарым-қатынас процесіне мәтін бағытталған жолданушының өзі қатыса алуымен (интерактивтілік), бірыңғай мағыналық кеңістікте түрлі элементтердің қолданылуымен (модульдік) және будандық (гибрид) мәтін түрлерінің құрылуына алып келетін жуықтамадың болуымен айрықшалаанады. Мұндағы барлық ақпараттың ресми (мемлекеттік мекеме, телеарна сайттары, газеттердің электрондық нұсқалары), сондай-ақ жеке блоггер секілді ресми емес көздері де бар. Кемшін тұсы сол – ресми емес ақпарат көздерінің кейбірінде айқын деректер жасырылып, тіпті көпе-көрінеу жалған ақпарат жариялаушылар бары рас. Осындай жайттың алдын алу мақсатында 2014 жылы көршілес Ресей Федерациясында желідегі танымал блоггерлерге арнайы заң қабылданған. Онда оқырман саны көп блоггерлер мен блогтар бұқаралық ақпарат құралдарына теңестіріліп, сәйкесінше барлық мемлекеттік тіркеуден өткен баспасөз түрлерімен бірдей жауапкершілікке тартылатыны көрсетілген. Өкінішке орай, біздің елімізде мұндай заң әлі қабылданған жоқ.

Мәтіннің функционалды-жанрлық түріне қарай дәстүрлі журналистік мәтіндердің жанрларын мынандай түрлерге бөледі: ақпараттық, аналитикалық, көркем-публицистикалық, жарнамалық және пиарлық мәтіндер. Олар барлық масс-медиа түрлеріне қатысты. Мәселен, радио, теледидар, газеттерде – мақала, сұхбат, есеп, кеңейтілген ақпарат сияқты ақпараттық жанр кеңінен таралған. Әрбір журналист өз материалын қай жанрда құрастыратынын алдын ала білетіні айқын. Материалын құрастыруға керек ақпарат мөлшерін ол өзі анықтап алады. Қазіргі медиадискурстың ерекшелігі жанрлық формалардың диффузия мен конвергенция (контаминация, яғни уақиғаларды сипаттау кезінде бір не бірнеше оқиғаны, құбылысты біріктіру) процесі екенін айта кету керек. Жанрларды араластыру орын алады – мақала мен түсініктеме,

репортаж бен корреспонденция. Қазірдің өзінде журналистер аналитикалық және көркем-публицистикалық жанрлар топтарын сирек қолданады, тіпті фельетон, памфлет, очерк сияқты шағын түрлері журналистикадан мүлдем көрінбей кетті деуге болады. Қазіргі таңда әлеуметтік желілердің қарқынды дамуына байланысты журналистік және PR мәтіндердің кірігуі, дәстүрлі қалыптасқан жанрлардың шектері жойылып, араласқандықтан өзгеріп жатқаны іспеттес өзекті мәселелердің орын алып отырғаны медиа редакторларының да алаңдаушылығын тудырып жүргені ақиқат. Себебі олар кейбір жағдайда мәтін қай сипаттағы жарияланым екенін талдау қиындыққа әкелетінін жасырмайды. Бұл процесс интернет-БАҚ (газеттердің электрондық нұсқасы, ақпараттық агенттіктер) пен дәстүрлі газетте көптеп кездеседі. Мысалы, «Nur.kz» ақпараттық агенттіктің көптеген мақалаларында түсініктеме сияқты жанрдың түрі біріктірілген. Мысалы Nur.kz сайтының «Қоғам» бөлімінде жарияланған «Шетелдік университеттердің филиалдары еліміздің қай қаласында ашылады» атты мақалада жаңалықпен қоса Білім және ғылым министрінің түсініктемесі келтірілген: *«Білім және ғылым министрі Асхат Аймағамбетов беделді шетелдік жоғары оқу орындарының филиалы қай өңірлерде ашылатынын айтты. Министр президенттің тапсырмасымен Қазақстанда беделді шетелдік университеттердің 5 филиалы ашылатынын мәлімдеген. Қазіргі таңда Алматыда Де Монтфорт Лестер Ұлыбритания университетінің филиалы жұмыс істей бастаған. Ал Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті Аризона университетіне сенімгерлік басқаруға берілген. «Сонымен қатар Ресейдің үздік техникалық жоғары оқу орындарының филиалын ашу бойынша келіссөздер басталды. Тағы да бір британдық университеттің филиалын ашу бойынша келіссөз жүріп жатыр», - дейді Аймағамбетов»* [10].

Қорытынды

Медиаөмірлерді бұқаралық ақпарат құралдарында жиі жарыққа шығаратын саясат, спорт, мәдениет, дін сияқты тақырыптарға сәйкес типтендіруге болады. Бұл классификация тек әмбебап емес, сондай-ақ әр елдің ұлттық ерекшеліктеріне сай болып келеді. Мәселен, біздің еліміздегі жиі шығатын топ жаңалықтар қатарынан саясат пен қылмыстық оқиғалар табылса, Ұлыбританияда корольдік отбасының тыныс-тіршілігі, Үндістан, Иран, Непалда елдің діни өмірінің ахуалы, АҚШ, Ауғанстан, Пәкістанда әскери іс-әрекеттер танымал болып отыр. Бұған қоса, кез келген медиаөмірін қалың бұқараның көріп-білуіне қолжетімді болғанымен, олар нақты бір аудиторияға, яғни оқырмандар тобына (жас ерекшелігі, әлеуметтік мәртебесі, мамандығы, кәсібі т.б.) бағытталатыны анық. Мысалы, «Егемен Қазақстан» газетіндегі «Диджитал» айдарының мақсатты аудиториясы жастар болып саналады. Бұл айдар зейнеткер, діни қайраткерлерге қызықты болмайтыны сөзсіз. Сонымен қатар 24.kz телеарнасындағы «Global Art»

бағдарламасы тек өнер сүйер қауымға ғана қызықты болатыны анық. Осыдан қазіргі таңда қандай болсын медианың редакциялық саясаты тұтынушының қызығушылығына қарай түзетіледі деп қорытынды жасауға болады. Қысқаша айтар болсақ, әрбір басылым өзінің аудиториясына жұмыс жасайды, өйткені осы тәсіл коммерциялық жетістікке алып келеді. Сәйкесінше түрлі басылымдар пайда бола бастады: сапалы («Оңтүстік Қазақстан», «Жас Алаш») және көпшілік («Жұлдыздар отбасы»). Журналист осы тәсілде өзі жазатын аудиториясының әлеуметтік және сөйлеу тәжірибесіне бейімделетінін қоса кету керек. Оның көрінісін тілшінің өз оқырмандарының лексикалық қорын, үлгі боларлық есімдер мен жайттарды, эстетикалық талғамын білуінен байқауға болады. Қорыта келсек, қазіргі күні коммуникативті кеңістіктегі жолдаушы мен жолданушының өзара қарым-қатынасындағы рөлдері дағдылы қалыптан ауытқып, сол арқылы олардың арасындағы қашықтықтың қысқара түскенін айта кету керек. Мұның себебі бұқаралық ақпарат құралдарының бұқаралық сипаттан айрылуында болып отыр. Олар қазір біржақты құрал болса, келешекте тіптен жекеге өтуі ықтимал. Бұл, біріншіден, БАҚ-тың тар мамандануы, екіншіден, мақсатты аудиторияның сегменттерге бөлінуі салдарынан орын алып отыр.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Кузьмина, Н. А.** Современный медиатекст [Текст]: учеб. пособие / Н. А. Кузьмина. – Изд. 2-е, испр. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2013. – 416 с.
- 2 **Солганик, Г. Я.** К определению понятий «текст» и «медиатекст». [Текст] / Г. Я. Солганик // Вестник Московского университета. Серия «Журналистика». – 2005. – № 10. – с. 7–16.
- 3 **Есенова, Қ. Ө.** Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы [Текст]: филол. ғыл. докт. дисс.: 10.02.02. / Есенова Қалбике Өмірбайқызы. – Алматы, 2007. – 345 б.
- 4 **Сейдалиева, Г.** Мерзімді баспасөздегі стереотиптердің лингвопрагматикалық ерекшеліктері [Текст]: Философия ғылымының докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация (PhD) (филология).: 31.03.16 / Сейдалиева Гулдана Омаровна. – Алматы, 2017. – 185 б.
- 5 **Добросклонская, Т. Г.** Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ / Т. Г. Добросклонская – М.: Флинта: Наука, 2008. [Электронды ресурсы]. – URL: <http://www.fl.msu.ru/research/publications/dobrosklonskaya/dobrosklonskaya-medialingvistika.pdf>
- 6 **Засурский, Я. Н.** Колонка редактора: Медиатекст в контексте конвергенции / Я. Н. Засурский // Вестник Моск. Ун-та. Серия «Журналистика». – 2005. – № 2. — С. 3-7. – [Электронды ресурсы]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/colonka-redaktora-mediatekst-v-kontekste-konvergensii/viewer>

7 **Фаткуллина, Ф. Г., Андрианова, К. В.** Медиатекст как фактор формирования массового сознания (на примере телевизионной передачи М. Шевченко «В контексте» «Судите сами») [Текст] / Ф. Г. Фаткуллина, К. В. Андрианова // Вестник Башкирского университета // Уфа: РИЦ БашГУ, 2012. – № 3 (1). Т. 17. – С. 1476–1478.

8 **Рождественский, Ю. В.** Введение в общую филологию [Текст] / Ю. В. Рождественский. – М.: Высшая школа, 1979. – 110 с.

9 **Солганик, Г. Я.** Стиль репортажа [Текст] / Г. Я. Солганик – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 74 с.

10 **Еркембай, Н.** Шетелдік университеттердің филиалдары еліміздің қай қаласында ашылады / Н. Еркембай. – Алматы, 2022. – [Электронды ресурс]. – URL: <https://kaz.nur.kz/society/1954107-seteldik-universitetterdin-filialdary-elimizdin-qai-qalasynda-asylady/>

References

1 **Kuzmina, N. A.** Sovremenniy mediatext: uchebnoe posobie [Modern mediatext: a tutorial] [Text]. – М.: FLINTA: NAUKA, 2013. – 416 p.

2 **Solganik, G. Ya.** K opredeleniyu ponyatii «text» i «mediatext» [On the definition of the concepts «text» and «mediatext»]. In Moscow University Bulletin. Series: «Journalistics» [Text]. – 2005. – Vol. 10. – 7–16 p.

3 **Esenova, K. O.** Qazirgi qazaq media-mätininiñ pragmatikasy: filologia ğylymdarynyñ doktory дәреjesin alu üshin дайналған дисертация.: 10.02.02. [Pragmatics of Modern Mediatext]. Doctor's thesis. Almaty. – 2007. – 345 p.

4 **Sejdalieva, G.** Merzimdi baspasözdegi stereotipterdin lingvopragmatikalıyq erekshelikteri: filofosofia ğylymdarynyñ doktory (PhD) дәреjesin alu üshin дайналған дисертация. [Linguopragmatic features of stereotypes in the periodical press]. PhD thesis. – Almaty, 2017. – 185 p.

5 **Dobrosklonskaya, T. G.** Medialingvistika: sistemniy podhod k izucheniyu yazyka SMI. [Medialinguistics: a systematic approach to learning the language of media]. – М.: FLINTA: NAUKA. 2008. [Electronic resource] – Access mode: <http://www.ffl.msu.ru/research/publications/dobrosklonskaya/dobrosklonskaya-medialingvistika.pdf>.

6 **Zasurskiy, Ya. N.** Kolonka redakrota: Mediatext v kontekste konvergentsii. [Editor's column: Mediatext in the context of convergence]. In Moscow University Bulletin. Series: «Journalistics». – 2005. – № 2 – 3–7 p. [Electronic resource] – Access mode: <https://cyberleninka.ru/article/n/kolonka-redaktora-mediatext-v-kontekste-konvergentsii/viewer>.

7 **Fatkulina, F. G. & Andrianova, K. V.** Mediatext kak faktor formirovaniya massovogo soznaniya (na primere televizionnoi peredachi M.V.Shevchenko

«V kontekste», «Sami sudite»). [Mediatext as a factor in the formation of mass consciousness (on the example of the television programs by M.Shevchenko “In the context”, “Judge for yourself”). In Bashkir University Bulletin] [Text] – Ufa: RIC BashGU, 2012. – Vol.17. – № 3. – 1476–1478 pp.

8 **Rozhdestvenskiy, Ju. V.** Vvedenie v obshuyu filologiyu [Introduction to General Philology] [Text] – М.: Visshaya shkola, – 1979. – 110 p.

9 **Solganik, G. Ja.** Stil reportazha [Reporting style] [Text]. М.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1971. – p.74.

10 **Erkembaj, N.** Sheteldik universitetterdin filialdary elimizdin qai qalasynda ashylady [In which city of the country will branches of foreign universities be opened]. Almaty, 2022. – [Electronic resource] – Access mode: <https://kaz.nur.kz/society/1954107-seteldik-universitetterdin-filialdary-elimizdin-qai-qalasynda-asylady/>

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

*Ж. М. Жусубалина¹, Л. К. Карабаева², Б. М. Тлеубердиев³

^{1,3}Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова,

Республика Казахстан, Шымкент

²Южно-Казахстанский государственный

педагогический университет,

Республика Казахстан, Шымкент

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

РОЛЬ КАЗАХСКОГО МЕДИАТЕКСТА В СОВРЕМЕННОМ КОММУНИКАТИВНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В данной статье проанализированы признаки понятия «медиа́текст», который считается гиперонимом таких терминов, как журналистский текст, рекламный текст, пиар-текст. В работе изучена типология медиа́текста и принципы его применения в казахстанских средствах массовой информации. Также рассмотрены сходства и различия газетных текстов, интернет-текстов и телевизионных текстов. В качестве примера приведены казахстанские телевизионные и радиопрограммы, газетные статьи и посты в социальных сетях. Актуальность тему исследования можно определить тем, что в жизни сегодняшнего общества СМИ занимают большое место связанное с наступлением цифровой информационной эпохи. Научные исследования в этой области необходимы и интерес к ним растет день ото дня, так как в медиа́текстах отражается языковая реальность. Труды отечественных и зарубежных ученых, таких как Г. Сейдалиева,

К. О. Есенова, Г. Я. Солганик, Я. Н. Засурский, Т. Г. Добросклонская, Г. Я. Солганик, Ю. В. Рождественский были использованы в данной статье. В исследовании были затронуты основные факторы, определяющие информационную, социальную и речевую динамику современного медиатекста. Медиатекст позиционируется как совокупный речевой продукт массовой коммуникации в области журналистики, рекламы и связей с общественностью.

Ключевые слова: средства массовой информации, язык СМИ, информационная коммуникация, медиатекст, журналистский текст, пиар, интернет, репортаж, информация.

*Zh. M. Zhussubalina¹, L. K. Karabayeva², B. M. Tleuberdiev³

^{1,3}South Kazakhstan University named after M. Auezov,

Shymkent, the Republic of Kazakhstan

²South Kazakhstan State Pedagogical University,

Shymkent, the Republic of Kazakhstan

Material received on 13.03.23.

THE ROLE OF THE KAZAKH MEDIA TEXT IN THE MODERN COMMUNICATIVE SPACE

This article examines the peculiarities of the concept of «media text», which is a hyperonym of such terms as journalistic text, advertising text, PR text. The article takes into consideration the typology of the media text and the characteristics of its use in the Kazakh mass media. The similarities and differences of Internet texts, newspaper texts and television texts are also discussed. As an example, Kazakh television and radio programs, newspaper articles and posts on social networks are given. The significance of the research theme is determined by the fact that due to the improvement of the digital information age, the media invades a large place in the life of current community. The necessity for scientific research in this sphere is growing day by day, as the media texts reflect the linguistic reality. This scientific article uses the works of both domestic and foreign scientists, such as G. Seidaliyeva, K. O. Yessenova, T. G. Dobrosklonskaya, Ya. N. Zasursky, G. Ya. Solganik, Yu. V. Rozhdestvensky. The study focused on the main factors that determine the information, social and speech dynamics of modern media content. Media text is expressed as a summary speech product of mass communication in the field of journalism, advertising and public relations.

Keywords: media text, mass media, information communication, journalistic text, Internet text, PR text, media language, information, reportage.

МРНТИ 17.07.31

<https://doi.org/>

*Н. К. Жусупов¹, М. Н. Баратова²

^{1,2}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

*e-mail: nartai1970@mail.ru

ИСТОРИЯ СБОРА НАРОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ МАШХУР ЖУСИПОМ

В данной статье будет рассмотрена история сбора народной литературы Маишхур Жусип Копеевым. Раскрывается, когда, как, откуда и в каких объемах поэт собирал образцы народной устной литературы. Так, в 1865 году был перенесен на бумагу «Сказка об Олжабай батыре из рода Суюндик» («Сүйіндік: Олжабай батыр ертегісі»), а в качестве владельца текста указывается имя акына Сакау. В свою очередь, этот текст считается паспортом произведения в фольклористике. Такие паспортные данные в большом количестве встречаются в рукописях Маишхур Жусипа. Следовательно, при сборе образцов фольклора Маишхур Жусип выполнил научные требования, предъявляемые к ученым-фольклористам. Также проанализированы образцы фольклора, собранные из уст народа, с сравнением особенностей сбора таких ученых как: Ш. Уалиханов, В. В. Радлов, Г. Н. Потанин, А. Диваев и др.

Собранные образцы Маишхур Жусип Копеева охватывают все жанры казахской устной литературы: сказки, героические эпосы, лиро-эпические поэмы, касса-дастаны, бытовые и обрядовые песни, предания и рассказы, скороговорки, загадки в стихотворной форме, пословицы, поговорки и т.д.

Сведения, отраженные в рукописях, имеют большое значение в изучении особенностей сбора, истории развития казахской устной литературы Маишхур Жусипом в целом.

Ключевые слова: Маишхур Жусип Копеев, народная устная литература, рукопись, образец, сбор, В. Радлов, Г. Потанин.

Введение

Существуют различные точки зрения по вопросу, с каких пор акын начал собирать образцы народной литературы. В «семейном архиве»

хранятся несколько писем Алькея Маргулана, адресованных М. Ж. Копееву. В «семейном архиве» хранится еще один материал, записанный почерком Алькея. Сверху рукописи имеется запись «Сказка об Олжабай батыре из рода Суюндик» («Сүйіндік: Олжабай батыр ертегісі»). В конце рукописи Алькей дает поручение Сердалы. В письме А. Маргулан говорит о том, что он записал сказку у Машхур Жусипа, о необходимости записать ее в стихотворной форме, при этом просит обратить внимание на описание природы, на обозначения географических наименований. Имеется также ссылка на то, у кого и при каких обстоятельствах Машхур Жусип записал эту сказку: «Записал Машхур Жусип Копеев из уст акына Сакау в 1865-ом году». Машхур Жусипу тогда было 7 лет. Этот факт можно признать паспортом произведения.

Обратим внимание на второй факт, указывающий на то, с каких пор Машхур Жусип начал собирать фольклорные образцы. В своей автобиографии, имеющей место в копии рукописей Жолмурата, акын писал о том, что в 1866-ом году в Баянауыл приехал 59-летний хазрет Камар. В те годы детей не обучали в медресе, тем не менее, им предоставлялась возможность обучиться дома. Среди детей был Машхур Жусип (ему было 8 лет). Здесь повествуется о том, что хазрет Камар привез с собой в эти края стихи-киссы четырех видов (лиро-эпическая поэма «Козы Корпеш – красавица Баян», героический эпос «Мужественный батыр», «Стихи четырех джигитов» и т.д.), Машхур Жусип записал их сразу, выучил наизусть и рассказывал народу. С этих пор в народе говорят о Машхур Жусипе, заметивший его Муса Шорманулы пришивает к его тюбетейке перья филина, дает ему имя «Машхур» («известный»). Опираясь на вышеназванные сведения, мы выявляем тот факт, что если Машхур Жусип записал этот образец из уст акына Сакау в 7 лет, а в 8 лет он переписал фольклорный образец из рукописи.

Материалы и методы

При написании статьи использовались следующие научные методы: сравнительно-исторический, типологический, аналитический, нарративный, экспедиционный, историко-функциональный и др.

Результаты и обсуждение

Рукописи Машхур Жусипа охватывают все жанры фольклора. Если классифицировать по жанрам: около 15-и примеров сказок; 5–6 текстов героических эпосов; из лиро-эпических поэм – 2–3; кисса-дастанов – 11–12; бытовых и обрядовых песен – около 30–40; преданий и рассказов – 200–300 образцов; скороговорок – около 100-150; загадок в стихотворной форме – около 50; пословиц и поговорок – 2500 строк; образцов айтыса акынов – 27; 30–40 стихов, дастанов акынов-жырау. Кроме того, в рукописях находят отражение летописи, религиозные нравоучения, цикл еще не опубликованных

смешных рассказов и другие образцы. Попытка разностороннего сбора фольклорных образцов, не различая среди них старые и новые, охвата всех жанров фольклора является особенностью деятельности не только Машхур Жусипа, но и условием фольклористской деятельности многих ученых того времени. К примеру, в труде Н. Смирновой описана методика сбора А. Диваева: «Широта охвата всех элементов народной поэзии отличает методику Диваева – собирателя. Он записывает массу жанров казахского фольклора: эпос и сказки, сказания и легенды и побасенки, нравоучения, пословицы и загадки, песни и айтысы, заговоры и заклинания, обрядовую поэзию, песни баксы и бадик» [1].

Машхур Жусип всегда выделял объем собранных ими образцов. К примеру, он указывает, что книга «Знание науки» («Ғылым білімі») составляет 129 сахифа, среди них 12 аятов, 18 хадисов, 43 пословиц, 114 песен в стихотворной форме, а рассказ «Амир» («Әмір») состоит из 26 сахифы, 104 песен в стихотворной форме. Здесь слово «сахифа» [2] арабского происхождения, означает «страница», «лист», «газет».

В работе слово «сахифа» употребляется в значении «страница». Следующие: «Решение одной загадкой» («Бір жұмбақ шешуімен») – из 5 сахифы; «Значение намаза» («Намаз мағынасы») – 23; «Слепой, глухой и нагий» («Бір соқыр, бір саңырау, бір тұттай жалаңаш») – 7 (здесь имеется примечание по поводу произведения: этот образец издан и распространен среди народа – Н. Ж.); «Хан Алаша» («Алаша хан») – 9; «Асан Кайгы» – 17; «Жиренше шешен» («Оратор Жиренше») – 25; «Мужественный Едиге» («Ер Едіге») – 10; «Высокорослый багыр Есим» («Еңсегей бойлы ер Есім») – 10; «Безродные герои» («Атасының аты білінбей өз аты шыққан ерлер») – 5; «Хромой Темир» («Әмір Темір») – 9; «Ғытман ғазы заһары» – 6; «Эпоха ногайцев-казахов» («Ноғай-қазақ заманы») – 8; «Абылай» – 38; «Бұхар Шәріп» («Бухар Шарип») – 28; рассказы «Абылай» и «Кенесары-Наурызбай» – 50; «Бухар Кокан...» – 21; «Казахские бии» – 90 страниц. Все состоит из 461 сахифы. Об этом писал сам Машхур Жусип [3]. В некоторых рукописях Машхур Жусип отмечает, что речи «Торайғыр би» составляет 18 сахифу; «Болтирик би» – 12; кайым-стих (состязательная песня двух партнеров, при которой повторяются первые две строки, а импровизацией являются остальные две строчки четверостишия) «Кудери и Улбике» – 12; кайым-стих «Сакау и Тогжан» состоит из 12 сахифы, что эти образцы отправил молле Нургали Бикбаеву 30 августа 1913 года.

В рукописях находят отражение сведения о таких фольклорных образцах, как «Пророк хазрет Юсуф» («Хазрет Юсуф Пайғамбар»), «Шайқы Бұрқы әулие мекіре балықтан туған» («Святой Шайқы Буркы сотворен из осетра»), «История Сарыарки» («Сарыарқа тарихы»), «Шон, Торайғыр бии»

(«Шоң, Торайғыр билер»), «Проторенный путь, которого даже Абылай не перейдет» («Абылай аспас сары бел»), «История ханов Кокан» («Қоқан хандары тарихы»), «Призывы и рода Младшего жуза» («Кіші жүз ұрандары мен рулары»), «История батыра Шанышқылы Бердіходжы» («Шанышқылы Бердіқожа батыр тарихы»), «Едиге и Толе би» («Едіге мен Төле би»), «Колеби батыр», «История батыра Олжабай» («Олжабай батыр тарихы»), «Абылай хан», «Махамбет деген батыр шығыпты деп барып тапқан 92 батыр», казахские летописи (история Среднего жуза, история суфия Мейрам, история Қуандыка, Каракесека, Наймана, Кипчака), смешные истории, о «призывах Каракесек и торе», о Монке би, Досбол би, о городах Кожакент и Озкент, рассказ «Ошақты Қоңырбай қалпе», «В 370 лет хазрету Нух присваивают имя Пророка» («Хазірет Нұхқа 370 жасында пайғамбарлық берілді»), религиозные афоризмы и т.д., а также о биях Сарман, Кигара, Косдаулет, начале года, о Шотана батыре из рода Аксары Орманшы и т.д.

В рукописях также указано время записи материалов. Так, например, имеют место примечания, что рассказ «Жанкелди из рода Тобет» («Төбет ішіндегі Жанкелді») записан в 1908-ом году [4], а произведение, которое начинается со слов «Когда умер единственный сын одного хана» («Бір ханның жалғыз баласы өлгенде»), записано в 1921-ом году [4].

Наряду с этим, в рукописях, хранящихся в Центральном фонде рукописей АН РК, указан год записи. Содержание одних рукописей охватывает 1907–1927-ые годы [5], других – 1906–1915-ые годы [4], третьих – 1920–1925-ые годы [6]. Однако эти примечания давал не Машхур Жусип. Потому что в рукописях Машхур Жусипа находят отражение фольклорные образцы, собранные им еще раньше и опубликованные на страницах газеты «Дала уалаяты». По всей вероятности, эти примечания даны тем, кто пользовался рукописями акына.

Из всех фольклорных образцов, собранных Машхур Жусипом, изданы около 200-х текстов, из них в сборнике «Избранное» – 80 текстов [7], на страницах газет и журналов – около 120-и образцов [8-10]. Следовательно, большинство собранных Машхур Жусипом фольклорных образцов не вышло в свет, не получило свою оценку.

Одна из традиций, придерживаемых собирателями фольклорных образцов и устной литературы – экспедиционный метод. Во время экспедиций ученые В. В. Радлов, Г. Н. Потанин, А. Диваев прибегали к помощи корреспондентов, которые занимались сбором устной литературы, и людей, интересующихся культурой и фольклором своего народа. Такой метод, используемый учеными-фольклористами, стал основой разностороннего в жанровом отношении сбора фольклорных образцов.

Такую форму сбора – экспедиционную – применял и Машхур Жусип. Однако во время сбора Машхур Жусип не пользовался помощью корреспондентов, как это делали вышеуказанные ученые-фольклористы. Причиной этому являются, во-первых, Машхур Жусип является первым ученым-фольклористом после известного ученого Ш. Уалиханова, из этого вытекает вторая причина – во время сбора фольклорных материалов Машхур Жусип, как и другие ученые-фольклористы, находил общий язык с народом. А если приходилось записывать из уст представителей других национальностей, то, безусловно, Машхур Жусип прибегал к помощи разного характера. Машхур Жусип в совершенстве владел казахским языком. Это качество, бесспорно, не вызывало никаких языковых трудностей в его собирательской деятельности и, тем самым, ускоряло процесс работы и способствовало быстрому и полному сбору фольклорных образцов.

При сборе фольклорных образцов ученые-фольклористы В. В. Радлов, Г. Н. Потанин обращали внимание на древность жанров и своим помощникам поручали решение этих вопросов. И это правильно, потому что если представитель одной национальности заинтересуется историей другого народа, его обычаями-традициями, то вначале он обратится к видам древнего жанра – легенде. Зная легенды и предания, он, тем самым, изучает культуру, обычаи и традиции народа. Что касается Машхур Жусипа, он старался собирать все фольклорные материалы. То есть он собирал материалы, будучи зная, что они охватывают историю народа, его обычаи и традиции, его быт, национальные особенности. Итак, основной целью собирательской деятельности является сбор материала не с позиции «что полезно», а с позиции, что необходимо казахскому народу, для того чтобы стать развитой страной, как воспитывать подрастающее поколение, какой образец послужит примером для этого. Вместе с тем, Машхур Жусипа интересовало все, что может послужить примером в воспитании подрастающего поколения, например, какой исторический период: период биев или ханов, эпоха Асан Кайгы и оратора Жиренше. Все это составляет основу собирательской деятельности Машхур Жусипа. Эти грани деятельности Машхур Жусипа свидетельствуют о формировании его демократического, просветительского мировоззрения, его философской концепции. Машхур Жусип собрал большое количество материалов во время поездок в Бухар, Ташкент, Туркестан в 29 лет, в 1887-ом году. Из истории известно, что в свое время эти города были культурными центрами мусульманского общества Средней Азии, в древние века являлись государствами ханов Азии. По поводу путешествий Машхур Жусипа Жолмурат пишет следующее: «Он ровно год жил в Бухаре, совершенствовал свои знания. Владел арабским, персидским, тюркским языками, языком чагатай. Он хорошо знал обычаи и традиции узбеков,

таджиков, народов сарт, кызылбас. Изучал научные труды Абуғалисина, Абултарита, Сократа, Хакима, труды иранских ученых и поэтов, ученого Сағди». Машхур Жусип изучал также летопись хана Бахадур Абулғазы, литературу на тюркском языке, языке чагатай, книги Навои, Фирдоуси. В копиях рукописей Жолмурата сообщается о том, что во время поездок в Ташкент Машхур Жусип сдавал на публикацию стихи и статьи в газеты, выпускающиеся в Ташкенте. По возвращении из Бухар, Ташкента Машхур Жусип путешествовал по землям Сырдарьи, встречался с знаменитым Майлы ходжой, потомками ходжы Кошек, ходжы Кудери. Обо всех встречах и знакомствах Машхур Жусип писал в своих рукописях. Об этом мы узнаем из копий рукописей Жолмурата.

Выводы

В своей жизни Машхур Жусип совершил три поездки в Бухар, Ташкент, Туркестан. Одна поездка – в 29 лет (1887 г.), вторая – в 37 лет (1895 г.), третья – в 49 лет (1907 г.). Об этих поездках Машхур Жусип писал в своих стихах.

Во время этих путешествий Машхур Жусип не только совершенствовал свои знания, но и записывал из уст народа легенды и сказания, бытовые и обрядовые песни, изречения биев и ханов, эпосы и сказки, айтысы акынов и стихи, исторические предания и т.д. Во время поездок он также записывал, с кем встречался, у кого он записывал эти материалы. Все это значимо для истории народа.

В 1907 году в городе Казани в издательстве Кусаиновых вышли в свет три книги Машхур Жусипа «Условия жизни» («Хал-ахуал»), «О целях, к которым идут всю жизнь» («Тіршілікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз»), «Кому принадлежит Сарыарка?» («Сарыарканың кімдікі екендігі туралы»). А в копии рукописей Жолмурата имеет место информация о том, что Машхур Жусип сдавал в издательство еще одну книгу (туда включены свои произведения акына и фольклорные образцы, собранные из уст народа). Но третья книга так и не вышла в свет. В книгах, изданных в 1907-ом году, Машхур Жусип критикует политику колонизации России, вследствие чего власть запретила издавать произведения акына. Сведение о сохранности этой книги отсутствует.

Сведения, отражающиеся в копиях рукописей Жолмурата Жусипулы, имеют огромную значимость в исследовании произведений Машхур Жусипа, истории казахской литературы в целом.

Список использованных источников

1 Смирнова, Н. С. Казахская народная поэзия [Текст]. – Алма-Ата : Наука, 1964. – С. 14.

2 Арабша-қазақша сөздік (құраст. Дәдебаев А., Қайранбаев Ж.) [Мәтін]. – Алматы : Рауан, 1990. – 193 б.

3 Мәшһүр Жүсіптің ұрпақтары сақтаған «әулеттік архивтегі» қолжазбалардан алынды.

4 ҚР Ғылым академиясы Орталық қолжазбалар қоры. 1178-папка. – Б. 16, 25.

5 ҚР Ғылым академиясы Орталық қолжазбалар қоры. 1177-папка.

6 ҚР Ғылым академиясы Орталық қолжазбалар қоры. 1176-папка.

7 Көпеев, М. Ж. Таңдамалы. Шығармалары. II-том [Мәтін]. – А. : Ғылым, 1992.

8 Көпеев, М. Ж. «Тама Сарыбас» мерген ертегісі [Мәтін] // Зерде. – 1992. – № 6. – Б. 27–28; Асан қайғы туралы [Мәтін] // Ақиқат. – 1992. – № 7. – Б. 79-84.

9 Қазақ билері [Мәтін] // Жұлдыз. – 1992. – № 8. – Б. 186-197; Жиренше шешен [Мәтін] // Ақиқат. – 1992. – № 10. – Б. 88-91.

10 Жарылғап пен Абылай хан [Мәтін] // Қазақстан мектебі. – 1993. – № 6. – Б. 78-79; Тарихи әңгімелер [Мәтін] // Жұлдыз. – 1994. – № 10–12. – Б. 199–202.

References

1 Smirnova, N. S. Kazahskaia narodnaia poezia [Kazakh folk poetry] [Text]. – Alma-Ata : Nauka, 1964. – P. 14.

2 Arabşa-qazaqşa sözdik [Arabic-Kazakh dictionary] (comp. Dadebaev A., Kairanbayev Zh.) [Text]. – Алматы : Rauan, 1990. – 193 p.

3 These data are taken from the manuscripts of the «dynastic archive» kept by the descendants of Mashkhur Zhussip.

4 QR Ǵylym akademiýasy Ortalyq qoljazzbalar qory [The Scientific Academy of the Republic of Kazakhstan, the Central Fund of Manuscripts]. 1178-folder. – P. 16, 25.

5 QR Ǵylym akademiýasy Ortalyq qoljazzbalar qory [The Scientific Academy of the Republic of Kazakhstan, the Central Fund of Manuscripts]. 1177-folder.

6 QR Ǵylym akademiýasy Ortalyq qoljazzbalar qory [The Scientific Academy of the Republic of Kazakhstan, the Central Fund of Manuscripts]. 1176-folder.

7 Kopeev, M. Zh. Tañdamaly. Şyǵarmalary. II-tom. [Essays. Volume II.] [Text] – А. : Ǵylym, 1992.

8 Kopeev, M. Zh. «Tama Sarybas» mergen ertegisi [Fairy tale «Tama Sarybas mergen»] [Text] // Zerde. – 1992. – № 6. – P. 27-28; Asan Qaıǵy turaly [About Asan Qaıǵy] [Text] // Aqıqat. – 1992. – № 7. – P. 79-84.

9 Qazaq bileri [Kazakh beys] [Text] // Jūldyz. – 1992. – № 8. – P. 186–197;
Jireñşe şeşen [Orator Zhirenshe] [Text] // Aқиқат. – 1992. – № 10. – P. 88–91.

10 Jarylǵap pen Abylai han [Zharylgap and Abylai Khan] [Text] // Qazaqstan mektebi. – 1993. – № 6. – P. 78–79; Tarihi añǵımeler [Historical stories] [Text] // Jūldyz. – 1994. – № 10–12. – P. 199–202.

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

*Н. Қ. Жүсіпов¹, М. Н. Баратова²

^{1,2}Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал 13.03.23 баспаға түсті.

МӘШХҮР ЖҮСІПТИҢ ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІН ЖИНАУ ТАРИХЫ

Бұл мақалада Мәшхүр Жүсіп Көпейұлының халық ауыз әдебиетін жинау тарихы сөз болады. Ақынның қашан, қалай, қайдан және қандай көлемде халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинастырғаны ашылып қарастырылады. Мәселен, «Сүйіндік: Олжабай батыр ертегісін» 1865 жылы қағаз бетіне түсіргені жазылады да, мәтін иесі ретінде Сақау ақынның есімі көрсетіледі. Бұл өз кезегінде фольклортану ғылымында мәтіннің жазылып алыну паспорты болып есептелінетіні белгілі. Мұндай паспорттық деректер Мәшхүр Жүсіп қолжазбаларында көптеп кездеседі. Демек Мәшхүр Жүсіп фольклор үлгілерін жинау барысында фольклортанушы ғалымдарға қойылатын ғылыми талаптарды орындағанын танытады. Сонымен қатар ел аузынан жиналған фольклор үлгілері өз заманындағы Ш. Уәлиханов, В. В. Радлов, Г. Н. Потанин, Ә. Диваев т. б. жинау ерекшеліктері салыстырыла талданады.

Мәшхүр Жүсіп Көпейұлының жинаған жазбалары қазақ халық ауыз әдебиетінің барлық жанрларын қамтиды: ертегілер, қаһармандық эпостар, лиро-эпикалық жырлар, қисса-дастандар, тұрмыстық және салттық өлеңдер, әңгімелер, жаңылтпаңдар, өлең түріндегі жұмбақтар, мақал-мәтелдер және т. б.

Қолжазбаларда көрсетілген мәліметтер, Мәшхүр Жүсіптің жалпы қазақ халық ауыз әдебиетінің даму тарихын, жинау ерекшеліктерін зерттеуде үлкен маңызға ие.

Кілтті сөздер: Мәшхүр Жүсіп Көпейұлы, халық ауыз әдебиеті, қолжазба, үлгі, жинау, В. Радлов, Г. Потанин.

*N. K. Zhussupov¹, M. N. Baratova²

^{1,2}Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar
Material received on 13.03.23.

THE HISTORY OF COLLECTING FOLK LITERATURE BY MASHKHUR ZHUSSIP

This article will consider the history of the collecting of folk literature by Mashkhur Zhussip Kopeev. It reveals when, how, from where and in what volumes the poet collected samples of folk oral literature. So, in 1865, the “Tale of Olzhabai Batyr from the Suyundik family” (“Suyindik: Olzhabai Batyr yertegisi”) was transferred to paper, and the name of akyn Sakau is indicated as the owner of the text. In turn, this text is considered the passport of the work in folklore. Such passport data are found in large numbers in the manuscripts of Mashkhur Zhussip. Consequently, during the collection of folklore samples, Mashkhur Zhussip fulfilled the scientific requirements for folklore scientists. The samples of folklore collected from the mouths of the people are also analyzed, with a comparison of the features of the collection of such scientists as: Sh. Ualikhanov, V. V. Radlov, G. N. Potanin, A. Divaev etc.

Mashkhur Zhussip Kopeev’s works cover all genres of Kazakh oral literature: fairy tales, heroic epics, lyric-epic poems, kissa-dastans, household and ritual songs, legends and stories, tongue twisters, riddles in verse form, proverbs, sayings etc.

The information reflected in the manuscripts is of great importance in studying the features of the collection, the history of the development of Kazakh oral literature by Mashkhur Zhussip as a whole.

Keywords: Mashkhur Zhussip Kopeev, folk oral literature, manuscript, sample, collection, V. Radlov, G. Potanin.

<https://doi.org/>

***Г. Ж. Искакова¹, Б. Шалабай²**

^{1,2}Ш. Уәлиханов Көкшетау университеті,

Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ.

*e-mail: g.ristina@mail.ru

АНТРОПОМОРФИЗМ, ЗООМОРФТЫ МЕТАФОРЛАР КӨРКЕМ МӘТІНДЕ АВТОР МОДАЛЬДЫЛЫҒЫНЫҢ БЕРІЛУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Мақалада авторлық модальдылық категориясы және оның көркем мәтінде имплицитті берілу жолдары қарастырылады. Авторлық модальдылық категориясына автордың жеке ерекшеліктері, оның эмоциялық-этикалық өзгешелігі, аксиологиялық қозғарастары және авторлық бағалауы жатады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – авторлық модальдылық категориясын жан-жақты зерттеп, оның көркем мәтінде имплицитті берілу жолдарын, соның ішінде антропоморфизм және зооморфты метафоралар арқылы берілуін анықтау. Зерттеу жұмысында модальдылық категориясы мәтін деңгейінде қаралғандықтан, мәтінді кешенді талдау әдісі қолданылды, яғни сипаттамалық, анализ, синтез әдістері, семантика-стилистикалық, контекстік, когнитивтік әдіс.

Зерттеу жұмысының нәтижесінде авторлық модальдылық категориясына қатысты ғылыми еңбектер сұрыпталып, «авторлық модальдылық» категориясы әртүрлі деңгейдегі (грамматикалық, синтаксистік, морфологиялық, стилистикалық, мәтіндік) тілдік бірліктер арқылы жүзеге асады деген тұжырым жасалды. Көркем шығармада авторлық модальдылық сюжеттерге негіз болған тақырыптар, образдар, концептілер, мифологемалар, символдар, антропоморфизм, зооморфты метафоралар арқылы беріледі. Аталған зерттеу жұмысында авторлық модальдылық категориясының имплицитті құралдарына жататын антропоморфизм және зооморфты метафоралар қарастырылды. Зерттеу жұмысының нәтижелері қазақ тіл білімінде мәтін лингвистикасын, стилистика саласын әрі дамытуға, тілдік бірліктердің мәтін құраушы элементін

зерттеу мәселелерін шешуге, сонымен қатар прагмалингвистиканың, лексикологияның, функционалдық стилистика мен мәтін лингвистикасының жекелеген мәселелерін зерделеуге белгілі бір дәрежеде өзіндік үлесін қоса алады.

Кілтті сөздер: авторлық модальдылық, көркем мәтін, имплициттік құралдар, антропоморфизм, зооморфты метафоралар.

Кіріспе

«Модальдылық» категориясының логикалық және лингвистикалық интерпретациясын ажыратып алуға қатысты пікірталастар әлі күнге дейін жалғасып келеді. Себебі «модальдылық» категориясы лингвистиканың да, логика ғылымының да зерттеу нысаны болып табылады.

Агглютинативті тілдер қатарындағы қазақ және қырғыз тілдерінде модальдылық категориясы мәселесіне қатысты Е. Н. Жанпейісов, С. М. Исаев, К. Мамаділов, Г. А. Медетова, Д. В. Сапарова, С. Қ. Құлманов, И. А. Батманов, С. А. Давлетов, Т. К. Ахматов, Э. У. Илебаев, Дж. Джусаев сынды ғалымдардың зерттеулері баршылық.

Модальдылық категориясын зерттеу тарихы модальдылықтың объективті және субъективті аспектілерін ажыратып, ерекшеліктерін көрсетуден бас тартып, керісінше, оны сөйлеушінің субъективті көзқарасын білдіретін тұтас категория ретінде қарастыру алға тартылды. Қазіргі тіл білімінде «модальдылық» категориясының көлемі едәуір кеңейіп, кез келген коммуникативті модусты: сөйлеу, білім, пікір, бағалау модустарын қамтитыны айтылады [1].

Модальдылық категориясын көркем шығармалар материалдары негізінде қарастырып, мәтін модальдылығы терминін алғаш рет енгізген ғалым – И.Р.Гальперин. Ғалымның пікірінше, мәтіннің негізгі критерийлері (ақпараттылық, тұтастық, аяқталуы, байланыс (интегративтілік), мүшеленуі, ретроспекция, проспекция, мәтін бөліктерінің автосемантизациясы, коммуникативті бағыт) модальдылық категориясымен тығыз байланысты. Демек, модальдылық – мәтіннің міндетті категориясы деген тұжырымға келді [2, 139].

Бұл тұжырым ғалымдар тарапынан оң қабылданды деуге болады. Өйткені бұл пікір «The Cognitive Modelling of Textual Modality» атты мақала авторларының ойымен тоғысып жатыр. Тілші ғалымдар: «Әртүрлі сипаттағы модальдық мағыналарды талдағанда, модальдылықты тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, морфологиялық, синтаксистік және мәтіндік қабаттарын қамтитын «деңгейаралық» категория ретінде қарастыруға болады», – деп тұжырымдайды [3, 972].

В. Н. Хисамова: «Модальдылық категориясын мәтін деңгейінде қарастырған кезде, келесі лексика-семантикалық құралдарды қамту керек: просодикалық, грамматикалық, лексикалық, стильдік құралдар», – деген пікірді басшылыққа алады [4, 675].

Модальдылық категориясын синтаксис аясында қарастырған Ж.А.Құсайынова: «Модальдылық санатының қыр-сырын талдау үшін, мәнмәтін аясындағы мағыналық байланысқа назар аударып, функционалды-семантикалық сипаттауды басшылыққа алған жөн. Құрылымдық синтаксис деңгейіндегі талдаулар модальдылық санатының грамматикалық табиғатын толық ашып көрсете алмайды», – деген тұжырымға келеді [5, 16].

Мәтін деңгейінде модальдылық категориясын зерттеудің келесі қадамы – авторды мәтіннің субъектісі ретінде қарастырып, «авторлық модальдылық» терминін енгізу болды.

Ғылыми әдебиетте авторлық модальдылық терминінің пайда болуы, ең алдымен, Л. Г. Барлас, В. А. Кухаренко, М. И. Откупщикова сияқты ғалымдардың жұмыстарымен байланысты, алайда аталған терминнің мазмұндық көлемі әлі күнге дейін айқындалмаған. Десек те, аталған ғалымдардың зерттеулері авторлық модальдылық терминін екі жақты қарастыруға мүмкіндік береді. Яғни «авторлық модальдылық» термині тар мағынада «автордың интенциясын жүзеге асыру құралы» ретінде қарастырылады» [6, 16]. Бұлай талдаудың бір кемшілігі ретінде «авторлық модальдылық» термині тек «автор бейнесімен» байланысты қаралып, мәтін мазмұнын бағалаудың, оның ішінде көркемдік, модальдық және экстенционалды сияқты түрлерінің толық қамтылмауын айтуға болады.

Лингвист-ғалымдар тұрғысынан «авторлық модальдылық» терминін кең мағынада қарастыру анағұрлым өнімді екенін атап өткен жөн. Кең мағынада «авторлық модальдылық» көпжоспарлы категория ретінде түсіндіріледі. Аталған категория автор бейнесімен ғана шектелмей, мәтіннің барлық деңгейлері арқылы қалыптасатын кейіпкер бейнесін және синтаксистік құрылымын қамтиды [7, 29].

Н. С. Валгина «авторлық модальдылық» терминіне «мәтінді құру мен мәтінді қабылдаудың ең маңызды элементі» деген анықтама берсе [8], Б. Шалабай: «Авторлық модальдылық – мәтінде автордың хабарланатын ақпаратқа қарым-қатынасының, оның тұжырымдамасының, көзқарасының, ұстанымының, оның құндылықтар бағдарының, оқырманға хабарлау үшін тұжырымдалған өрнегі», – деген тұжырым жасайды [9, 126].

Біздің зерттеуімізде модальдылықты зерттеу – сөйлеу субъектісімен байланысты қаралып, интенционалды аспект аясында шешілетін міндеттерді қамтиды.

Сонымен, авторлық модальдылық мәтін деңгейінде эксплицитті және имплицитті тілдік құралдар жүзеге асатын, мәтін түзуші категория деп қорытынды жасауға болады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысында көркем мәтінді талдау жұмысы жүргізілгендіктен, мәтінді кешенді талдау әдісі қолданылды, яғни сипаттамалық, анализ, синтез әдістері, семантика-стистикалық, контекстік, когнитивтік әдіс. Сондай-ақ мәтіндік талдау, көркем шығармадағы тілдік бірліктерді дүниетанымдық, жағдаяттық, коннотаттық қолданыстарды интерпретациялау әдісі, салыстырмалы әдіс қолданылды.

Сипаттамалық-аналитикалық әдіс зерттеу мәселесі бойынша лингвистикалық әдебиеттерді қарастыру, ғалымдардың пікірлерін сұрыптап, қорытынды шығаруда пайдаланылды. Көркем мәтінде авторлық модальдылықты анықтау мақсатында семантика-стистикалық әдіс қолданылды. Себебі мұндай талдау автордың стильдік ерекшеліктері туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Зерттеу материалы ретінде қазақ жазушысы Ә. Кекілбаев пен қырғыз жазушысы Ш. Айтматовтың көркем шығармалары алынды.

Нәтижелер және талқылау

Аталған зерттеу жұмысында Ә. Кекілбаев пен Ш. Айтматов шығармалары негізінде «авторлық модальдылық» категориясының имплицитті құралдарын, соның ішінде антропоморфизм, зооморфты метафоралар арқылы берілу жолдарын қарастырамыз.

Ә. Кекілбаев пен Ш. Айтматовтың шығармаларын идеялық-мазмұндық тұрғыдан талдаған кезде авторлардың дүниетанымы, ұстанатын көзқарасы түркі халықтарының санасында қалыптасқан түсініктер, дүниені қабылдау ерекшеліктері сақталғанын аңғару қиын емес. Әрі автор белгілі бір жағдаятқа өз көзқарасын, құндылықтар бағдарын, яғни авторлық модальдылықты танытуда әртүрлі жолдарды қарастырады. Солардың бірі – антропоморфизм тәсілі.

Ф. Е. Кочкарев аталған терминге келесідей анықтама береді: «*антропоморфизм* – бұл тіл, бейнелеу өнері мен әдебиеттің номинативті құралдары арқылы көрініс табатын дүниетанымдық тұжырымдаманың бір түрі. Бұл тұжырымдамаға сәйкес антропоморфизмнің нысандары – жансыз заттар, тіршілік иелері және ойдан шығарылған аңдар, олардың адамдық болмысы жоқ, бірақ адами қасиеттерге ие. Сонымен бірге антропоморфты нысандарға адамның мінез-құлық қасиеттері тән: олар адамдар сияқты сезіне, сөйлесе алады, ойлана біледі, уайым мен эмоцияларды сезіне алады, яғни адамның маңызды әрекеттерін орындай алады» [10, 210].

Демек, антропоморфизм дегеніміз – адамның бейнесі мен оның қасиеттерін жансыз заттарға, жануарларға, өсімдіктерге, табиғи құбылыстарға, табиғаттан тыс заттарға, абстрактілі ұғымдарға және т.б. ауыстыру.

Көк бөрі түркі халықтарының танымында тотем екенін ескере келе, автор өз шығармасында сол мифтік образ арқылы өзінің ойындағы экологияға қатысты пікірлерін оқырманға жеткізеді. Қасқырды қыру, ормандарды өртеп, бөкендерді ату арқылы адам өзіне қастық жасап жатқанын айтқысы келеді. Қасқырды түркі халқы пір тұтқанын, оған жасалған қастандық жақсылықпен аяқталмайтынын ескертеді. Ол үшін автор қасқырға адам санасын беріп, антропоморфты бейне ретінде ұсынады.

Біз талдағалы отырған Ш. Айтматовтың «Жан пида» романында автор жыртқыш аңға адамша есім (Аққұртқа) беріп, жыртқышқа адамның сана-сезімін дарытады. Мысалы:

(1) Аққұртқа үшін ендігі тіршіліктің мәні қалмады. Ендігі жерде ол өткен өмірді еске түсірумен ғана болды. Өткен күндер елесі көз алдынан қайта-қайта көлбеңдеп өте береді. Тасшайнармен бірге кешкен әрбір күн еске оралады. Кәрі басын екі аяғының арасына салып қойып, көзін жұмып, тағы да сол балаларын ойлайды. Көз алдына біресе осы таяуда ғана ұрланған төрт күшік келеді, біресе Мойынқұм қырғынында қыршып кеткендер келеді, енді бірде Алдаш қамысының өртіне күйіп кеткен бөлтіріктері елестейді.

...Енді соның бәрі-бәрі бір-бір көрген түс сияқты, қайталанбас түстер. Бірақ қайтсе де, Аққұртқаның жүрегінде бір үміттің шоғы жылтырап, үміт шіркін үзілмейді [11, 460].

(1) мысалда Аққұртқа – адами қасиеттерге ие антропоморфты бейне. Ол адамдар сияқты бақытты шақтарын есіне түсіреді, ойланады, бөлтіріктерін елестетеді және болашақта бір жақсылық болатынына үміттенеді. Көріп отырғанымыздай, адамдардың табиғатқа деген кесепатын автор антропоморфты бейне арқылы жеткізеді. Тасшайнар мен Аққұртқаның тағдыры арқылы экологиялық мәселелер көтеріледі.

Келесі (2) мысалға назар аударатын болсақ, Аққұртқа адамдарша көзінің қырын салып, күшіктері мен арланына қарап, ойланып, түйін шығара алады:

(2) Аққұртқа көзінің қиығымен ғана байқап қалды: киіктердің қалың ортасында қасқырлар көсіле сілтеп, бауырын барыниша жазып ұшып келеді. Әне, тұла бойы тұңғыштары: үрейден көзі шарасынан шыға жан ұшырған Дәубас, қатарында Желаяқ; оларға әрең ілесіп, сілесі қатқан Аяулы анау; ақылынан адасқандай алақ-жұлақ етіп, жанында Тасшайнар безіп барады. Ой, дүние-ай, десеңші, бүкіл Мойынқұмның қаһарлы қожасындай болып жүрген Тасшайнардың сықытын-ай. Көк көз Аққұртқаның аңсағаны осы ма еді! [11, 38].

Ш. Айтматов шығармаларында аңдар тағдыры арқылы адам мен табиғат мәселесі көтерілгенін байқап отырмыз. Экология ұғымы әлі болмаған кезде, халық санасында саркылған дүниенің қайтарымы туралы, адамның Жер-ана алдындағы, табиғат алдындағы күнәсі туралы ойлар болған. Ш. Айтматовтың негізгі идеясы, оның концепциясы, көркем мәтін арқылы жеткізгісі келген авторлық модалдылығы – адамның рухани дүниесін және жердегі тіршілікті сақтау. Антропоморфизм тәсілін қолданудың мақсаты – кейіпкер арқылы (бұл жағдайда қасқыр) өз ойларын, өз пікірін жеткізу. Соған сәйкес зооморфты образға адамша сана беріп, ойлануға, іштей монолог жүргізуіне мүмкіндік береді.

Ә. Кекілбаев шығармаларында авторлық модалдылық категориясын антропоморфизм арқылы беру жолдарын кездестірмедік. Алайда Ә. Кекілбаевтың өзіндік ерекшелігі – зооморфты метафораларды ұтымды қолдануында.

Метафоралар сипаттамалық ақпаратты жеткізу құралы ретінде жиі қолданылады. Адамға образды тұрғыдан баға беруде: оның сыртқы келбеті, мінез-құлқы, ақыл-ойы, басқа адамдармен қарым-қатынас ерекшеліктері және т.б. жағдайларда сөйлеуші көбінесе метафоралық модельдерге жүгінеді, осылайша сөйлеу объектісін әртүрлі бейнелі аналогиялар арқылы сипаттайды. Адамның қасиеттерін бағалауда қолданылатын метафоралардың кең таралған түрі жануарлар әлемінің өкілдеріне, олардың қасиеттері мен қылықтарына ұқсату арқылы қолданылатын метафоралар болып табылады. Мұндай метафораларды зооморфтық метафора (немесе зооморфизм) деп атап, жануардың «бейнесін» адамның мінездемесіне қолданумен байланысты когнитивтік проекцияның нәтижесі ретінде тануға болады.

Көркем шығармада авторлар зооморфты метафораларды кейіпкердің сыртқы болмысын, іс-қимылын немесе әрекетін эмоционалды түрде бағалау мақсатында жиі қолданады:

(3) Тіпті жанарымен жер сүзіп жүретін бұқа мойын күтуші кемпірдің өзі аяқ астынан аспандай қарап ешкімге көзі түспейтін мінез шығарғанды [12, 67].

(4) Енді неге бүгін кеп, өз жынын өзі қайта шайнап, күйіс қайтарған қоспақ түйедей әдеқашан бүге-шігесіне дейін ойлап, әбден кесіп-пішіп қойған, тіріде ешкімге аузынан шықпайтын сырларын қайыра толғап, қайта ойлап отырғаны несі? [12, 21].

Берілген мысалдан (3) көріп отырғанымыздай, автор күтуші кемпірді сипаттап, баға беруде «жанарымен жер сүзіп жүретін бұқа мойын» зооморфты метафораны қолданған. Бір жағынан күтуші кемпірдің іс-әрекеті (жанарымен жер сүзіп жүретін) сипатталса, екінші жағынан сыртқы келбеті (бұқа мойын)

суреттелген. Әрі автордың тілдік ерекшелігін, стилін айқындауға мүмкіндік беретін, тек Ә.Кекілбаевтың қолданысындағы метафора.

Келесі мысалда (4) кейіпкердің іс-әрекетін, яғни ұзақ ойлануын «өз жынын өзі қайта шайнап, күйіс қайтарған коспақ түйеге» ұқсатады.

Ә. Кекілбаев қазақ ұлтының бойындағы қасиеттерді, тығырыққа тірелгендегі күйін жеткізуде де зооморфты метафораларды қолданды:

(5) *Қазақтың бір кезде ештеңеден жүрегі тайсалмаған арда да, асау да болғаны рас. Ол кезде оны жолбарыстан да жүрегі шайлықпайтын нар тәуекел ғана билей алды. Одан кейін ол тап бергенге шап берген көк жұлын арландай намысқой болды. Ол кезде оны алған бетінен өлмей қайтпайтын қайсарлық биледі. Енді, міне, ақылдан пәтуа, қайраттан айбын кеткен кезде халық та қырық құйқылжыған қызыл түлкідей қырық бұлтаң қырқылжың болмасқа шарасы бар ма! Бұндайда бұлтаратын жерде бұлтарып кете алатын, жалтарар жерде жалтарып кете алатын әмбебап айла ғана ел қорғаны бола алады. Бойынан алтыс екі айла табылатын билеуші ғана өзінің де, елінің де басын аман алып жүре алып, айласыз, әуірім, алаңғасар қайырмалаған халық құрт-құмырсқаның кебін киіп, бет-бетіне безіп, бордай тозып кететін алмағайып заманның да тұғаны шығар. Мұндай әрпіл-тәрпіл кезде ел ұстайтын ердің де жол бастары тәуекелшіл жолбарыс, ашушаң арлан емес, айлакер түлкі болатын шығар. Заманына қарай амалы деген осы ғой [13, 27].*

Автор қазақтың бойындағы асыл қасиеттерді «асау тұлпарға», нар тәуекелділігін «жолбарысқа», намысқойлығын «арланға» теңеп, ақылдан пәтуа, қайраттан айбын кеткен кездегі халықтың күйін «қырық рет құйқылжыған қызыл түлкі кейімімен» салыстырады. Қазіргі заманда ел ұстайтын ердің де жол бастары «тәуекелшіл жолбарыс, ашушаң арлан емес, айлакер түлкі болатын шығар» деген тұжырымын жеткізеді. Автор ел болашағына, саясатқа қатысты пікірлерін жеткізуде зооморфты метафораларды шебер қолданған.

Ә. Кекілбаевтың шығармаларында белгілі бір жағдаятты суреттеуде немесе бағалауда келесідей зооморфты метафоралар мен эпитеттерді қолдана отырып, асқан шеберлігін танытады: *жиралаңдаған жыландар, сумаңдаған сұр жыландай, жыланкөз қолбасшы, сары үйек жыландай шұбар ала дойыр қамшы, көк есектің көңіндей боп бозару, қаңтардың қара суығы аш сиырдың тіліндей жалап-жұқтап жеп қойды, тұлпарыңды антқа ұстайсың, қызыл түлкінің кебін кию, құмырсқадай құжынаған қалың жұрт, қаңбақтай ұшып толғатып тұрған әйел* және т.б.

Зооморфизмнің пайда болуына белгілі бір халықтың лингвомәдени ерекшеліктері, олардың тұрмысы, рухани мәдениеті, географиялық сипатына қарай орналасуы, климаттық жағдайлары, соған сай, сол өңірде

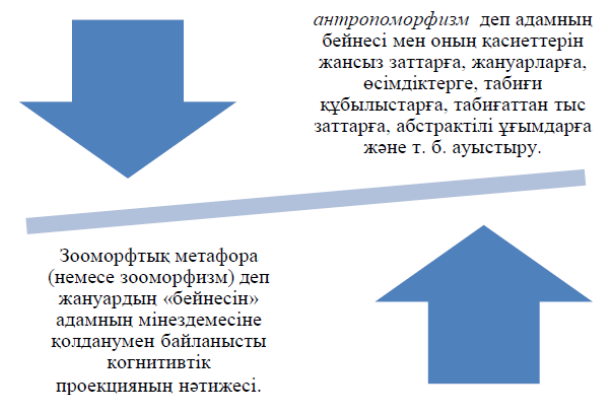
тіршілік ететін жануарлар дүниесінің ерекшеліктері тікелей әсер етеді, әрі тілде өз көрінісін табады. Зоонимдік метафоралардың элементтері бар фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, эпитет тілдің өзіндік ерекшелігі бар вербалды тасымалдаушылар ретінде танылады.

Синтаксистік деңгейде авторлық модальдылық модальді фразалар, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі (инверсия), сұраулы, лепті сөйлемдер, синтаксистік қайталаулар (анафора, эпифора), көп нүктелі синтаксистік құрылымдар және т.б. арқылы көрініс табады.

Прагматикалық деңгейде авторлық модальдылық концептілер, мифтік сюжеттер, аталған зерттеу жұмысына арқау болған антропоморфизмдер мен зооморфты метафоралар және т.б. арқылы көрініс табады.

Аталған тілдік құбылысты екі жақты құбылыс ретінде қарастырған жөн, өйткені біз адамды сипаттау үшін жануардың «бейнесін» ғана емес, сонымен бірге әлемнің антропоцентрилік өлшеміне байланысты жануарларға «адами» қасиеттерді дарытамыз.

Осыған орай, ғалымдардың пікірлерін ескере келе, екі терминнің аражігін айқындай кетелік (1-сурет):

Сурет 1 – Антропоморфизм және зооморфизмнің айырмашылық белгілері

Антропоморфизм – авторлық модальдылық аясын қалыптастырушы тұлға. Авторлық модальдылық пен антропоморфизм әрекеттесуі нәтижесінде кейіпкер өміріндегі автордың ойы бойынша жасалған фактілер мен құбылыстар бейнелік тұрғыдан қайтадан ұғынылады.

Зооморфты метафоралар сөзсіз этномәдени таңбаға ие, сол себепті оларды салыстырмалы түрде зерттеу ерекше қызығушылық тудырады. Мұндай талдау зооморфтық бейнені құрайтын ассоциацияларды (яғни

жануар мен адамның қасиеттерін салыстыру үшін негіздер, уәждер) анықтауға негізделуі керек. Тілдік зерттеулердің қазіргі антропоэектілік парадигмасында адам факторының тілде көрінуінің әртүрлі аспектілері ұсынылатынын ескерсек, образды ұқсастықтардың негізінде адамды сипаттайтын метафоралық модельдерге жүгіну орынды.

Қорытынды

Мәтіннің функционалдық, семантикалық және стилистикалық сияқты категорияларымен қатар, мәтінді тұтас шығарма ретінде қабылдауға қызмет ететін авторлық модальдылық категориясы бар. Ғалымдардың пікірін саралай келе, авторлық модальдылық дегеніміз – мәтінде автордың хабарланатын ақпаратқа қарым-қатынасының, оның тұжырымдамасының, көзқарасының, ұстанымының, оның құндылықтар бағдарының, оқырманға хабарлау үшін тұжырымдалған өрнегі деген қорытынды жасадық.

«Авторлық модальдылық» категориясы көркем мәтінде эксплицитті (модаль сөздер, демеуліктер, қыстырма сөздер, шақ, рай категориясы, одағай, интонация) және имплицитті (образдар, ортақ төл сөз, антропоморфизм, зооморфты метафоралар, концептілер, символдар, автор қолданысындағы пунктуация) тілдік құралдар арқылы беріледі.

Алайда біз авторлық модальдылық категориясының табиғатын ашу үшін тілдік бірліктерді жеке дара емес, тұтастықта қарастырған кезде ғана қол жеткіземіз. Өйткені «күмән, күдіктену», «өкініш», «белгісіздік», «болжалдылық», «қажеттілік», «өкініш, қайғы» сияқты модальдылық реңктерді автор тек модаль сөздер арқылы беріп қоймайды, сонымен қатар рай категориялары, одағайлар, автордың субъективтік бағалауын көрсететін тұрақты тіркестер, автор қолданысындағы тіркестер, сұраулы сөйлемдер, лепті сөйлемдер, интонация, тіпті прагматикалық деңгейде қарастыратын болсақ, шығармадағы образдар, тақырыптар, автордың идеясы, концептілер, антропоморфизмдер мен зооморфизмдер, автор қолданысындағы пунктуация пайдаланылады. Аталған зерттеу жұмысында автор модальдылығының имплицитті берілу жолдарының бірі – антропоморфизм мен зооморфты метафоралар арқылы берілуін қарастырдық.

Мәдениет адами қарым-қатынастарды реттеудің маңызды тұлғалық әлеуметтік тетігі болғандықтан, зоонимдік метафоралардың мазмұнындағы аксиологиялық ерекшеліктерді анықтау лингвомәдени контексті тереңірек интерпретациялауға мүмкіндік береді.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Таривердиева, М. А.** Семантика модальных глаголов и их роль в предложении высказывании [Текст] / М. А. Таривердиева // Филологические науки. – 1987. – №6. – С. 53–59.

2 **Гальперин, И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования [Текст]. – 5-е изд. – Москва: Комкнига, 2007. – 144 с.

3 **Mukhtarullina, A.** The Cognitive Modelling of Textual Modality [Text] / Issakova S., Kuzdibaeva A., Esenova K. – Procedia - Social and Behavioral Sciences 214.– 2015. – P. 970–976.

4 **Khisamova, V. N.** Stylistic Peculiarities of Expressing Modality in the Fiction (On The Basis Of Writings By H. B. Stowe) [Text] / V. N. Khisamova // International journal of humanities and cultural studies. – 2016. – P. 670–675.

5 **Құсайынова, Ж. А.** Қазақ тілі синтаксисінің модальділік аспектісі [Текст]: филол.ғыл.докт... дисс / Ж. А. Құсайынова. – Астана, 2010. – 237 б.

6 **Маркова, Н. А.** Прагматические особенности художественного текста [Текст] // Принципы изучения художественного текста: сб. науч. тр. – Саратов, 1992.– 235 с.

7 Русская грамматика: в 2 т. [Текст] / Е. А. Брызгунова, К. В. Габучан, В. А. Цикович и др. – Москва: Наука, 1980.– 709 с.

8 **Валгина, Н. С.** Теория текста [Текст] / Н.С.Валгина. – Москва: Логос, 2003. – 173 с.

9 **Шалабай, Б.** Қазақ тілі білімінің мәселелері [Текст]. – Алматы: Арда, 2016. – 488 б.

10 **Кочкарев, Ф. Е.** История и теоритические аспекты исследований антропоморфизма животного мира в мировой художественной литературе [Текст]. // Политематический сетевой электронный журнал Донского государственного технического университета. – №6 (9), 2017. – С. 210–215.

11 **Айтматов, Ш.** Жан пида [Текст]: Роман / Орыс тілінен ауд. Ш.Мұртазаев. – Алматы: Жалын, 1988. – 480 б.

12 **Кекілбайұлы, Ә.** Он екі томдық шығармалар жинағы [Текст]. – Алматы: «Өлке» баспасы. – Т. 3.–1999.– 400 б.

13 **Кекілбаев, Ә.** Үркер [Текст]: роман / Ә. Кекілбаев. – Алматы: Жазушы, 1981. – 584 б.

References

1 **Tariverdiyeva, M. A.** Semantika modal'nykh glagolov i ikh rol' v predlozhenii vyskazyvanii [Semantics of modal verbs and their role in the sentence] [Text] / M. A. Tariverdiyeva // Filologicheskiye nauki. – 1987. – №6. – P. 53–59.

2 **Gal'perin, I. R.** Tekst kak ob'yeht lingvisticheskogo issledovaniya [Text as an object of linguistic research] [Text]. – 5th ed. – Moscow: Komkniga, 2007. – 144 p.

3 **Mukhtarullina, A.** The Cognitive Modelling of Textual Modality [Text] / Issakova S., Kuzdibaeva A., Esenova K. // Procedia - Social and Behavioral Sciences 214. – 2015. – P. 970–976.

4 **Khisamova, V. N.** Stylistic Peculiarities of Expressing Modality in the Fiction (On The Basis Of Writings By H. B. Stowe) [Text] / V. N. Khisamova // International journal of humanities and cultural studies. – 2016. – P. 670–675.

5 **Qūsaiynova, J. A.** Qazaq tılı sintaksisiniñ modaldılık aspektisi [Modality of Kazakh language syntax aspect] [Text]: filol.ğyl.dokt... diss / J.A.Qūsaiynova. Astana, 2010. – 237 p.

6 **Markova, N. A.** Pragmaticheskiye osobennosti khudozhestvennogo teksta [Pragmatic features of a literary text] [Text] // Printsipy izucheniya khudozhestvennogo teksta: sb. nauch. tr. Saratov.– 1992.– 235 p.

7 Russkaya grammatika [Russian grammar] [Text]: in 2 vol. / E. A. Bryzgunova, K. V. Gabuchan, V. A. Tsikovich and others. – Moscow: Nauka, 1980. – 709 p.

8 **Valgina, N. S.** Teoriya teksta [Text theory] [Text]. / N.S.Valgina. – Moscow: Logos, 2003. – 173 p.

9 **Shalabay, B.** Qazaq tılı bılıminiñ мәseleleri [Problems of Kazakh language education] [Text]. – Almaty: Arda. – 2016. – 488 p.

10 **Kochkarev, F. Ye.** Istoriya i teoriticheskiye aspekty issledovaniy antropomorfizma zhivotnogo mira v mirovoy khudozhestvennoy literature [History and theoretical aspects of animal world anthropomorphism research in world fiction] [Text]. // Politematicheskii setevoy elektronnyy zhurnal Donskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta. – №6(9), 2017. – P. 210–215.

11 **Ajmatov, Sh.** Zhan pida [Zhan Pida] [Text]: Roman / Orys tilinen aud. Sh.Murtazaev. – Almaty: Zhalyn, 1988. – 480 p.

12 **Kekilbayuly, A.** On eki tomдық shyǵarmalar zhinaǵı [Collection of works in twelve volumes] [Text]. – Almaty: «Ölke» baspasy. – V.3.–1999.– 400 p.

13 **Kekilbayev, A.** Yrker [Urker] [Text]: roman / Ə. Kekilbayev. – Almaty: Zhazushy, 1981. – 584

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

*Г. Ж. Искакова¹, Б. Шалабай²

^{1,2}Кокшетауский университет Ш. Уалиханова,

Республика Казахстан, г. Кокшетау

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

АНТРОПОМОРФИЗМ, ЗООМОРФНЫЕ МЕТАФОРЫ КАК СРЕДСТВО ПЕРЕДАЧИ АВТОРСКОЙ МОДАЛЬНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

В статье рассматривается категория авторской модальности и способы ее имплицитной передачи в художественном тексте. Категория авторской модальности определяется индивидуальными особенностями автора, его эмоционально-этической спецификой, аксиологическими взглядами, а также авторской оценкой.

Цель исследовательской работы – всесторонне изучить категорию модальности автора и определить пути ее имплицитной передачи в художественном тексте, в том числе через антропоморфизм и зооморфные метафоры. Поскольку в исследовательской работе категория модальности рассматривалась на уровне текста, были использованы следующие методы комплексного анализа текста, то есть описание, анализ, синтез, семантика-стилистический, контекстуальный, когнитивный методы анализа текста.

В результате исследовательской работы были отсортированы научные труды, относящиеся к категории авторской модальности, и сделан вывод о том, что категория «авторская модальность» реализуется через языковые единицы различного уровня (грамматические, синтаксические, морфологические, стилистические, текстовые). В художественном произведении авторская модальность передается через темы, образы, концепты, мифологемы, символы, антропоморфизм, зооморфные метафоры, лежащие в основе сюжетов.

В данной исследовательской работе рассмотрены антропоморфизм и зооморфные метафоры, относящиеся к имплицитным средствам категории модальности автора. Результаты исследовательской работы могут в определенной степени внести свой вклад в развитие лингвистики текста, области стилистики в казахском языкознании, решение проблем изучения текстообразующего потенциала языковых единиц, а также изучение отдельных вопросов прагмалингвистики, лексикологии, функциональной стилистики и лингвистики текста.

Ключевые слова: авторская модальность, художественный текст, имплицитные средства, антропоморфизм, зооморфные метафоры.

*G. Zh. Iskakova¹, B. Shalabay²

^{1,2}Sh. Ualikhanov Kokshetau University,

Republic of Kazakhstan, Kokshetau

Material received on 13.03.23.

ANTHROPOMORPHISM, ZOOMORPHIC METAPHORS AS A MEANS OF CONVEYING THE AUTHOR'S MODALITY IN A LITERARY TEXT

The article deals with the category of author's modality and ways of its implicit transmission in a literary text. The category of the author's modality is determined by the individual characteristics of the author; his emotional and ethical specifics, axiological views, as well as the author's assessment.

The purpose of the research work is to comprehensively study the category of the author's modality and determine the ways of its implicit transmission in a literary text as well as through anthropomorphism and zoomorphic metaphors. Since the category of modality was considered at the text level in the research work, the methods of complex text analysis were used. They include description, analysis, synthesis, as well as semantic-stylistic, contextual, cognitive methods of text analysis.

As a result of the research work, scientific papers dealing with the category of author's modality were sorted. It was concluded that the «author's modality» category is realized through language units of various levels (grammatical, syntactic, morphological, stylistic, textual). In a work of art, the author's modality is conveyed through themes, images, concepts, mythologemes, symbols, anthropomorphism, zoomorphic metaphors underlying the plots.

The present research work considers anthropomorphism and zoomorphic metaphors related to the implicit means of the author's category of modality. The results of the research work may, to a certain extent, contribute to the development of text linguistics, the stylistics of Kazakh linguistics. The research is interesting from the point of view of language units text-forming, pragmalinguistics, lexicology, functional stylistics and text linguistics.

Keywords: author's modality, artistic text, implicit means, anthropomorphism, zoomorphic metaphors.

МРНТИ 16.01.09

<https://doi.org/>

*М. С. КАДИРОВА¹, А. Ш. ЮСУПОВА²

¹Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г.Астана,

²Казанский (Приволжский) федеральный университет, Российская Федерация, Республика Татарстан, г. Казань

*e-mail: mali_ks@mail.ru

МНОГОЗНАЧНОСТЬ В СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ СЛОВА (НА МАТЕРИАЛЕ ПАМЯТНИКА XIX ВЕКА)

В статье речь пойдет о значении слова и многозначности. Изучение проблемы многозначности является актуальной задачей в лингвистической тюркологии, поскольку овладение лексическими единицами языка в многообразии их значений – это один из ключевых факторов успешной коммуникации. Следует отметить, что значение языкового выражения, как актуальное, так и виртуальное не представляет собой монолитную конструкцию, и в данной статье она рассматривается как сложное структурное образование, состоящее из семантических компонентов таких, как «денотативное», «сигнификативное», «коннотативное» и «валентностное или синтагматическое структурное».

Статья посвящена проблеме многозначности тюркского слова и ее проявлению в кириллическом памятнике XIX века «Киргизско-русскому словарю», изданном в Оренбурге в 1897 году.

Автор статьи рассматривает теоретические аспекты многозначности, анализируя труды зарубежных и отечественных ученых. Многозначность слова связывается со семантикой языкового знака, в частности, рассматривается асимметричность языкового знака, то есть ситуации, когда одному означаемому соответствует несколько означающих и наоборот. Так возникает явление полисемии – наличие у одного слова несколько вариантов его значений.

В статье на материале указанного выше памятника рассматриваются лексико-семантические варианты многозначных лексем и выявляются их общие семы; раскрываются типы многозначности, обусловленные 1) номинативным значением слова (метафорические и метонимические), 2) отношениями между

главным значением и значениями лексико-семантических вариантов (топосные), 3) ассоциативными связями в семантической структуре многозначного слова.

Ключевые слова: значение слова, многозначность, памятник, лексико-семантические варианты, типы многозначности

Введение

Изучение тюркских письменных памятников, написанных различными графическими системами (рунической, уйгурской, арабской, латинской армяно-кыпчакской, чагатайской, кириллической), является актуальным и востребованным в современной тюркологической науке. На рубеже XIX–XX веков многие тюркские народы, в т.ч. и казахский народ, стали переходить с арабской графики на латиницу и кириллицу в целях освоения культуры Запада и получения светского образования. Так, появились целый ряд памятников: книжных текстов религиозных, художественных, учебников, самоучителей и словарей на кириллице. Одним из таких памятников является «Киргизско-русский словарь»¹*, изданный в Оренбурге в Типо-литографии Б.Бреслина в 1897 году.

В этом Словаре запечатлены этническая культура (традиции, обычаи, обряды) и языковая система казахского языка в диахронии (развитие фонетической, лексической, морфологической подсистем).

Материалы и методы исследования

Основным материалом исследования является словарный фонд памятника «Киргизско-русский словарь» Оренбург: Типо-литографии Б. Бреслина 1897 [1]. Существует также и второе издание Словаря в той же типографии в Оренбурге в 1903 году, который не используется нами в данной статье.

Для изучения лексической семантики Словаря используются общенаучные методы дедукции и индукции, а также приемы описания, классификации, обобщения. Важными для статьи также являются приёмы и средства историко-культурного описания, ссылки на исторические источники и материалы. Для обоснования теоретических аспектов статьи привлекаются исследования по лексической семантике и полисемии зарубежных и отечественных ученых. Для определения многозначности лексем памятника используется метод компонентного семантического и сравнительно-смыслового анализа с лексемами современного казахского языка.

Вопросы многозначности (полисемии) как языкового и речевого феномена неоднократно рассматривались в лингвистических исследованиях,

¹Примечание 1: в дальнейшем в статье «Киргизско-русский словарь» 1897 обозначаем как Словарь

у истоков которых стоял А. Darmsteter еще в конце XIX века. Проблемы многозначности рассматривались в трудах таких ученых, как: А. И. Смирницкий, Ш. Балли, Джон Лайонс, С. О. Карцевский, Д. Н. Шмелёв, А. А. Уфимцева, Ю. Д. Апресян, Л. А. Новиков, И. М. Кобозева, М. А. Кронгауз. В лингвистической тюркологии некоторые аспекты многозначности затрагивались в трудах К. Мусаева, М. Оразова, Г. Калиева, Н. Шаймердиновой. А. Болганбаева, С. Бизакова, Н. Г. Шаймердинова исследуя новые архивные материалы, написанные на кириллице, раскрывает этнокультурные и языковые особенности Словаря [2, с. 73–88].

Результаты и обсуждение

Статья посвящена проблеме многозначности (или полисемии), которая так или иначе связана с семантикой, значением слова. Значение – объект особой науки, семантики (семасиологии), изучающей содержание единиц языка и тех речевых произведений, которые из этих единиц строятся. Тут нужно выделить лексическое и грамматическое значение слова: Лексическое значение характеризует собственно данную лексему, а различные грамматические значения характеризуют целые классы слов, к которым данная лексема принадлежит и которые выделены по некоему грамматическому (а не по чисто семантическому) принципу. В самом общем виде можно сказать, что лексическое значение, как правило, более конкретно, а грамматическое значение более абстрактно, поскольку характеризует класс слов, часто достаточно разнородных по лексическому значению [3, с. 102].

В «Лингвистическом энциклопедическом словаре» под редакцией В. Н. Ярцевой (1990 г.) дается следующее определение лексического значения слова: «содержание слова, отображающее в сознании и закрепляющее в нём представление о предмете, свойстве, процессе, явлении и т.д.; продукт мыслительной деятельности человека, связанный с редукцией информации человеческим сознанием, с такими видами мыслительных процессов как сравнение, классификация, обобщение» [4, с. 261–263].

Из этого определения вслед за С. Д. Кацнельсоном, М. В. Никитиным, Л. А. Новиковым можно вывести семантическую структурированность лексического значения, которая представляется как денотативное, сигнификативное, конотативное, валентностное или синтагматическое компоненты лексического значения [5, 6, 7]. Остановимся на каждом из них более подробно.

Денотативное значение – предметное значение, характеризующее связь лексической единицы с обозначаемым объектом, определенную ее направленность на него [8, с. 178]. Денотативное значение в указанном понимании называют также референционным или референтным. Денотат в широком смысле – это предмет, реалий действительности закодированные

в слове. Сюда может относиться и человек, и свойство, и вещь, так сказать все то, что может быть обозначено словом.

Например, в памятнике «Киргизско-русский словарь» (1897): 1) «**Үй**», кийиз үй кибитка (агаиш үй, тас үй, деревянный, каменный домъ) [1, с.221]. 2) *Ксилер үй үйүнө тарады люди по домам разошлись* [1 с.196]. В предложениях из Словаря тюркское жилище **үй** (его вариант кийиз үй) переводится как дом и представлен в денотативном значении, то есть он означает предмет действительности, жилище, пространство, в котором живут близкие по родству люди «люди разошлись по домам».

Агаиш дерево; лъсь (калың агаиш) [1, с. 4]. *Агаиш* кес рубить дерево [1, с.116]. В этом контексте *агаиш* (дерево) – больше растение с твёрдым стволом, имеющая листья и корневую систему. *Қалың агаиш* (лес) – деревья, стоящие во множестве на корню; место густо заросшее деревьями. Все эти слова означают предметы реальности, действительности обозначенное словом.

Одним из главных компонентов лексической семантики слова является его сигнификативное значение, которое, по мнению Л. А. Новикова, раскрывает отношение знака к сигнификату, т.е. к понятию, смыслу [7, с. 91]. Иначе говоря, внеязыковое содержание слова в лексической семантике определяется как понятия, которые бывают содержательным и формальным. Формальные понятия, по толкованию С.Д. Кацнельсона, составляют минимум наиболее общих и в то же время наиболее характерных отличительных признаков, которые необходимы для выделения и распознавания предмета. Содержательные понятия идут дальше формального и охватывает всё новые стороны предмета, его свойства и связи с другими предметами [5, с. 18]. Например:

Тоқылдақ дятел [1, с. 204] – лесная птица, у которой коричнево-красный хохолок, не большая по размеру имеет длинный клюв, которым стуча по дереву добывают себе корм; откладывает яйца и вынашивает птенцов. Всё это формальные основные, системообразующие признаки, из которых для казахского менталитета ведущим функциональным признаком оказалось – стучание по деревьям. Отсюда название птицы «тоқылдақ», буквально «стукач». Содержательное понятие может проявляться в признаке цвета – серый, сливающийся с деревьями.

Ана мать в общем смысле [1, с. 16]. Сигнификат лексемы *ана* включает в свой состав признаки человек, женского пола, родительница ребенка. Она заботится и воспитывает своих детей. Содержательное понятие включает связь матери с детьми, с их отцом и другими родственниками.

Помимо денотативного и сигнификативного значения в лексическом значении слова проявляется и коннотативное значение. Коннотацией как

правило именуют вспомогательные элементы значения определенного типа – оценочные, стилистические, экспрессивные.

В соответствии с таким пониманием выражением коннотации можно считать стилистические пометы, используемые в толковых словарях. В этом определении ключевым оказывается слово дополнительный, которое может интерпретироваться как дополнительный по отношению к предметно-понятийному значению, а по существу модальный или как необязательный и поэтому не входящий в основное значение. *Есек осель. Есеп билмеген есек (пословица) кто счета не знает, тотъ осель* [1, с. 63]. Лексема «есек» обозначает – домашнее животное семейства лошадиных, невысокого роста, с длинными ушами. Но в «словаре» мы наблюдаем что слово, как «осел», несет в себе и прагматическую информацию, содержащую эмоционально-оценочный отпечаток и ассоциируется с такими качествами человека, как глупость и упрямство.

Одним из главных параметров значений слова является его смысловая сочетаемость с другими словами, которые именуется как валентно-синтагматическое или структурное значение.

Валентностное или синтагматическое структурное значение (или структурно-синтагматический аспект лексического значения) характеризует линейные отношения знаков, образующих вместе с их значениями определенную последовательность языковых единиц в их актуализованном одновременном соотношении друг с другом в тексте. Такую разновидность структурного значения называют чаще всего валентностью (т. е. потенциальной сочетаемостью в языке), сочетаемостью (в речи) или синтаксическим значением. Валентность является одной из важнейших структурных характеристик лексических единиц: она фиксирует типовую сочетаемость данной единицы с другими и всю дистрибуцию этой единицы, т. е. совокупность всех сочетаний (окружении, контекстов), в которых данная единица может встречаться [7, с. 93–94]. Например: 1) *Кара жер голая земля (без растительности)* [1, с. 104]. 2) *Копада мйли жер көп болады вь лиманахъ бываетъ много топкихъ мьсть* [1, с. 151]. 3) *От жер земля съ обильнымъ хорошимъ кормомъ* [1, с. 164]. 4) *Жер шдпрек земля немного покрыта травой* [1, с. 234]. 5) *Жердин шурайы самое лучшее мьсто* [1, с.236].

В этих примерах слова, которыми сочетается рассматриваемая лексема жер, характеризуют физическое состояние земли, её структуру, степень её плодородия. В контекстах с разных точек зрения характеризуется один и тот же лексико-семантически вариант (ЛСВ)² или реализуется одно и то же

²Примечание 2: в дальнейшем в статье «лексико-семантический вариант» сокращается как ЛСВ.

значение слова – «почва, грунт; коричневое вещество, на поверхности нашей планеты. Итак, синтагматическое структурное значение, или валентность, характеризует линейные отношения лексической единицы, ее характерную сочетаемость с другими единицами. Совокупность слов, с которыми может сочетаться лексическая единица, образует ее дистрибуцию.

При изучении лексических единиц языка семантическое поле слова усваивается не полностью – осваивается лишь часть элементов семантического поля и не усваиваются должным образом. С точки зрения А. И. Смирницкого, многозначное слово можно представить как совокупность его лексико-семантических вариантов (ЛСВ), каждый из которых представляет собой двустороннюю единицу в ее индивидуальных парадигматических и синтагматических (лексико-синтаксических и лексико-фразеологических) отношениях. Таким образом, ЛСВ есть не просто отдельное значение многозначного слова, а сочленение отдельного значения с его материальной оболочкой, реализующееся в определенных контекстах и грамматических конструкциях [9, с. 36–38].

В современной лексической семантике сущность многозначности выявляется из определения слова как знаковой единицы. Не случайно С.О.Карцевский многозначность слова объясняет – «законом асимметрии знака и значения». Знак и значение обычно не покрывают полностью друг друга, поскольку слово может обозначать несколько предметов действительности. Л.А.Новиков разделяет позицию С. О.

Карцевского и, связывая многозначность с знаковостью слова, пишет: «под полисемией (многозначностью) понимается способность слова иметь одновременно несколько значений (семем), т.е. обозначать различные классы предметов, явлений, действий, процессов, признаков и отношений» [7, с. 197–198].

Л. А. Новиков считает, расхождение между знаком и значением обуславливает моносемию, полисемию и омонимию. Моносемия проявляется тогда, когда знак и значение совпадают, то есть знак имеет одно значение, например: «морфема, графема, аффиксы» и т.д. Однако он считает, когда значение не соответствует знаку, то образуется так называемый «зазор», величина «зазора» соответствует разной степени развития многозначности в слове. И тогда асимметрию знака и значения Л.А.Новиков раскрывает как отношения с «небольшим зазором», а когда знак и значение почти полностью накладывается и зазором достаточно объемным, тогда же происходит полное смысловое расхождение знака и значения происходит распад полисемии в омонимию [7, с 189–192].

Таким образом, многозначность слова учеными определяется знаковой сущностью слова, когда в значении слова отражено несколько предметов,

явлений, процессов действительности (референтов), из которых складывается главное, понятийное значение. С другой стороны, обозначение нескольких референтов обуславливает лексико-семантический варианты этого слова (ЛСВ), объединенные между собой наличием некой общей семы. Однако И.М.Кобозева лексико-семантические варианты многозначного слова называет уземой или узуальным значением [10, с.157–158]. Но мы используем общепринятую дефиницию лексико-семантические варианты многозначного слова. Например:

Кабак брови, вьки, нависшее надъ глазами мѣсто; сайдың кабагы закраина оврага; берегъ; склонъ горы [1, с. 94]. Главное значение – обозначение предмета, в частности, соматизма. Слово *кабак* – многозначное, поскольку именуются два ЛСВ, общей семой для них является «опущенность над чем-либо», над глазами, над рекой, над оврагом.

Етек подоль платья. Таудын етеги подошва горы [1, с. 64]. В этом случае также главное значение обозначение предмета, общей семой – обозначение «нижней части или края чего-либо», нижняя часть юбки, платья, одежды или подошва горы.

Айкын обширный: айкын дала обширная степь, айкын көк обширное озеро [1, с. 9]. Главное значение – качественная характеристика предмета, общей семой ЛСВ лексемы «айкын» – обозначение пространственных параметров.

В структуре многозначного слова важным является также отношения возникающие между лексико-семантическими вариантами многозначного слова и отношения, обусловленные связью главного значения с ЛСВ. Такие отношения Л. А. Новиков определяет как типы многозначности, которые выделяются на основе трех признаков: А) характеру языковой мотивированности значений слова; Б) зависимости частных значений от главного и их взаимосвязи друг с другом; В) ввиду их оппозиции [8, с.199–200].

А) По характеру языковой мотивированности многозначные слова делятся на два типа: *метафорическая и метонимическая многозначность. Метафорическая связь* основана на базе тех или иных сходств предметов действительности. Как пишет Л. А. Новиков, метафорическая связь значений (ЛСВ) многозначного слова основывается на типовых ассоциативных связях по сходству; это взаимная языковая мотивированность по сходству формы, внешнего вида, производимого впечатления, по сходству местоположения, по сходству структуры действия, по сходству функции и т.д. [7, с. 198].

Например, *по сходству местоположения: 1) Бас голова, ат басындай сь лошадиную голову, т.е. огромный (кусокъ золота и т.п.); вершина дерева, горы, верховье рьки; – бастан келемин иду сь верховья рьки; начальникъ*

– *колун басы начальник войска; главный – бас аким главный начальник; начало – айдын басы первое число мѣсяца* [1, с. 36]. В данном примере есть и метафорическая и метонимическая многозначность. В-первых, имеет место обозначение метафорического местоположения *бас* как соматизм «голова человека» и *бас* как начало чего-либо *вершина дерева, горы, верховье рѣки, первое число мѣсяца*. Во-вторых, в примерах *бас* как начальник и *бас* как аким – выражение метонимической связи. 2) **Дангыл прямодушный (человѣкъ); дангыл адам бывалый человекъ; дангыл жол прямая, большая ровная дорога** – метафорическая связь по производимому впечатлению [1, с. 55].

Метонимическая связь многозначных значений основывается на смежности, соположении обозначаемых предметов, действий, признаков и обнаруживает также ряд разновидностей, такие как: действие – результат действия; действие – место действия, действие – инструмент действия, действие – средство действия, действие – субъект действия, часть – целое, целое – часть и т.д. [7, с. 195–197]. Например: 1) *Алка – серьга Алка килт замockь*. 2) *Жан (душа), жизнь; ... горѣть, быть въ воспаленіи. Жан шыкты испустиль духъ, умерь* [1, с.69]. 3) *Жон выстругать, обстрогать; ... жон длинная вызвышенность въ родѣ отрога горы* [1, с.80]. Если в первых двух примерах раскрывается метонимическая связь как действие – результат действия, то в третьем примере наблюдается: действие и место предмета.

Б) Смысловую структуру многозначного слова невозможно правильно представить без понимания схемы соединения и иерархической зависимости его значений (ЛСВ). Между тем в словарях, доющих «линейное» расположение значений слова, эта зависимость не может быть отражена в полной мере. Для такой схемы необходимы плоскость, «топос» (А. Darmsteter Ю. Д. Апресян, М. А. Новиков). Топологические типы многозначности раскрывают различный характер зависимости частных (вторичных) значений от главного (первичного) и взаимосвязи последних между собой. По характеру сцепления значений в слове можно выделить три топологических типа многозначности – на **радиальную**, когда у всех значений слова имеется общая часть, **цепочечную**, когда отсутствуют общие составляющие между крайними значениями и **радиально-цепочечную**, когда наблюдаются и радиальная и цепочечная полисемия [11, с. 205].

В **радиальной полисемии** все значения слова мотивированы одним и тем же – главным – значением. Например: Ага старший брат; дядя по отцѣ. Аул агасы главный въ аулѣ. Ага, агай старший по лѣтамъ: [1, с. 3].

Ага ⇔ [ага₁ – старший брат]; [ага₂ – дядя по отцу], [ага, агай₃ – старший по лѣтамъ, то есть человек старший по возрасту], [ауыл агасы₄ – главный в ауле (человек преклонного возраста, уважаемый и почитаемый в

ауле человек)]. Главное значение лексемы ага – «старшинство», а остальные значения данного многозначного слова мотивируются этим значением.

Бура *буравить; заводитъ часы; крутитъ, извивать* [1, с.51]. Главное значение слова *бура* – действие, то есть делать круговые действия. *Бура*₁ ⇔ [бура₂ – делать отверстия каким-либо острым предметом], [сагатты бурау₃ – заводитъ часы, крутя специальным ключом]. Каждое значение лексико-семантических вариантов слова непосредственно связано с главным значением радиальной связью.

Арам *запрещенный, неупотребительный въ пищу, негодный, нечистый, поганый* [1, с.17]. Главное значение слова арам – запретный/запрещенность (запрещенная еда, вещь или умысел). Арам ⇔ [арам ас₁ – неупотребительная пища или еда (например как мясо околешего животного или свинина для мусульман)], [арам зат₂ – запрещенная вещь], [арам ой₃ – злой умысел; злое намерение]. Главное значение слова арам непосредственно мотивирует каждое значение ЛСВ. Кроме того, в выражении *арам ой* также проявляется метонимическая многозначность.

В цепочечной полисемии – каждое новое значение слова мотивировано другим, ближайшим к нему – значением, но крайние значения могут и не иметь общих семантических компонентов. Например:

Кат *ихсохнутъ засыхать; смѣшать, примѣшать; сдѣлаться твердымъ, закрубить; замерзнуть...* [1, с.109]. Слово *кат* – устаревшее слово, которое обозначает воду, перемешанную с грязью, в луже или яме и замерзшую от холода.

В многозначном слове реализуется цепочечная связь, когда значение первого ЛСВ связано с главным значением слова, а значения остальных ЛСВ зависят друг от друга по цепочке или цепочечной связи.

Он *правый. Он кол правая рука; прямой (т.е. на лицо, а не наизнанку, против. терис). Он жак лицевая сторона. Он бата прямая фатиха* [1, с.161]. *Он* правый – противоположный левому (правая рука, правая нога и т.д.); *Он*₁ – лицевая сторона: передняя, обращенная наружу часть чего-либо; *Он*₂ (прямой) — прямая линия или прямая дорога; *Он*₃ (*он бата*) – это традиция – пожелание, благословение, которое дается людям в различных этнокоммуникативных ситуациях: напутствие в дорогу, праздничные и свадебные обряды и т.д и т.п. В случае *он бата* цепочечная связь ЛСВ слова сопряжена с выражением переносного метафорического значения.

Радиально-цепочечная полисемия – наиболее распространенный тип отношений между значениями лексико-семантических вариантов и главным значением многозначного слова, в котором одни звенья смысловой структуры связаны по принципу расходящихся радиусов, другие – цепочеч. Например:

Айыр – *отдѣлить*₁, *разлучить*₁, *лишиться*₁, *лишить чего*₁; *развестись*₂, *съ женой*, *разстаться*₂, *съ кѣмъ или чѣмъ либо*; *раздѣльный*₃, *развилистый*₃, *вилы*, *двугорбый верблюдь (айыр түйѳ)*; *разорвать*₄, *кійимди айырма не рви одежды*; *различать*₅: *сенин атыңнын кайсысы екенін айыралмай турмуң не могу различить, которая твоя лошадь* [1, с.10].

Главное значение – обозначение процесса, связанного с разделением двух или нескольких предметов, вещей. Общей семой для ЛСВ является обозначение раздвоения, разделения на две и более части. Слово **айыр** демонстрирует многообразие семантических связей как цепочных, так и радиальных, представляющих пять ЛСВ. Наблюдается несколько с цепочек, в каждой из которых глаголы между собой семантически связаны 1) отдѣлить, разлучить лишиться, лишить чего; 2) развестись₂, разстаться₂ 3) раздѣльный₃, развилистый₃. В то же время первые три цепочные связи и четвертый ЛСВ (разорвать₄ одежду) и пятый ЛСВ (различать₅ лошадь) связаны с главным значением радиальными отношениями.

Кѳз *глазъ*₁, *зрѣніе*₁ (*чувство*); *взгядъ*₂; *небольшое отверстие*₃ [*кольца, перстня*]; *игольные уши*₃; *булак кѳзи*₄ *начало родника*; *родникъ*₄, *ключъ*₄; *самъ*₅ [1, с.119]. Главное значение слова кѳз обозначение видения, визуального восприятия. Две первые его ЛСВы зрѣніе₁ взгядъ₂ выражают цепочную связь с главным значением, значения третьего – шестого лексико-семантических вариантов непосредственно связаны с главным значением радиальными отношениями. Значения 3-4 ЛСВ *игольные уши*₃, *начало родника*₄ – имеют еще и метафорические значения; **кѳз** в значении *самъ*₅ (өзіне кѳз болу ‘человек сам возглавляет, зрит’) – выражает метонимические отношения.

Таким образом, в зависимости от связи главного значения с значениями лексико-семантических вариантов многозначная семантика делится на топосные типы – радиальную, цепочную и радиально-цепочную, каждый из которых находится в определённых отношениях с главным значением и между собой.

В) Третий и наименее важный тип полисемии, основанные на видах оппозиции значений (ЛСВ) многозначного слова, которая позволяет выделить две существенные разновидности многозначности: **ассоциативную и ассоциативно-смысловую**.

Ассоциативная многозначность – наиболее распространенная разновидность полисемии. В её основе лежит дизъюнктивная оппозиция значений, которые несовместимы или очень далеки по смыслу (семному, компонентному составу) и связываются лишь ассоциативным признаком (т.е. общностью, единством их внутренних форм), «скреплющим» совершенно разные понятийные сферы [8, с. 203]. Например:

Кара *черный*: *кара кііз*₁, *черная кошма*; *кара шай чай безъ молока*₁, *кара тас простой камень*₁; *киргизъ другого рода*₂, *который съ кибиткой и семьей переселяется между другимъ родомъ (обидное название)*; *простой, неблагородный*: *кара казак*, *кара сүйѳк*₃, *простой киргизъ (не султанскаго происхождения)*; *кара мал*₄, *вообще домашний скотъ, кромѣ лошадей*. *Несчастный*: *кара кѳн не счастливый день*₅. *Кара тер* *сильный потъ*₆; *Кара ет*₇, *мускулы на бедрахъ, гдѣ очень мало жиру*; *кара кесек*₇, *постное нежирное мясо*; *кара жол*₈ *большая дорога* [1, с. 104]. Слово кара в Словаре, как и в современном казахском языке, означает черный цвет (противоположный белому), это его основное, номинативное или главное значение, представленное в памятнике выражениями *кара кііз*₁, *кара шай*. Наряду с этим в значении слова *кара* имеются ассоциативные представления об окружающем мире: представитель другого рода *киргизъ другого рода*₂, низкий социальный статус в значении бедного *кара казак*, *кара сүйѳк*₃; эмотивные ассоциации, связанные с неудачным днем *кара кѳн*, с тяжким, тяжѣлым трудом *кара тер*. С другой стороны, в семантике *кара* ЛСВ выражают общие переносные значения такие *кара мал* (коровы, быки, телята) *кара ет* (в значении «не жирный, темный»), *кара жол* в пространственном значении широкий, большой, раздольный.

Абала *лаять, говорить по – пустоту*; *итише абалама не лай какъ собака* [1, с.3]. Абалау (лай) – звук, издаваемый, как правило собаками, вторичное ассоциативное значение, связано с человеком, который говорит громко со злостью и раздражением не лай какъ собака.

Ассоциативно-смысловая многозначность характеризуется не только ассоциативной, но и содержательной связью значений слова, т.е. сигнификативно, общими семами их компонентного состава. В основе такой многозначности может лежать как эквиполентная (эти оппозиции связывают слова, в которых кроме общих имеются специфические компоненты, по которым они противопоставляются друг другу) так и привативная (оппозиции этого вида предполагают такое соотношение компонентов двух слов, когда одно из слов как бы повторяется в другом, «включается» в него, и в этом выражается сходство двух слов) оппозиция [8, с. 203].

Тамыр *жила*; *корень растенія*; *другъ*. *Ўлкѳн тамыр артерія*; *кѳрѳ тамыр шейная артерія*; *тамыр устай карайды щупаетъ пульсъ* [1, с. 194]. **Тамыр** (корень)₁ – подземная часть растения; корень₂ – внутренние венозная, шейная артерии. В данном примере значения первого и второго лексико-семантических вариантов связаны с значением третьего лексико-семантического варианта *тамыр* (в значении *другъ, товарищ*) смысловыми ассоциативными параллелями как глубокие, тесные отношения человека со своим другом.

Уйа гнъздо ₁. *Уйдайд*₂ уютно (*помъщение*) [1, с. 215]. В слове *уйа* – основное значение обозначение гнезда птицы, приспособленное для выведения птенцов, выложенное пухом птиц. В выражении *Уйдайд*₂ уютное (*помъщение*) имеются смысловые ассоциации с теплом и уютом гнезда.

Выводы

Резюмируя изложенное, следует отметить, что «Киргизско-русский словарь», изданный в Оренбурге в 1987 году, отражает богатство лексической семантики казахского языка конца XIX начала XX веков. Исследуя материал Словаря, мы рассмотрели компонентный состав лексического значения слова как денотативный, сигнификативный, коннотативный, валентностное или синтагматическое значения. Первый включает в себя «объект, свойство, явление или отношение в действительном или воображаемом мире, к которым слово отсылает; второй аспект – их отражение в сознании человека в виде набора существенных формальных и содержательных признаков этого объекта, явления, свойства или отношения». В коннотативном компоненте содержится эмотивность, оценка и стиль. Синтагматический компонент раскрывает семантическую сочетаемость слова с другими слова.

Приведенные примеры доказывают что сущность многозначности выявляется из определения слова как знаковой еденицы, то есть ситуации, когда одному означаемому соответствует несколько означающих и наоборот. Так возникает явление полисемии – наличие у одного слова нескольких значений.

Значения многозначного слова по характеру языковой мотивированности различаются на два типа полисемии: метафорическая и метонимическая многозначность.

Значение многозначного слова зависит от связи главного значения с значениями лексико-семантических вариантов, которые называются топосными и характеризуются как радиальная, цепочечная, цепочечно-радиальная полисемия.

Типы полисемии также основываются на видах оппозиции значений (ЛСВ) многозначного слова, позволяют выделить две существенные разновидности многозначности: ассоциативную и ассоциативно-смысловую.

Список использованных источников

1 Киргизско-русский словарь [Текст] / Сост. по материалам Н. И. Ильминского и др. – Оренбург: Типо-литография Б. А. Бреслина, 1897. – 244 с.

2 **Шаймердинова, Н. Г.** «Киргизско-русский словарь» (1897): культурные и языковые экспликации [Текст] // *Turkic Studies Journal*. – № 1, – Астана. – 2019. – С.73–88.

3 **Кронгауз, М. А.** Семантика: Учебник для студентов лингв. факультета высш. учеб. заведений [Текст] – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Издательский центр «Академия», 2005. – 352 с.

4 **Ярцева, В. Н.** Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / [Науч.-ред. совет издательства «Советская энциклопедия», Институт языкознания АН СССР]; Гл. ред. В. Н. Ярцева. – Москва: Сов. энцикл., 1990. – 682 с.

5 **Кацнельсон, С. Д.** Содержание слова, значение и обозначение [Текст] / Под общей ред. В. М.Жирмунского, М. М. Гухман, С. Д. Кацнельсона. Изд. 2-е, стереотипное. – Москва: Едиториал УРСС, 2004. – 112 с.

6 **Никитин, М. В.** Основы лингвистической теории значения [Текст] : Учеб.пособие. – Москва: Высш.шк., 1988. – 168 с.

7 **Новиков, Л. А.** Семантика русского языка: [Текст] Учеб. пособие. – Москва: Высшая школа, 1982. – 272 с.

8 **Белошапкина, В. А.** Современный русский язык [Текст] : Учеб. Для филол. спец. университетов / В. А. Белошапкина, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская и др.; Под ред. В. А. Белошапкиной. – 2-е изд., – Москва: Высшая школа. 1989. – 800 с.

9 **Смирницкий, А. И.** К вопросу о слове (Проблема тождества слова) [Текст] / Труды Института языкознания АН СССР. Том IV. – Москва, 1954. – С. 3–49.

10 **Кобозева, И. М.** Лексическая семантика [Текст]: учебное пособие – 2-е изд, доп. и испр. СПб. – Москва: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. – 352 с.

11 **Апресян, Ю. Д.** Избранные труды том / Лексическая семантика/ Синонимические средства языка [Текст]. 2-изд., исправленное и дополненное – Москва: «Языки русской культуры» издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. – 472 с.

12 **Мусаев, К. М.** Лексикология тюркских языков./ответственный редактор А.А.Юлдашев. – Москва: издательство «Наука», 1984. – 226 с.

13 **Уфимцева, А. А.** Лексическое значение: принцип семиологического описания лексики [Текст] / А. А.Уфимцева ; под ред. Ю. С. Степанова: АН СССР, Ин-т языкознания. – Москва: Наука, 1986. – 239 с.

14 **Балли, Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка [Текст]: перевод с 3-го французского издания Е. В. и Т. В. Вентцель / Ред., вступ. статья и примеч. Р. А. Будагова. – Москва: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416с.

References

- 1 Kirgizsko-russkiy slovar [Kyrgyz-Russian Dictionary] [Text]. – Orenburg: Tipo-litografiya B. A. Breslina, 1897. – 244 p.
- 2 **Shaimerdinova, N. G.** Kirgizsko-russkii slovar (1897): kulturnye i iazykovye eksplikaii [Kirghiz-Russian Dictionary (1897): cultural and linguistic explications] [Text] //Turkic Studies Journal. – Astana, 2019. –№1. – P. 73–88.
- 3 **Krongauz, M. A.** Semantika: Uchebnik dlya studentov lingv. fakul'teta vyssh. ucheb. zavedenij [Semantics: A textbook for students of linguistics faculty of higher education studies institutions] [Text]. – 2-e izdanie, ispravlen. i dopolnen. – Moskva: Izdatelskij centr «Akademiya», 2005. – 352 p.
- 4 **Jarceva, V. N.** Lingvisticheskij jenciklopedicheskij slovar' [Linguistic Encyclopedic Dictionary] [Text]/ [Nauchnyi -red. sovet sovet izdatel'stva «Sovetskaya e`nciklopediya», Institut yazy'koznaniya AN SSSR]; Gl. red. V. N. Jarceva. - M. Sov. jencikl., 1990. – 682 p.
- 5 **Kacnelson, S. D.** Soderzhanie slova, znachenie i oboznachenie [The content of the word, meaning and designation] [Text] / Pod obshej red. V.M.Zhirmunskogo, M. M.Guhman, S. D.Kacnel'sona. Izd. 2-e, stereotipnoe. – Moskva: Editorial URSS, 2004. – 112 p.
- 6 **Nikitin, M. V.** Osnovy lingvisticheskoy teorii znachenija: Ucheb.posobie [Fundamentals of linguistic theory of meaning: Studies.stipend] – Moskva: Vyssh. shk., 1988. – 168 p.
- 7 **Novikov, L. A.** Semantika russkogo jazyka [Text]: Ucheb. posobie [Semantics of the Russian language: Textbook]. – Moskva: Vysshaja shkola, 1982. – 272 p.
- 8 **Beloshapkova, V. A.** Sovremennyj russkij jazyk: Ucheb. Dlja filol. spec. universitetov [Modern Russian language: studies. for philological specialists. universities] [Text] / Pod red. V. A. Beloshapkovoj. – 2-e izd., – Moskva: Vysshaja shkola. 1989. – 800 p.
- 9 **Smirnitskij, A. I.** K voprosu o slove (Problema tozhdestva slova) [On the question of the Word (The Problem of Word Identity)] [Text]: Trudy Instituta jazykoznanija AN SSSR. Tom IV. – Moskva, 1954. – P. 3–49.
- 10 **Kobozeva, I. M.** Leksicheskaja semantika: uchebnoe posobie [Lexical semantics: a textbook.] [Text]. – 2-e izd, dop. i ispr. SPb. – Moskva: Izd-vo RGPU im. A.I. Gercena, 2000. – 352 p.
- 11 **Apresjan, Ju. D.** Izbrannye trudy tom / Leksicheskaja semantika/ Sinonimicheskie sredstva jazyka [Lexical semantics/ Synonymous means of language] [Text]. 2-izd., ispravlennoe i dopolnennoe – Moskva: «Jazyki russkoj kul'tury» izdatel'skaja firma «Vostochnaja literatura» RAN, 1995. – 472 p.

12 **Musaev, K. M.** Leksikologija tjurkskih jazykov [Lexicology of the Turkic languages] [Text] /otvetsvennyj redaktor A.A.Juldashev. – Moskva: izdatel'stvo «Nauka» 1984. – 1984 – 226 p.

13 **Ufimceva, A. A.** Leksicheskoe znachenie : princip semiologicheskogo opisanija leksiki [Lexical meaning : the principle of semiological description of vocabulary] [Text] / pod red. Ju. S. Stepanova: AN SSSR, In-t jazykoznanija. – Moskva: Nauka, 1986. – 239 p.

14 **Balli, Sh.** Obschaja lingvistika i voprosy frantsuzskogo iazyka [General linguistics and questions of the French language] [Text]. perevod s 3-go frantsuzskogo izdaniia E. V. i T. V. Venttsel' / Red., vstup. stat'ia i primech. R. A. Budagova. – Moskva: Izd-vo inostr. lit., 1955. – 416 p.

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

*М. С. Кадирова¹, А. Ш. Юсупова²

¹Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.,

²Қазан Федеральды Университеті,
Ресей Федерациясы, Татарстан Республикасы, Қазан қ.
Материал 13.03.23 баспаға түсті.

СӨЗДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ КӨП МАҒЫНАЛЫЛЫҚ (XIX ҒАСЫРДАҒЫ ЕСКЕРТКІШ МАТЕРИАЛЫНДА)

Мақалада сөздің мағынасы мен оның көп мағыналылығы туралы айтылады. Көп мағыналылық мәселесін зерттеу лингвистикалық түркітанудағы өзекті мәселе болып табылады, өйткені тілдің лексикалық бірліктерінің мағыналарын алуан түрлілігінде меңгеру табысты қарым – қатынастың негізгі факторларының бірі болып табылады. Ескере кететін жәйт, тілдік өрнектің актуалды да, виртуалды да мағыналары біркелкі құрылымды болып келмейді және бұл мақалада құрамдас бөліктерден тұратын осы күрделі құрылымды «мағыналар» деп аталатын, яғни «денотативті», «сигнификативті», «коннотативті» және т.б сөздің мағыналары жан-жақты қарастырылады.

Мақала түркі сөзінің көп мағыналылығына және оның XIX ғасыр ескерткішіндегі, атап айтқанда 1897 жылы Орынборда шыққан «Киргизско-русского словаря» сөздігіндегі көрінісіне арналған.

Автор шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін талдай отырып, көп мағыналылықтың теориялық аспектілерін қарастырады.

Сөздің көп мағыналылығы тілдік таңбаның семантикасымен байланысты, атап айтқанда, тілдік таңбаның асимметриясы, яғни бір таңбалауышқа бірнеше таңбалауыш сәйкес келетін және оған қарама-қарсы жағдайлар қарастырылады. Осылайша, бір сөзде оның мағыналарының бірнеше нұсқаларының пайда болуынан – полисемия құбылысы туындайды.

Мақалада жоғарыда аталған ескерткіш материалы негізінде көп мағыналы лексемалардың лексика-семантикалық варианттары қарастырылып, олардың ортақ семалары анықталады; көп мағыналылықтың келесі шарттарға сәйкес: 1) сөздің номинативті мағынасына (метафоралық және метонимиялық), 2) негізгі мағына арасындағы қатынас пен лексикалық-семантикалық варианттардың мағыналары арақатынасына, 3) көп мағыналы сөздің семантикалық құрылымындағы ассоциативті байланыстарға негізделген типтері айқындалады.

Кілтті сөздер: сөз мағынасы, көп мағыналық, ескерткіш, лексика-семантикалық варианттар, көп мағыналылықтың түрлері

*M. S. Kadirova¹, A. Sh. Yusupova²

¹L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana,

²Kazan Federal University

Russian Federation, Republic of Tatarstan, city of Kazan.

Material received on 13.03.23.

THE POLYSEMOUS IN THE SEMANTIC STRUCTURE OF THE WORD (BASED ON THE MATERIAL OF THE MONUMENT OF THE XIX CENTURY)

The definition of the word and polysemy will be emphasized in the article. Since learning the lexical units of the language in the variety of their meanings is one of the essential elements for effective communication, the study of the polysemy problem is a pressing concern in linguistic Turkology.

It should be noted that linguistic expression meaning, whether literal or metaphorical, is not a single, monolithic construction. Rather, in this article, meaning is viewed as a complex structural formation made up of

semantic elements like «denotative», «significative», «connotative», and «valency or syntagmatic structural».

The topic of the polysemy of the Turkic word is discussed in this article, along with how it appears in the 1897 Orenburg publication of the Kyrgyz-Russian Dictionary, a Cyrillic masterpiece from the 19th century.

Analyzing the works of both domestic and international scientists, the article's author takes into account the theoretical features of polysemy. The semantics of a linguistic sign are connected to the polysemy of a word. In particular, the asymmetry of a linguistic sign is taken into account, which refers to instances where numerous signifiers correspond to one signifier and vice versa. The existence of multiple interpretations for the same word is how the phenomena of polysemy develops.

Lexico-semantic variants of polysemantic lexemes are considered in the article based on the content of the aforementioned monument, and their common semes are revealed. The types of polysemy are revealed due to 1) the nominative meaning of the word (metaphorical and metonymic), 2) the relationship between the main meaning and the values of lexico-semantic variants (topic), and 3) associative links in the semantic structure of a polysemantic word.

Keywords: meaning of the word, polysemy, monument, lexical-semantic variants, kinds of polysemy

<https://doi.org/>

***Д. Е. Капанова**

Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

*e-mail: damelia07@mail.ru

TIKTOK ШЕТЕЛ ТІЛІН ҮЙРЕНУДІҢ ТИІМДІ ҚҰРАЛЫ

Қарым-қатынастан басқа, әлеуметтік платформалар басқа мақсаттарға, соның ішінде білім беру міндеттерін шешуге де пайдаланылуы мүмкін. Бастапқыда әлеуметтік платформалар достық қарым-қатынас, топтық коммуникация және шығармашылық үшін құрылғанына және біліммен байланысты болмағанына қарамастан, олар жыл сайын ақпарат алмасудың және білім беру процесін ұйымдастырудың әдеттегі құралына айналууда. Әлеуметтік платформалар әртүрлі педагогикалық мәселелерді шешуге мүмкіндіктер ашады, сонымен қатар оқытудың өнімді процесін ұйымдастыру мәселесін шешуге мүмкіндік береді. Оқытудың нәтижелі және шығармашылық сипаты көрнекі құрамдас бөлігімен қатар оқу бағдарламасын ұйымдастырудағы оң өзгерістерге ықпал етуі мүмкін процесс. Шетел тілін оқытудағы бейнероликтердің ролі және «TikTok» платформасында қысқа бейнелер бар білім беру әлуеті, олардың артықшылықтары және білім берудің тиімділігі мен сапасын арттыру мақсатында оқу процесіне интеграциялау мүмкіндігі; оқытушының осындай қызметті ұйымдастырудағы ролі қарастырылады.

Бұл мақалада шетел тілі сабақтарында Tik Tok әлеуметтік желісін ұтымды пайдалану мәселелері қарастырылған. Зерттеу жұмысында осы әлеуметтік желіні таңдау негізделіп, оның артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылады, сонымен қатар осы қызмет негізінде жасалған жаттығулардан мысалдары келтірілген. Мақаланың мақсаты - оқу құралы ретінде және ағылшын тілін қашықтықта үйренуге TikTok тің қаншалықты тиімді екенін және оның мүмкіндіктерін зерттеу.

Кілтті сөздер: Tik Tok, шет тілі сабақтары, жаттығулар кешені, жаттығулардың жіктелуі, шынайы бейнематериалдар,

ағылшын тілін оқыту, әлеуметтік-мәдени дағдылар, әлеуметтік желілер

Кіріспе

Білім беру саласында мобильді технологиялар өздерін таныта бастағанына күмән жоқ, оған соңғы жылдары пайда болған басылымдардың куә (мәселен, Союзник, 2009; Кукульска-Халм и Тракслер, 2005). Сондықтан мобильді технологияның шетел тілдерін үйрену ортасында да қарқын алуы таңқаларлық жағдай емес және мобильді оқыту бойынша зерттеулер арнайы әдебиеттерде, соның ішінде 2008 жылғы ReCALL арнайы шығарылымында жиі кездеседі.

Сымсыз ноутбуктер, портативті MP3 ойнатқыштары, жеке цифрлық көмекшілер және электронды сөздіктер сияқты мобильді технологиялардың бірнеше түрі бар, алайда олардың ішінде - ұялы телефондар оқушылардың ерекше назарын аудара бастаған технология болып табылады.

Ұялы телефонның танымал болуының басты себептерінің бірі-нарыққа кеңінен ену, әсіресе Жапония мен АҚШ-та (Levy & Kennedy, 2005).

Бүгінгі таңда мектеп парталарындағы оқушылардың абсолютті көпшілігін жаңа бірегей ұрпақ – Z буынының өкілдері құрайды.

Бұл цифрлық ортада дүниеге келген және өмір сүретін балалар, олар үшін «болашақтың технологиялары» қарапайым шындықтан басқа ештеңе емес. Интернет олардың дамуы мен тұлғалық қалыптасуына шешуші әсер етеді; құрдастарымен қарым-қатынас және оқу барған сайын техногендік сипатқа ие болуда [3]. Бүгінгі таңда шетел тілін оқыту үдерісінде әлеуметтік желілермен жұмыс істеу тек оқудағы мотивациялық компонентті күшейтуге ғана емес, жалпы білім сапасын арттыруға да ықпал ете алады деген пікір айтылууда. Біз әлеуметтік желілерді 21 ғасырдағы шетел тілін оқытудың тиімді құралы ретінде қарастыруға болады деп ойлаймыз, біз жаңа буынмен ең тиімді ынтымақтастықты қамтамасыз ету үшін Tik Tok ресурсының мысалында әлеуметтік желілердің білім беру потенциалын анықтауға және көрсетуге тырыстық.

Бұл жұмыстың мақсаты – Z буын оқушылары үшін оқу құралы ретінде Tik Tok мүмкіндіктерін зерттеу.

Тапсырмалар:

- осы нақты әлеуметтік таңдауды негіздеу. желілер;
- мазмұнын талдау;
- Tik Tok негізінде жаттығулар сериясын әзірлеу;
- осы интернет-ресурсты оқу процесіне енгізу мүмкіндігін анықтау.

Біз мына гипотезаны алға тартамыз: шетел тілі сабақтарындағы Tik Tok заманауи білім беру жағдайында тиімді дидактикалық құрал болып табылады.

Объектісі – TikTok әлеуметтік желісі.

Тақырып – TikTok шетел тілдерін оқыту құралы ретінде.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі

«TikTok» – Бейжіндегі «Byte Dance» компаниясына тиесілі әлеуметтік платформа. Қызмет пайдаланушыларға әртүрлі визуалды сүзгілерді немесе кең музыкалық жанрлардың спектрі мен аудио фрагменттерін бейнеклиптерде қолдана отырып, өздері туралы қысқа бейнелерді көруге және жасауға мүмкіндік береді.

Білім беру саласында инновациялық технологияларды қолдану мәселесі қазірдің өзінде қозғалған, бірақ TikTok сияқты әлеуметтік желі бұрын оқыту құралы ретінде қарастырылмаған. Тиісінше, осы интернет-платформаның негізінде біз әзірлеген бірқатар оқу жаттығуларының баламасы жоқ. Орта буын оқушыларының бақылаулары қазіргі уақытта осы жас санатының өкілдері арасында ең танымал TikTok интернет платформасы екенін көрсетті.

2018 жылы іске қосылған қосымшаның халықаралық нұсқасы екі жыл ішінде өзінің қол жетімділігін үш есеге арттырды, ал сарапшылар 2025 жылы «TikTok» аудиториясының айына 2 миллиард белсенді қолданушыға дейін өсуін болжайды.

«TikTok» - жас ұрпақ өкілдері үшін дағдыланған ойын-сауық порталы. Тиісті түрде енгізілген портал мүмкіндіктері сабақта тағайындалған және сабақтан тыс жұмыстар, оқушылардың көрнекі есте сақтау қабілеттеріне жүгінуі білім берудің тиімділігі мен сапасын арттыра алады.

Шетел тілін оқытуда видео сабақтар тиімді оқыту құралы ретінде бұрыннан қолданылып келеді. Р. б. Кузьманың зерттеулеріне сәйкес, аудио және визуалды презентациялардың үйлесімі жаңадан алынған ақпараттың бөлінуін және менталдық модельдердің құрылысын арттырады [6].

С.М. Бондаренко былай деп жазды: «Қызықсыз алынған, өзіндік жағымды көзқарастарымен берілмеген білім адамның белсенді қасиетіне айналмайды» [1, б. 2].

Бұдан мұғалімдер оқушылардың қызығушылықтары мен қалауларын ескеруі керек қорытынды шығады. Дәл осы әлеуметтік желінің интеграциясы мақсатты топтың мотивациясын іске қосу үшін сыртқы түрткі болады, сондай-ақ таңдану әсерін береді, өйткені мектеп оқушылары ересектердің бұл қызметке күмәнмен және теріс көзқарасына үйренген.

Ұсынылған контентті зерделеу нәтижесінде біз TikTok қолданудың мынандай оң жақтарын анықтадық:

- мақсатты тілде сөйлейтіндердің болуы;
- пайдаланушылардың жас және мәртебелік контрасты;
- әр түрлі жанрлар мен форматтағы бейнелердің болуы;
- роликтердің ұзақтығы 15 секундтан және одан да көп;

- көңіл көтеретін және білім беру контентінің болуы;

- цензуралық шектеулер.

Дегенмен, цензура шектеулеріне қарамастан, мазмұны сәйкес келмейтін роликтер бар. Кішігірім талдау нәтижелері TikTok-пен жұмыс істеу кезінде мұғалімге студенттердің жасына барабар және сәйкес материалды іздеуге уақыт бөлуге тура келеді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Біз TikTok желісінің білім беру мақсатында бейімдеу мүмкіндігі туралы гипотезаны дәлелдеу немесе жоққа шығару үшін осы платформаға негізделген бірқатар жаттығулар жасауға тырыстық. Отандық әдістемелік ғылымында жаттығулар сөйлеу немесе сөйлеу әрекетіне байланысты: тілдік немесе сөйлеу қызметі болып екіге бөлінеді [2, б. 104].

И. В. Рахманов жаттығуларды тілдік және сөздік деп бөлсе, ал Е. И. Пассов шартты сөйлеу және шынайы сөйлеуге, С. Ф. Шатилов тілдік, сөз алды және сөйлеу деп үш топқа жіктейді. Біз И.В. Рахманов пен Е. И. Пасов ұсынған классификацияға тоқталдық. Тілдік жаттығулар алғашқы дағдыларды меңгеруге бағытталған тілдік құбылыстарды қолданып игеруге және «форманы білуге көмектесе алады» [3, б. 367]. Сөйлеу жаттығулары оқу немесе табиғи қарым-қатынас шеңберінде сөйлеу дағдыларын дамытуға және автоматтандыруға бағытталған. Тіл және сөйлеу жаттығулары бір-біріне тікелей тәуелді, сондықтан оларды кешенді түрде жүзеге асыру қажет. Әрі қарай танысу үшін тілдік және нағыз сөйлеу жаттығуларының бір мысалы ұсынылады.

Тілдік жаттығу: Тақырып: Past simple, negative

Берілген сөздерден past simple, positiv-те сөйлем құрастырыңыз.

Example: The girl in red/ noticed/ the boy.

The girl in red noticed the boy.

Видеоны қараңыз. Ex.1-дегі мәлімдемелерді видеомен салыстырыңыз.

Қателерді түзетіңіз.

Example: The girl noticed the boy – The girl didn't notice the boy

Тілдік жаттығу

Тақырып: Education

1-кезең. Сіздің көз қарасыңыз бойынша, қай алты ел ең «білімді» елдер рейтингінде жетекші орынға ие екенін талқылаңыз.

2-кезең. Ең білімді алты ел туралы видеоны көріңіз. Олардың қай елдер мен нешінші орынды алатыны жайлы өз ойыңызды жазыңыз.

3-кезең. Сіздің еліңіздің бұл тізімде болмауының себептері қандай болуы мүмкін екенін қарастырыңыз және талқылаңыз. Мәселелерді қалай түзетуге болатынын және елімізді жетекші орынға қалай жетуге болатын позицияны талқылаңыз. Өз идеяларыңызды ментальды карта түрінде жасаңыз және тобыңызға таныстырыңыз.

Біз осы әлеуметтік желімен жұмыс істеуде шетел тілін оқытудың отандық әдістемеді ерекшеленетін барлық аспектілері ашылады деген қорытындыға келдік, олар [4, б. 12], атап айтқанда:

- Оқу практикалық аспектісі:

Шетел тілін оқыту процесінде TikTok әлеуетін пайдалану студенттерге өз ұрпақтары үшін өзекті технологиялар арқылы сөйлеу әрекетінің рецептивті және өнімді түрлерін меңгеруге мүмкіндік береді.

- Тәрбиелік аспект:

Жаһандық және пікірталас мәселелері көтерілетін бейнеклиптерді қарау және осы бейнелермен кейінгі жұмыс тек лингвистикалық ғана емес, сонымен қатар жеке құзыреттілікті дамытуға бағытталған.

- Білім беру аспектісі:

Е. Н. Солованованың айтуынша, бұл аспект TikTok-пен жұмыс кезінде сәтті қалыптасатын лингвистикалық, әлеуметтік-лингвистикалық және әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктерді дамытуды қамтиды.

- Даму аспектісі:

Сабақта қолданылатын бейнелерді ағылшын тілі ана тілі болып саналатындар түсіргенін ескере отырып, студенттер тірі тілді іс-әрекетте көруге, өз ана тілдері мен шетел тілдері арасында параллельдер жүргізуге мүмкіндік алады; бейнедегі сөйлеудің жоғары жылдамдығы және олармен жұмысты сауатты ұйымдастыру тіл мен тіл түйсігін, сондай-ақ мінез, ерік-жігер, мақсаталпынымдылығын, өзіне деген сенімділік және т.б. осындай қасиеттерді дамытуға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Олай болса, біз TikTok әлеуетін әртүрлі мүмкіндіктерінің арқасында шетел тілін оқыту процесінде тиімді пайдалануға болады деп ойлаймыз.

Сонымен, студенттерге оқу бейнелерін жасауға, өңдеуге, бөлісуге және түсініктеме беруге мүмкіндік бере отырып, «TikTok» студенттерді шығармашылық және бірлескен білім беру атмосферасына тартады. Оқытудың өнімді және шығармашылық сипаты көрнекі компонентпен бірге сабақтарды ұйымдастырудағы оң өзгерістерге ықпал етеді.

Платформаның басты артықшылығы – сол платформаның негізінде табиғи тілдік органы құру және ақпаратты үнемі жаңартып отыру және оны таныстыру арқылы әдістемелік әдістерді дамыту. Аутентті мәтіндермен жұмыс істеудің бірегей мүмкіндігі тілдік контекстке ену атмосферасын құруға мүмкіндік береді, сол шетел тілін ана тілінде сөйлейтіндердің сөйлеуін тыңдап қана қоймай, олармен диалогқа түсу.

Ақпаратты ұсынудың аудиовизуалды формасы есту қабылдау процесінде ғана емес, сонымен қатар визуалды түрде де дыбыстық қатардың мағынасын

түсінуге қол жеткізу арқылы оқу процесінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретіндіктен, бұл жетекші формат болып табылады.

Әдістемелік тұрғыдан алғанда, «TikTok» платформасындағы бейнематериалдар оқытушыға студенттердің оқуға деген ынтасын арттыру құралы және білім алушылардың сөйлеу дағдыларын дамыту құралы ретінде бір мезгілде пайдалана отырып, оқу сабақтарын шығармашылықпен жоспарлауға мүмкіндік береді.

Алайда біз қарастырып отырған мәселе аясында «TikTok» платформасында арналар құру туралы айту қиын, өйткені бұл оқытушылар тарапынан айтарлықтай күш-жігерді қажет етеді.

«TikTok» сонымен қатар жастар үшін платформаның тартымдылығын арттыратын және ең бастысы білім беру тұрғысынан интерактивтілікті арттыратын бірқатар мүмкіндіктерге ие. «Duэт» функциясы басқа пайдаланушымен бірлескен бейне жасауға және дайын клипке реакцияны жазуға мүмкіндік береді, оны шығармашылық тапсырмалар жасау үшін пайдалануға болады.

Сонымен, «TikTok» платформасындағы қысқа бейнелердің тартымдылығы шетел тілдеріндегі бейне сабақтардың келесі сипаттамаларына байланысты: тегін, еркін форматта, белгіленген кестенің болмауы, жаңа бағыттарға, ауызекі ағылшын тілінің даму тенденцияларына сәйкестігі, материалдың жеңіл сіңімділігі, ең алдымен роликтердің салыстырмалы түрде қысқа мерзіміне және ұсынылған материалдың қол жетімділігіне байланысты.

«TikTok» платформасының жастардың арасындағы танымалдығы және ағылшын тілінде ауызекі сөйлеуді ыңғайлы, интерактивті форматта түрде үйрену мүмкіндігі маңызды рөл атқарады.

Осылайша, «TikTok» тек ойын-сауық алаңы ғана емес, сонымен бірге әлі толық іске асырылмаған білім беру мүмкіндіктерінің ресурсы болып табылады.

Жаттығуларды әзірлеу барысында бір минуттық бейне әртүрлі әдістемелік әзірлемелер соның ішінде тек тілдік дағдылармен жұмыс істеу үшін ғана емес, сонымен қатар сыни ойлауды және қажетті құндылық-семантикалық көзқарастарды қалыптастыру үшін де шексіз ресурс болып табылады деген қорытындыға келдік.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Бондаренко, С. М.** Урок творчества учителя [Текст] – М.: Знание, 1974. – 64 с.

2 **Бим, И. Л.** Теория и практика обучения немецкому языку в средней школе. Проблемы и перспективы [Текст]: учебное пособие для педагогических институтов / И.Л. Бим. - М.: Просвещение, 1988. – 248 с.

3 **Пассов, Е. И.** Основы коммуникативной теории и технологии иноязычного образования [Текст]: методическое пособие для преподавателей русского языка как иностранного / Е.И. Пассов, Н.Е. Кузовлева. – М.: Русский язык. Курсы. – 2010. – 568 с.

4 Yossi Rahmati, Khoirul Anwar The Use of Tik Tok application: The Impact on students' vocabulary and attitude. Professional Journal of English Education [Text], 5 (3), – / 2022. – pp 610–621

5 **Соловова, Е. Н.** Методика обучения иностранным языкам. Базовый курс [Текст]: / Е. Н.Соловова. – М.: АСТ ; Астрель, 2008 – 238 с.

6 **Kozma R. B.** The Influence of Media on Learning: The Debate Continues [Text] // School Library Media Research.-1994. № 4. – pp 233–239.

7 **Гальскова Н. Д.** Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика [Текст]: учебное пособие / Гальскова Н. Д., Гез Н.И. – М.: АCADEMIA, 2006. -336 с.

8 **Нечай О. О.** Использование видеохостинга YouTube в обучении иностранному языку [Текст] / Нечай О. О // Проблемы педагогики. – 2018. – № 5 (37). – С. 39–42.

9 **Ракымгалиева А. Д.** Формирование интерперсональной среды учащегося средствами интерактивных социальных коммуникативных технологий [Текст] / Ракымгалиева А. Д. // Известия КазУМОиМЯ им. Абылай хана, сер.филологическая. – 2020/ – № 2. – С. 154–163

10 Destia Herlisya, Purna Wiratno Having Good Speaking English through Tik Tok Application. Journal Corner of Education, Linguistics, and Literature (JCELL) [Text]. Vol. 1, No. 3, Februari, 2021. P. 191–198

References

1 **Bondarenko, S. M.** Urok tvorchestvo uchitelya [Lesson creativity of the teacher] [Text] -М.: Knowledge, 1974. – P. 64.

2 **Bim, I. L.** Teoriya i praktika obucheniya nemeckomu yazyku v srednej shkole. Problemy i perspektivy [Theory and practice of teaching German in secondary school. Problems and prospects: textbook for pedagogical institutes] [Text] – М.: Enlightenment, 1988. – P. 248

3 **Passov, E. I., Kuzovleva N. E.** Osnovy kommunikativnoj teorii i prepodavatelej russkogo yazyka kak inostrannogo [Fundamentals of communication theory and technology of foreign language education: methodological guide for

teachers of Russian as a foreign language] [Text] – М.: Russian language. Courses. -2010. – P. 568

4 Yossi Rahmati, Khoirul Anwar The Use of Tik tok Application: The Impact on Students' Vocabulary and Attitude. Professional Journal of English Education, 5 (3), – / 2022. – pp 610–621

5 **Solovova, E. N.** Metodika obucheniya inostrannym yazykam: Bazovyy kurs lekcij: Posobie dlya studentov ped. vuzov i uchitelej [Methods of teaching foreign languages. Basic course] [Text] – М.: AST; Astrel, 2008 – P. 238

6 **Kozma R. B.** The Influence of Media on Learning: The Debate Continues [Text] // School Library Media Research – 1994. № 4. – pp 233–239.

7 **Gal'skova N. D., Tez N. I.** Teoriya obucheniya inostrannym yazykam: Lingvodidaktika i metodika [Theory of teaching foreign languages: Linguodidactics and methodology: study guide] [Text] – М.: АCADEMIA, – 2005. P. 336

8 **Nechaj O. O.** Ispol'zovanie videohostinga YouTube v obuchenii inostrannomu yazyku // Problemy pedagogiki. [Using YouTube video hosting in foreign language teaching] [Text]. Problems of pedagogy – 2018. № 5 (37). P. 39–42.

9 **Rakymgalieva A. D.** Formirovanie interpersonal'noj sredy uchashchegosya sredstvami interaktivnyh social'nyh kommunikativnyh tekhnologij [Formation of the student's interpersonal environment by means of interactive social communication technologies] [Text] // Journal «Bulletin of Ablai Khan KazUIR&WL», series «Philological sciences» – 2020/ - No.2. – P. 154 – 163

10 Destia Herlisya, Purna Wiratno Having Good Speaking English through Tik Tok Application. Journal Corner of Education, Linguistics, and Literature (JCELL) [Text]. Vol. 1, No. 3, February, 2021. P. 191–198

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

Д. Е. Капанова

Академия физической культуры и массового спорта,
Республика Казахстан, г. Астана
Материал поступил в редакцию 13.03.23.

ТИКТОК-ЭФФЕКТИВНЫЙ ИНСТРУМЕНТ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Кроме общения, социальные платформы могут быть использованы и для достижения других целей, в том числе и решения образовательных задач. Несмотря на то, что изначально социальные платформы создавались для дружеского общения,

групповой коммуникации и творчества и не были связаны с образованием, с каждым годом они становятся все более привычным средством для обмена информацией и организации образовательного процесса. Социальные платформы открывают возможности для решения самых разных педагогических задач, а также позволяют решить проблему организации продуктивного процесса обучения. Продуктивный и творческий характер обучения наряду с визуальной составляющей могут способствовать положительным изменениям в организации учебного процесса. Рассмотрены роль видеороликов в обучении иностранному языку и образовательный потенциал, которым обладают короткие видео на платформе "TikTok", их преимущества и возможность интеграции в учебный процесс с целью повышения эффективности и качества образования; роль преподавателя в организации такой деятельности. Статья посвящена проблеме использования социальной сети TikTok на занятиях иностранного языка в средней школе. В работе обосновывается выбор данной социальной сети, рассматриваются ее преимущества и недостатки, а также приводятся примеры упражнений, разработанных на основе этого сервиса. Цель статьи заключается в изучении возможностей TikTok, как средства обучения.

Ключевые слова: Tik Tok, уроки иностранного языка, комплекс упражнений, классификация упражнений, реалистичные видео, обучение английскому языку, социокультурные навыки, социальные сети

D. E. Karanova

Academy of physical education and mass sport,
Republic of Kazakhstan, Astana
Material received on 13.03.23.

TIKTOK IS AN EFFECTIVE TOOL FOR LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

In addition to communication, social platforms can be used to achieve other goals, including solving educational problems. Despite the fact that social platforms were initially created for group communication and creativity and were not associated with education, every year they are becoming an increasingly common means of exchanging information and organizing the educational process. Social platforms may help managing a wide variety of educational tasks and solve the problem of organizing

a productive learning process. The study considers the role of videos in foreign language teaching and the educational potential of short videos from TikTok, their advantages and possibility of integration into the educational process in order to increase the efficiency and quality of education, and the role of the teacher in organization of such activities. The article is devoted to the problem of using the TikTok social network in foreign language classes in high school. The paper substantiates the choice of this social network, discusses its advantages and disadvantages, and provides examples of exercises developed on the basis of this service. The purpose of the article is to explore the possibilities of TikTok as a learning tool.

Keywords: TikTok, foreign language lessons, set of exercises, classification of exercises, realistic videos, English language training, socio-cultural skills, social networks

<https://doi.org/>

А. Кок¹, Б. М. Кадырова², *А. К. Копаева³

¹Ақдениз университеті,

Түркия Республикасы, Анталия қ.

^{2,3}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

*e-mail: kopaeva-ak@mail.ru

ҚАЗАҚЫ ҚАЛЖЫҢДАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ-ТІЛДІК ТАБИҒАТЫ

Әзіл–қалжыңға негізделген күлкі адам өмірінің бір бөлігі болып табылады. Күлкі күнделікті тұрмыстан бастап саясатқа дейінгі өмірдің барлық саласында. Онда зілсіз қалжыңдардан бастап ирония, сатира, сарказм сияқты күлкінің барлық түрі бар. Күлкі жалпы адамзаттық құбылыс болумен қатар жеке ұлттық құбылыс. Белгілі бір халықтың мәдениеті мен ұлттық сипатын күлкіге негіз нысан еткені мен күлкі тудыру әдістерінен де тануға болады.

Барлық ұлттың өзіндік өмірлік құндылықтары, дәстүрлері бар. Ұлттың ерекшелігін, таным–түсінігін білмей ұлтқа тән әзілдерін түсіну қиындық тудырады. Әр халықтың әзілін түсіну үшін сол халықтың өмір сүру салтымен, ерекшелігімен таныс болу керектігі дәлелдеуді қажет етпейтін ақиқат. Сондықтан ғылыми мақалада ұлттық ерекшелікті танытатын қазақы қалжыңдардың ұлттық-тілдік сипаты қарастырылады. Нақтырақ айтқанда, қазақы қалжыңдар мағыналық тұрғыдан топталады, күлкі тудыру тәсілдері сараланады. Қазақы ауылда өскен адамның өзге тілдік сөздерді дұрыс түсінбеуі күлкі тудырудың жиі кездесетін тәсілдерінің бірі ретінде қарастырылады.

Ғылыми зерттеуге арқау болған қаламгерлер мен ауылдастар арасындағы қағатын қалжыңдар. Қажетті материалдар мерзімді басылымдар мен күнделікті тұрмыстан алынып, оларға лингвомәдениеттанымдық, лексика-семантикалық талдау жасаудың нәтижесінде ғылыми тұжырымдар жасалды.

Кілтті сөздер: қазақы қалжың, зерттелуі, лингвомәдениеттаным, тілдік ерекшелігі, күлкі тудыру тәсілдері

Кіріспе

Әзіл–қалжыңға негізделген күлкі адам өмірінің бір бөлігі болып табылады. Әр елдің өзіндік мәдениеті мен тілі бар, сәйкесінше ұлттық сипатын танытатын әзіл–оспақтары бар. Соның бірі – қазақы қалжыңдар. Өмірдің мәні мен сәнін келтіріп жүрген қазақы қалжыңдар «күлкі – өмірдің кілті» екенін дәлелдеп жүргені анық. Олар лингвистикалық сипаты жағынан да өте ерекше. Юмордың лингвомәдениеті туралы зерттеген М. А. Кулинич күлкінің жалпыадамзаттық құбылыс болуымен қатар жеке ұлттық құбылыс та екендігін айтқан [1].

Әр халықтың өзіндік өмірлік құндылықтары, дәстүрлері бар. Олар ойлау тәсілімен де ерекшеленеді. Қазақы қалжыңға негіз болатын жайлар кейбір түркі халықтарына ортақ болғанымен (Қожанасыр туралы әзілдерді айтуымызға болады. Ол туралы әзілдер түркі халықтарының көпшілігінде бар және күлкіге арқау болған жайлар да жақсы таныс), орыс, ағылшын немесе басқа ұлттардың өкілдеріне түсініксіздеу болуы мүмкін. Ұлттың ерекшелігін, таным–түсінігін білмей басқаларға олардың қалжыңын түсіну өте қиын. Әр халықтың әзілін түсіну үшін сол халықтың өмір сүру салтымен, ерекшелігімен таныс болуыңыз керек. Қазақтың мәдениетін, дәстүрлері мен менталитетін түсінбейтіндер қазақы қалжыңдарды да түсінбейтіні ақиқат. Сондықтан әр ұлтқа тән күлкінің түрлері лингвомәдени, прагматикалық, семантикалық, танымдық және тағы да басқа аспектілері тұрғысынан кешенді түрде зерттелуі тиіс. Күлкі мәдениеті де зерттеуді қажет етеді.

Материалдар мен әдістер

Ғылыми тұжырымдар жасауға қажет материалдар күнделікті тұрмыстан, мерзімді баспасөз бен ғаламтордан алынды. Отандық және шетелдік зерттеулерді ғылыми теориялық негіз ете отырып, лингвомәдениеттанымдық, лексика-семантикалық талдау жасадық.

Нәтижелер мен талқылау

Күлкі, күлкінің түрлері гуманитарлық мамандар тарапынан қарастырылып, ғылыми тұжырымдар жасалған. Мәселен, З. Фрейд пен оның шәкірттері психологиялық тұрғыдан зерттесе, философиясын зерттеу Платон, Аристотель, Спенсерлерден басталады. Келе-келе филологиялық тұрғыдан зерттеле бастады. Орыс тіл білімінде лингвистикалық тұрғыдан В. Раскин, С. Аттардо, Ю. П. Королева және т. б., лингвокогнитивті тұрғыдан Л. И. Шмулевич, Т.А. Логинова, М. Малкей, А. Кестлер, лингвомәдениеттану бойынша И.В.Вержинская, М.А.Кулиничтердің зерттеулері бар. Юмордың семантикасы, құрылымы пен прагматикасы [2], ағылшын юморының лингвомәдениеттанымдық сипаты [3], саяси дискурстағы әзілдер өзге тілдік материалдар негізінде зерттелген.

Халыққа қалжыңымен танымал болған Көпен Әмірбектің, әзіл-сықақ әңгімелердің шебері Үмбетбай Уайдиннің жинақтары қазақы қалжыңның төресі десек болады. Ұлттық сипаттағы әзіл әңгімелер өткен ғасырдың алпысыншы жылдары Н.Төреқұловтың «Сөз тапқанға қолқа жоқ» [4], тоқсаныншы жылдары Ж.Елшібектің «Ауылдың айтқыштары» [5], М. Ниязбековтің «...деген екен» [6], Ә. Асқаровтың «Ағалардың әзілі, құрдастардың қалжыңы» [7], Б. Садырдың «Ауыл әзілдері» [8] жинақтарында жарияланған. Аталмыш жинақтарда ауыл адамдарының өмірінде кездесіп жататын күлкілі оқиғалар, құрдастардың қағытпа қалжындары берілген. Қағытпа қалжындар бұқаралық ақпарат құралдарында, ғаламторда белгілі бір айдармен жаряланып отырады. Солардың ішінде қазақы қалыпты танытатын, ұлттың иісін аңқытатын қаламгерлер арасындағы қағытпа қалжындар. Осы және басқа да материалдар қазақ тіл біліміндегі біраз зерттеулерге арқау болған.

Болгарияның бір қаласында арнайы сатира мен юмор үйі бар екен. Оның мандайшасында «Әлемді сақтайтын – әзіл-сықақ» деп жазылыпты. Осы туралы жазған Көпен Әмірбек әлемді қоқыстан тазартатын әзіл-сықақ екенін айтқан. Қазақы қалжындардың лингвистикалық сипаты ғылыми зерттеулерде азды-көпті сөз болды. Бірақ олардың арасында күлкі тудыру тәсілдерін тілдің барлық деңгейлері мен қазіргі бағыттарына қатысты кешенді зерттеулер жоқ. Болашақта қазақы қалжындарды фонетикалық, фонологиялық, лексикалық, фразеологиялық, лингвомәдениеттанымдық, когнитивтік және басқа да аспектілері тұрғысынан кешенді зерттеу қолға алынуы тиіс деп ойлаймыз. Сондықтан ғылыми мақаламызда әзіл-қалжындарды ұлттық және тілдік ерекшелігі тұрғысынан сараламақпыз.

«Ой жетпейтін жер болмайды, күлкі жеңбейтін жау болмайды» деп түсінген халқымыз шындық өмірдің бәрін де әзіл-күлкіге, өткір де жарасымды қалжыңға арқау еткендігін айттық. Себебі «күлкі ең алдымен шынайылықты талап етеді». Қазақта қалжыңның жиі кездесетін төрт түрі бар. Олар нағашы мен жиеннің, балдыз бен жездесінің, жеңгесі мен қайының және құрдастардың арасындағы қалжың. Бұлардың арасындағы қалжыңда жаман ниет, бөтен ой болмаған. Қазақы қалжындарды тақырыптық тұрғыдан салт-дәстүрге, әлеуметтік жағдайға, білім-ғылымға, адамдардың жас ерекшеліктеріне, туысқандық, отбасылық қарым-қатынасқа және ұлттар арасындағы достық әзілдер деп жіктеушілік бар. Олардың ішінде неғұрлым жиі кездесетіні қоғамдық-әлеуметтік жағдайларға байланысты және отбасы мүшелері мен құрдастар арасындағы әзілдер. Ұлттар арасындағы зілсіз, достық әзілдер де жиі айтылады.

Отбасы мен құрдастар арасындағы әзіл көбінесе күнделікті тұрмысқа, мінезге т.б. байланысты болса, қоғамдық –әлеуметтік жағдайларға

байланысты әзілдер саяси әзілдерге дейінгі қоғамдық өмірдің барлық саласын қамтиды деп шартты түрде айтуға болады. Себебі құрдастар мен отбасы мүшелері де қалжындай отырып, қоғам үшін маңызды мәселені қозғауы мүмкін.

Күлкі тудырудың тәсілдері алуан түрлі. Тұспалдар, метафоралар, астарлауды негізгі әдістер қатарында айтуға болады. Қазақы қалжындардың көпшілігі сөздерді тура мағынасында жұмсау арқылы жасалған. Қағытпа қалжындарда тура мағыналы сөздерді жұмсай отырып, астарлы ой береді. Мәселен, белгілі жазушы Қабдеш Жұмаділов алпысқа толған кезде ауылдастары қаламгердің есімін ауылдағы мектепке бермекші болады. Бірақ ауыл басшылығы көзі тірі адамға ондай құрметтің жасалмайтынын айтып, қарсы болады. Ұсыныстарын бекітпеген ауыл адамдары жазушыдан ақыл сұрайды. Сонда Қ. Жұмаділов: « – Ой, жігіттер –ай, соған бола несіне қиналасыңдар. Маслихаттың талабы қолдан келмейтін, оншалық қиын нәрсе емес екен ғой. Енді бір жиырма-отыз жыл күтсе, ол шартты да толығымен орындаймыз! – деп жерлестерін жұбатқан екен [9].

Сөздің қадірін білетін халқымыз «Әзілің жарасса, атаңмен ойна» деген. Қазақы қоғамда қалжыңды орнымен айта білу береке-бірлікті сақтаса, орынсыз әзіл ашу-ызаны тудыруы мүмкін. Адамның кескін-келбетін әзілге қосу әдепсіздік болып саналады. Бірақ құрдастар арасында кездесіп отырады. Басының таздығы, түсінің қаралығы т.б. дене бітімінің ерекшелігі құрдастардың тіліне тиек бола береді.

Қазақы ортада өскен азаматтардың орыс немесе басқа да шет тіліндегі сөздерді дұрыс түсінбеуі күлкі тудырудың жиі кездесетін тілдік тәсілдерінің бірі десек болады. Кезінде белгілі бір тілдік жағдаятта айтылып, кейіннен қалжыңға негіз болып кеткен сөздер бар. Мәселен, «Да здравствует один май (орысшаға шорқақтау төрағаның бірінші мамыр меркесіне жиналған халыққа сөйлеген сөзі), с утра с қатқақом (жолға ертемен күн жылып, жер езілмей, жылымық болмай шығып кетейік)». Осы сияқты біреудің көңіліне келмейтін, зілсіз әзілдер келе-келе ауылдастар арасында мәтел болып кетеді. Сол сияқты әскери өмірге қатысты подъем деген пойдем деп ұғып, вставай дегенді сталабай (столовая) деп ұғуы көңілді күлкі тудыратыны анық. Күлкі тудырудың бұндай жолы Қожанасырға байланысты әңгімелерде де кездеседі. «Қожанасыр мен кемпірінің ресторанның тамақ ішуі» әңгімесінде:

«Қожанасыр, кемпірі екеуі қарны ашқан соң ресторанның кіріп, тамақ ішеді. Екеуі бір столда тамақтанып отырса «лавровый листке» (иіс жапырақ) көзі түсіп қалады.

Қожанасырдың кемпірі:

– Шал, бұл не? – депті.

– Сол кезде официантка келіп қалыпты. Қожанасыр официанткадан жапырақты көрсетіп:

– Бұл не? –деп сұрапты. Официантка:

– Лавровый лист, – деп жылдам айтып, кетіп қалыпты. Түкке түсінбеген Қожекең аңырайып отырып қалыпты. Сонда кемпірі тұрып:

– Әй, шал, анау не деп кетті? –депті. Қожанасыр:

– Дабырламай іш! – деп кетті» [10, 92].

Келесі бір күлкі тудырудың тәсілі адам есімдерімен байланысты. Лексикалық қордағы біраз сөздер адам есімдеріне қатысты. Олардың арасынан түрлі мағынаны беретін сөздерді кездестіреміз. Мәселен, Шам деген адам есімі де бар. Шам тура мағынасында жарық беруші құрал. Шамды жаққанда жан-жағына сәуле түсіретіні белгілі. Бір ауылда бірнеше Сәуле деген әйел адам бар екен. Оларды бір-бірінен ажыратып атау үшін бір анықтауыш сөзді қосып айтады. Мәселен, көрші Сәуле, мұғалім Сәуле, келін Сәуле, т.б. Шамның әйелінің де аты Сәуле болғандықтан, ауылдастары оны қалжыңдап Шамның Сәулесі деп атайды екен. Бұлай атау, әрине езуге күлкі ұялатары анық. Сол сияқты Қанат есімді азаматтар көп. Бірінің шешесінің аты Торғай болғандықтан «Торғайдың Қанаты» болды.

Қорытынды

Келтірілген қазақы қалжыңдардан оның ұлттың менталитеті мен мәдениетінің барлық ерекшеліктерін көрсететін мәдени-спецификалық құбылыс болуымен қатар жеке адамның санасы мен мәдениетінің тікелей көрінісі екенін көруге болады. Қазақы қалжың әлемнің ұлттық бейнесінің де, жеке адам әлемінің де көрінісі деуге толық негіз бар. Әр адамның өзіндік ерекшеліктері, айырмашылықтары, өмірді тануы мен қабылдауы бар. Ұлттық сипаттағы бірегейлік пен менталитет мәдениетте, тұрмыста көрінеді. Бастапқыда өзара әзіл, жеңіл күлкі сипатында пайда болған әзіл кейінірек қоғамда болып жатқан түрлі оқиғаларға байланысты әлеуметтік маңызын арттырады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Кулинич, М. А.** Лингвокультурология юмора (на материале английского языка) [Текст]. – Самара : СамГПУ, 1999. – 180 с.

2 **Кулинич, М. А.** Семантика, структура и прагматика англоязычного юмора : дисс. на соиск. степ. д-ра культурологических наук [Текст]. – Самара: СамГПУ, 2000. – 2 90 с.

3 **Карасик, А. В.** Лингвокультурные характеристики английского юмора : дисс. на соиск. степ. канд. филол. наук [Текст]. – Волгоград, 2001. – 193 с.

4 **Төрөкұлов, Н.** Сөз тапқанға қолқа жоқ [Текст]. – Алматы : Жазушы, 1964. – 69 б.

5 **Елшібек, Ж.** Ауылдың айтқыштары [Текст]. – Алматы : Өнер, 1993. – 56 б.

6 **Ниязбеков, М.** ...деген екен! [Текст]. – Алматы : Өнер, 1992. – 64 б.

7 **Асқаров, Ә.** Ағалардың әзілі, құрдастардың қалжыңы [Текст]. – Алматы : Өнер, 1992. – 112 б.

8 **Садыр, Б.** Ауыл әзілдері [Текст]. – Астана : BG-print, 2013. – 288 б.

9 **Жұмаділов, Қ.** Қағытпа қалжыңдар [Текст]. [http : //zhumadilov.kz](http://zhumadilov.kz)

10 Бабалар сөзі [Текст]. Жүзтомдық. – Астана : Фолиант, 2013. Т. 98 : Күлдіргі әңгімелер. – 440 б.

References

1 **Kulinich, M. A.** Lingvokulturologiya yumora (na materiale anglijskogo yazyka)[Linguistic culture of humor (on the material of the English language)] [Text]. – Samara : SamGPU, 1999. – 180 p.

2 **Kulinich, M. A.** Semantika, struktura i pragmatika angloyazychnogo yumora : diss. na soisk. step. d-ra kulturologicheskix nauk [Semantics, structure and pragmatics of English humor: diss. or soisk. step. Doctor of Cultural Sciences] [Text]. – Samara: SamGPU, 2000. – 2 90 p.

3 **Karasik, A. V.** Lingvokulturnye karakteristiki anglijskogo yumora : diss. na soisk. step. kand. filol. Nauk [Linguistic and cultural characteristics of English humor: diss. or soisk. step. sugar philol. science] [Text]. – Volgograd, 2001. – 193 p.

4 **Torekulov, N.** Soz tapkanga kolka zhok [There is no way to find words] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 1964. – 69 p.

5 **Elshibek, Zh.** Auyldyn ajtkyshtary [Village narrators][Text]. – Almaty : Oner, 1993. – 56 p.

6 **Niyazbekov, M.** ...degen eken! [... said!] [Text]. – Almaty : Oner, 1992. – 64 p.

7 **Askarov, A.** Agalardyn azili, kurdastardyn kalzhyny [Jokes of elders, jokes of peers] [Text]. – Almaty : oner, 1992. – 112 p.

8 **Sadyr, B.** Auyl azilderi [Village jokes] [Text]. – Astana : BG-print, 2013. – 288 p.

9 **Zhumadilov, K.** Kagytpa kalzhyndar [Jokes] [Text]. [http : //zhumadilov.kz](http://zhumadilov.kz)

10 Babalar sozi [Words from ancestors] [Text]. Zhyztomdyk. – Astana : Foliant, 2013. T. 98 : Kuldirgi angimeler. – 440 p.

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

А. Кок¹, Б. М. Кадырова², *А. К. Копеева³

¹ Университет Акдениз,

Турецкая Республика, г. Анталия

^{2,3} Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ И ЯЗЫКОВОЙ ХАРАКТЕР КАЗАХСКИХ ШУТОК

Смех, основанный на шутке, является частью человеческой жизни. Смех есть во всех сферах жизни, от мягких шуток до иронии, сатиры и сарказма. Смех – это национальное и универсальное явление. Культуру и национальный характер определенного народа можно узнать по тому, что заставляет его смеяться, и по методам его смещения.

У каждого народа есть свои жизненные ценности и традиции. Трудно понять национальные шутки, не зная особенностей культуры нации. Чтобы понять юмор каждого народа, нужно знать образ жизни и особенности этого народа. Поэтому в научной статье исследуется национально-языковая природа казахских шуток, в которых проявляется национальное своеобразие. В частности, казахские шутки группируются по смыслу, дифференцируются способы вызывания смеха. Непонимание иноязычных слов человеком, выросшим в казахском ауле, считается одним из самых распространенных способов вызвать смех.

Основой для научного исследования послужили шутки между писателями и односельчанами. Необходимые материалы были взяты из периодической печати и быта. Научные выводы сделаны в результате лингвокультурологического, лексико-семантического анализа.

Ключевые слова: казахские шутки, исследование, лингвокультурология, языковые особенности, методы создания комики

Kok¹, B. M. Kadurova², *A. K. Kopaeva³

¹ Akdeniz University,

Republic Of Turkey, Antalya

^{2,3} Toraigyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 13.03.23.

THE NATIONAL-LINGUISTIC NATURE OF KAZAKH JOKES

Laughter based on humor is a part of human life. Laughter is presented in all spheres of life, from everyday life to politics. Starting from silly jokes to irony, satire and sarcasm. Laughter is not only a universal phenomenon, but also a separate national phenomenon. The culture and national character of a particular people can also be recognized by what made them the object of laughter and the ways to cause laughter.

Each nation has its own life values and traditions. Without knowing the specifics, the knowledge of the nation, it is difficult to understand the jokes characteristic of the nation. The truth, which does not require proof, is that in order to understand the humor of each people, it is necessary to be familiar with the way of life, the peculiarities of this people. Therefore, the scientific article examines the national-linguistic nature of Kazakh jokes representing national specifics. In particular, Kazakh jokes are grouped by meaning, ways to cause laughter are differentiated. Misunderstanding of another language by a person who grew up in a Kazakh village is considered as one of the most common ways to cause laughter.

Jokes between writers and fellow villagers laid the foundation for scientific research. The necessary materials were withdrawn from periodicals and everyday life, scientific conclusions were made to them as a result of linguoculturological, lexico-semantic analysis.

Keywords: Kazakh joke, study, linguoculturology, linguistic specificity, understatement, ways to cause laughter

<https://doi.org/>

***Г. А. Кривенко**

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар
*e-mail: galinam1016@mail.ru

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС КАК ПЛОЩАДКА МАНИПУЛИРОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫМ МНЕНИЕМ

В статье рассматривается политический дискурс как один из способов манипулирования общественным мнением. Актуальность исследования обусловлена интересом исследователей к процессам, происходящим в обществе, связанных с проблемами социализации, способами воздействия на состояние общественного сознания. В данном исследовании выявлены основные лексические и грамматические маркеры манипуляционного воздействия на общественное мнение. Лексические средства выражают субъективное отношение говорящего к фактам действительности, формируют код восприятия публикации, акцентируют внимание целевой аудитории на определённых словах, выражениях, отмеченных манипулятором в качестве важных. Ресурсы синтаксического уровня выстраивают логику сообщения, конструируют текст по заданной схеме, направляют мысль читателя по траектории, заданной автором материала. Особое место занимает такой ресурс, как создаваемый имидж автора текста, героя его материала, сообщества – партии, образ которой создается в тексте. Политический дискурс, представленный на страницах газеты «Казахстанская правда» обладает всеми ресурсами для управления мнениями и отношениями аудитории в русле необходимом для государства и власти. Издание несёт в себе основные признаки политического дискурса и на его страницах реализуются важные манипулятивные стратегии и тактики авторов, пишущих от лица власти и проводящих политику власти.

Ключевые слова: политический дискурс, общественное мнение, манипулирование, потенциал языка, коммуникация.

Введение

Одной из особенностей политического дискурса является манипуляция, под которой понимают «вид психологического воздействия, искусное исполнение которого ведёт к скрытому возбуждению у другого человека намерений, не совпадающих с его актуально существующими желаниями» [1, с. 59]. Коммуникатор всегда стремится оказать какое-либо влияние на аудиторию, на её действия, предпочтения и т.п., в настоящее время политический дискурс выступает в роли так называемой площадки манипулирования общественным мнением. Казахский исследователь Б. А. Ахатова в монографии «Политический дискурс и языковое сознание» сообщает, что «информирование – это важный фактор для политического дискурса, так как доступ и управление информацией является предпочтением правящей власти. Так, интерпретируя политические события через призму используемых социально-политических принципов и формируя нужную реакцию людей на те или иные общественно-политические события, информирование преобразуется в средство манипуляции и воздействия на общественное сознание» [2, с. 25]. Следовательно, политическое манипулирование является важнейшим средством коммуникации, которое оказывает влияние на общественное мнение.

Язык и политика тесно взаимосвязаны, потому что без участия языка политическая деятельность в любой форме невозможна, т.к. политика носит преимущественно дискурсивный характер. Публицистические тексты, выполняя функцию посредников между различными странами, общественными институтами, а также отдельными людьми, информируют о ситуации и об изменениях в обществе. А. П. Чудинов, исследуя политический дискурс, даёт ему следующее определение: «Пропаганда тех или иных идей, эмотивное воздействие на граждан страны и побуждение их к политическим действиям, выработка консенсуса, принятие и обоснование политических решений в условиях множественности точек зрения в обществе» [3, с. 11]. По мнению исследователя, целью политического дискурса является воздействие на мышление общества в интересах автора. Е. И. Шейгал считает, что политический дискурс взаимодействует с другими видами дискурсов и охватывает разговоры о политике с разных точек зрения: «любая передача сообщений, предназначенная оказать влияние на распределение и использование власти в обществе» [4, с. 212].

В языковой системе специфических единиц нет, но имеются средства с определённым внушающим потенциалом. Они могут стать средствами манипуляции при привлечении их к реализации манипулятивных стратегий, основным инструментом которых выступает вербальный знак и который в контексте может иметь воздействие на собеседника. «Каждый языковой

элемент является очень сложным и чувствительным инструментом, на котором играет тот, кто пользуется языком. Таким образом, восприятие и понимание, рождающееся у получателя, зависят от того, как пользуется этим тонким инструментом отправитель» [5, с. 90].

Следовательно, любая языковая единица, используемая в манипулятивных целях, является средством манипуляции. Авторская оценка в политическом дискурсе выражается определённым набором языковых маркеров и формирует у аудитории позитивную или негативную оценку происходящего события.

Объектом нашего исследования являются тексты выступлений политиков Казахстана, а предметом – процессы реализации манипулятивного воздействия в политическом дискурсе.

Данная тема связана с обращением к проблеме манипулирования общественным мнением в политической жизни страны, что на сегодняшний день безусловно актуально. Манипулятивный потенциал языка – это возможность влиять на политических противников и сторонников. Широкое развитие средств массовой коммуникации сделали политическую деятельность поистине речевой, а политический дискурс – основным способом осуществления политических действий.

Целью нашего исследования явилось определение роли политического дискурса при реализации манипулятивного воздействия на общественное мнение (на примере выступлений казахстанских политиков). Для реализации данной цели необходимо решение ряда задач: 1) рассмотреть политический дискурс как площадку манипулирования общественным мнением; 2) проанализировать выступления политиков Казахстана; 3) определить роль политического дискурса при манипулировании общественным мнением.

Материалы и методы исследования

Вопросы манипулирования общественным мнением, человеческим поведением всегда привлекали огромное внимание как отечественных, так и зарубежных исследователей, поэтому теоретической и методологической базой послужили работы С. Г. Кара-Мурзы, А. А. Леонтьева, Г. Г. Почепцова, С. А. Зелинского и других, которые рассматривали вопросы речевого воздействия и манипуляции; политическим дискурсом СМИ посвящены работы Б. А. Ахатовой, А. Г. Баранова, С. Ж. Ергалиевой, Э. К. Еркебаевой, В. И. Карасика, Ю. А. Куличенко, М. Л. Макарова, П. Б. Паршина, А. П. Чудинова, Е. И. Шейгал и других.

Материалом для анализа послужила республиканская общенациональная газета «Казахстанская правда», являющаяся главным источником официальной и деловой информации Республики Казахстан. Тематика материалов определена тегами: политика, президент, правительство,

общество. Ввод данных лексических маркеров был обусловлен тем, что для отбора материала важно то, как манипулятивно рисуется образ политического деятеля, каков формат общения политиков с электоратом.

В основе нашего исследования для достижения поставленной цели лежат следующие методы лингвистического исследования: общенаучные методы и приёмы как наблюдение, анализ, синтез, интерпретация, классификация; функциональный анализ (при вскрытии соотношения значений языковых единиц и их смысла в тексте); индуктивный анализ (от конкретных языковых фактов к общим теоретическим выводам); контекстологический метод (при изучении языковых единиц в контексте, благодаря чему проясняется смысл используемых автором языковых средств); метод сплошной выборки языкового материала (при отборе фактического материала в качестве основного).

Результаты и обсуждение

Проанализировав темы статей, было установлено, что издание несёт в себе основные признаки политического дискурса. Этот дискурс обладает всеми ресурсами для управления мнениями и отношениями аудитории в русле необходимом для государства и власти. Наблюдается чёткая тенденция позиционирования образа государственного служащего, демонстрация стремления молодёжи войти в ряды государственных служащих. Перечислим темы некоторых материалов: «Кандидатура Токаева соответствует требованиям Конституции и закона о выборах – ЦИК» (8 октября 2022) – о соответствии требованиям кандидата в президенты РК [6]; «Цель – служить нации, а не быть бастыком» (4 марта 2021) – интервью с молодым резервистом [7]; «Кайрат Келимбетов: Человекоцентричность – фундаментальная ценность реформы» (2 февраля 2021) – интервью с политиком [8]; «Мухтар Тлеуберди: Несмотря на пандемию, основы внешней политики Казахстана неизменны» (7 января 2021) – интервью с Председателем МИД РК [9].

Для анализа основных средств, используемых для реализации манипулятивной функции, было обращено внимание на следующие составляющие: ресурсы лексического уровня, ресурсы синтаксического уровня, общий образ героя материала, созданный имидж. При анализе ресурсов лексического уровня было определено, что в текстах газетных материалов – выступлений политиков на страницах «Казахстанской правды» преобладает политическая лексика, она составляет в среднем ½ текста. Это свидетельствует о высокой степени идеологизированности материалов. Являясь политической трибуной республики, газета несёт в себе основные признаки политического дискурса и на её страницах реализуются важные

манипулятивные стратегии и тактики авторов, пишущих от лица власти и проводящих политику власти.

Рассмотрим один из примеров анализа основных средств, используемых для реализации манипуляции общественным мнением.

Статья **«Кайрат Келимбетов: Человекоцентричность – фундаментальная ценность реформ»** (2 Февраля 2021) [8].

Рассмотрим ресурсы лексического уровня. Политическая лексика: *«заседание Высшего Совета при Президенте РК по реформам; председатель агентства по стратегическому планированию и реформам РК; глава Государства; «Пять институциональных реформ»; План нации «100 шагов»; задача Правительства; траекторию развития до 2050 года, Первым Президентом; курс обозначенный Елбасы, Стратегия «Казахстан-2050»; в реализации Плана нации; долгосрочные задачи, поставленные Елбасы и Главой государства; создание новых органов в лице ВСП и АСПИР; оценки деятельности государственных органов из системы Правительства; в рамках третьего заседания ВСП; Стратегии «Казахстан-2050»; институциональных реформ; по поручению Главы государства; концентрация усилий государственного аппарата; общенациональные приоритеты, Стратегия национальной безопасности; на центральном и региональном уровне; реализация предвыборной программы; партия «Nur Otan»; политика выполнения межрегиональных или межотраслевых задач; национальные проекты; государственный сектор»* [8] и другие.

Как показал анализ, из 1571 слов содержащихся в тексте статьи, 541 слово относится к словам политической терминологии. Это составляет 1/3 всего объёма лексики. Данные свидетельствуют о насыщенности ими речи политика.

Учитывая номинативную природу языка, анализ данного текста необходимо начать с качественной характеристики имён существительных в речи автора. В результате были отобраны следующие материалы: *«совет; Президент; РК; реформы, решения, преобразования, Агентство, планирование, Глава государства, руководство, страна, граждане, Первый Президент, План нации, честь, регион, политика, экономика, указ Главы государства, нацпроекты, казахстанец, полномочия, госорган, Парламент, Елбасы, депутаты, законопроекты, законодательство»* [8] и другие.

Анализ показал наличие в тексте имён собственных: *«Елбасы, Президент РК, партия «Nur Otan», Сергей Гуриев, Сабина Садиева, Куаныш Жаиков, Фонд Нурсултана Назарбаева»* [8] и другие названия организаций и учреждений, которые задействованы в политической деятельности государства. Наряду с этим имена собственные использованы в виде аббревиатур: *«МЦРИАП, АСПИР, ВСП, МФЦА»* [8].

Количество слов политической лексики и политических терминов составляют более 70% имён существительных в тексте. Наряду с этим достаточное количество слов абстрактной лексики – *«объективность, достижение, ответственность, результативность, концепция, принципы»* [8] и т.д. В ряду существительных с конкретным значением преобладают слова, обозначающие социальные группы людей – *«граждане, депутаты, специалисты, эксперты, члены, популисты»* [8] и т.д. Эмоционально окрашенных слов два – *«популисты и счастье»* [8]. Слово *«популисты»* несёт в себе отрицательную оценку людей, противящихся реформам. Слово *«счастье»* передаёт чувства автора, которые он испытывает от результатов своего труда.

Таким образом, можно говорить о присутствии в тексте положительной оценки предмета обсуждения, которое выражено использованием имён существительных либо с нейтральной, либо положительной оценкой результатов деятельности.

Приведем примеры прилагательных, используемых автором: *«масштабным; экономического; ускоренное; долгосрочных; стратегическому; своевременное; важнейшая; фундаментальный; кризисные; высокую; иностранных; российские; собственного; стратегических; замечательным; долгосрочного; государственных; международных; меняющейся; важное; институциональных; программных; общенациональные; территориального; национальной; стратегическому; эффективную; предвыборной; национальные; общенациональные; республиканского»* [8] и другие. Представленные примеры дают возможность сделать вывод об использовании автором следующих категорий прилагательных: на первом месте – относительные прилагательные, на втором – качественные. Преобладание относительных прилагательных обусловлено отражением в тексте отношений между властью и народом, идеологизированностью текста. Качественные прилагательные дают возможность дать оценку процессам, происходящим в описываемой среде. В данном случае – проведение реформ в области управления важными государственными проектами. Обращает на себя внимание употребление в анализируемом тексте достаточного количества прилагательных, относящихся к особой семантической группе – «темпоральных» прилагательных, которые составляют тематическую группу «территория/национальность». В тексте это: *«национальный, международный, российский, региональный, общенациональный, республиканский, региональный»* [8].

Анализ глаголов, употребляемых в тексте. *«Продемонстрировала; не утратила; является; формирует; создает; конкретизируют; ставят; не предвидится; не могло предусмотреть; оправдывает; не отменяет;*

разрабатывается; будут формироваться; определяют; представляет собой; фиксирует; будут утверждаться; излагают; должен соответствовать; должен иметь; займутся; будут распределяться; предложили; осуществляется; не имеет; предложили; будут реализовываться; получит; обеспечивает; осуществлять; оценивает; считаем; позволит; давать; получать; выглядит; разрабатывается; приводит; реализует; осуществляет; оценивает; предлагает внести» [8] и другие. Анализ показал, что среди используемых автором текста глаголов есть: личные глаголы: 1-ое лицо – в большинстве своем использованы в форме множественного числа и употреблены для обозначения действий автора текста совместно с членами своего профессионального сообщества; 3-ье лицо – используется для обозначения действий представителей власти, наиболее часто используется множественное число; неопределенно-личные используются для обозначения процессов, которые имеют объективный характер; инфинитивы используются в составе составного глагольного сказуемого; в качестве подлежащего. При анализе употребления форм времени глагола обращает на себя внимание следующая частотность: более 30-ти – настоящее время; более 20-ти – прошедшее время; более 10-ти – будущее время. Это обусловлено тем, что автор описывает настоящую ситуацию реформирования. Обращает на себя внимание также отсутствие в тексте глаголов активной двигательной деятельности, малое количество глаголов активной мыслительной деятельности, отсутствие глаголов первого лица единственного числа, которые передавали бы личную оценку автором описываемых процессов.

Таким образом, анализ употребления глаголов в речи автора материала свидетельствует о его стремлении представлять свои действия как результат коллективной работы.

Следующий аспект анализа представлен рассмотрением синтаксических особенностей текста. В тексте преобладают простые двусоставные предложения. Некоторые из них осложнены однородными сказуемыми: «Стратегия «Казахстан-2050» даже по прошествии почти 10 лет после её обнародования не утратила актуальности и является замечательным инструментом долгосрочного планирования» [8]. Встречаются предложения, осложнённые причастными и деепричастными оборотами: «В неё, помимо собственно сотрудников агентства, входят Проектный офис, специально созданный в Международном финансовом центре «Астана» (МФЦА), а также приглашенные эксперт» [8]. В тексте автор использует вводные слова: «во-первых, во-вторых, достаточно сказать, следует отметить, по оценкам экспертов, с одной стороны, с другой стороны, как показала практики» [8] и т.д. Наряду с этим автор использует односоставные

предложения в составе сложного: например, «Для концентрации усилий всего государственного аппарата определены общенациональные приоритеты, которые формируют видение развития страны на коротких временных промежутках, например, до 2025 или 2030 года» [8]. Среди задействованных автором сложноподчиненных предложений преобладают сложноподчинённые предложения с придаточным условия: «Если из 100 компонентов Плана нации будут выполнены хотя бы 50, то Казахстан станет принципиально другим государством» [8]; сложносочинённые предложения: «Неизменна лишь конечная цель, а вот методов и маршрутов её достижения великое множество» [8]. Таким образом, автор использует достаточный арсенал синтаксических конструктов, не задействованными остаются риторические вопросы. Что объясняется отсутствием экспрессивной направленности текста. Обратившись к анализу языковых средств, используемых автором текста, можно сделать вывод об отсутствии ярких языковых единиц, придающих речи экспрессии. Таких как, эвфемизмы, фразеологизмы, метафоры и т.д. Присутствует лишь прецедентика, которая представлена именами собственными – «Елбасы, Президент» [8] и т.д. Также в качестве прецедентов использованы наименования государственных и национальных программ – «Пять институциональных реформ» [8], «100 шагов» [8] и т.д.

При определении образа автора мы наблюдаем следующее: речь автора идеологизирована, эмоционально не окрашена, описывается лишь позитивная динамика проводимых реформ, автор последовательно и чётко проводит политику успешности реформ в Казахстане. При этом в качестве аргументов он приводит мнение экспертов (международных, российских). Правильность своей точки зрения автор подкрепляет директивными документами, утверждёнными Елбасы и действующим Президентом РК. Автор утверждает, что народ и депутаты полностью поддерживают реформы, принимают активное участие в их обсуждении и решении вопросов по их продвижению. Цель автора – создать положительный образ Республики Казахстан и её политических деятелей в плане реализации международной политики в глазах читателей газеты «Казахстанская правда».

Выводы

В материалах публикаций казахстанских общественно-политических газет присутствует сильный манипулятивный потенциал. Это обусловлено отсутствием у политической элиты практической возможности непосредственно влиять на политических противников и сторонников. Вследствие этого политический дискурс стал основным способом осуществления политических действий.

Главным инструментом политического дискурса является информация, которая востребована, имеет спрос в обществе. Способы подачи информации,

цели подачи информации, способы манипуляции, которые используются при подаче информации, определяют особенности политического дискурса Казахстана. СМИ оказывают сильное воздействие на общественное сознание, поэтому политические деятели активно используют данную площадку для своих манипулятивных целей. А. Байтұрсынов говорил, что «в первую очередь газета – глаза, уши и язык народа. Человек нуждается в глазах, ушах и языке, точно также, как и народ нуждается в газете» [10].

Таким образом, сформировавшийся на сегодняшний день политический медиадискурс обладает всеми возможностями для причисления его к одному из мощных информативных ресурсов для реализации политических целей. Известные и мало знакомые обществу политики активно используют информационные каналы передачи информации для продвижения своих политических идей, журналисты при этом выступают в качестве интерпретаторов политических событий. Согласно основополагающим законодательным документам любая информация должна нести в себе потенциальную интенцию соблюдения правил информационной безопасности. При этом во главу угла ставится соблюдение национальной безопасности государства. Журналисты при подаче любого материала обязаны соблюдать закрепленные законодательно требования к публикуемым материалам, интерпретации реальных фактов, затрагивающих сферу политической жизни государства.

Список использованных источников

- 1 **Доценко, Е. Л.** Психология манипуляции : феномены, механизмы и защита [Текст]. – М. : ЧеРо, Изд-во МГУ, 1997. – 344 с.
- 2 **Ахатова, Б. А.** Политический дискурс и языковое сознание : монография [Текст]. – Алматы : Экономика, 2006. – 302 с.
- 3 **Чудинов, А. П.** Политическая лингвистика [Текст]. – Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. пед. ун-та, 2003. – 206 с.
- 4 **Шейгал, Е. И.** Семиотика политического дискурса [Текст]. – Волгоград : Перемена, 2000. – 367 с.
- 5 **Блакар, Р. М.** Язык как инструмент социальной власти [Текст] // Язык и моделирование социального воздействия. – М., 1987. – С. 88–124.
- 6 **Ораз, Д.** Кандидатура Токаева соответствует требованиям Конституции и закона о выборах – ЦИК // Казахстанская правда. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://kazpravda.kz/n/kandidatura-tokaeva-sootvetstvuet-trebovaniyam-konstitutsii-i-zakona-o-vyborah-tsik/>

7 **Шимырбаева, Г.** Цель – служить нации, а не быть бастыком // Казахстанская правда. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://kazpravda.kz/n/tsel-sluzhit-natsii-a-ne-byt-bastykom/>

8 **Сыздыкова, Л.** Кайрат Келимбетов : Человекоцентричность – фундаментальная ценность реформ // Казахстанская правда. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://kazpravda.kz/n/kayrat-kelimbetov-chelovekotsentrichnost-fundamentalnaya-tsennost-reform/>

9 **Сыздыкова, Л.** Мухтар Тлеуберди : Несмотря на пандемию, основы внешней политики Казахстана неизменны // Казахстанская правда. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://kazpravda.kz/n/muhtartleuberdi-nesmotrya-na-pandemiyu-osnovy-vneshney-politiki-kazahstana-neizmennyy/>

10 **Байтұрсынов, А.** Шығармалар [Текст]. – Алматы : Жазушы, 1989. – 320 с.

References

- 1 **Dostenko, E. L.** Psihologija manipuljastii : fenomeny, mehanizmy i zaschita [Psychology of manipulation : phenomena, mechanisms and protection] [Text]. – М. : CheRo, Izd-vo MGU, 1997. – 344 p.
- 2 **Ahatova, B. A.** Politicheskii diskurs i jazykovoe soznanie : monografija [Political discourse and linguistic consciousness : monograph] [Text]. – Алматы : Экономика, 2006. – 302 p.
- 3 **Chudinov, A. P.** Politicheskaja lingvistika [Political linguistics] [Text]. – Ekaterinburg : Izd-vo Ural. gos. ped. un-ta, 2003. – 206 p.
- 4 **Sheigal, E. I.** Semiotika politicheskogo diskursa [Semiotics of political discourse] [Text]. – Volgograd : Peremena, 2000. – 367 p.
- 5 **Blakar, P. M.** Jazyk как instrument sostialnoi vlasti [Language as an instrument of social power] [Text] // Jazyk i modelirovanie sostialnogo vozdeistvija. – М., 1987. – P. 88–124.
- 6 **Oraz, D.** Kandidatura Tokaeva sootvetstvuet trebovanijam Konstitustii i zakona o vyborah [Tokayev's candidacy meets the requirements of the Constitution and the election law] [Text] – STIK // Kazhastanskaja pravda. [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa : <https://kazpravda.kz/n/kandidatura-tokaeva-sootvetstvuet-trebovaniyam-konstitutsii-i-zakona-o-vyborah-tsik/>
- 7 **Shimyrbaeva, G.** Stel – sluzhit nastii, a ne byt bastykom [The goal is to serve the nation, not to be a bastard] [Text] // Kazhastanskaja pravda. [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa : <https://kazpravda.kz/n/tsel-sluzhit-natsii-a-ne-byt-bastykom/>

8 **Syzdykova, L.** Kairat Kelimbetov : Chelovekostentrichnost – fundamentalnaja stennost reform [Kairat Kelimbetov : Human-centeredness is the fundamental value of reforms] [Text] // Kazhstanskaja pravda. [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa : <https://kazpravda.kz/n/kayrat-kelimbetov-chelovekotsentrichnost-fundamentalnaya-tsennost-reform/>

9 **Syzdykova, L.** Muhtar Tleuberdi : Nesmotrja na pandemio, osnovy vneshnei politiki Kazhstana neizmenny [Mukhtar Tleuberdi : Despite the pandemic, the fundamentals of Kazakhstan's foreign policy remain unchanged] // Kazhstanskaja pravda. [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa : <https://kazpravda.kz/n/muhtar-tleuberdi-nesmotrya-na-pandemiyu-osnovy-vneshney-politiki-kazhstana-neizmenny/>

10 **Baitırsynov, A.** Shygarmalar [Works] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 1989. – 320 p.

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

Г. А. Кривенко

Торайғыров университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал 13.03.23 баспаға түсті.

САЯСИ ДИСКУРС ҚОҒАМДЫҚ ШКІРДІ МАНИПУЛЯЦИЯЛАУ АЛАҢЫ РЕТІНДЕ

Мақалада саяси дискурс қоғамдық пікірді басқарудың бір әдісі ретінде қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі зерттеушілердің әлеуметтену мәселелерімен байланысты қоғамда болып жатқан процестерге, қоғамдық сана жағдайына әсер ету тәсілдеріне деген қызығушылығына байланысты. Бұл зерттеуде қоғамдық пікірге манипуляциялық әсердің негізгі лексикалық және грамматикалық белгілері анықталды. Лексикалық құралдар сөйлеушінің шындық фактілеріне субъективті қатынасын білдіреді, жарияланымды қабылдау кодын қалыптастырады, мақсатты аудиторияның назарын манипулятор маңызды деп белгілеген белгілі бір сөздерге, өрнектерге аударады. Синтаксистік деңгейдегі ресурстар хабарламаның логикасын қалыптастырады, мәтінді берілген схема бойынша құрастырады, оқырманның ойын материал авторы берген траектория бойынша бағыттайды. Мәтін авторының, оның материалының кейіпкерінің, қоғамдастықтың – бейнесі мәтінде жасалған партияның имиджі сияқты ресурс ерекше орын алады.

«Казхстанская правда» газетінің беттерінде ұсынылған саяси дискурста мемлекет пен билік үшін қажетті арнада аудиторияның пікірлері мен қатынастарын басқару үшін барлық ресурстар бар. Басылымда саяси дискурстың негізгі белгілері бар және оның беттерінде билік атынан жазатын және билік саясатын жүргізетін авторлардың маңызды манипулятивті стратегиялары мен тактикасы жүзеге асырылады.

Кілтті сөздер: саяси дискурс, қоғамдық пікір, манипуляция, тілдің әлеуеті, қарым-қатынас.

Г. А. Кривенко

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar
Material received on 13.03.23.

POLITICAL DISCOURSE AS A PLATFORM FOR MANIPULATING PUBLIC OPINION

The article considers political discourse as one of the ways of manipulating public opinion. The relevance of the study is due to the interest of researchers in the processes taking place in society related to the problems of socialization, ways of influencing the state of public consciousness. This study identifies the main lexical and grammatical markers of manipulative influence on public opinion. Lexical means express the speaker's subjective attitude to the facts of reality, form the code of perception of the publication, focus the attention of the target audience on certain words, expressions marked by the manipulator as important. Resources of the syntactic level build the logic of the message, construct the text according to a given scheme, direct the reader's thought along the trajectory set by the author of the material. A special place is occupied by such a resource as the created image of the author of the text, the hero of his material, the community – the party whose image is created in the text. The political discourse presented on the pages of the newspaper «Kazhstanskaya Pravda» has all the resources to manage the opinions and attitudes of the audience in the direction necessary for the state and the authorities. The publication carries the main features of political discourse and its pages implement important manipulative strategies and tactics of authors writing on behalf of the authorities and conducting the policy of the authorities.

Keywords: political discourse, public opinion, manipulation, language potential, communication.

<https://doi.org/>

***G. T. Kussepova¹, K. S. Kenzhigoshina², B. K. Zhumabekova³**

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana

³Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

*e-mail: user_gt@mail.ru

GENRE FEATURES OF POPULAR LEGAL DISCOURSE

The article intends to consider the genre features of popular legal discourse by analysing professional legal discourse services. Moreover, the article presents intersectioning features of media and popular legal discourse to reveal genre features of popular legal discourse in terms of the simplification of legal texts and the generalisation of the situation for informing citizens in articles and videos. General scientific methods such as synthesis and descriptive and content analyses were used to scrutinise the texts of the discourse to be studied. Moreover, pragmatic discourse analysis was used to distinguish popular legal discourse from legal discourse itself and identify the differences in discursive expressive language units and content. Materials for the analysis and consideration of this topic were popular legal texts from the law websites of law firms and the websites of public organizations. All texts and materials are in the public domain and free of charge for an unlimited number of people. As a result, the genre features of popular legal discourse were presented.

Key words: US law firms, video information, legal discourse, media legal discourse, legal advice, and legal service.

Introduction

Along with new changes, the penetration of the Internet into the lives of citizens has influenced the legal sphere, where venues for explaining particular laws in an accessible language for citizens are increasing. In this regard, there has been a high demand for the adaptation of legal discourse for those with the least understanding of jurisprudence and legislation, who require public clarification of specific terminology. As a result, the identity of legal discourse in news and articles is offered to people through simple texts or more popular language. The current jurisprudence, which is available through the media and other online resources

available to the public, has impacted the appearance of «popular legal discourse» and the term has been used since recent times. According to A. S. Averin, in the last decade, popular legal discourse was described as the normative-law enforcement perception of legal discourse [1, p. 8].

Since 2018, popular legal discourse has been investigated in several works by the following linguists: A. S. Averin identified the specifics and essential characteristics of popular legal discourse [1, 2, 3]; Yu. O. Solovyova considered the differences between popular legal discourse and media legal discourse [4, p. 17]; A. S. Glishchenko identified the functions of institutional, advertising, and legal discourses [5, 6]; and D. S. Medvedov and O. G. Shchitova identified the inter-style nature of popular scientific and legal internet discourse [7], which demonstrates the relevance of determining the genre features of this direction in this article. The direction on the topic «popular legal discourse» does not appear in English-language sources, but there are works on the direction of the study of the interpretation of laws, which are of a more different nature than popular legal discourse.

Thus, the article intends to consider the genre features of popular legal discourse by analysing professional legal discourse services. Moreover, the article presents the intersecting areas of media legal discourse and popular legal discourse. The simplification of legal texts and the generalisation of the situation for informing citizens in the news were considered in order to consider the genre features of popular legal discourse.

The following objectives were set in order to achieve the goal:

- to refer to scientific literature to define the term «popular legal discourse»;
- to collect and analyse texts on legal interpretation from the public internet space;
- to identify and compare genre features of popular legal discourse to genre features of media legal discourse using the collected data;
- to bring out the genre features of popular legal discourse.

Methods and Materials

Within the framework of this topic, research methods were based on the analysis of popular legal texts; in particular, general scientific methods were used as a synthesis, through which generalising conclusions were made about the genre features of popular legal discourse. In particular, descriptive and content analyses were used to review the texts of the discourse to be studied. Methods of comparison and discursive analysis were used to distinguish popular legal discourse from legal discourse itself and identify the differences in discursive expressive language units and content. As materials for the analysis and consideration of this topic were popular legal texts from the websites of US law firms and the websites of public

organizations. All texts and materials are in the public domain and free of charge for an unlimited number of people.

A literature review

To begin with, the framework of popular legal discourse is still obscure due to the fact that it originates from 2018. However, it cannot deny the fact that it has been important since the ancient Greek time period, where rhetorical questions and laws were analysed and interpreted. Thus, elucidating the meaning of the term «popular» in popular legal discourse helps reveal the purpose of this discourse. According to V.I. Karasik, institutional discourse is defined as «a communication that occurs within the framework of which the current situation in society takes the form of a type of communication, reflecting the specifics of the corresponding social institution» [8, p. 278]. We cannot attribute this case to either a legal or judicial discourse institution because the terminology used in legal or judicial communication is vastly different from the text used by lawyers for citizens. In other words, it is a synthesis of two discourses: scientific discourse and legal discourse, while media-legal discourse is a synthesis of legal and media ones. Thus, the merging of two boundaries of different spheres can be a fact of institutional discourse, with new intersections of professions appearing due to social changes.

The definition of «popular legal discourse» given by A.A. Torgasheva was quoted in the work of A.S. Averin, which states that «this sphere is closer to the everyday level of communication; a lawyer has to switch to a language that would be understandable to an ordinary citizen who does not understand the intricacies of the wording of laws, to explain the complex in simple words» [3, p. 107]. In other words, the author emphasises the fact that the law, with its long, complicated sentences and technical terminology, might be confusing to ordinary people with no legal background and requires the simplification of legal discourse. According to Yu. O. Solovyova, popular-legal discourse is a peripheral discourse of a legal institution whose purpose is to popularise legal knowledge in society and increase the general level of legal literacy, through which the regulation of relationships between members of society is carried out indirectly [4, p. 14]. Thus, it gives the sense of «media legal discourse,» which carries the aim of informing citizens about the recent changes in law and high-profile cases.

Furthermore, D. S. Medvedov and O. G. Shchitova share Yu. O. Solovyova's definition of popular legal discourse as an active participant in the image of a lawyer who performs the function of legal education of readers or citizens [7, p. 72].

In conclusion, we can deduce that popular legal discourse can serve as the simplified legal language to inform ordinary people with more plain language.

Results and discussions

Obviously, popular legal discourse and legal discourse are inextricably linked, with the only difference being the linguistic complexity level of the

terminology used in each. However, O. A. Krapivkina distinguishes legal discourse into two subdivisions: public, which includes legislative and judicial types of communication, and private [9], which is the type we are considering in the article. Popular legal discourse is concerned with advising or assisting citizens legally. To reveal the genre features of popular legal discourse, we must refer to texts and expressive language units found in documents from law firms or public organizations, as well as articles explaining laws.

We implemented pragmatic means in order to understand the features of the texts and distinguish them from each other. At the moment, media legal discourse includes genre features such as an interview with a specialist (lawyers, counsellors, advocates, and judges), informational notes (TV programs, newspapers), an analytical article (statistics), a report from the scene (news), and specialist commentary, et cetera. While legal discourse includes court decisions, legislation, legal contracts, etc.

We detected some genre-specific features of documents in the websites providing legal services and advice.

For example, in the article «Enhanced Life Estate Deed» published on the website of LegalDocsbyMe, <https://legaldocsbyme.com/enhanced-life-estate-deed/>, there is no doubt that the article contains legal terminology, but it is still given plainly so that it can reach the understanding of the reader.

«Sometimes referred to as the Ladybird Deed, an Enhanced Life **Estate Deed** is a method of transferring real **estate** without probate. Upon the owner's death, the **property** passes to the **beneficiary** named in the deed through operation of law, which means it does not invoke **probate**.»

The author gives the following definition of the legal term «probate»: «*Probate is the legal process of the management of assets after the owner's death. Probate ensures assets go to the correct inheritors and also ensures debts and taxes involved with the process are paid in full*» [10].

In order to identify the genre features of the above-mentioned excerpt, we considered the communicator's intent. It reveals the author's intention to inform the citizens about the estate deed the owner can provide legally, giving more detail about the procedure and adding subtopics such as «Avoid Probate,» «Retain Property Rights,» «Avoid Gift Tax,» and «Preserve Medicaid Eligibility.» In this article, no law occurs; however, the author gives a clear explanation of the «Enhanced Life Estate Deed», whose content intersects with finance, law, and estate. We can state that the following excerpt has legal context, but with less complicated phrases or with legal terms with definitions. Furthermore, this excerpt adheres to the main requirement of popular legal discourse by retaining the text's hybrid of «legal» and «scientific» content. The author uses the phrases

«estate» instead of «the building or a house,» «property» to mean «belonging,» and «beneficiary» to mean «heiress» [10].

We considered twenty-five more similar articles [11] with different spheres: will, partnership agreement, medical insurance, etc., which showed similar genre features as follows:

1. the academic style of writing with less complicated legal terminology;
2. Legal terminology demands explanation, has extra sentences with its definition;
3. Describe the legal procedure or method of completing forms (agreements, documents);
4. Main purpose: to inform the citizens;
5. Plain sentences.

However, articles contain some advertising due to their purpose of finding clients. Furthermore, the United States is one of the countries that uses legal advice as a commercial benefit-giving service.

Popular legal discourse, on the other hand, intersects with media legal discourse in the context of a discussion of a potentially sueable situation, which proves the following extract from «Media Ad,» featured on the navigation bar on the website of «Shenderovich, Shenderovich & Fishman,» a law firm located in Pennsylvania, USA. The following excerpt uses expression units from an informal style rather than an academic style, yet provides information on how to hold someone accountable for falls and slips by law.

«Let's talk about slips, trips, and falls. If I or someone else is involved in a situation where I slip, trip, or fall, what are the particulars, what's the concern, and how should we handle that properly? What's important to note is that not every case is viable. For example, if somebody slips and falls on the water in a grocery store aisle, the main question is notice. Did the property owner, the store manager, or store employees have proper notice that the spill occurred, for example, right before you walked over that wet area? If 30 seconds before that somebody spilled water or ketchup on the floor, 30 seconds is not enough time for a property owner to discover the defect or the dangerous condition and to clean it up. So if they didn't have a chance to discover it, you can't hold them responsible for the damage. [12]»

The genres of written and spoken language differ in noticeable ways. The first excerpt informs citizens using more complicated but understandable plain language; however, the second example keeps the style of informing people but is more informal or contains less academic terminology. For example, FindLaw Legal Dictionary presents the term «notice» with more detailed variants such as «actual,» «constructive,» «implied notice,» and «noticed by publication» that vary due to the situation.

Those media advertisements partially meet both popular and media legal discourse characteristics; however, the genre features presented in the first excerpt differ from the second excerpt. According to the above-mentioned features of popular legal discourse, this excerpt can be considered intended to inform people about the law and how to act in a certain situation. The addressee is also a citizen, and the addressant is the person with knowledge about the law. Analyzing similar video advertisements containing information on how to handle various legal situations and acquainting citizens with various potential situations that may arise, we concluded that media advertisements meet the description of plain language understandable to people and informing people of the laws the country has. Thus, we decided to list the genre features of this media advertisement that hybridise media and popular legal discourse:

- contains little legal terminology;
- speaks plain language to reach a citizen's understanding;
- explains the law and how to handle various legal situations;
- possesses: informs people and advertises (for the firm's commercial benefit).

However, in media advertisements for legal advice or services, there are different versions that cover the advertisement rather than fully inform the citizens. For example, the following excerpt shows more promotional context within some advice and information about how insurance in Pennsylvania works. Insurance coverage, including medical benefits, varies between car and motorcycle accidents. As a result, some situations should be handled according to the severity and difficulty of the case.

«Craig motorcycle insurance is a little bit different from car insurance. There are certain things that are required for car insurance policies sold in Pennsylvania, including medical benefits. Those are not required for motorcycles. In addition, motorcycles are often listed on separate policies from your car insurance coverage. So you need to make sure that you have uninsured and underinsured motorist coverage available on your motorcycle, either through your car insurance or independently on the motorcycle policy [13]».

In addition to media advertisements, there are informational videos supplied by nonprofit or public associations [14] that provide free legal services to help low-income citizens. For example, the National Association of Consumer Advocates [15] provides informational videos that can be informative in terms of legal terminology and some common defences that might help the citizen understand, for example, the process of debt collection or possible trial outcomes, as given in the following excerpt.

*«... but remember, you have rights. Tom has unpaid credit card debt and is being harassed by debt collectors. Fortunately, Tom is protected by **the Fair Debt***

Collection Practices Act. A federal law that prohibits unfair collection practises by third-party debt collectors under the FDCPA...[16]».

Further, the video contains information about steps and actions that violate the law, protect your rights by law, and respond to the lawsuit. We agree with Yu. O. Solovyova that any popular discourse is primarily aimed at the fixation and wide dissemination of «pure» scientific knowledge and not terms and constructs that are currently in vogue [4, p.17]. Thus, popular legal discourse has an enduring significance and forms the public's consciousness using scientific knowledge to inform legal acts in plain language.

Conclusion

In conclusion, the dichotomy of popular legal discourse is realised at the intersection of legal and scientific discourse boundaries, albeit with differences between them. Legal and scientific discourses contain different genre features than popular legal discourse. The data analysed to reveal the following genre characteristics that occur in popular legal discourse: Thus, some legal terms may appear in the text, but they are followed by a proper definition or explanation that helps the citizen understand their meaning. The texts in popular legal texts use fewer complicated legal terms and replace them with plain language. The text has an informative context, but due to the commercial purpose of law firms, some informative videos and advice might carry an underlying promotional intent.

Список использованных источников

1 **Аверин, А. С.** Популярно-юридический дискурс: формирование концепции [Popular Legal Discourse: Development of the Conception] // Филология и культура. – 2020. – № 1 (59). – С. 6–18

2 **Аверин, А. С.** Англоязычные юридические маркетплейсы как пространство функционирования популярного юридического дискурса (на материале текстов о банкротстве физических лиц США) [English-Language Marketplaces as the Field of Popular Legal Discourse (On the Material of the USA Bankruptcy Law)] // Вестник Воронежского Государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2020. – №. 1. – С. 87–93

3 **Аверин, А. С.** Популярно-юридический дискурс в англоязычном медиапространстве: от криминальных сводок к правовым интернет-сайтам [Popular legal discourse of English language mass media: From criminal news to legal websites] // Медиалингвистика. – Том 7. – № 1. – С. 104–117.

4 **Соловьева, Ю. О.** Популярно-юридический дискурс vs медийный юридический дискурс [Popular Legal Discourse Vs Media Legal Discourse]

// Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия «Лингвистика». – 2022. – Том 19. – № 1. – С. 15–21

5 **Глищенко, А. С.** Популярный юридический дискурс в США: общая характеристика и перспективы исследований [Popular Legal Discourse in the US: General Characteristics and Prospects of Research] // Вестник Воронежского Государственного университета. – Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2018. – №. 4. – С. 36–39

6 **Глищенко, А. С.** Функции юридического дискурса: инструментальный и онтологический аспекты [Instrumental and Ontological Aspects of the Legal Discourse Functions] // XIII Международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы гуманитарных и социально-экономических наук». – 2019. – № 13. - С. 104-107

7 **Медведев, Д. С., Щитова, О. Г.** Межстилевой характер научно-популярного юридического интернет-дискурса [Interstyle Nature of Popular Scientific Legal Internet Discourse] // Вестник Томского государственного университета. – 2019. – № 2 (199). – С. 70–76

8 **Карасик, В. И.** Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - Волгоград: Перемена, - 2002. – 477. – С. 278

9 **Крапивкина, О. А., Непомилов, Л. А.** Yuridicheskiy diskurs: ponyatiye, funktsii, svoystva [Legal discourse: concept, functions, properties] // Humanitarian scientific research. – 2014. – №. 9

10 Enhanced Life Estate // Article. – December 20, 2021. – [Electronic resource] – URL: <https://legaldocsbyme.com/enhanced-life-estate-deed/>

11 The law firm's website «LegalDocsbyME». – Section «Resources» – [Electronic resource] – URL: <https://legaldocsbyme.com/resources/>

12 Video advertisement: Slips and Falls // The law firm's website «Shenderovich, Shenderovich & Fishman». – Section «Media» – [Electronic resource] – URL: <https://www.ssf-lawfirm.com/>

13 Video advertisement: Motorcycle injuries // The law firm's website «Shenderovich, Shenderovich & Fishman». – Section «Media» (via the navigation bar). - [Electronic resource] – URL: <https://www.ssf-lawfirm.com/>

14 The website of the Public Law Center. - [Electronic resource] – URL: <https://www.publiclawcenter.org/consumer-law/>

15 The website of the National Association of Consumer Advocates(NACA). - [Electronic resource] – <https://www.consumeradvocates.org/>

16 The Informational video «Dealing with Debt Collectors» // The website of NACA. – [Electronic resource] – <https://www.consumeradvocates.org/for-consumers/debt-collection/>

References

- 1 **Averin, A. S.** Popular Legal Discourse: Development of the Conception // *Philology and Culture*. – 2020. – No. 1 (59). – P. 6–18
- 2 **Averin, A. S.** English-Language Marketplaces as the Field of Popular Legal Discourse (On the Material of the USA Bankruptcy Law) // *Voronezh State University Bulletin*. – Series: Linguistics and Intercultural Communication. – 2020. – No. 1. – P. 87–93
- 3 **Averin, A. S.** Populyarno-yuridicheskiy diskurs v angloazychnom me diaprostranstve: ot kriminal'nykh svodok k pravovym internet-saytam. [Popular legal discourse of English language mass media: From criminal news to legal websites] // *Medialinguistics*. – Volume 7. – No. 1. – P. 104–117.
- 4 **Solovyova, Yu. O.** Populyarno-yuridicheskiy diskurs vs mediynny yuridicheskiy diskurs [Popular Legal Discourse Vs Media Legal Discourse] // *South Ural State University Bulletin*. – Series «Linguistics». – 2022. – Volume 19. – No. 1. – P. 15–21
- 5 **Glishchenko, A. S.** Populyarnyy yuridicheskiy diskurs v ssha: obshchaya kharakteristika i perspektivy issledovaniy [Popular Legal Discourse in the US: General Characteristics and Prospects of Research] // *Voronezh State University Bulletin*. – Series: Linguistics and Intercultural Communication. – 2018. – No. 4. – P. 36–39
- 6 **Glishchenko, A. S.** Instrumental and Ontological Aspects of the Legal Dicourse Functions // *The Proceedings of XIII International Scientific-Practical Conference: Actual problems of the humanities and socio-economic sciences*. – 2019. – No.13. - P. 104-107
- 7 **Medvedev, D. S., Shchitova, O. G.** Mezhsstilevoy kharakter nauchno-populyarnogo yuridicheskogo internet-diskursa [Interstyle Nature of Popular Scientific Legal Internet Discourse] // *Tomsk State Pedagogical University Bulletin*. – 2019. – No. 2 (199). – P. 70–76
- 8 **Karasik, V. I.** Yazy'kovo' krug: lichnost', koncepty', diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse.] // *Volgograd: Peremena*. [Change] – 2002. – 477. – P. 278
- 9 **Krapivkina, O. A., Nepomilov, L. A.** Yuridicheskiy diskurs: ponyatiye, funktsii, svoystva [Legal discourse: concept, functions, properties] // *Humanitarian scientific research*. – 2014. – No. 9
- 10 *Enhanced Life Estate* // *Article*. – December 20, 2021. – [Electronic resource] – URL: <https://legaldocsbyme.com/enhanced-life-estate-deed/>
- 11 *The law firm's website «LegalDocsbyME»*. – Section «Resources» – [Electronic resource] – URL: <https://legaldocsbyme.com/resources/>

- 12 *Video advertisement: Slips and Falls* // *The law firm's website «Shenderovich, Shenderovich & Fishman»*. - Section «Media» - [Electronic resource] – URL: <https://www.ssf-lawfirm.com/>
- 13 *Video advertisement: Motorcycle injuries* // *The law firm's website «Shenderovich, Shenderovich & Fishman»*. - Section «Media» (via the navigation bar). – [Electronic resource] – URL: <https://www.ssf-lawfirm.com/>
- 14 *The website of the Public Law Center*. – [Electronic resource] – URL: <https://www.publiclawcenter.org/consumer-law/>
- 15 *The website of the National Association of Consumer Advocates (NACA)*. – [Electronic resource] – <https://www.consumeradvocates.org/>
- 16 *The Informational video «Dealing with Debt Collectors»* // *The website of NACA*. – [Electronic resource] – <https://www.consumeradvocates.org/for-consumers/debt-collection/>

Material received on 13.03.23.

*Г. Т. Кусенова¹, К. С. Кенжигожина², Б. К. Жумабекова³

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

³Торайғыров университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал 13.03.23 баспаға түсті.

ТАНЫМАЛ ҚҰҚЫҚТЫҚ ДИСКУРСТЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада кәсіби заңгерлік дискурс қызметтерін талдау арқылы танымал құқықтық дискурстың жанрлық ерекшеліктерін қарастыру көзделген. Сонымен қатар, мақалада заң мәтіндерін жеңілдету және мақалалар мен бейнематериалдардағы азаматтарды ақпараттандыру жағдайын қарастырып, танымал құқықтық дискурстың жанрлық ерекшеліктерін ашу мақсатында бұқаралық ақпарат құралдары мен танымал құқықтық дискурстың қиылысу ерекшеліктері ұсынылған. Зерттелетін дискурс мәтіндерін мұқият зерделеу үшін синтез және сипаттамалық және мазмұндық талдау секілді жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Сонымен қатар, прагматикалық дискурс талдауы танымал құқықтық дискурсты құқықтық дискурстың өзінен ажырату және дискурсивті экспрессивті тілдік бірлік пен мазмұндағы айырмашылықтарды анықтау үшін пайдаланылды. Осы тақырыпты талдау және қарастыру материалдары ретінді заң

фирмаларының заң сайттарынан және қоғамдық ұйымдардың веб-сайттарынан танымал заң мәтіндері қолданылды. Барлық мәтіндер мен материалдар жалпыға қолжетімді және шектеусіз адамдар саны үшін ақысыз сайттардан алынды. Нәтижесінде, халықтық құқықтық дискурстың жанрлық ерекшеліктері ұсынылды.

Кілтті сөздер: АҚШ заң фирмалары, бейне ақпарат, құқықтық дискурс, медиа құқықтық дискурс, заңгерлік кеңес және заң қызметі.

*Г. Т. Кусенова¹, К. С. Кенжигожина², Б. К. Жумабекова³

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана

³Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОПУЛЯРНО-ЮРИДИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

В статье предполагается рассмотреть жанровые особенности популярного юридического дискурса на основе анализа услуг профессионального юридического дискурса. Кроме того, в статье представлены черты пересечения медиа и популярного правового дискурса для выявления жанровых особенностей популярного правового дискурса в части упрощения юридических текстов и обобщения ситуации информирования граждан в статьях и видеороликах. Для тщательного изучения текстов изучаемого дискурса использовались общенаучные методы, такие как синтез, описательный и контент-анализ. Кроме того, с помощью прагматического дискурсивного анализа удалось отличить популярный юридический дискурс от самого юридического дискурса и выявить различия в дискурсивно-экспрессивных языковых единицах и содержании. Материалами для анализа и рассмотрения данной темы послужили популярные юридические тексты с юридических сайтов юридических фирм и сайтов общественных организаций. Все тексты и материалы находятся в открытом доступе и бесплатны для неограниченного круга лиц. В результате были представлены жанровые особенности популярного юридического дискурса.

Ключевые слова: юридические фирмы США, видеoinформация, юридический дискурс, медиаяридический дискурс, юридические консультации, юридическая услуга.

SRSTI 17.01.11

<https://doi.org/>

*A. K. Matayeva¹, S. B. Jumagul², E. I. Kopteva³

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana

³Omsk State Pedagogical University,

Russian Federation, Omsk

*e-mail: asyl_mataeva@mail.ru

MODERN KAZAKH LITERATURE STUDIES: ACHIEVEMENTS, PROBLEMS, DEVELOPMENT PROSPECTS

The end of the 19th and the beginning of the 20th centuries were marked for the Kazakh society by entering a new stage of development. The universal values that determine the concepts of modern social changes have undoubtedly influenced national literary criticism, posing new tasks for the correct determination of development prospects through an objective revision of the past, marked by ideological pressure. The formation of new aesthetic knowledge in assessing the role of literature in society, the appeal to new forms, methods and means of reflecting reality, the development of scientific and theoretical approaches and the definition of new principles for studying the nature of the literary process are characteristic features of modern Kazakh literary criticism. At the current stage, the urgent task is to identify the patterns of development of literary science, comprehensive differentiation of scientific research, the definition of methodological concepts, theoretical foundations and areas of research, the assessment of achievements and the definition of prospects for new research. Being an important branch of the social and human sciences, modern Kazakh literary criticism seeks to rethink its way of becoming as a field of scientific knowledge in order to evaluate its achievements and identify shortcomings that occur at each stage of development. The article deals with the scientific and theoretical problems of modern Kazakh literary criticism, reflecting innovative searches. At the same time the evaluation and analysis of studies based on new research methods and scientific principles is of great importance. Special place is occupied by theoretical works written on the basis of hermeneutics, structuralism, semiotics and

other innovative research methods. Analysis of the main achievements, literary and theoretical problems, directions of development of modern Kazakh literary criticism is presented as well.

Keywords: Kazakh literary studies, theory and history of national literature, methodology.

Introduction

The theoretical and methodological system of modern Kazakh literature is being developed taking into consideration the world literary and artistic and aesthetic thought, preserving the consistency of traditions, regarding national characteristics. All mentioned above allows to differentiate mistakes and achievements of different periods. Aesthetic, philosophical views with new ideological power were formed at the turn of the XX–XXI centuries. Consequently, the national literary studies were conducted on history, theory, criticism of literature, there was a turning point in the periodization of literature and methodological paradigms. In this regard, we can present the specific features of modern Kazakh literature on its fundamental transformation and appearance of new tendencies.

Methods and materials

Scientific and theoretical searches, positions related to history, theory and criticism of Kazakh literary science have become the methodological basis of research work. Along with the traditional literary-historical, comparative-contrastive, hermeneutical methods that determine the achievements, problems and development prospects in modern Kazakh literary criticism, such innovative methods as theoretical poetics, which drive to new steps in modern literary criticism, were taken as a basis. The research was determined by a systematic and comprehensive philological analysis, synergistic research.

Results and discussion

Studies within the period to gain independence of Kazakhstan differ in the content of works in various directions: 1) the groundwork of the centuries-old literary heritage, subjected to pressure from the totalitarian system and classical works in the national interest; 2) inclusion of literary monuments, which are an artistic source of objective knowledge of the background of the Kazakhs people into the spiritual heritage of; 3) differentiation of scientific problems of periodization of the history of literature in terms of continuity in artistic development; 4) study of Kazakh literature abroad as an indispensable part of the system of national values; 5) implementation of the stages of analysis of the system of artistic development of modern Kazakh verbal art based on innovative methodological research; 6) writing a multi-volume history of Kazakh literature.

From the point of view of modernity, the topical issues of Kazakh literary studies are the tasks of defining modern directions, understanding the change of

methodological principles, assessments of theoretical poetics, etc. To be more precise, issues mentioned above can define the current state and trends in the development of national literature. In addressing these issues, the following points should be taken into consideration:

1) the art of words serves humanity as a whole, and therefore the methods of studying art are also general. Based on this, the general literary principles, categories, regularities also stand as fundamentals of the Kazakh national literature; 2) belle lettres expresses the spirit, history, mentality, interests of the nation. Modern Kazakh literature study based on world achievements and new principles, analyses and applies advanced methodologies in accordance with national characteristics; 3) Modern Kazakh literature study underwent changes in theoretical and methodological though within the era of globalization, under the influence of social and cultural conditions. Areas of semiotics, hermeneutics, structuralism, modernism, postmodernism, adapting and refracting them in the specifics of national literary studies have been successfully used.

During a certain period, the modern Kazakh literary science has developed its own methodology, taking into consideration specific features of national literature that include all the achievements of socio-cultural and philological sciences. It is worth noting that there is a number of works that have made a significant contribution to the development of Kazakh theoretical thought, including analyzing theoretical problems, literary trends, the nature of the work, artistic and aesthetic research, the author's position and the values of the artistic text, I would like to note the following works: «The style of the Kazakh story and narration» (1993), «System Analysis of Art Work» (2002) by A. Kulymbetova, «Problems of Communicative Poetics» (1995), «Text in the System of Artistic Communication» (1996) G. Muchnik, «Artistic Text and the Artistic World: Problems of Organization» (1996), «The main trends in the development of Kazakh literature in the first quarter of the twentieth century» (1998) B. Mamrayev, «Poetics of Anuar Alimzhanov's prose» (1997) H. Rustemova, «Poetics of Kazakh artistic prose of the early twentieth century (theme, genre, style)» (1998) A. Ismakova, «Art Anthropology» (1999) V. Savelyeva, «Drama and Kazakh prose» (1997), «Kazakh artistic story» (2008), «Poetics literary text» (2012) T. Yesembekov, «Symbol in the movement of literature» (1999) B. Zhetpisbayeva, «Poetics of G. Musrepov's prose» (1999) S. Ashimkhanova, «Artistic aspects of the development of modern Kazakh literature» (2001) B. Karibayeva, «Poetic system «natural world»: structure and semantics» (2002) S. Abisheva, «Author in the narrative system of the Kazakh novel» (2003), «Portrait poetics» (2006), «Monologue structure» (2006) B. Maitanov, «The problem of psychologism in fiction» (2003) G. Praliev, «Feminist imagology» (2003) F. Ismailova, «Chronotope problems in modern prose» (2003) A. Temirbolat, «Typology of

literary game. From barokko to postmodernism» (2005) A. Ishanova, «Artist and artistic device» (2005) Ye. Tleshev, «Author and Hero in Postmodern Prose» (2007) L. Safronova, «Genre and style specific of Mashhur Zhusip's poems» (2010) M. Baratova, «Typology of Literary Trends in National Prose» (2011), «Genre and Artistic Method» (2011) Zh. Zharylgapov, «National literature and traditional mentality» (2012) D. Kamzamekuly, B. Omaruly, A. Sharip, «Anthropologism of Abai» (2014) Zh. Dadebayev, «Modern literary process» (2014) S. Yerzhanova, «Genre originality of Mashhur Zhusip's poetic works» (2015) N. Zhusupov, «Author's position» (2017) M. Orazbek, «Abai's phenomenon» (2021) Sh. Ibrayev, etc. It is also of great importance to outline that these studies consider and evaluate hermeneutic, structural, modernist, postmodernist and other views on the analysis of a literary work. As noted above, significant consideration is viewed to research into understanding the values of spiritual literature, its ideological and aesthetic content, as well as interrelation between religion and literature. This topic is revealed in the studies of A. Kyraubayeva «Eastern legends» (1997), A. Zhaksylykov «Religion and literature in aesthetic interrelation» (1997), «Religious motifs in fiction» (1998), «Comparative typology of images and motifs with religious content in the works of Kazakh literature» (2012), U. Kalizhanuly «Religious and educational trend in Kazakh literature (second half of the 19th – early 20th centuries)» (1999), K. Toreali «Creation and formation of Islamic literature in the Middle Ages» (2006), K. Sattarov «Kazakh legends preaching Islam» (2017), etc.

There are significant changes in modern Kazakh literary studies such as the return of the heritage of banned literature, the comprehension of religious treatises and their republication, the establishment of relationships with centuries-old Turkic sources. Along with this, there has been an increasing growth of interest in the world tendencies of art development. In addition, new views have appeared in modern comparative studies. They define the principles and methods of historical and comparative study of the work of authors of different periods and national literature of different countries. The well-known scientist F. Ismailova indicates importance of comparative studies: «Literature is a world science. In order to bring Kazakhstan literary criticism to the world level, it is necessary to make all the literature of Kazakhstan an object of study of a single Kazakhstan literary criticism...» [1]. In this direction, the scientific researches of Sh. Satbayeva «Light of Time» (2000), N. Dzhuanyshbekov «Problems of Modern Comparative Literature» (2000), N. Kelimbetov «Continuity of Ancient Turkic Poetry and Artistic Traditions in Kazakh Literature» (2002), M. Madanova «Introduction in Comparative Literature» (2003), O. Zholdybay «Kazakh-Turkic Literary Relations in the Research of Academician Rahmankul Berdibay» (2007), M. Imangazinov «Subject Consonances in Kazakh and Ancient Literature» (2008), S. Ashimkhanova

«History of Foreign Literature XIX century» (2015), A. Ishanova «Poetics of the literary game in the prose of Orkhan Pamuk» (2016) and others [2].

The following researchers have made a great impact into Kazakh literary science. They are: Z. Akhmetov, T. Shanbaev «Literary studies. Terminological Dictionary» (1998) [3], Kh. Sadykov «Theory of Literature» (2002) [4], K. Akhmetov «Introduction to Literary Studies» (2004) [5], S. Makpyruly «The Art of Human Studies» (2009) [6], Zh. Mambetov «Aesthetic foundations of literature» (2011) [7], K. Zhanuzakova «Introduction to literary criticism» (2015) [8], T. Yesembekov «Theory of literary text» (2015) [9], A. Ismakova «Literary criticism of the period of independence» (2016) [10], Zh. Smagulov «Kazakh literary science of the twentieth century» (2017) [11], U. Kalizhanov, S. Kirabayev, Sh. Yeleukenov, G. Orda, A. Kaliyev «Modern Kazakh literature: development processes, names and events» (2017) [12], Zh. Aimukhambet «Myth. Mythology. Mythopoetics» (2017) [13], A. Temirbolat «Introduction to Literary Studies» (2020) [14] and others.

Scientific and theoretical research in Kazakh literary science during the period of independence is characterized by a comprehensive, objective and holistic study of verbal art. In close cooperation with the original traditions, there is an appeal to various literary trends, including mythological, modernist, postmodernist, etc. Moreover, a symbiosis of modern and traditional techniques. It is noteworthy to mention the system conclusions of scientists about modernism and postmodernism in modern Kazakh prose: B. Kanarbayeva «Postmodernism in Kazakh literary» (2010), K. Zhanuzakova «Modernism, postmodernism in modern Kazakh prose» (2014), Zh. Zharylgapov, S. Takirov, A. Zhakulayev «Kazakh prose: modernism and postmodernism» (2015), G. Saulembek «Postmodernism in Kazakh prose» (2017) [15], etc.

The studies of the above works are combined by common approaches to solving the problem: 1) Kazakh literature takes into account the achievements of world literature and by adapting them on the basis of their national characteristics; 2) There are revival and stagnation stages in the history of Kazakh literature, as the development of Kazakh literature is closely connected with the history of its people and world changes. In this connection, literary and aesthetic thoughts develop in various directions (realistic, romantic, modernist, postmodernist, etc.); 3) scientific research is based on the latest methodologies (semiotics, hermeneutics, structuralism, receptive aesthetics, etc.).

In modern Kazakh literary criticism, a special place is occupied by scientific research of scientists on the systematic study of the Kazakh literature's history. In this vein, the works of the following well-known scientists should be noted: «History of Kazakh literature», «Records of ancient culture», «Romanticism of Abai» by A. Konyratbayev, «Poets-disciples of Abai», «Heirs of Abai», «About the

textual criticism of Abai's works» by K. Mukhamedkhanov, «History of Kazakh literature» by H. Suyunshaliyev, «Migratory Birds», «Heavenly Peaks», «Guides of Literature» by T. Kozhakeyev, «Wounds in Consciousness», «Contradictory Thoughts of the Dashing Epoch», «History of Kazakh literary criticism» by T. Kakishuly, «Kazakh literature of the Soviet period», «White spots of literature», «In the spirit of Independence», «Independence of the nation and literature» by S. Kirabayev, «Top of Mukhtar» by R. Berdibay, «Literature created by the era» by M. Bazarbayev, «Top of poetry – wisdom» by Z. Akhmetov, «From a new line», «Literature and the nation's fate», «Dialogue with the centuries», «From the height of independence» by Sh. Yeleukenov, «Shakarim Kudaiberdiyev» by Sh. Satbayeva, «History of Abay studies», «Auezov and Abai studies», «Thoughts born in Turkestan» by M. Myrzakhmetuly, «Storytellers of the steppe», «Reunited with the people» by K. Sydikov, «Ancient literary monuments» by N. Kelimbetov, «Ornament of centuries», «Kobyz motif» by M. Magauin, «Peaks of returned Kazakh literature», «Sacrament of words», «Golden age of Kazakh literature» R. Nurgali, «I. Zhansugurov and the continuity of traditions» T. Sydykov, «Problems of modern Kazakh literary criticism», «Modern Kazakh prose», «Modern Kazakh poetry» N. Dzhuanyshebekov, «Patterns of time», «Shakarim and Sultanmakhmut», «Alash poets» A. Yespenbetov, «The Way of Criticism», «Critical Thinking», «Spiritual Thoughts» by D. Yskakuly, «Creativity of M. Auezov», «Modern Kazakh Literature» by Zh. Dadebayev, «Kazakh salseriy» by S. Negimov, «Cognition and artistry» by K. Alpysbayev, «Kazakh novel of the early twentieth century» Z-G. Bisengali, «Kazakh literature of the 19th century», «The structure of Abai's poems», «The course of hard times and the heritage of Shortanbay» by K. Madibayeva, «Fix your cradle!», «Creative facets of literature», «Motto-Alash!» T. Zhurtbay, «Shakarim: tradition and artistry» B. Abdigazyuly, «Akhmet Baitursynuly», «Kazakh literature of the early XX century» O. Abdimanuly, «Returned names» M. Kydyralinova, «Writer and modern reality», «Horizon of knowledge» K. Abdezuly, «History of Kazakh literary science», «The world of national literary criticism» Zh. Smagulov, «Alash literary criticism» A. Ismakova, «Kazakh literature of the period of independence» R. Turysbek, «Kazakh literary criticism of the early twentieth century», «Kazakh literary criticism and criticism of the Soviet period» by G. Praliev, «S. Mukanov - Researcher of Alash Literature» by K. Akhmetova, «Shangerey: Creative Life» by M. Tazhmurat, «Return of Myrzhakyp» by M. Absamet, «Literature of Independent Years» by M. Aitimov, «Murat Monkeuly: Literary Research», «Chronicle of the Grief of the Kazakhs-Kirghiz», «Poetry of hard times. Genesis, typology, poetics» B. Omaruly, «Kazakh poetry and national idea», «Golden core», «Art of the word and national spirit» A. Sharip, «Alash and literature», «Spirituality», «Discourse» D. Kamzabekuly, «Kazakh literature of the 19th century», «Modern Kazakh

literature» Zh. Aimukhambet, «Flagship of criticism», «Kazakh literary science of the second half of the 20th century» S. Zhumagul, «Kazakh prose of the period of independence» S. Altybayeva, «Modern Kazakh literature», «Kazakh prose of the period of independence» by G. Baltabayeva, «Honored by Alash» by G. Orda, «Problems of the history of Kazakh literature of the early twentieth century» by M. Kopbayeva, «Literature of the great steppe» by M. Zholdasbekov and others.

The history of Kazakh literature become the object of serious research in recent years, the result of which is the appearance of both academic publications and individual monographic works. It should be taken into consideration that over the past quarter of a century, literature and literary criticism has been gone through significant progress in literature and literary criticism. Not to mention the results achieved in higher schools in the field of literature and literary criticism, the research of individual authors, their multi-volume works, the work done at the Institute of Literature and Art. M. O. Auezov, pulls for a whole century. Among them there are some fundamental works: one hundred volumes of «Words of the Ancestors», fifty volumes of works by M. O. Auezov, twenty volumes of «Literary monuments», ten volumes of «History of Kazakh literature», «Kazakh novel: past and present», «History of Kazakh literary criticism», a series of multi-volume «Classical studies». Obviously, these studies are a great achievement of national literary criticism [16].

Thus, it is possible to summarize the opinions of researchers of the independence period: literary periods are considered as a multifaceted ideological and aesthetic search, logical-consistent, holistic process; the development of verbal art is studied in the frames of integrating spiritual and religious content; literary phenomena should be evaluated objectively, taking into account the differences of each epoch.

Modern Kazakh literature is studied according to the following system: identification of philosophical, aesthetic and ideological views, comparison and interpretation of world literary works; studying the heritage of literature within different eras, including banned authors from today's perspective.

Conclusion

The analysis of all the above-mentioned studies makes it possible to identify prospective tasks of modern Kazakh literary studies: 1) the text processing of literary works of different periods and publication in order to acquaint a wide readership; 2) disclosure of human and national properties in the authors' works; 3) definition of the role and place of the «rehabilitated» literary heritage for modernity; 4) identification of philosophical-worldview, aesthetic-ethical, ideological features of authors of different periods; 5) interpretation, comparison of texts with the world literary heritage; 6) evaluation of the social, moral and

aesthetic significance of the national literary heritage for the development of world culture and scientific and theoretical thought.

References

- 1 **Исмаилова, Ф.** Феминистская имагология [Текст]: Монография / Ф. Исмаилова. – Алматы: Ғылым, 2003. – 348 с.
- 2 **Ишанова, А.** Поэтика литературной игры в прозе Орхана Памука [Текст] / А. Ишанова // Art sanat. special issue of the international virtual forum. – Istanbul, 2016. – С. 41-58.
- 3 **Ахметов, З., Шаңбаев, Т.** Әдебиеттану. Терминдер сөздігі [Мәтін] / З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 348 б.
- 4 **Садықов, Х.** Теория литературы [Текст] / Х. Садықов. – Алматы: Ғылым, 2002. – 236 с.
- 5 **Ахметов, К.** Әдебиеттануға кіріспе [Мәтін] / К. Ахметов. – Қарағанды: Арко, 2004. – 332 б.
- 6 **Мақырұлы, С.** Адамтану өнері [Мәтін] / С. Мақырұлы. – Алматы: Арыс, 2009. – 214 б.
- 7 **Мәмбетов, Ж.** Әдебиеттің эстетикалық негіздері [Мәтін] / Ж. Мәмбетов. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 163 б.
- 8 **Жанұзақова, Қ.** Әдебиеттануға кіріспе [Мәтін] / Қ. Жанұзақова. – Алматы: Қыздар университеті, 2015. – 277 б.
- 9 **Есембеков, Т.** Көркем мәтін теориясы [Мәтін] / Т. Есембеков. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 186 б.
- 10 **Исмақова, А.** Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттану [Мәтін] / А. Исмақова. – Алматы: Дәстүр, 2016. – 384 б.
- 11 **Смағұлов, Ж.** XX ғасырдағы қазақ әдебиеттану ғылымы [Мәтін] / Ж. Смағұлов. – Астана: Фолиант, 2017. – 480 б.
- 12 Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар [Мәтін]: Ұжымдық монография / Ред. У. Қалижанов, С. Қирабаев, Ш. Елеуқенов, т.б. – Алматы: Print express, 2017. – 510 б.
- 13 **Аймұхамбет, Ж.** Миф. Мифология. Мифопоэтика [Мәтін] / Ж. Аймұхамбет. – Алматы: Эверо, 2017. – 512 б.
- 14 **Темірболат, А.** Әдебиеттануға кіріспе [Мәтін] / А. Темірболат. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 208 б.
- 15 **Saulembek, G.** Postmodernism in Kazakh prose // G. Saulembek. – [Electronic resource] <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder/17928>
- 16 **Дәдебаев, Ж.** Әдебиет теориясы: ғылыми маңызы, өмірлік мәні [Мәтін] / Ж. Дәдебаев // Әдебиет теориясы және қазіргі әдебиеттанудың негізгі мәселелері: халықаралық ғылыми-теориялық конференция

материалдары. – Алматы: М. О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, 2014. – 30–36 б.

References

- 1 **Ismailova, F.** Feministskaya imagologiya [Text]: Monografiya [Feminist imagology: Monograph]. – Almaty: Ǵylym, 2003. – 348 p.
- 2 **Ishanova, A.** Poetika literatyrnoi igrы v proze Orhana Pamуka [Poetics of the literary game in the prose of Orkhan Pamuk] [Text] // Art sanat. special issue of the international virtual forum. – Istanbul, 2016. – P. 41-58.
- 3 **Ahmetov, Z., Shańbaev, T.** Ádebiettanу. Terminder sózdigi [Literary criticism. Terminological dictionary] [Text]. – Almaty: Ana tili, 1998. – 348 p.
- 4 **Sadykov, X.** Teoriya literatyrы [Theory of Literature] [Text]. – Almaty: Ǵylym, 2002. – 236 p.
- 5 **Ahmetov, K.** Ádebiettanуға kirispe [Introduction to literary criticism] [Text]. – Qaraǵandy: Arko. 2004. – 332 p.
- 6 **Maqyruly, C.** Adamtanу óneri [The art of human science] [Text]. – Almaty: Arys, 2009. – 214 p.
- 7 **Mámбетov, Zh.** Ádebiettiń estetikalyq negizderi [Aesthetic foundations of literature] [Text]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2011. – 163 p.
- 8 **Zhanuzaqova, Q.** Ádebiettanуға kirispe [Introduction to literary criticism] [Text]. – Almaty: Qyzdar ýniversiteti, 2015. – 277 p.
- 9 **Esembekov, T.** Kórkem mátin teoryasy [Theory of literary text] [Text]. – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2015. – 186 p.
- 10 **Ismaqova, A.** Táýelsizdik kezeńindegi ádebiettanу [Literary criticism of the period of independence] [Text]. – Almaty: Dastúr, 2016. – 384 p.
- 11 **Smagulov, Zh.** XX ǵasyrdaǵy qazaq ádebiettanу ǵylymy [Kazakh literary science of the twentieth century] [Text]. – Astana: Tome, 2017. – 480 p.
- 12 Qazirgi qazaq ádebieti: damу úrdisteri, esimder men oqıǵalar [Modern Kazakh literature: development processes, names and events] [Text]. Red. Kalizhanov U., Kirabaev S., Eleуkenov Sh. – Almaty: Print express, 2017. – 510 p.
- 13 **Aimuhambet, Zh.** Mif. Mifologiya. Mifopoetika [Myth. Mythology. Mythopoetics] [Text]. – Almaty: Evero, 2017. – 512 c.
- 14 **Temirbolat, A.** Ádebiettanуға kirispe [Introduction to literary criticism] [Text]. – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2020. – 208 p.
- 15 **Saulembek, G.** Postmodernism in Kazakh prose // [Electronic resource]. – <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder/17928>
- 16 **Dádebayev, Zh.** Ádebiet teoryasy: ǵylymı mańyzy, ómirlik máni [Theory of Literature: Scientific and Life Significance] [Text] // Theory of Literature and the Main Problems of Modern Literary Studies: International Scientific and

Material received on 13.03.23.

*А. К. Матаева¹, С. Б. Жұмағұл², Э. И. Контева³^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан республикасы, Астана қ.,

³Омбы мемлекеттік педагогикалық университеті,

Ресей Федерациясы, Омбы қ.

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУЫ: ЖЕТІСТІКТЕР, ПРОБЛЕМАЛАР, ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

XX ғасырдың аяғы XXI ғасырдың басында қазақ қоғамы өзінің дамуының жаңа кезеңіне аяқ басты. Қазіргі әлеуметтік өзгерістер ұстанымын анықтайтын жалпы адамзаттық құндылықтар ұлттық әдебиеттануға ерекше ықпал етіп, идеологиялық қысымдағы өткенін объективті саралап, болашақтағы даму бағытын дұрыс айқындау міндеттерін жүктейді. Заманауи әдебиеттануда бұрынғандары қалыптасқан маркстік-лениндік әдіснама, социалистік реализм сынды қасаң қағидаларға сыни плюрализм барынша өрістеп, әлем әдебиеттануындағы озық тенденциялармен трансформациялану үрдістері жүруде. Қоғамдағы әдебиеттің ролін бағамдаудағы эстетикалық танымдағы өзгеріс, шындықты бейнелеудің жаңа формалары, әдістері мен құралдарына жүгінудегі жаңашыл қадамдар, әдеби үрдіс табиғатын зерттеудің жаңа ғылыми-теориялық тәсілдері мен қағидалары қазіргі қазақ әдебиеттануына тән басты сипаттардың бірі. Бүгінгі әдебиеттану ғылымының даму заңдылықтарын анықтау, оның әдіснамалық тұжырымдамаларын, зерттеудің теориялық негіздері мен бағыттарын, жетістіктері мен перспективаларын анықтайтын ғылыми ізденістерді жан-жақты саралау аса өзекті міндет. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдардың басқа салалары сияқты қазіргі қазақ әдебиеттануы да жеке ғылым ретінде өзінің қалыптасу жолын қайта саралауға, әр кезеңіндегі жетістігі мен кемшілігіне баға беруге ұмтылуда. Мақалада қазіргі қазақ әдебиеттануының жаңашыл ізденістерін айғақтайтын ғылыми-теориялық мәселелері қарастырылды. Сөз өнерін бағалау және талдауда жаңа зерттеу әдістері мен ғылыми

қағидаларды негізге алып отырған еңбектер маңызы екішеледі. Герменевтика, структурализм, семиотика өзге де жаңашыл зерттеу әдістерін басшылыққа алып жазылған теориялық еңбектердің маңызы қарастырылып, шолу жасалды. Сол арқылы қазіргі қазақ әдебиеттануының басты жетістіктерін, әдеби-теориялық проблемаларын, даму бағыттарын зерделеу көзделді.

Кілтті сөздер: қазақ әдебиеттануы, әдебиет теориясы, тарихы, әдісі, ұлттық ерекшелігі, перспективасы.

*А. К. Матаева¹, С. Б. Жұмағұл², Э. И. Контева³^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана

³Омский государственный педагогический университет,

Российская Федерация, г. Омск

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

СОВРЕМЕННОЕ КАЗАХСКОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ДОСТИЖЕНИЯ, ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Конец XIX и начало XX веков ознаменованы для казахского общества вхождением в новую стадию развития. Общечеловеческие ценности, определяющие концепции современных социальных изменений, несомненно, оказали влияние на национальное литературоведение, ставят новые задачи правильного определения перспектив развития путем объективного пересмотра прошлого, ознаменованного идеологическим давлением. В современном литературоведении наблюдается развитие критического переосмысления ранее устоявшихся принципов марксистско-ленинской методологии, социалистического реализма, что происходит за счет трансформации с передовыми тенденциями в мировом литературоведении. Формирование нового эстетического познания в оценке роли литературы в обществе, обращение к новым формам, методам и средствам отражения действительности, разработка научно-теоретических подходов и определение новых принципов изучения природы литературного процесса являются характерными признаками современного казахского литературоведения. На сегодняшнем этапе актуальной задачей является выявление закономерностей развития литературоведческой науки, всесторонняя дифференциация научных изысканий, определение методологических концепций, теоретических основ и направлений исследований, оценка

достижений и определение перспектив новых исследований. Являясь важной отраслью общественных и гуманитарных наук, современное казахское литературоведение стремится переосмыслить свой путь становления как области научного познания, чтобы дать оценку своим достижениям и выявить недостатки, имеющие место на каждом этапе развития. В статье рассматриваются научно-теоретические проблемы современного казахского литературоведения, отражающие новаторские поиски. При этом большое значение имеет оценка и анализ исследований, основанных на новых методах исследования и научных принципах. Среди них особое место занимают теоретические труды, написанные на основе герменевтики, структурализма, семиотики и других новаторских методов исследования. Также представлен анализ основных достижений, литературно-теоретических проблем, направлений развития современного казахского литературоведения.

Ключевые слова: казахское литературоведение, теория, история литературы, метод, национальная особенность, перспектива.

FTAMP 16.21.25

<https://doi.org/>

***З. С. Машрапова¹, А. Болат²**

¹Торайғыров университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.,

²Монғол мемлекеттік университеті,
Моңғолия ХР, Улан-Батор қ.,

*e-mail: Zaure-mashrapova@mail.ru

ТІЛ, ОЙЛАУ, МИ: НЕЙРОЛИНГВИСТИКАНЫҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі таңда лингвистика ғылымының даму сатысында үш түрлі ғылыми парадигма ажыратылып отыр: салыстырмалы-тарихи, жүйелі-құрылымдық және антропоцентрилік.

Тіл білімі саласында, яғни жекелеген тіл біліміндегі көптеген зерттеулерде антропоцентристік парадигма басымдылыққа ие болып отыр. Неге десеңіздер, лингвистикадағы антропоцентристік принцип бастысы тілді пайдаланушы ұлтты бірінші орынға қояды. Антропоцентристік парадигма өз алдында этнолингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика, лингвopsихология сияқты жаңа бағыттарға жол ашады. Антропоцентристік бағыттағы жаңалықтар ең бірінші қабылдау, ойлау, тіл, есте сақтау, әрекет ету сияқты адамзаттың когнитивтік құрылымына ерекше қарап, ден қоя бастады. «Қабылдау», «ойлау», «тіл» және тағы басқалары когнитивтік ғылым саласында бұрындары да зерттеліп келген. Бірақ жалпы есім деңгейінен шығып, жалқы есім деңгейінде бір мақсат, бір міндет аясында бір-бірімен тығыз байланыста қаралмаған еді.

«Қоршаған шындық өмірді саналы түрде тану мен адам тәжірибесін категориялау тілмен байланысты болып келеді, өйткені адамның когнитивтік қызметі барысында алынған мазмұндық ақпарат тілмен тілдік формаларда көрініс тауып, сөйлеу арқылы білдіріледі. Диалектикалық формадағы когнитивтік процестер тілмен тығыз байланысты, оның себебі тіл адамдардың қоғамдық тәжірибесі мен дүние туралы білімдерін бекітіп отырады. Ал біздің сана құрылымы туралы білгендеріміз тек қана тілге байланысты, тіл

осы құрылымдар туралы хабарлауға және оларды кез келген табиғи суреттеуге мүмкіндік береді»[1,21]

Осыған негізделе отырып, тілді зерттеудің когнитивтік парадигмасы тіл мен ойлаудың арасында теңдік қоймайды. Сонымен қатар тілдің ойды ұйымдастырушылық қызметін атап айтады. Бұл байланыста тілдің таңбалық жүйесі арқылы грамматикалық байланыстар, категориялар, модельдер түрінде біртұтас тілдік құрылым қалыптасады. Мақалада «тіл», «ойлау», «ми» ұғымдарының байланысы, нейролингвистиканың негізгі мәселелерінің бірі екендігі қарастырылады.

Кілтті сөздер: тіл, ойлау, нейролингвистика, когнитивті зерттеулер, ми.

Кіріспе

Соңғы екі ғасырда қалыптасқан нейрофизиология және нейролингвистика пәні тіл мен ойлау мәселелері төңірегінде зерттелуде. Бұл екі пән қоршаған ортаны, адам қасиеттерін, қоғамдық құбылыстар және танып-білудің ғылыми-теориялық негіздерін қарастырады. Нейролингвистика – неврология мен лингвистика ғылымдарының түйіскен нүктесінде пайда болған, тіл жүйесін тілдік мінез-құлықтың ми субстратымен қатынасын зерттейтін ғылыми пән.

Пәннің басты мақсаты – тіл біліміндегі танымдық теорияның ғылыми негіздерін меңгерту, негізгі тұжырымдары мен қағидалары арқылы адамдардың ой-өрісін кеңейту.

Материалдар мен әдістер

Мақала жазу барысында «тіл», «ойлау», «ми» ұғымдарының нейролингвистикада алатын орындары, негізгі мәселелері, ғылыми еңбектер мен ғалымдардың пікірлерін қарастырдық. Осы ұғымдарды зерттеп, қандай ғылыми тұжырымдамалар жасағанын жинақтау, саралау әдістерімен бірге теориялық деңгейдің талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Тіл мен сананың материалдық субстратын табу әрекеттері жаңа дәуірге дейін Шығыс және еуропалық философтарының еңбектерінде қолданыла бастады. Edwin Smith Surgical Papyrus екінші мыңжылдықтың ортасында мидың зақымдануының жиырма алты жағдайы және ұсынылған терапия құжаттары тіркелген, мысырлық дәрігердің ми анатомиясы мен оның қызметі туралы жақсы хабардар екендігін көрсетеді. Шамамен жарты ғасырдан соң жердің басқа бөлігінде, Оңтүстік Америкада, трепанация іздері бар бас сүйегінің көптігіне қарағанда, нейрохирургиялық оталардың бұл түрлері қола және вулкандық шыны аспаптармен орындалатын және тек ғұрыптық

мақсаттарға ғана емес, сонымен қатар бас ауруларын, эпилепсияны (талма ауруын) және басқа да жүйке мен психикалық ауруларды емдегендігі дәлел. Біздің дәуірімізге дейінгі ғасырларда ежелгі грек дәрігері Алькмеон жануарларға физиологиялық зерттеулер жүргізген, соның негізінде он сегізінші ғасырдың ортасына дейін танылған теорияларды тұжырымдады. Атап айтқанда, көру теориясын. Аристотель мен Галеннің ондаған ғасырлар бойы өз құндылығын жоғалтпаған феноменальды жетістіктері белгілі.

Он алтыншы ғасырда Andreas Vesalius нейроанатомия мен физиология бойынша алғашқы оқулық жазады, онда көптеген керемет суреттермен қатар, есте сақтау және эмоциялар сияқты функцияларды мидағы белгілі бір локустар және байланыстармен біріктіруге тырысады. Бір ғасырдан соң, яғни жиырма бірінші ғасырда, Рене Декарт талқылаған ғылыми және философиялық парадигмалардың негізін қалады. Он жетінші ғасырда Thomas Willis монография жазады, онда мотор мен ойлау функцияларының маңызды айырмашылықтары алғаш рет енгізіліп, белгілі бір қызметті қамтамасыз ету үшін ми қыртысының әртүрлі бөлімдерінің рөлі атап өтіледі.

XIX ғасырдың басында өз заманының ең үлкен анатомисті Франц Джозеф Галл алғаш рет мидың белгілі бір аймақтарында психикалық функцияларды локализациялау идеясы болған үлкен жарты шарлардың сұр затының рөлін бағалады. Галлдың «Ми орталықтары» туралы идеялары ғылымның дамуына үлкен әсер етті және танымал болуына әкелді. Бұл бағыттың да басқа бағыттар сияқты қарсылыстары болды, олар миды біртұтас орган деп санады, оның бөліктері функционалды түрде ерекшеленбеді.

Адамның жоғары психикалық қызметі туралы идеяларды дамытуға И. М. Сеченов, И. П. Павлов, А. А. Ухтомский, В. М. Бехтерев, Л. С. Выготский, П. К. Анохин, А. Н. Леонтьев, А. Р. Лурия сияқты ғалымдардың еңбектері арналды.

Арада біраз уақыт өткен соң, тілді жүйе ретінде және сөйлеуді белгілі бір кеңістіктік-уақыттық процесс ретінде және тиісті эксперименттік зерттеулер ретінде ажырату керектігі жайында ойлар қалыптаса бастады. Мұны В. Гумбольд, Ф. Де Соссюр, А. А. Потебня, И. А. Бодуэн де Куртенэ, А. М. Пешковский, Н. С. Трубецкой, М. М. Бахтин, Л. В. Щерба, Р. Якобсон сынды ірі лингвисттер түсінді.

Он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысында П. Брок пен К. Вернике мидың сол жақ жарты шарында сөйлеуді қалыптастыру мен қабылдаумен байланысты аймақтарды ашты, бұл ғылыми қоғамға үлкен жаңалық болды. Біраз уақыттан кейін сол жақ жарты шардың құрылымдары басқа да жоғары функцияларды қамтамасыз ететіндігін дәлелдеді. Одан кейін адам миының оң және сол жақ жарты шарларының ерекше сипаттамалары бар функционалды асимметрия өте терең зерттелді және семиотикалық

әрекеттердің барлық түрлері оң және сол жарты шарлар арасында таралғаны белгілі болды. Homo Loquens екі жарты шарлы ми ұйымының арқасында қос кодтау және декодтау қабілетіне, сәйкесінше оң және сол жақ мимен байланысты автоматтандырылған және ерікті сөйлеу процедураларына ие [2, 31]. Церебральды асимметрия – әсіресе түр ретінде адамға тән және ұзақ эволюцияның жемісі, адамзаттың қуатты, жылдам мәдени дамуының нейрондық негізі болып табылады, оның жылдамдығы биологиялық эволюциялық сағаттардың әдеттегі ағымы мен салыстыруға келмейді. Бұл адамға сөзсіз когнитивті және бейімделу артықшылығын берді.

1844 жылы Л.Виганның еңбегі жарыққа шықты, онда оң және сол жақ мидың «тәуелсіздігі», «жеке басы» туралы идеялар алғаш рет айтылып қана қоймай, сонымен бірге үлкен жарты шарлардың барлық сипаттамалары, тіпті олардың әрқайсысына тән сана түрлері тереңінен сипатталған [3,161]. Бұл керемет жұмыс қана емес, сонымен бірге белгілі ағылшын невропатологтері Х. Джексон (1868ж.) мен С. Уилкстың зерттеулері, ал П. Брок пен К. Верникенің жаңалықтары көптеген онжылдықтар бойы ғылыми кеңістікті жаулап алды.

Кортикалды қызметтерді динамикалық, жүйелі ұйымдастыру идеялары физиология мен психологияға да, психо мен нейролингвистиканың эксперименттік тіл білімінің ең қарқынды дамып келе жатқан салаларына да шешуші әсер етті. Лингвистикадан бастап когнитивтік және неврологияға дейінгі бірқатар салаларда арнайы дайындықты қажет ететін осы пәнаралық білім саласына қызығушылық күннен күнге артып келеді.

Интеллектуалды белсенділік процесінде нейрондық белсенділікті тіркейтін функционалды ми картасы бойынша жұмыстың көшкін тәрізді толықтыратын ғылыми басылымдары оған дәстүрлі түрде тілдік процедураларға жауап беретін аймақтар ғана емес, бүкіл ми қатысатынын көрсетеді. Сонымен қатар зейін, есте сақтау, эмоциялармен байланысты бөлімдер де белсендірілетіні анық. Бұл тізімге көптеген субкортикалық құрылымдар кіреді, бұл соңғы жылдары пайда болған бірқатар арнайы зерттеулерден байқауға болады.

Соңғы зерттеулерге зер салсақ, сөйлеу бұзылыстарының нейроанатомиялық корреляциясы бар екенін көрсетеді, тіпті тіл мен сөйлеу бұзылыстарымен тікелей байланысты генді анықтау мүмкіндігін көрсететін зерттеулер де баршылық. Соңғы жылдары сөйлеу қабілеті бұзылған отбасыларға мамандандырылған зерттеулер басталды. Мысалы, төрт ұрпақта тіл меңгеруде қиындықтар кездескен отбасы мұқият лингвистикалық және генетикалық тұрғыдан зерттеледі. Егіз адамдардың әртүрлі сөйлеу дамуын зерттеу өте қызық [4, 56].

Лингвистикадағы генеративті бағыттың ізденушілері адамда «тілдік орган» не «тілдік әрекет құрылғысы» деп аталатын нәрсені талап ететіні белгілі, оның арқасында онтогенде символдық ережелер деп аталатын лингвистикалық алгоритмдердің қалыптасуы мүмкін [5, 708].

Психологиядағы необихевиоризм мен лингвистикадағы коннекционистік бағыттың ізбасарлары тілдік процедураларды меңгеру мен бірдей жұмыс істеудің негізгі факторы деп санайды. Барлық процестер ассоциативті жадының жұмысына негізделіп, барлық нейрондық желіні ылғи күрделі қайта құрумен айналысамыз, сонымен қатар ережелер бойынша жүріп, күрделі әрекеттер жасаймыз [6, 23].

Осы ұстанымдардың айырмашылықтары генеративистер (белсенділер) баланың тілді меңгеруі оқыту процесі болып табылмайды, уақыт өте келе тілдік қабілетінің ашылуы деп санайды. Осыдан барып нейрондық желілердегі лингвистикалық ықтималдылықтар мен ассоциативті байланыстарға, морфологиялық операцияларға және символдық ережелерге, лексика мен грамматикаға бөлінуге әртүрлі қатынастар туындайды.

Нативистер мен приматтық ілімдерді жақтаушылардың тоқтаусыз дауларын талқылай келе, барлық биологиялық жүйелер өзін-өзі реттеу қабілетімен сипатталады және онтогендегі өзін-өзі реттеу факторларының арасында үш негізгі нәрсені атап өту керек:

- 1 Генетикалық бағдарлама бойынша даму;
- 2 Сыртқы ортаның әсеріне тәуелді даму (сенсорлық депривацияның теріс әсері мидың дамуына, сөйлеу ортасының болмауына, тілдің дамуына және т.б. әкеледі);
- 3 Өзіндік саналы өзін-өзі реттеу. Бұл топтық мінез-құлық емес, жеке тұлғаның рөлінің артуы нәтижесінде эволюциялық баспалдақтағы биологиялық объектілер дәрежесінің жоғарылауымен өсетін қасиет.

Эволюцияны басты белгісі – сыртқы ортадан тәуелсіздіктің өсуі. Қазірдің өзінде адамдар қауымдастығының ішінде сыртқы ортадан салыстырмалы тәуелсіздіктің артуы байқалады, адамзат тұтастай дамып, адамдар қажырлы еңбегінің нәтижесінде жоғары дамып келеді [7, 623].

Қазіргі заманның ең ірі нейробиологтерінің бірі Карл Прибрам ағзаның сыртқы мінез-құлқы күрделі ұйымдастырылған механизммен анықталатынын, қызметтері белгілі бір ортадағы тәжірибеге байланысты құзыретті құрылымдармен анықталатынын атап өтті. Бір қызығы, Хебб ондаған жылдар бұрын CNS-ті «орталық» жүйке жүйесі ретінде емес, «тұжырымдамалық» деп түсіндіруді ұсынды [8, 123].

Генетиканы тілге қабылдауды талап ететін Хомский құзыреттілік (белгілі бір тіл туралы емес, жалпы тіл туралы мидың туа біткен білімі) пен сәтті сөйлеу әрекетінің арасындағы айырмашылықты атап көрсетті.

Тілді меңгеру дегеніміз – сыртқы сөйлеу ортасынан алынған принциптер мен параметрлер, жалпы тілдік алгоритмдерге сүйене отырып, алдымен, ана тілін білуге мүмкіндік береді. Оқыту теорияларындағы құзыреттілік дегеніміз – тапсырманың сәтті орындалу шектерін анықтайтын білім мөлшері. Егер құзыреттілік, оның ішінде генетикалық құзыреттілік нөлге тең болса, бұл жағдайда тапсырманы орындауға ешқандай мүмкіндіктер себеп бола алмайды.

Когнитивті процестерді қамтамасыз етудің гемисфералық механизмдері туралы тереңірек білген сайын, олардың сол жақ жарты шарда бүйірленуі соғұрлым айқын болмайды. Сонымен бірге біз белгілі бір «объектілерді» (фонемалар, сөздер, грамматика, визуалды бейнелер және т.б.) бүйірлендіру (латерализация) туралы мүлдем айтпайтынымызды анық көруге болады. Қаншама ғалымдарды таңғалдырған және жоғары функциялардың жарты шар сияқты ұйымының әдеттегі парадигмаларын бұзған қарама-қарсы фактілері біздің нейросемиотикалық сипаттамаға көшіп, әртүрлі белгілер жүйелері немесе ақпаратты өңдеудің әртүрлі тәсілдері туралы сөйлескеннен соң түсіндіріледі. Бұл дегеніміз біз әр уақытта контекске байланысты жаңа немесе ықтимал процесті динамикалық ұйымдастыру жайында айтып отырмыз. Жақында ұсынылған гипотезаларға сәйкес, бұл екілік жайында емес, сол жақ жарты шар мен оң жақ жарты шар полюстері арасындағы континуум туралы, мұнда бүйірлік ансамбльдердің қатысу үлесі ми шешетін тапсырмаға байланысты теңестіріледі [9, 559].

Адам дамуындағы бүйірленудің рөлі туралы мәселе бірнеше және әртүрлі аспектілерде қойылды, генетикалық факторлар мен органың рөлі (оқыту мен мәдениет түрі), жыныстық диморфизм, гемисфералық құрылымдардың жетілуінің әртүрлі жылдамдығы, жүйке процестерінің әртүрлі жылдамдығы (сол жақ шардың рөліне ерекше әсер етуі мүмкін) өңдеудің жоғары жылдамдығын қажет ететін талдау, тілдік доминанттылық үшін осыдан туындайтын барлық салдарлары бар фонематикалық процедуралар. Жақын арада бұл сұрақ шизофрениядағы сөйлеу және когнитивті бұзылуларға деген қызығушылыққа байланысты жаңа дыбысқа ие болды, бұл жарты шар ассиметриясының теңгерімсіздігі деп түсінілді [10, 79].

Қорытынды

Қорытындылай келе, эволюция мидың сандық есептеу қабілетіне ие болуына, рекурсивті ережелер мен ақыл-ой өкілдіктерін қолдануға, адам мағынасында ойлау мен тілдік негізін құруға әкелетін серпіліс немесе бірнеше кішігірім қадамдар жасады.

Нейролингвистикалық зерттеулер тек когнитивті және нейроғылымдар шеңберінде ғана емес, сонымен қатар қазіргі тіл және ойлау ғылымында да ерекше мәртебеге ие, өйткені олар лингвистиканың ережелерін

эксперименттік әдістермен тексеруге мүмкіндік береді, қалыпты не патологиялық сөйлеу дамуы бар балаларда тілдің қалыптасуын, афазиясы бар науқастарда тіл жүйесінің ыдырауын және басқа да ми аурулары, ми картасын жасау және басқа да заманауи әдістер арқылы істеуге болады.

Осындай зерттеулердің нәтижелері маңызды ғана болып қоймай, сонымен қатар қолданбалы салалар үшін, ең алдымен, тіл білімі, медицина, педагогика, психология, білім беру үшін практикалық артықшылықтарға ие.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Кубрякова, Е. С.** Части речи с когнитивной точки зрения / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1997. – 289с.
- 2 **Балонов, Л. Я., Деглин В. Л.** Слух и речь доминантного и недоминантногополушарий / Л. Я. Балонов, В. Л. Деглин. – Л. : Наука, 1976. – 31 с.
- 3 **Джексон, Дж. Х.** Избранные работы по афазии / Дж. Х. Джексон. – СПб. : «Нива», 1996. –169с.
- 4 **Bishop, D., North, T., Donlan, C.** Genetic Basis of Specific Language Impairment: Evidence from a Twin Study // *Developmental Medical Child Neurology*. – 1995. – Vol. 37. – P. 56–57
- 5 **Pinker, S. & Bloom, P.** Natural language and natural selection // *Behavioral and Brain Sciences*. – 1990. – № 13. – P. 707–784
- 6 **Chernigovskaya, T., Gor, K.** The Complexity of Paradigm and Input Frequencies in Native and Second Language Verbal Processing: Evidence from Russian // *Язык и речевая деятельность (Language and Language Behavior)* / Eds. by E. Wande, T. Chernigovskaya. – 2000. – P. 20–37
- 7 **Наточин, Ю. В., Меншуткин, В. В., Черниговская, Т. В.** Общие черты эволюции в гомеостатических и информационных системах / Ю. В. Наточин, В. В. Меншуткин, Т. В. Черниговская. – М. : Наука, 1992. – 623 с.
- 8 **Прибрам, К.** Языки мозга / К. Прибрам. – М. : Прогресс, 1975. – 124 с.
- 9 **Pulvermuller, F. & Mohr, B.** The concept of transcortical cell assemblies: A key to the understanding of cortical lateralization and interhemispheric interaction. // *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*. –1996. № 20. – P. 557–566
- 10 **Loberg, E.-M., Hugdahl, K., & Green, M. F.** Hemispheric asymmetry in schizophrenia: A «dual deficits» model. // *Biological Psychiatry*. – 1999. – № 45. – P. 76–81

References

1 **Kubryakova, E. S.** Chasti rechi s kognitivnoi tochki zreniya [Parts of speech from a cognitive point of view] / E.S. Kubryakova. – Moscow: Nauka, 1997. – 289p.

2 **Balonov, L. Ya., Deglin, V. L.** Sluh i rech dominantnogo i nedominantnogopolusharii [Hearing and speech of the dominant and non-dominant hemispheres] / L. Ya. Balonov, V. L. Deglin. – Leningrad: Nauka, 1976. – 31 p.

3 **Djekson, Dj. X.** Izbrannie raboti po afazii [Selected works on aphasia] / Dj. X. Djekson. – Sankt-Peterburg : «Niva», 1996. – 169 p.

4 **Bishop, D., North, T., Donlan, C.** Genetic Basis of Specific Language Impairment: Evidence from a Twin Study // *Developmental Medical Child Neurology*. – 1995. – Vol. 37. – P. 56–57

5 **Pinker, S. & Bloom, P.** Natural language and natural selection // *Behavioral and Brain Sciences*. – 1990. – № 13. – P. 707–784

6 **Chernigovskaya, T., Gor, K.** The Complexity of Paradigm and Input Frequencies in Native and Second Language Verbal Processing: Evidence from Russian // *Yazik i rechevaya deyatelnost (Language and Language Behavior)* / Eds. by E. Wande, T. Chernigovskaya. – 2000. – P. 20–37

7 **Natochin, Yu. V., Menshutkin, V. V., Chernigovskaya, T. V.** Obschie cherty evolyucii v gomeosticheskih i informacionnih sistemah [Common features of evolution in homeostatic and information systems] / Yu. V. Natochin, V. V. Menshutkin, T. V. Chernigovskaya. – Moscow: Nauka, 1992. – 623 p.

8 **Pribram, K.** Yaziki mozga [Languages of the brain] / K. Pribram. – Moscow, Progress, 1975. – 124 p.

9 **Pulvermuller, F. & Mohr, B.** The concept of transcortical cell assemblies: A key to the understanding of cortical lateralization and interhemispheric interaction. // *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*. – 1996. – № 20. – P. 557–566

10 **Loberg, E. M., Hugdahl, K., & Green, M. F.** Hemispheric asymmetry in schizophrenia: A “dual deficits” model. // *Biological Psychiatry*. – 1990. – №45. – P. 76–81

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

*З. С. Мащрапова¹, А. Болат²

¹Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар

²Монгольский государственный университет,
Монгольская НР, г. Улан-Батор

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

ЯЗЫК, МЫШЛЕНИЕ, МОЗГ: ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ НЕЙРОЛИНГВИСТИКИ

В настоящее время на стадии развития лингвистической науки выделяют три различные научные парадигмы: сравнительно-историческую, системно-структурную и антропоцентрическую.

Во многих исследованиях в области языкознания, т. е. в образовании отдельных языков, преобладает антропоцентрическая парадигма. Почему-то антропоцентрический принцип в лингвистике главное, чтобы пользователь языка ставил на первое место нацию. Антропоцентрическая парадигма открывает перед собой новые направления, такие как этнолингвистика, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, лингвopsихология. Новшества антропоцентрической направленности стали особенно актуализироваться в когнитивных структурах человечества, таких как восприятие, мышление, язык, память, действие. «Восприятие», «мышление», «язык» и многие другие ранее изучались в области когнитивной науки. Но, выйдя из уровня родового имени, на уровне родового имени в рамках одной цели, одной задачи, они не были рассмотрены в тесной связи друг с другом.

«С языком связано сознательное познание окружающей действительности и категоризация человеческого опыта, так как содержательная информация, полученная в ходе познавательной деятельности человека, выражается языком в языковых формах и выражается речью « Когнитивные процессы в диалектической форме тесно связаны с языком, поскольку язык закрепляет знания людей об общественном опыте и мире. А то, что мы узнали о структуре нашей страны, зависит только от языка, язык позволяет нам сообщать об этих структурах и описывать их в любом естественном виде « [1, 21]

Исходя из этого, когнитивная парадигма изучения языка не устанавливает равенства между языком и мышлением. Кроме того, подчеркивается организаторский подход языка к мысли. В этой связи через знаковую систему языка формируется одна целостная языковая

структура в виде грамматических связей, категорий, моделей. В статье рассматривается связь понятий «язык», «мышление», «мозг», как одна из основных проблем нейролингвистики.

Ключевые слова: язык, мышление, нейролингвистика, когнитивные исследования, мозг.

*Z. S. Mashrapova¹, A. Bolat²

¹Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar

²Mongolian State University,
Mongolian PR, Ulaanbaatar

Material received on 13.03.23.

LANGUAGE, THINKING, BRAIN: THE MAIN PROBLEMS OF NEURO-LINGUISTICS

Currently, at the stage of development of linguistic science, three different scientific paradigms are distinguished: comparative-historical, systemic-structural and anthropocentric.

In many studies in the field of linguistics, i.e. in the formation of individual languages, the anthropocentric paradigm prevails. For some reason, the anthropocentric principle in linguistics is the main thing that the user of the language puts the nation first. The anthropocentric paradigm opens up new directions, such as ethnolinguistics, linguoculturology, cognitive linguistics, linguopsychology. Anthropocentric innovations have become especially relevant in the cognitive structures of mankind, such as perception, thinking, language, memory, action. «Perception», «thinking», «language» and many others were previously studied in the field of cognitive science. But, having left the level of the generic name, at the level of the generic name within the framework of one goal, one task, they were not considered in close connection with each other.

«Conscious cognition of the surrounding reality and categorization of human experience are connected with language, since the meaningful information obtained in the course of human cognitive activity is expressed by language in linguistic forms and is expressed by speech « Cognitive processes in dialectical form are closely related to language, since language consolidates people's knowledge about social experience and the world. And what we have learned about the structure of our country depends only on the language, the language allows us to report on these structures and describe them in any natural form « [1,21]

Based on this, the cognitive paradigm of language learning does not establish equality between language and thinking. In addition, the organizational approach of language to thought is emphasized. In this regard, through the sign system of the language, one integral linguistic structure is formed in the form of grammatical connections, categories, models. The article considers the connection of the concepts «language», «thinking», «brain» as one of the main problems of neuro-linguistics.

Keywords: language, thinking, neuro-linguistics, cognitive research, brain.

<https://doi.org/>

***Қ. Р. Нұрғали¹, М. Д. Амангелді²**

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана

*e-mail: nurgalik1@mail.ru

МОТИВНЫЕ ДОМИНАНТЫ ЛИРИКИ Б. КАНАПЬЯНОВА

В статье исследуется система мотивов поэтического языка казахстанского поэта Б. Канапьянова, отображенная в его лирике. Система мотивов анализируется как совокупность ее содержательных и структурных компонентов. Главная задача работы – описать устойчивые мотивы в поэтическом тексте через способы их создания и развития. В качестве исходной позиции выступает наличие мотива в прямом и переносном смысле. От способа выражения мотива в тексте зависит характер его изображения. Обязательное изучение системы мотивов означает обращение к как авторским проблемам в общем, так и к конкретным образным рядам. В статье предпринята попытка определить специфику мотивов лирики Б. Канапьянова в сравнении с общекультурными мотивами, выявлять и классифицировать в художественных текстах приемы и средства их изображения. Значительное место занимает вопрос структурирования субконцептосфер, как «семья», «Родина», «степь», «аул». Определены их компоненты и системные связи между ними, выделены и классифицированы основные языковые средства их репрезентации. В результате анализа сделан вывод, что мотивы выполняют различные функции: от характеристики лирической ситуации до образа, ключевой темы стихотворения. Диапазон осмысления системы мотивов и ее художественного выражения достаточно широк и разнообразен. Их анализ позволяет глубже понять мировоззрение автора, отраженное в его поэзии, и сформулировать понимание его творчества на новом уровне.

Ключевые слова: мотив, лирика, культура, топос, анализ, ценностные ориентиры, традиции, самоидентификация.

Введение

В XX веке на русском языке стали писать представители самых различных этносов и постепенно сформировалось такое устойчивое понятие, как «русскоязычная литература», которая, в отличие от собственно русской литературы демонстрирует иные признаки ментального поля.

Современный казахстанский поэт и писатель Б. Канапьянов – один из тех поэтов, чья лирика развивается в соответствии с национальными традициями. Его лирические произведения представляют собой культурологическое и историко-литературное наполнение понятия «русскоязычная литература». Лирика Б. Канапьянова представлена самыми разнообразными жанрами: миниатюрами, посвящениями и поэмами, гражданской, пейзажной, религиозной, философской и романтической лирикой. В гамме поэтических раздумий поэта есть вопросы духовного состояния, судьба родного края, патриотизма поиска правды, сохранения нравственности в человеке, преданности, дружбы, чести, достоинства и т.д.

Среди мотивов, образующих художественную картину мира в лирике Б. Канапьянова, важны те, которые отражают национальное своеобразие, духовность. В мотиве неизменно отображается связь между объективными обстоятельствами существования и конкретными физическими, общественными и нравственными ее сторонами. При анализе становится актуальным литературно-культурологический подход. Этот подход позволяет выделить значимые национальные составляющие любой культуры.

Материалы и методы

Попытаемся исследовать некоторые мотивы и наборы мотивов, употребляемые в поэзии казахстанского поэта и писателя Б. Канапьянова, с точки зрения их этнокультурного выражения.

Архетипы послужили основой для многих художественных образов в искусстве и литературе. Один из архетипических образов, сформировавшихся в многовековой культурной традиции, — это образ дороги. Так, архетип пути включает массу образов: это отображение пространства, метафора жизни и топос духовного мира героя. Именно в этом хронотопе обнаруживается монолог движущегося лирического героя произведений разных лет Б. Канапьянова.

В проанализированных работах выделяется мотив пути и его конкретное структурное значение. «Термин «мотив» употребляется в значении устойчивого смыслового повторяющегося элемента художественного, поэтического и фольклорного текста, простейшая, далее неразложимая единица темы» [1, 136–137].

Результаты и обсуждения

В поэзии Б. Канапьянова есть персонажи, «для которых путешествия, скитания – необходимая потребность их жизни. В этих произведениях герой часто отправляется в новый мир в поисках абсолютной свободы».

[Все поэтические цитаты приводятся по: 2].

*«И этот путь
Продолжен будет мной:
Встречать людей,
Стихи дарить,
И – жить!» («Родной очаг»)*

*«Алма-Ата, зеленый город мой,
К подножью гор прильнувшая столица,
Меня благословила в путь земной». («Алма-Ата»)*

*«Необратимый это жизни путь.
Он далеко за морем где-нибудь
Соприкоснется с горизонтом смерти». («И пролегли вдоль берега
следы...»)*

*«Мы по кругу, по кругу, по кругу –
как лошади в шахте,
Мы впрягаемся в быт и вертим лебедку судьбы...» («На мотив
старых часов»)*

*«Пришли неизвестно откуда,
Уйдем неизвестно куда...» («Пришли неизвестно откуда...»)*

Становление лирического героя как поэта связано с его родным языком, родным аулом, противопоставленных шумному городу. В этих поэтических произведениях пространство оказывается основным элементом, обуславливающим судьбу и героя, и поэта. Указанные мотивы помогают изучать другие, более отдаленные, пространства и места. «Конкретные топосы в географической, биографической и психологической оболочках перемещают лирического героя в систему мотивов дороги и пути» [3, 51–56]:

*«Вселенная – мой двор, где я играю,
Все остальное вскоре я познаю,
Оно пока вне дома моего». («Я руки твои, мама, вспоминаю...»)*

*«Дорога, ведущая в лес...
Это все было веками,*

*Будет – все это,
Все это – есть». («На Волге или где-то в Сибири...»)*

*«Вот наша жизнь! Она объединяет.
И нас самих друг другу объясняет.
С ней до последней мы дойдем черты». («Наша жизнь»)*

*«Пройдя жилую зону,
Мне суждено сойти.
К небесному перрону
Все сходятся пути». («Ночная электричка...»)*

Алма-Ата, Отрар, Чернобыль, Подмосковье, Нью-Йорк, Вена, Иссык-Куль – вот лишь фрагментарный список названий, специфицирующий географию мира лирического героя. В данном аспекте становится возможным идентифицировать геокультурные образы в текстах Б. Канапьянова. Возникает поэтическая карта, в которой некоторые географические объекты воплощаются в знаменательные доминанты жизни героя. Родные места являются фундаментом для становления личности и поэта. Лирика Бахытжана Канапьянова не только одушевляет пространственные мотивы, но и вовлекает их в систему субъектных взаимоотношений. Автор соединяет поэтический образ с настоящим топосом, конкретизируя пространство лирического переживания. И географическое пространство приобретает новые смыслы в пространстве бытия и поэта, и его лирического героя.

В поэзии Б. Канапьянова с мотивом дороги тесно связаны концепты как материального плана – «юрта», «кюй», «аул», «домбра», «кочевник», «степь», так и географического плана – «Алма-Ата», «Медео», «Чернобыль», «Иссык-Куль». У этих концептов нет конкретного воплощения, они воплощают в себе ключи к пониманию ценностей национальной культуры, условий бытия народа, специфику его ментальности, миропонимания.

Характерно, что хотя Б. Канапьянов в большинстве своем жил в городе, но такое традиционное для казаха пространство как «степь» – образ исключительно полифоничный и подчеркнута национальный:

*«Идите в степь.../ предстаньте перед звездами...
свою звезду найдите там/ сквозь слезы».*

Словно своеобразный «поток сознания»: степь ассоциируется в сознании поэта с солнцем, зарей, рассветом, солончаком, отарой чабана. Только коренной казахстанец увидит здесь картину пробуждающейся природы, в которой степь – ключевое понятие.

Лейтмотивом в ряде стихотворений обозначены поэтические и ценностные ориентации и приоритеты автора. Это служение своему народу

словом, моральная чистота, верность себе и национальным традициям. Еще один из существенных компонентов лирики Б. Канапьянова – это природа. Пейзажные зарисовки часто применяются поэтом для определения внутреннего состояния героев. Так, лексика с пространственным значением превращается в знаковую и символическую. В. В. Савельева считает, что «для всех литератур нового времени характерно сохранение фольклорно-мифологического ореола, с древности закрепленного за определенной географической местностью, ландшафтом и топографией и отраженного в языке, топонимике, легендах, преданиях, мифах» [4, 37].

Как отмечает Б. Г. Нуржанов, «картина мира, сформировавшаяся в кочевой культуре, обладает рядом особенностей, отличающих ее от миропонимания представителей «оседлых» этносов. Для кочевника высшей ценностью обладает движение, способность перемещаться, передвигаться, не закрепляться навечно на ограниченной территории. Более ценно все то, что движется, течет, изменяется, превращается, метаморфозирует; а то, что неподвижно, неизменно, вечно, оседло, обладает вторичной ценностью» [5, 43].

Поэтому, противопоставление «город – степь» считается основным, философски важным в художественной системе казахстанской литературы. По мнению исследователей, в мире степи главными образами являются мотивы времени, стабильного гармоничного хода по кругу, аула как родного края и юрты как временного убежища и очага. По степени употребления топоним «степь» является одним из самых распространенных в казахстанской лирике. Опираясь на фольклорные и мифологические традиции и опыт мировой литературы, писатели значительно расширили семантику понятия. Открытое степное пространство концептуализируется не только как родина, земля предков, средоточие исторической памяти, культурных ценностей. Это также символ постоянного движения, простора, других форм взаимоотношений с действительностью. В лирическом цикле «Алма-Яблоко» лирический герой испытывает влечение:

*«Вновь по весне степной простор влечет.
Сажусь в автобус я на маленьком вокзале.
Быть может, люди мне дорогу подсказали,
Быть может, птицы... Я не знаю, кто еще»* [2, 20].

«Маленький» железнодорожный вокзал контрастирует со степным «простором», а желание городского жителя покинуть замкнутое пространство очень сильное.

*«Здесь улыбаюсь каждому кусту,
Полёт орла я провожаю взглядом»,*

– лирический герой словно побеждает внутренние препятствия, воссоединяясь с утраченным миром. Границы степи, пространства и времени стираются:

*«И древний кюй звучит, быть может, рядом,
И – поезда далёкий перестук».*

Хотя более значительным прозрением становится постижение собственной души:

*«Неприметны следы мои в степи,
Ненадолго трава от них сомнется,
Но жизнь моя курганом обернется...
Там, в глубине, степное сердце спит».*

Сердце героя-кочевника направляет его к корням, образ кургана – в поэтическом контексте двойственного символа жизни и сна (смерти), отсылает к бесчисленным поколениям прародителей, превратившихся в часть этого мира. Значение топографического символа степи в лирике поэта содержит традиционные образы-звуки домбры, кюя, конского топота:

*«...степь зачарованно слушает
Кюю Курмангазы»;*

«Родной степи мелодия слышна»;

*«Подступил к сердцам
Гулкий топот»;*

*«На мои отвечаешь вопросы
Отзвуками струны»* [2, 10-68].

В стихотворениях из цикла «Алма-Яблоко» детали городской жизни мирно ладят с родной «степной» традиционной картинкой – например, транзистор с домброй у студенческого костра. Однако, нередко герой испытывает муки совести от разлуки с малой родиной, тоскует по аулу и практически забытым традициям:

*«И вечная плачет домбра
О том, что в степи затерялся ребёнок»* [2, 36].

Перед «родным очагом» герой винится:

*«Родной очаг,
За все прости меня.
За то, что о корнях
Я забываю.
Все получил
От твоего огня»*

*И ничего в ответ
Не возвращаю».*

Степь извиняет и отпускает его на свободу:

*«Встречать людей,
Стихи дарить,
И – жить!
Судьбой
Народу своему служить.
Благословляет степь:
- Иди, сын мой!»* [2, 66].

Герой в стихотворении «Подарок чабана» разговаривает с благодушным хозяином, и тот просит:

*«Будь гостем моим –
В этот, знаешь ли, век
Не часто гость приезжает»* [2, 24].

Пастух рассказывает, посмеиваясь, что отказался от машины:

*«Но на бензин не сменял я узду...
Я цветом гнедого горжусь!».*

Отец не обижается на сына, не понимающего гордость чабана:

*«С жизнью моей не знаком он.
Откуда ему, горожанину, знать
Наши степные законы?!»*

Подобный мотив утраты кочевого сознания, памяти предков раздается в стихотворении «Кони». Городской мальчик впервые видит кротких коней на арене цирка, ребёнок веселится, а его отец опечален:

*«И только отец мальчишки
С грустью смотрел на это,
Далекое детство вспомнив,
Откуда примчался конь»* [2, 42].

Тоска по счастливому детству в лирическом цикле Б. Канапьянова объединена не только со степными просторами, но и с образом красивого города Алма-Аты. Это замысловатый многокрасочный образ, охватывающий и городские зарисовки, и лирические описания урбанистического пейзажа. Так, в стихотворении «Арык» привычный элемент восточного города не только освежает городской пейзаж, но и формирует дух волшебства:

*«И – сдвинута бетонная стена,
И в переулок детства открыла путь она...
И вдоль арыка плещется луна,
И ожила забытая струна –
Сердцебиение земное»* [2, 27].

Горы – еще один значимый символ города Алма-Аты–:

*«Как величаво высятся хребты,
Взирая по-отечески на город»;*

*«Угрюмы вершины своей сединой
И горы вдоль города встали стеной...
Фонтан ли смеётся? – Алмаатинка.
В глазах её тает горная льдинка»* [2, 29].

«И в рифме «горы – город» есть ландшафт», замечает поэт.

Валун в одноименном стихотворении, доставленный «с вершины дальней», грезит о возвращении в горы. Он мечтает о «нашествии с вершин небесных глыб» [2, 54].

«Топос горы в картине мира кочевых тюркоязычных народов традиционно соотносится с небесным царством Тенгри».

Всё-таки сердцу поэта милее яблоневые сады, некогда подарившие городу имя. «Город зелёных ночей», «белый город в долине» в цикле «Алма-Яблоко» олицетворяет безукоризненное пространство, в котором сплавиваются природные и урбанистические мотивы:

*«Нам родина – эти холмы,
Горы и город в долине.
И дети природы все мы,
Мы яблока –
Половины.
Там
Жизнь переходит в плоды,
Нас
Яблоня благословила.
Мы
В яблоке ищем черты,
Что яблоня нам
Привила»* [2, 49].

Яблоко-тотем вызывает у поэта восхищение:

*«Плода нет совершеннее на свете,
Чем яблоко осеннею порой –
...Но ведь не имя – суть важна в предмете:
Не гармоничен будет город мой
Без яблока – дар древности земной –
Что принимают взрослые – как дети»* [2, 50].

Яблоко в стихах Б. Канапьянова — это не только символ счастливого детства, неразрывной цельности города и природы, прошлого и настоящего. Это и воспоминание о любви:

*«Тебя звали Алма,
тебя называл
половиной зеленого города»* [2, 64].

В имени девушки объединяются дорогие поэту ценности и аллюзии:

*«Парень, не так переводишь,
Меня звать – «не бери».
Имя моё,
что плод,
на который
наложен запрет.
Не так переводишь,
парень,
э, не так»* [2].

Яблоко – символ любви, плодородия, знания и роскоши:

*«В коробку зерна спрятаны до срока.
Приснится мне планеты сад живой,
Плодами будет плыть над головой.
И – яблоко несёт в руке эпоха»* [2].

В стихотворении “Я родом из детства, где яблоки зноем налиты...” снова раздаются боль расставания и экзистенциальная вина:

*«Я родом из детства, где яблоки зноем налиты,
Где слушал в траве я стрекоз и кузнечиков музыки,
Где ветви согнулись под тяжестью спелого груза,
Где корни деревьев арычною влагой омыты,
Я родом из сада, где ныне – бетонные плиты»* [2, 35].

*«О степная земля, мы так пред тобой виноваты,
Что смотрим с виной и болью на эти закаты».*

Мы считаем, что бинарная оппозиция «город – степь» объективно отображает духовный конфликт казахской поэзии 70-80-х годов XX века. Трагедия отдаления от традиционных ценностей кочевничества, отрыва от сельской жизни и корней и тяжелого духовного разлома в полной мере отражены в современной казахской литературе. Но в поэзии Б. Канапьянова образ Алма-Аты не является символом приземленности, не контрастирует с ценностями традиционной культуры. Причиной коллизии является сознание лирического героя, преодолевающего неизбежный кризис

самоотождествления. В поэтических текстах Б. Канапьянова слышны убеждения нашего современника – горожанина и степняка

Выводы

Топосы и мотивы поэзии Б. Канапьянова отражают принципы прочного взаимодействия лирического героя с жизненным пространством, временем и другими персонажами. Значимые жизненные события отмечаются не только в конкретных датах, а через соотнесение их с воспоминаниями и впечатлениями.

Подводя итог, отметим, что разнообразие тем и мотивов характеризует поэзию Б. Канапьянова. Гражданско-патриотическими мотивами пронизано почти все его творчество. Родина для лирического героя Б. Канапьянова – это, в первую очередь, родной аул, где он провел свое детство. Так же тесно связана с темой Родины пейзажная лирика, которая раскрывает духовное состояние героя. В поэтических текстах казахстанского писателя часто звучат и религиозные мотивы, мотивы поиска истины и смысла бытия. Любовная лирика, описывающая глубокие и сокровенные переживания, сопровождается мотивами страданий и одиночества.

Список использованных источников

- 1 **Томашевский, Б. В.** Пушкин. Т. 2 / Б. В. Томашевский. – М., 1990.
- 2 Канапьянов Б. Избранное: в 2 т. / Б. Канапьянов. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2011.
- 3 **Кривошапова, Т. В.** Topographiasага в современной казахстанской поэзии: Бахыт Каирбеков / Т. В. Кривошапова // Русская литература в иностранной аудитории. Сборник научных статей. – Санкт-Петербург, 2019.
- 4 **Савельева, В. В.** От художественного текста к художественному миру. Теория. Методика. Практика / В. В. Савельева. – Алматы: Фонд XXI век, 2000. – 252 с.
- 5 **Бекетов, Б. Г.** Город и степь / Б. Г. Бекетов // Тамыр. – 2003. – № 2. – С. 41-43.
- 6 **Степанов, Ю. С.** Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 838 с.
- 7 **Карасик В. И.** Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
- 8 **Лихачев, Д. С.** Концептосфера русского языка // Известия АН СССР. – Серия литературы и языка. – 1993. – Вып. 1. – Т. 52, № 1. – С. 3–9.
- 9 **Зинченко, В. Г., Зусман, В. Г.** Межкультурная коммуникация. Учебное пособие. [http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/m_komm/index.php]

10 **Кадачиева, Х. М., Абдулкадырова, А. Б.** Ценностная концептосфера современных британских СМИ // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 12-3. – С. 635–639.

References

1 **Tomashevskii, B. V.** (1990). Pushkin [Pushkin]. Vol.2. Moscow [in Russian].

2 **Kanapianov B.** (2011). Izbrannoe [Selected works]. Vol. 2. Almaty: ID «Zhibekzholy» [in Russian].

3 **Krivoshchapova, T. V.** (2019). Topographiasacra v sovremennoi kazakhstanskoi poezii: Bakhyt Kairbekov [Topographiasacra in Modern Kazakh poetry: Bakhyt Kairbekov]. Russkaia auditoria v inostranno auditoria. Sbornik nauchnykh statei – Russian literature in a foreign audience. Collection of scientific articles. Saint-Petersburg [in Russian].

4 **Saveleva, V. V.** (2000). Ot khudozhestvennogo teksta k khudozhestvennomu miru. Teoriia. Metodika. Praktika [From the literary text to the artistic world. Theory. Methodology. Practice]. Almaty: Fond XXI vek [in Russian].

5 **Beketov, B. G.** (2003). Gorod I step [City and steppe]. Tamyr – Tamyr [in Russian].

6 **Stepanov, Yu. S.** Konstanty` : Slovar` russkoj kul` tury`. Opy` t issledovaniya. – M.: Shkola «Yazy` ki russkoj kul` tury`», 1997. – 838 s.

7 **Karasik, V. I.** Yazy` kovoij krug: lichnost`, koncepty`, diskurs. – M: Gnozis, 2004. – 390 s.

8 **Lixachev, D. S.** Konceptosfera russkogo yazy` ka // Izvestiya AN SSSR. – Seriya literatury` i yazy` ka. – 1993. – Vy` p. 1. – T. 52, № 1. – S. 3–9.

9 **Zinchenko, V. G., Zusman, V. G.** Mezukul` turnaya kommunikaciya. Uchebnoe posobie. [http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/m_komm/index.php]

10 **Kadachieva, X. M., Abdulkady` rova, A. B.** Cennostnaya konceptosfera sovremenny` x britanskix SMI // Fundamental` ny` e issledovaniya. – 2014. – № 12-3. – S. 635–639.

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

*Қ. Р. Нұрғали¹, М. Д. Амангелді²

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.,
Материал 13.03.23 баспаға түсті.

Б. ҚАНАПЬЯНОВТЫҢ ЛИРИКАСЫНЫҢ МОТИВТІК ДОМИНАНТТАРЫ

Мақалада қазақстандық ақын Б. Қанапьяновтың поэзиялық тілінің мотивтері оның лирикасында көрініс тапқан. Мотивтер жүйесі оның мазмұндық және құрылымдық компоненттерінің жиынтығы ретінде талданады. Жұмыстың негізгі міндеті-поэтикалық мәтіндегі тұрақты мотивтерді оларды құру және дамыту жолдары арқылы сипаттау. Бастапқы ұстаным-тікелей және бейнелі мағынада мотивтің болуы. Оның бейнесінің сипаты мәтіндегі мотивті білдіру әдісіне байланысты. Мотивтер жүйесін міндетті түрде зерттеу жалты және нақты бейнелі қатарлардағы авторлық проблемаларға жүзінуді білдіреді. Мақалада жалты мәдени мотивтермен салыстырғанда Б. Қанапьяновтың лирикасының мотивтерінің ерекшеліктерін анықтауға, көркем мәтіндерде оларды бейнелеу әдістері мен құралдарын анықтауға және жіктеуге әрекет жасалды. «Отбасы», «Отан», «дала», «ауыл» сияқты субконцептосфераларды құрылымдау мәселесі маңызды орын алады. Олардың компоненттері мен олардың арасындағы жүйелік байланыстар анықталды, олардың негізгі тілдік құралдары анықталды және жіктелді. Талдау нәтижесінде мотивтер әртүрлі функцияларды орындайды: лирикалық жағдайдың сипаттамасынан кескінге дейін, өлеңнің негізгі тақырыбы. Мотивтер жүйесін түсіну ауқымы және оның көркемдік көрінісі өте кең және әртүрлі. Оларды талдау автордың поэзиясында көрініс тапқан дүниетанымын тереңірек түсінуге және оның шығармашылығын жаңа деңгейде түсінуге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: мотив, лирика, мәдениет, топос, талдау, құндылық бағдарлары, дәстүрлер, өзін-өзі тану.

*K. R. Nurgali¹, M. D. Amangeldi²^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana,
Material received on 13.03.23.**MOTIVATIONAL DOMINANTS OF B. KANAPYANOV'S LYRICS**

Abstract. The article examines the system of motives of the poetic language of the Kazakh poet B. Kanapyanov, reflected in his lyrics. The system of motives is analyzed as a set of its content and structural components. The main task of the work is to describe stable motives in a poetic text through the ways of their creation and development. The initial position is the presence of a motive in the literal and figurative sense. The nature of its image depends on the way the motif is expressed in the text. The obligatory study of the system of motives means addressing both the author's problems in general and specific figurative series. The article attempts to determine the specifics of the motives of B. Kanapyanov's lyrics in comparison with general cultural motives, to identify and classify the techniques and means of their representation in artistic texts. A significant place is occupied by the question of structuring the subconceptospheres, such as «family», «Homeland», «steppe», «aul». their components and system connections between them are determined, the main linguistic means of their representation are identified and classified. As a result of the analysis, it is concluded that the motives perform various functions: from the characteristics of the lyrical situation to the image, the key theme of the poem. The range of comprehension of the system of motives and its artistic expression is quite wide and diverse. Their analysis allows a deeper understanding of the author's worldview, reflected in his poetry, and to formulate an understanding of his work at a new level.

Keywords: motive, lyrics, culture, topos, analysis, value orientations, traditions, self-identification.

МРНТИ 16.21.41

<https://doi.org/>***С. К. Нурпеусова**Карагандинский Технический университет имени Абылкаса Сагинова,
Республика Казахстан, г. Караганда
*e-mail: svetlana943865@gmail.com**ОБ ЭТАПАХ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ СПОСОБОВ ВЫРАЖЕНИЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ (ПОСЕССИВНОСТИ) В РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ**

В статье рассматриваются некоторые этапы истории исследования и формирования способов выражения принадлежности (посессивности), отношения собственности, притяжательности в русском и казахском языкознании. На основе различных исследований ученых, автором обозначена актуальность тематики притяжательных конструкций, так как грамматические категории, присущие данным языкам, определяются по особенностям языковой системы, структуре, особенностям словоизменения. Поэтому грамматические категории, присущие одному языку, не обязательны для других языков. В этой связи особый интерес вызывает отсутствие четких представлений о том, что следует считать посессивными конструкциями. Несмотря на то, что формы принадлежности (посессивности) немало исследовались, существуют виды притяжательности, требующие более детального изучения, с целью пополнения теоретическими историческими данными основных путей формирования и причин их возникновения, грамматических способов их образования и использования их как средства выражения синтаксических отношений, а также существенными признаками. В соответствии с этим автор анализирует функционально-семантические особенности форм категории принадлежности, которые способствуют пониманию специфики каждого из сопоставляемых языков, постижению признаков, общих для языков и являются основанием для выявления лингвистических универсалий. Исследуемые в статье теоретические языковые материалы о принадлежности и отношении собственности способствуют

широкому историческому изучению грамматической сферы современного казахского и русского языков и имеют практическую значимость.

Ключевые слова: отношение посессивности, аналитические конструкции, категория принадлежности, притяжательность, типологическое сопоставление, разноуровневые компоненты.

Введение

Известно, что в настоящее время большой интерес, как к практическому, так и к теоретическому сопоставлению контактирующих друг с другом языков, а именно, казахского и русского языков исторически обусловлено многонациональным характером, проживающего на территории Казахстана населения, ростом национального самосознания, связанного с огромными демократическими переменами в жизни общества. Поэтому, в современных условиях, представляется большая возможность через сопоставление выявлять особенности национального восприятия и особенности национальной психологии. Справедливо отметить мнение Вильгельма фон Гумбольдта, что ничто иное столь не способно приблизить к разгадке тайны человека и характера народа как их языки [1].

Материалы и методы

Согласно этому, следует отметить исследования о категории посессивности в тюркском языке А.К. Каиржанова и К.К. Ахметовой, которые определяют, что уже в древнейшую эпоху человеческое мышление из бесконечной области взаимоотношений, явлений научилось выделять, в первую очередь, отношение посессивности. Это было обусловлено экстралингвистическими факторами: отличительным свойством организации жизни древних тюрков, которые были подвержены в той или иной степени водовороту центробежной силы коллективности. Коллективность была связана с племенным союзом «Эль». Не индивид «Я», а коллективное осознание имело глобальное значение и силу, которая регламентировала жизнь каждого члена того или иного племенного объединения или рода [2].

Авторы уверены, что восточная руника не является первой и единственной письменностью древних тюрков. Считают, что существовали протюркская и протославянская письменности. Но появление и угасание этих письменных культур случилось не только западнее, но и восточнее, когда наступило на определенных этапах исторического развития безвременье, которое выразилось с наступлением ортодоксальных религий и не оставило на просторах Евразии ни одного знака языческих произведений письменности. К счастью, некоторые памятники уже найдены.

Далее авторы отмечают, что рудименты, осколки этих письменных традиций живы в устном народном творчестве тюркских и славянских народов. И возродить их нам поможет не какой-нибудь другой более древний и «совершенный язык», а объективное типологическое сопоставление этих языков в синхроническом и диахроническом аспектах. И для того, чтобы понять древнетюркское посессивное мышление, современному исследователю необходимо освободиться от оков и пут индоевропейских посессивных представлений (аналитических конструкций типа *моя книга, моя сестра, mein Buch, meine Schwester*) [2].

Значение аналитизма посессивности отметил А.Ф. Лосев: «Когда мы говорим *мой, твой, свой*, то здесь выступает та предельная абстрактность мышления, когда эти местоимения оказываются применимыми решительно ко всем бесконечным предметам без всякой детализации» [3, 294 б.].

Установлено, что в древнетюркском языке развивали предельную абстрактность мышления не местоимения, которые сочетались с субстантивами, а посессивные аффиксы (-m/1 лицо), (-n/2 лицо), (-i/3 лицо), которые были применимы не только ко всем бесконечным вещам без всякой детализации, но и оказались наиболее экономными средствами выражения значения принадлежности.

Исследования показали, что за несколько тысячелетий до нашей эры категория посессивности была привилегией только тех имен, которые обозначали части человеческого тела, ближайших родственников по крови и всякую органическую часть любого целого, а также предметов первой необходимости.

Отмечено, что во всех современных тюркских языках значение принадлежности передается аффиксацией, которая формировала посессивную семантику всех классов имен. Эта грамматическая категория являлась общезначимой для тюркских языков, как например, категория рода для славянских языков. Появление некоторых синтетических форм в славянских языках авторы объясняли результатом заимствования из тюркского языка. Появление аналитических конструкций посессивности в тюркских языках авторы считали влиянием заимствования из славянских языков.

На сегодня известно, что сочетание лексем (аналитическое сочетание) представляет собой минимальный контекст. Исследование З. К. Ахметжановой показывает, что в тюркских языках роль контекста крайне незначительна [4]. И что ведение прямого типологического сопоставления посессивности между языками разной структуры (между русским и казахским) может привести и к ложным выводам. Это касается, прежде всего,

определения типологической близости или отдаленности рассматриваемой категории грамматик в сравниваемых и сопоставляемых языках.

В связи с этим, авторы предполагают, что типологическая близость выражается в том, что в славянских языках, по-видимому, были заимствованы некоторые морфологические средства посессивности из тюркского языка. Например, некоторые притяжательные прилагательные аффиксы в русских прилагательных на *-н* (*сестрицын, курицын, мамин, тетин, тетин, дядин, кошкин*). В тюркских языках аналитические посессивные конструкции, по-видимому, заимствованы из славянских языков.

В соответствии с этим, типологическую отдаленность посессивности в сравниваемых языках определяли примерно следующим образом. В славянских языках первичным был и остается синтетизм посессивности, который образовался благодаря агглютинативной деривации тюркских лексем. Помимо этого, в русском языке посессивность является полицентрической. В тюркских языках моноцентрической, то есть принадлежность выражается чисто грамматическими средствами (специальными аффиксами принадлежности) *-м, -ім, -ым, -ң, -ің, -ың, -ңыз, -ніз, -ыңыз, -іңіз, -ы, -і, -сы, -сі, -мыз, -міз, -ымыз, -іміз*.

Известно что, в русском языке посессивность включает разноуровневые компоненты (лексические единицы, синтаксические конструкции с родительным падежом). Кроме того, для русского языка характерна богатая разноуровневая заполняемость периферии поля посессивности. Это прилагательные с множеством аффиксов: *-ин, -ов, -ий, -н, -ск, -чат*; притяжательные местоимения *мой, наш, твой* и другие.

В грамматической природе притяжательных прилагательных русского языка В. В. Виноградов отмечал, прежде всего, некоторое сходство между ними и такими местоименными прилагательными, как *мой, твой, наш, ваш, тот, этот*. Между обоими этими разрядами автором обнаруживается тесная смысловая связь. Оба они не только выделяют предмет, но и индивидуализируют его посредством указания его владельца. Этой особенностью притяжательные и указательные или притяжательно-местоименные прилагательные резко отличаются от всех других. Они выполняют функцию указания (в широком смысле этого слова), а не качественного определения [5].

Сущность этого индивидуализирующего указания легко понять, сопоставив, например значение таких слов, как: *женин, сестрин, дядин, папин, старостин, бедняжкин* и тому подобных, со словами вроде: *лошадиный, гусиный, комариный, соловьиный, куриный, крысиный, львиный* и тому подобное или слова типа: *отцов, приятелев, швейцаров*, и так

далее, с прилагательными на *-овский, -ский или -овый, -овой: отцовский, приятельский, швейцарский* и так далее.

Авторами установлено, что в тюркских языках это выглядит намного проще: прежде всего П изафет: *he bolu, satu, beri, alu* и другие. Выражение одной формой слова, так называемым аффиксом принадлежности, одновременно предмета обладания и лица обладателя, связанного с одним из личных местоимений (например: *ат-ым - мой конь, `ат-ың - твой конь, ат-ы – его конь* и так далее), составляет грамматическую категорию конкретной принадлежности – уточнял Н.К. Дмитриев в более ранних трудах [6, 54–61 б.].

А.Н.Кононов также отмечает, что особенность употребления аффиксов принадлежности казахского языка (в сравнении с русскими притяжательными местоимениями) состоит в том, что аффиксы принадлежности употребляются соотносительно с лицом обладателя, выступающего в функции подлежащего [7, 43 б.].

Вместе с тем, нам хорошо известно, что казахский и русский языки относятся к разным семьям и имеют много общего в фонетике, в грамматических категориях (лица, падежи, и др.), в лексико-семантических единицах и тому подобное, но вместе с тем, как уточнили исследователи, имеют и значительные различия. Русский язык, как известно, относится к языкам флективным. Слова образуются в нем присоединением к корню словообразующих аффиксов, которые соединяют во флексии признаки трех грамматических категорий: рода, числа и падежа. Эти флексии, или окончания характерны для каждой из трех родовых категорий (мужского, женского и среднего рода) в зависимости, от которых определяются типы склонения. Казахский же язык по своей типологии и морфологической структуре относится к группе агглютинативных языков. Слова в нем образуются посредством присоединения к корню или основе слова грамматических частиц – аффиксов.

Результаты и обсуждение

В соответствии с вышеизложенным изучением категории принадлежности (отношения посессивности), отметим определение по Н.К. Дмитриеву: «Категорией принадлежностей называется такая грамматическая категория, которая выражает одновременно и предмет обладания, и лицо обладателя. При этом лицо обладателя или, юридического субъекта связано с одним из трех лиц личного местоимения обоих чисел.» Например, такие выражения, как «*мой карандаш*», «*твоя тетрадь*», «*его окно*» и также другие по-русски выражаются словосочетанием из двух элементов: *мой + карандаш, твоя + тетрадь, его + окно*. Эти элементы объединены между собой исключительно синтаксически, точнее говоря, путем согласования, которое связывает определяемое с его определением. Принадлежность одного предмета

другому осуществляется при помощи притяжательного местоимения [8]. В казахском языке категория принадлежности передается не синтаксически, а морфологически. Это особые притяжательные аффиксы, которые присоединяются к существительному и указывают на принадлежность данному предмету тому или иному лицу: *менің қарандашым, сенің дәптерің, оның терезесі*. По Ш. Бектурову [9], значение принадлежности передается путем присоединения к основам личных местоимений суффиксов родительного падежа *-дың/-дің, -тың/тің, -ның/нің*. Например:

Единственное число	Множественное число
Мен «я»-менің «мой»	Біз «мы» – біздің «наш»
Сен «ты»- сенің «твой»	Сендер «вы» - сендердің «ваш»
Сіз «Вы»-сіздің «Ваш»	Сіздер «Вы» - сіздердің «Ваш»
Ол «он» –оның «его»	Олар «они» - олардың «их»

В отличие от русского языка, где притяжательное местоимение не согласуется с именем существительным. В казахском языке, личные местоимения обязательно согласуются с предметом принадлежности, то есть к основе имени существительного прибавляются специальные притяжательные окончания. Личные местоимения могут опускаться, если на них падает логическое ударение. Сравним: *(менің) қала-м «мой город», (сенің) дәптер-ің «твоя тетрадь»*.

Прибавление притяжательных окончаний подчиняется закону сингармонизма. Притяжательные окончания имеют созвучие с личными окончаниями глагола в настоящем времени. Их форма варьирует в зависимости от типа последнего слога основы (открытый – закрытый слог). Имена действия, сочетающие в себе как именные, так и глагольные признаки, принимают личные окончания существительных в притяжательной форме. Например:

Менің жазу-ым «мое письмо»	Біздің жазу-ымыз «наше письмо»
Сенің жазу-ың «твое письмо»	Сендер «вы» – сендердің «ваш»
Сіздің жазу-ыңыз «Ваше письмо»	Сіздер «Вы» – сіздердің «Ваш»
Оның жазу-ы «его письмо»	Олар «они» – олардың «их»

Отрицательная форма образуется при помощи присоединения к корню глагола отрицательных суффиксов *-ма/-ме, -ба/-бе, -па/-пе*. Например, *менің бармауым керек - «мне не надо идти». Оның жазбауы керек - «ему не надо писать»*.

Если слово оканчивается на звуки п [p], к [k], қ [q], то после прибавления притяжательных окончаний глухие согласные переходят в звонкие б[b],

г[g], ғ[ɣ] - регрессивная ассимиляция. Например, *мектеп – мектебі; сабақ – сабағың*.

Если обладатель предмета выражен не личным местоимением, а именем существительным, то он приобретает форму родительного падежа и ставится перед названием предмета обладания, выступая в качестве его определения. Например, *мен-ің дәптерім «моя тетрадь», әкем-ің дәптері «тетрадь отца»*.

В русском языке родительный падеж обладателя стоит после названия предмета обладателя. Форма же окончания родительного падежа в казахском языке зависит от качества последнего слога основы.

Слово оканчивается на	Вариант оканчания
гласные звуки сонорные м, н, ң	-ның/нің
адам Әлия өлең еден	адам - ның Әлия - ның өлең - нің еден - нің

Как отмечает К. А. Бейсенбаева [10], в казахском языке, кроме указанного лично-притяжательного аффикса, принадлежность может быть выражена и с помощью особых притяжательных аффиксов *-нікі, -дікі, -тікі*. В отличие от лично-притяжательного аффикса он присоединяется не к существительному, обозначаемому предметом обладания, а к существительному – обладателю. Такое отношение называется абстрактной принадлежностью, которая выражает идею принадлежности отдельного от того предмета, на который она может быть направлена. Слова с притяжательным суффиксом *-нікі, -дікі, -тікі* употребляются только в качестве сказуемого и, как правило, стоят в конце предложения: *Бұл аудитория, Анау аудитория. Здесь слова біздікі, сендердікі* обозначают абстрактное понятие и близки к выражению на русском языке: *Это аудитория наша, та аудитория ваша*.

Если местоимение стоит перед определяемым словом в качестве определения, то суффикс *-нікі* не употребляется. Его функции выполняют аффиксы родительного падежа, а слово, к которому относится притяжательное местоимение, принимает лично-притяжательный аффикс: *менің үйім - мой дом, сенің үйің - твой дом* (вместо возможного *онікі үйі*). Таким образом, русскому выражению *дом мой* соответствует в казахском языке *үй менікі*, а выражение «мой дом» соответствует казахскому *менің үйім*, то есть абстрактная принадлежность в казахском языке выражается так же, как и в русском.

Выводы

Следовательно, логически категория принадлежности (посессивности) предмета какому-нибудь лицу или другому предмету свойственна обоим языкам, хотя формальные признаки у надлежащих существительных двух языков различны. Наличие сходств и различий между языками в значительной степени влияет на процесс усвоения неродного языка. Сходство элементов двух языков облегчает усвоение второго языка.

Ученые считают, что сопоставительное исследование казахского и русского языков чаще проводится в типологическом аспекте, основанном на выявлении глубинных сходств и различий., а также для разработки лингвистических основ эффективной методики преподавания в иноязычной аудитории. Эти исследования направлены на оптимизацию их коммуникативных и прагматичных функций. Благоприятным для этих целей является функциональный подход, который учитывает все языковые уровни. Несомненно, сопоставительное исследование типологически-разноструктурных казахского и русского языков на функционально-семантической основе представляет интерес для типологии, для общего языкознания, поскольку способствует пониманию специфики каждого из сопоставляемых языков, постижению признаков, общих для всех языков и является основанием для выявления лингвистических универсалий, также подобные сопоставления имеют и практическое значение.

Следует отметить в исследованиях ученых, четкое определение структурных тождеств и структурных различий в сфере выражения понятийных категорий средствами двух языков, которые положили начало в основу построения практически направленных сопоставительных грамматик, без которых невозможно обойтись при обучении русскому и казахскому языкам.

Список использованных источников

- 1 **Вильгельм фон Гумбольдт.** Избранные труды по языкознанию .– М.: Прогресс, 2000. – 400 с.
- 2 **Каиржанов, А. К., Ахметова, К. К.** «О категории посессивности в тюркском языке». Астана, Вестник Евразийского университета № 4, 1997
- 3 Категория посессивности в славянских и балканских языках. – М., Наука – 1983
- 4 **Ахметжанова, З. К.** Функционально-семантические поля русского и казахского языков. Алма -Ата, Наука – 1989
- 5 **Виноградов, В. В.** Русский язык. Грамматическое учение о слове: Морфология. – 3-е изд. – М.: Высшая школа, 1986. – 639 с.

6 **Дмитриев, Н. К.** Грамматика башкирского языка. М.-Л., Изд-во АН СССР.-1948.

7 **Кононов, А. Н.** Грамматика узбекского языка.- Ташкент, 1948.

8 **Дмитриев, Н. К.** Категория принадлежности. «Исследования по сравнительной грамматике тюркского языков». II, Морфология. М., 1956.

9 **Бектуров, Ш.** Қазақ тілі . - Алматы: Мектеп,1979. – 224 б.

10 **Бейсенбаева, К. А.** Безаффиксное сочетание имен существительных в современном казахском языке. Автореферат канд. дисс. (КазГПИ им.Абая). – Алма-Ата, 1971 – 39 с.

References

1 **Wilhelm von Humboldt.** Izbranny`e trudy` po yazy`koznaniyu [Selected works on linguistics]. – Moscow : Progress, 2000. – 400 p.

2 **Kairzhanov, A. K., Akhmetova, K. K.** «O kategorii possessivnosti v tyurkskom yazy`ke» [«On the category of possessiveness in the Turkic language.»] Astana, Bulletin of the Eurasian University No. 4, 1997

3 **Kategoriya possessivnosti v slavyanskix i balkanskix yazy`kax** [Category of possessiveness in Slavic and Balkan languages.] - Moscow, Science – 1983

4 **Akhmetzhanova, Z. K.** Funkcional`no-semanticheskie polya russkogo i kazaxskogo yazy`kov [Functional and semantic fields of Russian and Kazakh languages]. Alma-Ata, Science – 1989

5 **Vinogradov, V. V.** Russkij yazy`k. Grammaticheskoe uchenie o slove [Russian language. Grammatical doctrine of the word]: Morphology. – 3rd ed. – М. : Higher School, 1986. – 639 p.

6 **Dmitriev, N. K.** Grammatika bashkirskogo yazy`ka [Grammar of the Bashkir language]. М.-L., Publishing House ANSSSR. – 1948.

7 **Kononov, A. N.** Grammatika uzbekskogo yazy`ka [Grammar of the Uzbek language]. – Tashkent, 1948.

8 **Dmitriev, N. K.** Kategoriya prinadlezhnosti. «Issledovaniya po sravnitel`noj grammatike tyurkskogo yazy`kov» [Belonging category. “Research on the comparative grammar of Turkic languages.”] II, Morphology. М.,1956,

9 **Bekturov, Sh.** Qazaq tili [Kazakh language]. - Алматы: Мектеп, 1979. – 224 p.

10 **Beissenbaeva, K. A.** Bezaffiksnoe sochetanie imen sushhestvitel`ny`x v sovremennom kazaxskom yazy`ke. Avtoreferat kand. diss [Non-affixal combination of nouns in the modern Kazakh language. Abstract of PhD diss]. (Abai KazSPI) .- Alma-Ata, 1971 – 39 p.

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

*С. К. Нұрпейісова

Әбілқас Сағынов атындағы техникалық университет,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
Материал 13.03.23 баспаға түсті.

ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕ МЕНШІКТІЛІК МАҒЫНАНЫ БІЛДІРУ ТӘСІЛДЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТАРИХЫНЫҢ КЕЗЕҢДЕРІ ТУРАЛЫ

Мақалада орыс және қазақ тіл біліміндегі тәуелдік, меншік қатынастары, иелік етуді (поссесивтілік) білдіру тәсілдерін қалыптастыру мен зерттелу тарихының кейбір кезеңдері қарастырылады. Автор ғалымдардың әртүрлі зерттеулерінің негізінде иелік ету құрылымдары тақырыбының өзектілігін көрсетеді, өйткені осы тілдерге тән грамматикалық категориялар тілдік жүйелердің ерекшеліктерімен, құрылымымен және сөздегі өзгерістерімен айқындалады. Сондықтан бір тілге тән грамматикалық категориялар басқа тілдер үшін міндетті емес. Осыған байланысты поссесивті құрылымдар деп санауға болатын нақты идеялардың болмауы ерекше қызығушылық тудырады. Тиесілілік (поссесивтілік) формалары көп зерттелгеніне қарамастан, негізгі қалыптасу жолдары мен олардың пайда болу себептерінің теориялық тарихи деректерімен, олардың қалыптасуының грамматикалық әдістерімен және оларды синтаксистік қатынастар мен маңызды белгілерді білдіру құралы ретінде пайдалану мақсатында негүрлым егжей-тегжейлі зерттеуді қажет ететін иелік түрлері бар. Осыған сәйкес, автор лингвистикалық әмбебаптарды анықтауға негіз болатын және тілдерге ортақ белгілерді, салыстырылатын тілдердің әрқайсысының ерекшелігін түсінуге ықпал ететін тәуелдік категориясы формаларының функционалды-семантикалық ерекшеліктерін талдайды. Мақалада зерттелген тәуелдік туралы теориялық тілдік материалдар және меншіктілік қатынастар қазіргі қазақ және орыс тілдерінің грамматикалық саласын кеңінен тарихи зерттеуге ықпал етеді және практикалық маңыздылығы бар.

Кілтті сөздер: поссесивтік қатынасы, аналитикалық құрылымдар, тәуелділік категориясы, иелік ету, типологиялық салыстыру, түрлі деңгейлі компоненттер

*S. K. Nurpeissova

Abylqas Saginov Karaganda Technical University,
Republic of Kazakhstan, Karaganda
Material received on 13.03.23.

ON THE STAGES OF METHODS FORMATION HISTORY FOR EXPRESSING BELONGING IN RUSSIAN AND KAZAKH LANGUAGES

The article discusses some stages of research history and methods formation for expressing belonging, ownership relations, possessiveness in Russian and Kazakh linguistics. On the basis of various research of scientists, the author indicates the topic relevance of possessive constructions, since the grammatical categories inherent in these languages are determined by the peculiarities of the language system, structure, and features of inflection. Therefore, grammatical categories inherent in one language are not required for other languages. In this regard, the lack of clear ideas about what should be considered as possessive constructions is of particular interest. Despite the fact that the forms of belonging (possessiveness) have been studied a lot, there are types of possessiveness that require more detailed study in order to enlarge the main ways of formation and causes of their occurrence with the theoretical historical data, grammatical ways of their formation and their use as a means of expressing syntactic relations and essential features. Accordingly, the author analyzes the functional and semantic features of the belonging category forms, which contribute to understanding the specifics of each of the compared languages, comprehending the features common to languages and are the basis for identifying linguistic universals. Theoretical language materials investigated in the article on belonging and ownership relations contribute to a wide historical study of the grammatical sphere of modern Kazakh and Russian languages and are of practical importance.

Keywords: possessiveness relation, analytical constructions, belonging category, possessiveness, typological comparison, multi-level component.

<https://doi.org/>

***I. Palange¹, A. Tsvetkova²**

¹University of Wisconsin–Madison,
USA, Madison

²Toraigyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar

*email: palange@wisc.edu

NAMING SYSTEMS IN EVGENII VODOLAZKIN'S 'LAVR' THROUGH THE LENS OF MEDIEVAL FOLK TRADITION

The following article will analyze the development of the protagonist of Evgenii Vodolazkin's novel, Lavr, who is a boy growing up in the author's imagined, syncretic medieval period, as he undergoes several namings and renamings throughout the course of the plot. During the Russian Middle Ages, one's name performed a protective and fate-defining role, while also situating its bearer within a framework of familial and religious tradition, thereby strengthening both horizontal ties to other individuals and vertical ties to a divine power. Following Erich Auerbach's theory of figural interpretation and drawing on folklore, Orthodox chronicles, and onomastic studies, this article will consider the ways in which the main character of the novel is able to subvert the bounds of both space and time through his varied appellations. As the narrative develops, it becomes clear how his names irrevocably link him to his friends, family, historical figures, and ultimately, to the biblical story of salvation.

Keywords: name, double names, figural interpretation, salvation, onomastics, etymology, monastic name, baptismal name.

Introduction

In the medieval period, popular belief suggested that names performed both a protective and fate-determining function. After the conversion of Rus' to Orthodoxy, it was common practice to bestow children with two names upon their birth, one being used by the child's family and immediate acquaintances and following local or familial naming traditions, while the other was dictated by the Church's calendar of saints' feasts. The following study traces the phenomenon of naming and renaming, which the protagonist of Evgenii Vodolazkin's *Lavr*, Arsenii, undergoes over the course of the novel. This process will be analyzed

through the lens of the system of double names that existed in Russian folk life until the end of the seventeenth century, tracing the names that Vodolazkin's main character receives throughout his evolution. This changing of names allows the protagonist to transcend temporal and spatial boundaries and to become integrated into a wider story of salvation that spans the length of history.

Materials and Methods

In its analysis of Evgenii Vodolazkin's 2012 novel, «Lavr», this study follows the framework of Erich Auerbach's concept of figural interpretation [1], in which events and literary plots exist in a spiraling continuum and events of the present not only repeat past narratives, but also fulfill them, breaking down old stylistic limitations and bringing these events into a new light. This article cites folkloric sources, Orthodox chronicles and scholarship in historical onomastics in order to elucidate the ways in which the novel's protagonist is a fulfillment of biblical scripture, a reimagining of biblical figures, which is only made possible through his many name changes and metaphorical rebirths.

Results and Discussion

The novel «Lavr» centers around Arsenii who grows up under the guardianship of his grandfather, Khristofor, a healer in the village of Rukina Sloboda. After Khristofor's death, Arsenii continues to practice his grandfather's craft and one day receives a woman in need, Ustina, into his home. She becomes pregnant by him, but during childbirth his shame about their relationship prevents him from sending for a midwife, and she dies due to complications, along with their newborn son. This sin becomes the central driving force in the novel, as Arsenii vows to live a life in maximum denial of his own needs and desires in the hope that his earthly suffering will bring forth Ustina's salvation.

Arsenii is named in honor of the saint whose feast day falls on the day of his birth, Arsenii Velikii. While scholars in the field of historical onomastics have determined that children were in some cases not named for the saint whose feast day was celebrated on the exact day of their birth (they could be named for a saint whose feast day was near the time of birth, or they could be named for a saint that had personal significance for the child's family), the parallels between Vodolazkin's character and the religious figure are too many to go unacknowledged. According to the saint's hagiography, Arsenii Velikii was housed in the emperor's court, but the lavishness of such quarters weighed upon him, and he left the comfort of this life in order to enter a period of solitude, just as Vodolazkin's Arsenii also feels drawn to solitude and extreme poverty in order to maintain his spiritual connection with his beloved, Ustina. Further, Arsenii Velikii and Vodolazkin's Arsenii both overcome great distances in their respective pilgrimages, the first traveling from Constantinople to Alexandria, and the later from Pskov to Jerusalem. Arsenii is also a harkening back to the Biblical Adam, his name being of Greek origin meaning

“man.” Arsenii’s insatiable interest in Alexander the Great (who’s namesake, Alexandria, was the site of Arsenii Velikii’s pilgrimage), also, in a roundabout way, traces a line between the literary character and Adam, as Vodolazkin himself explains in «*World History in the Literature of Ancient Rus*» («Всемирная история в литературе Древней Руси»). One chronicler specifically uses Adam and Alexander as the outer limits of his account before allowing their narrative to spiral in on itself: «[...] хронисты отличали историю спасения от ‘просто истории’ и умели первую во второй выделять. [...] Георгий Амартол, начинает свое повествование дважды, о чем и предупреждает в предисловии. В начале он излагает историю от Адама [...]. Дойдя до смерти Александра Македонского, Георгий вновь возвращается к Адаму и сосредотачивается преимущественно на истории библейской» [2, p. 17].

Thus, the chronicles are also written in the same manner as Auerbach’s figural interpretation, and therefore historical figures from entirely different periods are irrevocably linked across spatial and temporal dimensions. Vodolazkin, in his own role as author also weaves together secular history with the Christian story of salvation, situating his narrative within one temporal trajectory while recalling widely recognized historical events, although in an entirely inverted context. For example, in the opening of the narrative, Vodolazkin orients the reader to the timeline within which the plot exists in the following way. About Arsenii’s grandfather and his dwelling place by the village church, the author writes: «Церковь была сооружена в благодарность за благополучный исход 1492 года, семитысячного от Сотворение мира. И хотя ожидавшегося конца света в том году не произошло, тёзка Христофора неожиданно для себя и других открыл Америку (тогда на это не обратили внимания)» [3, p. 14].

Vodolazkin layers the temporal planes of history in such a way that within the span of one passage, the reader is made aware of events belonging to two entirely unrelated geographical locations, while the players in each scenario remain unaware of, or at least uninterested in each other. While in this passage, Khristofor, Arsenii’s grandfather, and Columbus may be irrevocably linked by the significance of the year 1492, Vodolazkin points, with a single word, тёзка, to a second point of contact – their names. Vodolazkin, in this way, intentionally draws a line between the aged man, his locality, and the events that will unfold in the life of another man who shares nothing more in common with him than his name. While the connection may seem tenuous, Vodolazkin thereby closes a concentric circle in the spiral of historical time, and this only serves to strengthen the meaning given to names, and especially shared names, within the system of this text.

In order to understand the magnitude of importance afforded to names, let us turn to the research of A. F. Litvina and F. B. Uspenskii [4], who have traced the use of double names throughout the Russian medieval period. As the date

of birth of a child was considered to be divinely determined, choosing a name corresponding to a saint’s feast day, as Litvina and Uspenskii explain, could be understood as a sign of obedience to God’s earthly design. However, despite the persistence of this belief, the custom of naming children based on family tradition concurrently existed and perhaps had much earlier roots in the eastern Slavic tradition. These practices demonstrate that names provide a means for reaching across both space and time, horizontally bridging familial and other relations, while vertically linking the lives of the living with the lives of the saints. Thus, as the chronicler Georgii Amartol traced the line between Adam and Alexander the Great, and eventually returned back to Adam, so does Vodolazkin, although his return to Adam comes in the form of Arsenii, a new first man who once again sets in motion the story of salvation, which encompasses the overarching structure of the history of the universe.

Arsenii’s first name transformation occurs when he wanders into the city of Pskov, weak and on the verge of death. He briefly regains consciousness, introducing himself to the Pskovians as Ustin (the male equivalent of his beloved’s name), meaning “just,” or “fair.” Arsenii’s sin, described above, aligns him with the sin of the first man, Adam – the sin of knowledge. Arsenii knew Ustina in a way that only husband and wife were prescribed to know, and this knowledge bore within him a sense of shame similar to that of Adam and Eve upon becoming aware of their physical nakedness. Further, his arrogance and vanity in regard to his abilities to bring a human life into this world without the help of a midwife are reminiscent of the arrogance and vanity displayed by the first people in their desire for divine knowledge. Arsenii’s shift to Ustin, then, builds upon Arsenii’s role as a new Adam, while also marking a new stage of his existence, which is consumed by his desire to achieve justice for his departed family.

Although the etymological basis of Vodolazkin’s naming system in Lavr has already been expounded by scholars, these meaning-saturated names are more than a literary device. In the article «Names in the Context of Folk Culture» («Имя в контексте народной культуры») [5], authors N. I. Tolstoi and S. M. Tolstaia examine names as an instrument of folk magic, having the ability to shape and create a reality around them. It is for this reason that in Slavic cultures during the medieval period, it was typically forbidden to name a child after a recently or tragically departed person, as a similar fate might await the newly born child. In adulthood, as in Lavr, people could acquire new names, either as a strategy to escape from physical or mental illness, a type of rebirth, or to distance themselves from a sin attached to their original names. Although Arsenii seemingly commits a taboo by attaching a name to himself that is associated with an early and tragic death, his choice does follow a certain logic. Not only does he want to link himself to Ustina so that his deeds might count in her favor on the Day of Judgement, but

here he attempts an inverted variation of intercession of the saints, in which he on earth acts as an intercessor for one who has already passed into the afterlife. Vodolazkin's text suggests that this attempt is successful. When Arsenii is found collapsed in the woods, he is close to death, and it is in this liminal condition between life and death that his transformation begins: Here, Arsenii asserts that he is called Ustin, thus bringing the essence of the departed Ustina from his internal world, where he has successfully been communicating with her since her death, and into the external, physical world. When he does so, he begins to feel as though his body is not his own and a reacquaintance with his own physicality takes place: «Яко в чуждем телеси пребываю, подумал Арсений. [...] Арсению больше не было холодно, ибо не может же быть холодно пребывающему в чужом теле. Напротив, он явно чувствовал, как (не) его тело наполнилось силой и уверенно двигалось навстречу рассвету» [3, p. 169].

This passage retains a degree of ambiguity, as it remains difficult to ascertain whether Arsenii's alienation from his own body is more physical or emotional. Vodolazkin makes discerning more challenging by including large swaths of ellipses, which in some places occupy several consecutive lines, thereby creating the effect of someone coming in and out of consciousness, which the reader experiences along with Arsenii. As Arsenii regains some of his strength and begins his wandering, however, he makes an interesting discovery: «Скрипя свежевывавшим снегом, Арсений пошел из деревни прочь. Через некоторое время этот звук привлек его внимание, и он осмотрел свои скрипевшие ноги: они были в лаптях. [...] А прежде были в березовой коре, вспомнил Арсений. Такие вот превращения» [3, p. 173].

By including this inexplicable physical alteration in Arsenii's appearance, Vodolazkin suggests that in changing his name to Ustin, Arsenii also changes in a more literal way, as well. A new reality is created through his new appellation. Despite these linguistic and physical transformations, though, the narrator interestingly continues to refer to the protagonist as Arsenii. Before we consider the significance of this discrepancy, let us examine Arsenii's next iteration. During their pilgrimage to Jerusalem, Arsenii's friend and companion Ambrogiio is murdered, after which Arsenii returns to Rus' and takes monastic vows, at which point in time he is given the name Amvrosii, meaning "undying," in honor of the saint Amvrosii Mediolanskii, as well as his departed friend Ambrogiio: «Мы выбираем тебе имя в память святителя Амвросия Медиоланского, сказал старец Иннокентий. И слышаны – так уж оно всегда получается – о твоём преданном друге, произносившем это имя на иной лад. Пусть это имя в правильном произношении будет воспоминанием и о твоём друге. Сколько же жизней ты будешь проживать отныне одновременно?» [3, p. 374].

Here, the elder monk Inokentii's question echoes the belief in the fate-determining and reality-creating function of names. It is also worth noting that this onomastic transition occurs in an altogether different manner from the shift from Arsenii to Ustin. First, the change is made by external agents, rather than by Arsenii himself. What's more, this is the first time in which the narrator also begins to call Arsenii exclusively by his new name (excluding one passage, which will be examined below), even in places in the text in which the protagonist is not being addressed or referred to directly. This seemingly heightened respect for the monastic name was characteristic of the Middle Ages, according to Litvina and Uspenskii, although the name received upon taking religious vows did not undermine the significance of previous names, such as one's baptismal name, a Christian name used in public, or other names that were not rooted in the Church calendar: «Появление нового христианского (календарного) имени сразу оказывается здесь непременным условием вхождения в христианское сообщество, однако прежние имена [...] никуда не деваются. Именно они воплощают в себе вертикальные и горизонтальные связи человека с его родом, с семьей и окружением, с миром живых и умерших – они столь же необходимы для жизни в миру, как имена календарные для жизни церковной» [6, p. 137].

The vertical and horizontal connections referenced by Uspenskii and Litvina, which have already been referred to above, echo a sentiment voiced by Vodolazkin in his personal essay, *«The Age of Concentration»* [7]. In this essay, Vodolazkin bemoans the veneration of horizontal threads, which are the ways humans relate to each other, in contemporary society, while failing to acknowledge vertical threads, which are those that connect individuals with a higher power. In the universe contained within *Lavr*, the author bolsters these vertical connections with his use of Christian names. Arsenii's names, both self-chosen and given, are all taken directly from the Church calendar, even those that have a second association with individuals from Arsenii's own life. Therefore, his strongest ties are not to his ancestors, as many medieval people would have had, but instead, Arsenii is connected first and foremost with the history of the divine universe, from the first man, whose name is echoed in his own, to the present day within the novel (and even beyond, as Vodolazkin has included vignettes in his storyline dating up through 2012, the date of *Lavr*'s publication).

While the narrator's transition to Arsenii's monastic name could signify its precedence over the others, this interpretation is complicated when he, as Amvrosii, enters into an ascetic way of life and the reader is presented with the following passage: «18 августа года семитысячного от Сотворения мира в храме Успения Пресвятой Богородицы Амвросий принял схиму... » [3, p. 399] only to be followed by the following: «В храм Арсений

вступил, как и подобало, во время малого входа литургии» [3, p. 399]. It is curious why Vodolazkin would include such an abrupt and fleeting return to the protagonist's original given name. Just as abruptly, the narrator switches back to his monastic name, as if the momentary lapse never occurred. Perhaps it is connected to the belief, cited again by Litvina and Uspenskii [8, p. 41], that at the moment of acquiring a new status, a person must appear before God as he was in the sacrament of baptism, including in name, although this still fails to explain the narrator's immediate return to the protagonist's monastic name after this digression. The text contains one other passage in which Arsenii's naming choice was violated. This moment transpires much earlier in the text, when the main character has recently arrived in Pskov and has been taken by the locals to be a holy fool, of which there are already several in residence in the area. Arsenii is shocked when he has an encounter with another holy fool, Foma, who calls him by his birth name, despite Arsenii's not having shared it with anyone in Pskov, stating: «А за кого же тебя еще принимать [...] Смотри на себя, Арсение. Ты и есть юродивый, иже избра себе житие буйственное и от человек уничиженное» [3, p. 179]. Later, when Arsenii decides to make the long trek from Pskov to Jerusalem, Foma tells him, «Отныне ты не Устин, но как прежде, Арсений. Готовься же, товарищ, в путь» [3, p. 245]. In this way, Foma uses Arsenii's names as a way of switching between one manner of speech to another, and perhaps even between another state of consciousness to another. To the outside world, Foma is a babbling holy fool, often expressing territorial or outright aggressive behavior toward other holy fools and Pskovians at large. Although this behavior is at best erratic, it is a way of signaling a belonging to another plane of existence, a sacred plane. However, his pronouncement of Arsenii's name establishes a channel of communication between them that extends to no one else and brings Arsenii within the range of this same sacred zone. Foma's sending Arsenii off on his pilgrimage across far distances is also not without its significance. «*Onomasticon of Russian Charms: Proper Names in Russian Magic Folklore*» («*Ономастикон русских заговоров: имена собственные в русском магическом фольклоре*») details the structure of mythical space, it being formed by a system of concentric circles leading to a sacred realm, which is held in its center [9, p. 20], not unlike the conceptualization of time that Vodolazkin presents in «*World History in the Literature of Ancient Rus*» [2]. One's pursuit of the sacred would take him on a journey through this mythical space, where one must carry the stamp of his secret name, which would serve as protection against the evil spirits and forces that a person can encounter in this realm. While Litvina and Uspenskii have since denied the widespread practice of "secret names," it is true that most people living during the Russian Middle Ages would have had a name that was used in public space, and a more intimate name used in the domestic sphere. These scholars have also cited rituals in which

one's baptismal name was preferred or even required in order for the ritual to be performed successfully. In this way, Foma's verbal uttering of Arsenii's baptismal name offers the latter a sense of protection, one that would eventually bring him back from his pilgrimage safely.

The final name that will be analyzed in the course of this study is also the singular name that, once given to Arsenii, becomes his exclusive appellation, and the one that provides the novel with its title. The name Lavr ("laurel"), a symbol of eternity, is reminiscent of the deity Apollo, who wore a crown of laurels on his head. In mythology, the plant is also considered a symbol of the greatness of tragic love, which is one of the central themes of the entire novel. Toward the end of his life, Arsenii notices that he is able to cure his patients without the aid of the medicinal plants that his grandfather had always taught him to use. Although Khristofor first and foremost called upon divine power in his healing rituals, it was through these physical, plant-based means that God's power was manifested. Having received the name Lavr in the final stage of his physical and spiritual life, Arsenii becomes the very instrument through which divine intervention can be brought to the lives of men.

Arsenii's transformation into Lavr is the most complete, the most permanent of all his physical forms. However, it would be a mistake to believe that Arsenii's shift into this final iteration of himself occurs only in the last portion of the novel. In fact, two earlier passages suggest a likeness between Arsenii and trees. The first occurs while Arsenii is sitting with a dying child, waiting until his soul passes into the next life. Arsenii asks the child to look for the soul of his son, and to give him a kiss. In that moment, «Арсений прижался лбом к дубу и почувствовал, как в него вливается деревянность» [3, p. 188]. The second occurs when he is sitting at the grave of another recently departed young person: «Прислонившись к сросшимся дубам, на кладбище остается лишь Арсений. Кажется, что он тоже с ними сросся, переняв цвет их коры и неподвижность. Это впечатление ошибочно, так как суть Арсения не древесна, но человечесна и молитвенна» [3, c. 218]. While Arsenii may have not taken on a tree's form in these other moments, his adoption of the name Lavr may be the key to his conversion, as during the medieval period it was believed that a name determines a person's essence.

Conclusions

In his final days of life, Arsenii is able to relive the moment when his beloved Ustina died, but this time he helps another young woman in need, Anastasia – whose name means «resurrection» – to give birth successfully, and he ends his life propped up against a pine tree, holding Anastasia's newborn, just as he wished to hold his own son. In order to understand Lavr as a tree symbol, one must consider the cultural perception of this tree from that period. According to the article, «*The Names of Trees in East Slavic Charms*» («*Имена деревьев*

в восточнославянских заговорах»), the authors provide the following textual citation for the laurel tree: «Стану я, раб Божий имрек, благословесь, пойду, перекрестесь, из избы дверьми, из двора воротами, в чистое поле, на восточную сторону, на Сионской горе стоит дуб Лаврентиев, под ним четыре мужа – св. Евангелисты» [10, p. 24]. Thus, if Arsenii's final iteration is that of the oak tree that stands watch over Mount Zion and the four evangelists, history's spiraling shape has come to a close, and Vodolazkin has successfully closed the concentric circles that span from Adam to Christ, the Word, without truly writing a story about either.

References

- 1 **Auerbah, Erih.** Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature. – Princeton: Princeton University Press, 1953. – 563 p.
- 2 **Водолазкин, Е. Г.** Всемирная история в литературе Древней Руси. – Мюнхен: Сагнер, 2000. – 402 с.
- 3 **Водолазкин, Е. Г.** Лавр. – М.: Из-во АСТ, 2020. – 441 с.
- 4 **Литвина, А. Ф., Успенский, Ф. Б.** Русская христианская двуименность в филологической перспективе – из ономастического комментария к «Временнику» Ивана Тимофеева // Slavistična Revija 66. Вып. 3. – Любляна, 2018. – С. 333 – 354.
- 5 **Толстой, Н. И., Толстая, С. М.** Имя в контексте народной культуры // Язык о языке / Под ред. Н. Д. Арутюновой. – М.: Язык русской культуры, 2000 – С. 597 – 624.
- 6 **Литвина, А. Ф., Успенский, Ф. Б.** Мужское vs. женское в контексте светской христианской двуименности на Руси XVI–XVII вв. // Slověne 8. Вып. 1. – М., 2019. – С. 133-161.
- 7 **Водолазкин, Е. Г.** Эпоха сосредоточенности // First Things 274. – С. 33–38.
- 8 **Литвина, А. Ф., Успенский, Ф. Б.** «Се яз раб божий...»: Многоименность как фактор и факт древнерусской культуры. – СПб: Изд-во «Евразия», 2020. – 126 с.
- 9 **Юдин, А. В.** Ономастикон русских заговоров: имена собственные в русском магическом фольклоре. – М.: МОНФ, 1997. – 319 с.
- 10 **Агапкина, Т. А., Березович, Е. Л., Сурикова, О. Д.** Имена деревьев в восточнославянских заговорах // Вопросы ономастики 18. Вып. 1. – Екатеринбург, 2021. – С. 9–61.

References

- 1 **Auerbah, Erih.** Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature. – Princeton: Princeton University Press, 1953. – 563 p.
- 2 **Vodolazkin, E. G.** Vsemirnaya istoriya v literature Drevnej Rusi [World History in the Literature of Ancient Rus']. – Miunkhen: Sagner, 2000. – 402 p.
- 3 **Vodolazkin, Evgenii.** Lavr [Lavr]. – Moscow: Izdatelstvo ACT, 2020. – 441 p.
- 4 **Litvina, A. F., Uspenskii, F. B.** Russkaia khristianskaia dvuimennost v filologicheskoi perspektive – iz onomasticheskogo kommentariia k «Vremenniku» Ivana Timofeeva [Russian Christian Dual Naming in a Philological Perspective – from the Onomastic Commentary on Ivan Timofeev's 'Vremmenik'] // Slavistična Revija 66. No. 3. – Ljubljana, 2018. – Pp. 333–354.
- 5 **Tolstoi, N. I., Tolstaia, S. M.** Imia v kontekste narodnoi kultury // Iazyk o iazyke / Pod red. N. D. Arutiunovoi [Names in the Context of Folk Culture // Iazyk o iazyke / Edited by N. D. Arutiunova]. – Moscow: Iazyk russkoi kultury, 2000 – Pp. 597–624.
- 6 **Litvina, A. F., Uspenskii, F. B.** Muzhskoe vs. zhenskoe v kontekste svetskoj hristianskoj dvuimennosti na Rusi XVI–XVII vv. [Male vs. Female in the Mirror of Russian Dual Christian Naming (16th–17th Centuries)] // Slovene 8. Vypusk. 1. – Moscow, 2019. – Pp. 133–161.
- 7 **Vodolazkin, E. G.** Epoha sosredotochennosti [The Age of Concentration] // First Things 274. – Pp. 33–38.
- 8 **Litvina, A. F., Uspenskij, F. B.** «Se yaz rab bozhij...»: Mnogoimennost' kak faktor i fakt drevnerusskoj kul'tury ['Behold the Servant of the Lord...': Multiple Names as a Factor and Fact of Ancient Russian Culture]. – SPb: Iz-vo «Evrasiia», 2020. – 126 p.
- 9 **Iudin, A. V.** Onomastikon russkih zagovorov: imena sobstvennye v russkom magicheskom fol'klоре [Onomasticon of Russian Charms: Proper Names in Russian Magic Folklore]. – Moscow: MONF, 1997. – 319 p.
- 10 **Agapkina, T. A., Berezovich, E. L., Surikova, O. D.** Imena derev'ev v vostochnoslavyanskikh zagovorah [Names of Trees in East Slavic Charms] // Voprosy onomastiki 18. No. 1. – Ekaterinburg, 2021. – Pp. 9–61.

Material received on 13.03.23.

*И. Паланджи¹, А. Цветкова²

¹Висконсин университеті,
АҚШ, Мэдисон,
²Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.,
Материал 13.03.23 баспаға түсті.

ЕВГЕНИЙ ВОДОЛАЗКИННИҢ «ЛАВРДАҒЫ» АТАУ ЖҮЙЕЛЕРІ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ХАЛЫҚТЫҚ ДӘСТҮРДІҢ ОБЪЕКТИВІ АРҚЫЛЫ

Бұл мақалада романның басты кейіпкері Евгений Водолазкиннің «Лавр» бейнесінің дамуы талданады, оның атауына және атауын өзгертуге ерекше назар аударылады. Басты кейіпкер-автор жасаған синкреттік орта ғасырларда өсетін бала. Орыс орта ғасырларында бұл атау адамды отбасылық және діни дәстүрлер жүйесіне енгізетін қорғаныс және өмірді анықтайтын функцияны атқарды, осылайша адамдар арасындағы қолденең байланыстарды және адам мен жоғары күш арасындағы тік байланыстарды нығайтты. Эрих Ауэрбахтың теориялық әдістеріне сүйене отырып және фольклорлық материалдарға сілтеме жасай отырып, православие шежіресі, және ономастика саласындағы ғылыми еңбектер, мақалада кейіпкердің есімдері кеңістіктік және уақыттық ауысу құралы ретінде қарастырылады.

Кілтті сөздер: аты, екі есім, бейнелі-аллегориялық түсіндіру, құтқару, ономастика, этимология, монастырлық есім, христиан есімі.

*И. Паланджи¹, А. Цветкова²

¹Висконсинский университет,
США, Мэдисон,
²Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар,
Материал поступил в редакцию 13.03.23.

СИСТЕМЫ ИМЕНОВАНИЯ В «ЛАВРЕ» ЕВГЕНИЯ ВОДОЛАЗКИНА СКВОЗЬ ПРИЗМУ СРЕДНЕВЕКОВОЙ НАРОДНОЙ ТРАДИЦИИ

В данной статье анализируется развитие образа главного героя романа Евгения Водолазкина, «Лавр», уделяя особое внимание его именованию и переименованию. Главным героем является мальчик, который вырастает в сотворенном автором синкретическом средневековье. В русском средневековье имя выполняло как защитную, так и жизнеопределяющую функцию, вписывающую человека в систему семейных и религиозных традиций, тем самым укрепляя горизонтальные связи между индивидами и вертикальные – между человеком и высшей силой. Следуя теоретическим методам Эриха Ауэрбаха и ссылаясь на фольклорные материалы, православные хроники, и научные работы в сфере ономастики, в статье будут рассматриваться имена главного героя как инструмент перехода пространственных и временных границ. В ходе развития сюжета выясняется то, как эти имена связывают его с друзьями, родными, историческими личностями и, в конечном итоге, с библейской историей спасения.

Ключевые слова: имя, двуименность, фигурально-аллегорическое толкование, спасение, ономастика, этимология, монашеское имя, христианское имя.

<https://doi.org/>

***А. Т. Садуақасова¹, Ж. К. Ибраева²**

^{1,2}Қазақхский Национальнй университет имени Аль Фараби,

Республика Қазақстан, г. Алматы

*e-mail: saduakassova.aizhan@gmail.com

МЕТОДИКИ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Связь традиционных литературоведческих методов с лингвистикой давно интересует исследователей, особенно актуальна проблема взаимодействия поэтики как науки о художественности с психолингвистикой. Перспективность такого подхода объясняется тем, что язык как основной «материал» литературы представляет собой акт психической деятельности. Очевидно, что начинающие изучать язык связаны с орфографическими и фонологическими аспектами лексики. Существуют некоторые методы, разработанные на основе теорий психолингвистики, которые широко используются в области преподавания языков в разных странах. Так лингвистический и психологический анализ художественного текста предполагает изучение текста с его внутренней стороны. Он требует поиска лексических, стилистических и синтаксических приемов, которые формируют определенную специфику текста. В данной статье будут описаны некоторые виды этих методов. Цель данной работы - обосновать эффект влияния методики психолингвистического анализа художественного текста при обучении иностранному языку. В статье сделан вывод, что в художественном тексте выявлено множество приемов, которые вызывают в сознании обучающегося образные представления, формируя целостную визуальную картину, что помогает развиваться в обучении иностранному языку. Рассмотрена зарубежная литература в области изучения психолингвистики, анализа художественного текста и обучения языкам.

Ключевые слова: психолингвистика, художественный текст, иностранный язык, принципы, методы, анализ.

Введение

Изучая психолингвистический анализ художественного текста, необходимо, прежде всего, уточнить термин «текст», а также определить подходы к анализу текста. Так текст - это любая письменная речь (литературное произведение, сочинение, документ и даже их фрагмент). Можно выделить два различных направления в исследовании текста и его определений. Психолингвистика - это интеграция двух дисциплин: психологии и лингвистики. В целом, психолингвистика может быть определена как изучение разума и языка. Она занимается изучением отношений между человеческим разумом и языком, исследуя процессы, происходящие в мозге во время производства и восприятия языка. Психолингвистика охватывает три основных аспекта:

- основы языка;
- восприятие языка;
- овладение языком.

Основы языка относятся к процессам, связанным с созданием и выражением смысла с помощью языка. Восприятие языка относится к процессам, связанным с интерпретацией и пониманием как письменного, так и устного языка. Усвоение языка относится к процессам овладения родным или вторым языком. Психолингвистика предоставила множество теорий, объясняющих три вышеупомянутых пункта. Эти теории оказались очень полезными в области преподавания иностранного языка. Некоторые специалисты используют их в качестве основных теорий при разработке методов преподавания языка [1]. Психолингвистический подход рассматривает язык и мышление как связанные, но совершенно независимые явления. Обучение рассматривается как когнитивный индивидуальный процесс, происходящий внутри учащегося, а затем переходит в социальное измерение.

Анализ художественного текста считается необходимым компонентом целостного исследования любого текста, поскольку содержание и языковая форма текста образуют диалектическое единство. Целью такого анализа является определение условий стилистической организации текста, выявление его языковых, речевых, функциональных, стилевых и стилистических средств, что в дальнейшем поможет в изучении иностранного языка.

Материалы и методы

Основной исследовательский принцип психолингвистического анализа - это реконструкция восприятия, такая реконструкция должна объяснить порождение художественного смысла. Важно помнить о понятии устройства как о дальнейшей неделимой единице выразительной системы художественного произведения. Учитывая, что моделирование

художественной выразительности и воздействия литературного текста на ученика требует психологического подхода, поэтому целесообразно обратиться к психолингвистике, одной из основных задач которой является изучение психологических механизмов и процессов рецепции, интерпретации, понимания и порождения речи. Для того чтобы не только выявить выразительные средства (инструменты, приемы) в художественном тексте, но и исследовать их функции в создании художественного воздействия, необходимо использовать подход внимательного чтения, позволяющий детально изучить функционирование художественного текста как системы. Очевидно, что подход внимательного чтения должен эффективно использоваться при анализе коротких отрывков художественного текста. А.Н. Чернышев, Я.Л. Березовская предлагают комплексное использование художественной литературы в обучении иностранному языку (например, английскому), сочетая различные подходы, например, лингвистический, контекстуальный, читательский и текстологический [2]. Изучение формальных элементов литературного произведения посредством психолингвистического анализа предполагает использование текстуального подхода.

Результаты и обсуждение

Психолингвистика как изучение психологии языка находит свое применение в преподавании языка. Она помогает изучать психологические факторы, которые могут быть вовлечены в процесс изучения языка. Психолингвистика фокусируется на применении реального языка и коммуникации. Необходимо принять решение о применении различных методов, позволяющих ученикам легко понимать язык. Рассмотрение изучения языка с точки зрения грамотности открывает широкую повестку дня для исследований, связанных с овладением языком. Как и в случае с чтением, социокультурный контекст художественного текста в значительной степени игнорируется. Языковой подход в совокупности с психолингвистическим анализом предполагает использование художественной литературы в преподавании иностранного языка для формирования учебной среды, характеризующейся активной позицией учащихся в классе [3]. Некоторые преподаватели предпочитают использовать в качестве метода обучения сочетание языкового подхода с элементами культурного подхода. Преподавание иностранного языка с использованием языкового подхода предполагает такие формы работы с текстом, как, например:

- использование обзора текста;
- обсуждение прочитанного материала;
- заполнение пробелов в тексте;
- вопросы множественного выбора;

- высказывание предположений о том, чем закончится история;
- написание собственного окончания художественного текста, отличного от авторского;
- выбор наиболее подходящего заголовка для текста.

Такие задания в рамках языкового подхода удовлетворяют потребности учащихся в изучении иностранного языка, повышают их интерес к чтению художественного текста на изучаемом языке и усиливают мотивацию к обучению. Г.А. Сумин отметил три вида методов обучения иностранному языку, разработанных в соответствии с принципами психолингвистического анализа художественной литературы:

- естественный метод;
- метод полной физической реакции;
- метод суггестопедии [4].

Психолингвистический подход поддерживает идею о том, что овладение языком является врожденным и закладывается с рождения, поскольку совершенствование языка - это биологический процесс. В свою очередь овладение иностранным языком требует навыков восприятия, познавательных способностей и других механизмов, связанных с языком. Многие факторы могут влиять на легкость приобретения словарного запаса при обучении иностранному языку. В сущности, процесс изучения слов заключается в сопоставлении нового звукового паттерна (который будет меняться в зависимости от носителей, диалектов, эмфазы и т.д.) с конкретным семантическим полем, которое может иметь точный эквивалент в родном языке. Даже такое рудиментарное описание подразумевает ряд соответствующих переменных: знакомство с семантическим содержанием и четкое обозначение этого значения в родном языке. В статье делается краткий обзор установленных результатов, касающегося психолингвистического анализа художественного текста, а затем опишем исследование, в котором оценивается их влияние в обучении иностранному языку. Ученики в своей повседневной деятельности всегда задействуют три области психологии – когнитивную, аффективную и психомоторную. Способность использовать как рецептивный язык (аудирование и чтение), так и продуктивный (говорение и письмо) включает эти три области. Психолингвистический анализ художественного текста необходим для выявления языковых девиаций – отклонений от общепринятых лексических и грамматических норм, используемых автором текста как средство решения художественных задач, для определения степени наполненности текста языковой и «иностранной» информацией, составляющей естественные фоновые знания. Например, при чтении текста из художественной литературы, в котором присутствует избыточное количество архаизмов и сложных стилистических конструкций,

интерес к домашнему чтению может быть снижен. Иными словами, при отборе оригинальной литературы на иностранном языке необходимо учитывать ее доступность для обучающегося, то есть время создания и жанр. К. К. Гуменков отмечает, что использование произведений авторов 20–21 века наиболее эффективно при обучении иностранному языку, так как они хронологически ближе к нашему времени, вызывают больший интерес у учеников и побуждают их участвовать в дискуссиях и выражать свое отношение к описываемому [5]. Целесообразно найти баланс между текстами классических и современных авторов. Важными критериями отбора текстов являются соответствие лексической сложности текста уровню языковой подготовки учащихся, а также эффективное взаимодействие текста с интересом читателя [6].

Психолингвистические подходы к изучению иностранного языка сходятся в том, что учащийся должен быть подвержен воздействию входного материала. Постструктурализм художественных текстов и деконструкция оказали значительное влияние на культурологию, социологию, лингвистику и семиотику именно потому, что в центре внимания находится анализ и критика отношений между формой и содержанием. Теории, ориентированные на читателя, могут брать в качестве «текстов» не только печатную продукцию, но и кино, музыку, мифические рассказы, рекламу и телевидение - везде, где есть сообщения, подлежащие расшифровке и психолингвистическому анализу [7]. Психолингвистика быстро развивалась и расширилась до нескольких следующих субдисциплин:

1 Теоретическая психолингвистика. Она сосредоточена на теориях языка, связанных с психическими процессами человека в языке, такими как фонетика, дикция, синтаксис, дискурс и интонация.

2 Психолингвистика развития. Она связана с овладением языком, как первым языком, так и вторым языком. Она изучает фонологическое, семантическое и синтаксическое овладение языком, процесс поэтапный, постепенный и интегрированный.

3 Социальная психолингвистика связана с социальными аспектами языка, включая социальную идентичность.

4 Образовательная психолингвистика обсуждает общие аспекты формального образования в учебных заведениях, включая роль языка в обучении чтению и совершенствовании языковых способностей для выражения мыслей и чувств.

5 Нейропсихолингвистика сосредоточена на отношениях между языком, языковым производством и человеческим мозгом. Специалистам в области неврологии удалось проанализировать биологическую структуру мозга и

проанализировать, что происходит с входным языковым сигналом и как языковой выход программируется и устанавливается в мозге.

6 Экспериментальная психолингвистика изучала, исследовала все виды языковой продукции и языковой деятельности, языковое поведение и языковые результаты.

7 Прикладная психолингвистика связана с применением результатов шести субдисциплин психолингвистики [8].

Таким образом, психолингвистический подход рассматривает язык и мышление как связанные, но совершенно независимые явления, что необходимо учитывать при анализе художественного текста в рамках изучения иностранного языка. Согласно психолингвистическому подходу, внутренние когнитивные процессы индивида активизируются таким образом, чтобы активизация позволила ему получить доступ к понятной информации, необходимой для дальнейшего продвижения в освоении иностранного языка. Д.Е. Ульянова утверждает, что для понимания и изучения иностранного языка ученик должен подвергаться воздействию языкового материала, который немного превышает его текущий уровень компетенции [9]. Таким образом, для повышения шансов на понимание входных данных, входные данные должны быть на один шаг выше, чем текущий уровень языковой компетенции учащегося, то есть рассматриваемые художественные тексты должны быть сложны для понимания. В разных языках используются разные диапазоны артикуляционных особенностей. Поэтому трудности возникают, когда изучающий иностранный язык сталкивается с особенностями, не используемыми в родном языке. Этот контраст не используется в казахском или русском языках, поэтому изучающие английский язык должны:

- научиться определять эти незнакомые особенности для восприятия текста;

- разработать новые моторные модели для точного воспроизведения их в собственной речи.

Психолингвисты указывают, что при обучении аудированию необходимо преодолеть внутренние и внешние трудности, чтобы достичь высококвалифицированной деятельности по аудированию. К внутренним трудностям относятся скорость речи, количество незнакомых слов и предварительные знания по теме. К внешним трудностям относятся интерес учащихся, мотивация, цель аудирования и шум в окружающей среде. Психолингвистические знания помогут учителю уменьшить внутренние и внешние трудности [10]. Учитель может подготовить художественный текст для аудирования на знакомую учащимся тему, состоящий из 120 слов и включающий 15 новых лексических единиц. Учитель также обращает внимание на скорость чтения и шум окружающей среды. Кроме того,

учитель может повысить интерес и мотивацию учащихся, организовав интересный и комфортный класс. Таким образом, психолингвистический подход использует текстовый подход в качестве примера обработки текста «снизу вверх», чтобы подчеркнуть активность понимания, и обработки сверху вниз, чтобы подчеркнуть тот факт, что понимание опирается в первую очередь на базу знаний учащихся. Обработка «снизу вверх» происходит, когда кто-то пытается понять язык, рассматривая отдельные значения или грамматические характеристики самых основных единиц текста, и переходит от них к попытке понять весь текст. Обработка языка «сверху вниз» происходит, когда ученик использует фоновую информацию, чтобы предсказать значение иностранного языка, на котором он собирается читать. Эта теория подчеркивает, что понимание смысла художественного текста в основном опирается на предварительные знания учащихся.

Психолингвистика помогает понять ошибки учеников при письме. Психолингвистика помогает понять ошибки учеников в письменных работах, поскольку в английском языке слова пишутся не так, как звучат. Психолингвистический анализ художественного текста указывает на то, что ошибки в письме, вызванные аграфией, необходимо правильно лечить. Также выявляются механические ошибки в пунктуации и предлагает определенные способы их устранения. Письменные задания, основанные либо на конспектах, либо на опытных ответах на художественные тексты, также не отвечают новым потребностям грамотности. В дополнение к процессному подходу к письму, применяемому в курсе, ученики участвуют в анализе примеров художественных текстов, включенных в курс чтения, сравнивая их с американскими риторическими подходами к аналогичным письменным заданиям, в попытке лучше понять культурно укорененные интеллектуальные процессы, лежащие в основе конкретных типов письма. Использование художественной литературы для домашнего чтения на занятиях по изучению иностранных языков, в частности английского, способствует эффективной интеграции учеников в систему языковой подготовки и является незаменимым ресурсом для формирования всего комплекса языковых навыков учащихся, к таким умениям относятся:

- жанровая доступность художественного произведения;
- содержание, близкое к будущей деятельности учащихся;
- эмоциональная вовлеченность в проблемы, поднимаемые в тексте;
- незначительная степень языковых и культурных отклонений.

Часто интересный и увлекательный фрагмент художественного текста, представленный в учебнике по изучению языка, может вызвать желание прочитать весь текст, особенно если проблемы литературного произведения близки интересам ученика. Это обеспечивает эмоциональную вовлеченность

последнего в контекст, вызывает интерес к чтению, без чего невозможно формирование «устойчивой положительной реакции» на обучение иностранному языку.

Заключение

Таким образом, исследования методов психолингвистического анализа позволяют найти решения практически для каждого типа трудностей в изучении иностранного языка. Обладая этими знаниями, учителя могут применять соответствующие методики для обучения навыкам говорения, чтения, письма учитывая состояние ученика и находя интересные темы для обсуждения на уроках. Метод предполагает анализ художественного текста как умелой организации языковых средств, отражающих определенное идейно-тематическое и образное содержание, стимулирующее эстетическое воздействие на ученика при изучении иностранного языка. Так полностью поняв художественный текст, учащийся выражает свое отношение к нему, анализирует его, пишет комментарий, что способствует закреплению полученных знаний и расширению имеющихся. Используя свои фоновые знания, учащиеся рассказывают все, что они знают о предложенной теме. Например, учащимся, читающим «Трое в лодке» Джером К. Джером, предлагаются карточки для предварительного изучения с лексикой по таким темам, как семейные отношения, дружба, путешествия. Так использование открытых и закрытых вопросов для контроля прочитанного очень эффективно и значительно экономит аудиторное время проверки усвоения прочитанного материала.

Список использованной литературы

- 1 **Думин, А. С.** Введение в психолингвистику. – Москва: – Интер-пресс, 2016. – 74 с.
- 2 **Чернышев, А. Н., Березовская, Я. Л.** Художественный текст и его анализ // Иностранный язык. – 2014. – 4(6). – 80–88 с.
- 3 **Сапрыгина, Н. В.** Психолингвистика художественного текста: коммуникация автора и читателя: [монография] / Сапрыгина, Н. В. – Одесса: – Астропринт, 2012. – 336 с.
- 4 **Сумин, Г. А.** Художественный текст в практическом курсе русского языка для студентов-филологов. – Москва: – Дрофа, 2017. – 65 с.
- 5 **Гуменков, К. К.** Влияние анализа на восприятие художественных произведений. – Москва: – Флинта: Наука, 2014. – 43 с.
- 6 **Потёмкина, Е. В.** К вопросу о методах формирования вторичной языковой личности // Вестник Ленинградского государственного университета имени А.С.Пушкина. – 2012. – 2(1). – 215–224 с.

7 **Формин, Ш. А., Зайнуллина, Н. А.** Теория и практика преподавания английского языка. – Москва: – Альтаир, 2015. – 201 с.

8 **Писаревская, И. С.** Обучение иностранных студентов анализу художественного текста на основе его лексического наполнения. Автореф. дисс. канд. пед. наук. – Санкт-Петербург: – 2004. – 18 с.

9 **Ульянова, Д. Е.** Совершенствование умений говорения на основе текста. – Санкт-Петербург: – 2017. – 142 с.

10 **Величкова, Л. В.** Психолингвистические и педагогические основы раннего обучения иностранному языку в условиях искусственного билингвизма / Величкова, Л. В., Абакумова, О. В. // Глобальный научный потенциал. – 3(12). – Санкт-Петербург: – 2012. – 5–7 с.

References

1 **Dumin, A. S.** Vvedenie v psixolingvistiku [Introduction to Psycholinguistics]. – Moscow: –Inter-press, 2016. – 74 p.

2 **Cherny'shev, A. N., Berezovskaya, Ya. L.** Xudozhestvenny`j tekst i ego analiz [Literary text and its analysis] // Inostranny`j yazy`k [Foreign language]. – 2014. – 4(6). – 80–88 p.

3 **Sapry`gina, N. V.** Psixolingvistika xudozhestvennogo teksta: kommunikaciya avtora i chitatelya [Psycholinguistics of a literary text: communication between the author and the reader]: [monograph] / Sapry`gina, N. V. – Odessa: – Astroprint, 2012. – 336 p.

4 **Sumin, G. A.** Xudozhestvenny`j tekst v prakticheskom kurse russkogo yazy`ka dlya studentov-filologov [Text in the practical course of the Russian language for philology students]. – Moscow: – Drofa, 2017. – 65 p.

5 **Gumenkov, K. K.** Vliyanie analiza na vospriyatie xudozhestvenny`x proizvedenij [The influence of analysis on the perception of works of art]. – Moscow: – Flinta: Nauka, 2014. – 43 p.

6 **Potyomkina, E. V.** K voprosu o metodax formirovaniya vtorichnoj yazy`kovej lichnosti [On the question of methods of formation of a secondary linguistic personality] // Vestnik of the Leningrad State University named after A. S.Pushkin. – 2012. – 2(1). – 215–224 p.

7 **Formin, Sh. A., Zajnullina, N. A.** Teoriya i praktika prepodavaniya anglijskogo yazy`ka [Theory and practice of teaching English]. – Moscow: – AI`tair, 2015. – 201 p.

8 **Pisarevskaya, I. S.** Obuchenie inostranny`x studentov analizu xudozhestvennogo teksta na osnove ego leksicheskogo napolneniya [Teaching foreign students to analyze a literary text based on its lexical content]. Abst. diss. cand. ped. sci. – Saint Petersburg: – 2004. – 18 p.

9 **Ulyanova, D. E.** Sovershenstvovanie umenij govoreniya na osnove teksta [Improving text-based speaking skills]. – Saint Petersburg: – 2017. – 142 p.

10 **Velichkova, L. V.** Psixolingvisticheskie i pedagogicheskie osnovy` rannego obucheniya inostrannomu yazy`ku v usloviyax iskusstvennogo bilingvizma [Psycholinguistic and pedagogical foundations of early foreign language teaching in conditions of artificial bilingualism] / Velichkova, L. V., Abakumova, O. V. // Global`ny`j nauchny`j potencial [Global scientific potential]. – 3(12). – Saint Petersburg: – 2012. – 5–7 p.

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

*А. Т. Садуакасова¹, Ж. К. Ибраева²

^{1,2}Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА КӨРКЕМ МӘТІНДІ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ ӘДІСТЕРІ

Дәстүрлі әдеби әдістердің лингвистикамен байланысы зерттеушілерді көптен бері қызықтырып келеді, әсіресе поэтиканың көркемдік ғылым ретінде психолингвистикамен өзара әрекеттесу мәселесі өзекті. Бұл тәсілдің болашағы тіл әдебиеттің негізгі «материалы» ретінде психикалық белсенділік актісі болып табылатындығымен түсіндіріледі. Тіл үйренуді оқушылар лексиканың орфографиялық және фонологиялық аспектілерімен байланысты екені анық. Әртүрлі елдерде тілдерді оқыту саласында кеңінен қолданылатын психолингвистика теорияларына негізделген кейбір әдістер бар. Сонымен, көркем мәтінді лингвистикалық және психологиялық талдау мәтінді оның ішкі жағынан зерттеуді қамтиды. Ол мәтіннің белгілі бір ерекшелігін құрайтын лексикалық, стилистикалық және синтаксистік әдістерді іздеуді қажет етеді. Бұл мақалада осы әдістердің кейбір түрлері сипатталады. Бұл жұмыстың мақсаты-шет тілін оқытуда көркем мәтінді психолингвистикалық талдау әдістемесінің әсерін негіздеу. Мақалада көркем мәтінде оқушының санасында бейнелі бейнелерді тудыратын, шет тілін оқытуда дамуға көмектесетін тұтас визуалды бейнені қалыптастыратын көптеген әдістер анықталған деген қорытындыға келді. Психолингвистиканы зерттеу, көркем мәтінді

талдау және тілдерді оқыту саласындағы шетелдік әдебиеттер қарастырылған.

Кілтті сөздер: психолінгвистика, көркем мәтін, шет тілі, принциптері, әдістері, талдауы.

*A. T. Saduakassova¹, Zh. K. Ibrayeva²

^{1,2}Kazakh National university named after Al Farabi,

Republic of Kazakhstan, Almaty

Material received on 13.03.23.

METHODS OF PSYCHOLINGUISTIC ANALYSIS OF A LITERARY TEXT IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

The connection of traditional literary methods with linguistics has long been of interest to researchers, the problem of interaction of poetics as a science of artistry with psycholinguistics is especially relevant. The perspective of this approach is explained by the fact that language as the main «material» of literature is an act of mental activity. It is obvious that beginners to learn a language are connected with the spelling and phonological aspects of vocabulary. There are some methods developed based on the theories of psycholinguistics that are widely used in the field of language teaching in different countries. Thus, linguistic and psychological analysis of a literary text involves the study of the text from its inner side. It requires the search for lexical, stylistic and syntactic techniques that form a certain specificity of the text. This article will describe some types of these methods. The purpose of this work is to substantiate the effect of the influence of the methodology of psycholinguistic analysis of a literary text in teaching a foreign language. The article concludes that the literary text reveals many techniques that evoke imaginative representations in the student's mind, forming a holistic visual picture, which helps to develop in teaching a foreign language. The foreign literature in the field of psycholinguistics study, literary text analysis and language teaching is considered.

Keywords: psycholinguistics, literary text, foreign language, principles, methods, analysis.

FTAMP 81'33

<https://doi.org/>

***Г. О. Сакиева¹, Л. Ә. Ибраимова², Б. Молдағали³**

^{1,2}Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*e-mail: gulzirasakieva49@gmail.com

МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ КОРПУС ЖАСАУДЫҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Қазақ тілінің мультимедиялық корпусын жасау – көп зерттеуді қажет ететін тың сала. Ауызекі сөйлеу тілі бүгінгі күнге дейін тек мәтінді салыстыру, талдау деңгейінде ғана қарастырылып келді. Мультимедиялық корпус екінші тіл ретінде қазақ тілін меңгертуде өте тиімді құрал бола алады. Ауызекі сөйлеу тілі мен әдеби тіл нормасындағы ауытқулар мен сәйкессіздіктерді анықтауда зор үлесін қоса алады. Бұл мақалада мультимедиялық корпус жасау барысында туындайтын проблемалар анықталды. Проблемаларды анықтау – корпус жасау жұмысын жеңілдетіп, алдын ала кедергілерді жеңуге көмегін тигізеді. Ол үшін «Корпус» терминіне қысқаша түсініктеме беріліп, соның ішіндегі «мультимедиялық корпус» анықталды. Қазақ тілінің ұлттық корпусы және шетелдік НКРЯ (Орыс тілінің ұлттық корпусы) құрамына енетін мультимедиялық корпусының (МУРКО) мысалында қысқаша сипаттама жасалды. Осы саланы зерттеген ғалымдардың тұжырымдарына сүйеніп, мультимедиялық корпусардың маңыздылығы және қажеттілігі айқындалды. Сонымен қатар корпусы жасау барысында туындайтын қиындықтар қарастырылды. Олар бірнеше түрге бөлінді. Атап айтқанда, мультимедиялық корпусының репрезентативтілігі, тақырыптарға бөліп тегтеу, корпусының ыңғайлылығы, техникалық безендірілуі, әдеби тілдің нормасының ережелерін сақтау т.б. Зерттеу нәтижелері қазақ тілінің мультимедиялық корпусының теориялық тұжырымдарын жасап, ішкорпусарға бөлуге септігін тигізеді.

Кілтті сөздер: корпусық лингвистика, корпус, мультимедия, ішкорпус, мәтін.

Кіріспе

Қоғам үнемі өзгеріп, даму үстінде болғандықтан, ғылым саласы да сол қоғамның талаптары мен сұраныстарына сай жаңа деңгейге шығады. Соңғы жылдарда корпусстық лингвистика тіл білімінің жаңа бағыты ретінде зерттеліп, өзекті мәселелердің біріне айналды. Соның ішінде мультимедиялық корпусстар және оларды жасау мәселесі зерттеу нысаны ретінде жиі қарастырылуда.

Зерттеу жұмысының мақсаты – мультимедиялық корпус жасау барысында туындайтын проблемаларды анықтау. Қазіргі уақытта әлемде ұлттық корпусстың ішкорпусы ретінде түзілген немесе жеке мультимедиялық корпусстар бар және жасалу үстінде. Алайда отандық мультимедиялық корпусстар жайлы ақпарат зерттеу жұмысына қажетті мәлімет жинау, әдебиеттерге шолу жасау барысында кездеспеді. Сол себепті қазақ тілінің мультимедиялық корпусын жасаудың теориясы мен тәжірибесін қалыптастыру өзекті екені айқындалады.

Мультимедиялық корпус түсінігіне тоқталмас бұрын жалпы корпус дегеннің не екенін анықтап алайық. М. Вейсер берген анықтама бойынша, корпус – мақсаты мен көлеміне байланысты белгілі бір жобалау критерийлер жиынтығына негізделген лингвистикалық анализ жасауда қолданылатын ауызша немесе жазбаша мәтіндердің топтамасы [1, 13]. Корпустық лингвистиканы зерттеген отандық ғалымдар А. Қ. Жұбанов пен А. Ә. Жаңабекова корпуссты кез келген тілдегі электронды форматтағы, бір орталық арқылы басқарылатын автоматтандырылған лингвистикалық мәтіндер жинағы деп анықтайды [2, 13].

Бір сөзбен айтқанда, корпус белгілі бір мақсатқа сай жинақталған цифрланған лингвистикалық мәтіндердің қоры деп сипатталады. Ал құрылу мақсатына қарай корпусстар бірқатар белгілері бойынша ерекшеленуі мүмкін. Г. Кеннеди электронды корпусстардың бірнеше түрін ажыратады: жалпы корпусстар, арнайы корпусстар (бұл корпус өз ішінде бірнеше түрге бөлінеді), жазба тіл корпустары, ауызекі тіл корпустары, синхронды корпусстар, диахронды корпусстар [3, 19]. Соның ішінде технологиялардың дамуына қатысты тілдік зерттеулер мен білім беру саласында тиімді түрде материалдарын пайдалануға мол мүмкіндік беретін лингвистикалық корпусстың бір түрі – мультимедиялық корпус.

«Цифрланған мәтіндерден тұратын тіл корпусынан мультимедиялық корпусстың артықшылығы неде?» деген орынды сұрақ туындауы мүмкін. Алдымен «мультимедиялық корпус» деген терминге түсініктеме беріп көрейік. С. А. Маник өз зерттеуінде В. П. Захаров және С. Ю. Богданованың еңбегіне сүйеніп, «мультимедиялық корпус – бұл айтылу сәтінде «ендірілген» ауызша сөйлеуді үйренуге арналған электрондық ресурс» деп анықтама

береді [4, 19]. Өз кезегінде Дженс Оллвуд «мультимодальді корпус» терминін қолдана отырып, оны бір модалділікке ғана негізделмейтін тілдік және коммуникативтік материалдардың цифрланған топтамасы болып табылады деп есептейді. Ал тар мағынада бұл түсінік аудиовизуалды материалдың транскрипция, аннотация немесе кодтаумен қатар жүруін меңзейді [5, 3].

Демек, мультимедиялық корпусты берілетін мәтіндер жай ғана теріліп, электронды форматта берілген материал емес, ауызша сөйлеудің айтылу жағдайын ескере, оған ене отырып қабылданатын мәтін. Бұл корпус түрі мәтінге қоса оның дыбыстық және бейнеқатарының жүретіндігімен ерекшеленеді. Бір сөзбен айтқанда, мультимедиялық корпус құрастырудың басты себебі – оның түрлі зерттеулерді толығырақ жүргізуге мүмкіндік беретін материалды қамтамасыз ететіндігінде және коммуникацияның құрамдас бөліктерін (ым-ишара мен сөйлеу) бөлмей, бірлестікте қарастыруында.

Қазақ тілінің ұлттық корпустары мыналар: qazcorpus.kz, qazcorpora.kz, <http://web-corpora.net>. Осылардың ішінде qazcorpora.kz сайтында (<https://test.qazcorpora.kz/audio>) қазақ тілін дамытуға үлес қосқысы келетіндерге арнап, аудио жасайтын, дыбыстық жазу батырмасын жасап қойған. Ондағы сөйлемдердің саны бізге беймәлім, бірақ әр түрлі күрделі, жай, бірыңғай т.б. сөйлемдерден тұрады. Ұлттық корпус жасауда мәтіндер мен сөздерді енгізу қаншалықты ұлан-ғайыр жұмыс болса, мультимедиялық корпус жасау да одан бірнеше есе ауыр болмаса, кем болмайды. Сондықтан мұндай корпус жасауға лингвистер ғана емес, еріктілердің де үлес қосуы – құптарлық.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің ғылыми негіздерін қарастыру барысында және әдебиеттерге шолу жұмысы кезінде корпусстық лингвистикаға, оның ішінде мультимедиялық корпус жасауға қатысты ғылыми еңбектер қарастырылды. Мультимедиялық корпус жасаудың проблемаларын зерттеп, қандай ғылыми тұжырымдамалар жасалғанын, анықтау, жинақтау және саралау әдістерімен бірге теориялық деңгейдің талдау және салыстыру әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Мультимедиялық корпуссты жасауда туындайтын қиындықтар жайлы айтпастан бұрын НКРЯ (Орыс тілінің ұлттық корпусы) құрамына енетін мультимедиялық корпусстың (МУРКО) негізінде корпусстың бұл түрі жайлы түсінік берген жөн. Қазіргі уақытта аталған корпус үш негізгі өлшем бойынша мәлімет іздеуге мүмкіндік береді: айтылатын мәтін бойынша, сөйлеу әрекетінің типіне байланысты (келісу, алғыс білдіру, құттықтау және т.б.), сонымен қатар ым-ишара арқылы (пайдаланушы интерфейсіні жасауда ыңғайлы болу үшін корпуссты құрастырушылар ым-ишара деп ауызша сөзбен қатар жүретін вербалды емес сүйемелдеу рөліндегі кез келген қимылды түсінеді) [6].

Корпус көлемі шамамен 4,5 млн сөзқолданысқа жақын. МУРКО құрамы бес ішкорпусқа бөлінеді:

1 Кино тілі. Бұл бөлім 1930–2000 жылдардағы кеңес және ресейлік кинофильмдерді қамтиды. Жалпы көлемі 3,4 млн сөзқолданысты құрайды.

2 Бұқаралық ауызекі тіл. Аталған ішкорпус өте қарқынды даму үстінде. Бұл бөлімде толыққанды зерттелгені - ғылыми ауызекі тіл: конференцияларда жасалған баяндамалар мен талқылаулар, теледидардағы танымал дәрістер, радиодағы ток-шоулар мен бағдарламалар т.б.

3 Күнделікті қолданыстағы ауызекі тіл ішкорпусы диалогтар мен шағын диалогтарды, отбасылық және достар арасындағы, телефон әңгімелерін және т.б. қамтиды.

4 Театр саласының ауызекі тілі сахналанған және радиодан берілетін театр қойылымдары арқылы көрініс табады.

5 Авторлық және көркем оқу бөлімдері дыбысталған жазба тілді ұсынады. Бұл дыбыстық мәтіннің фонетикалық ерекшеліктерін, орфоэпия және акцентология, интерпретациясын зерттеуде аса маңызды.

Аталған корпуста қамтылған материал 10–30 секундтық кішігірім бөліктерге (клип) бөлінген аудио және бейнефайл түрінде беріледі, әрқайсысында мәтіндік декодтау бар. Клип және мәтіннің бірлестігі аяқталған мағыналы коммуникативті бөлік болып табылады. Бөлік корпустың стандарттарына сай белгіленеді және сайттан іздеуді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін метамәтіндік, акцентологиялық, морфологиялық, семантикалық аннотациясы жасалынады [7].

Көрсетілген мультимедиялық корпустың қысқаша сипаттамасына назар аударып отырып, лингвистиканың корпустық бағыты, әсіресе мультимедиялық корпустарды зерттеу саласы әлеуеті күшті және ізденіске көп мүмкіндік беретініне көз жеткізеді.

Мультимедиялық корпустардың кеңінен қолданылып, тіл білімі саласында бірқатар мәселелерді шешуге септігін тигізетіні жайлы Кэтрин Акерли мен Франческа Коччеттаның зерттеуінен де тұжырымдауға болады. Авторлардың айтуынша, корпустарды қолдану тілді меңгеруге, сөздіктер мен грамматикаларды құрастыруға зор үлес қосады. Оны Акерли мен Коччеттаның зерттеуінен ағылшын тілінің мультимедиялық корпусы негізінде тілді меңгеру үйренушілерге ауызекі ағылшын тілінің шынайы қолданысын көруге мүмкіндік беретініне көз жеткізуге болады. Жай мәтінге қарағанда бейнеклиптерді көру тілді қолданғанда кез келген жағдайды талдау жасауға әсерін тигізетін лингвистикалық, жағдаяттық, әлеуметтік, психологиялық және прагматикалық факторларға ауқымдырақ қолжетімділік береді [8].

Мультимодальді корпус тек жазба тілді қамтумен шектелмей, контекстуалды және мәдени сипаттағы мәліметті қосуға да мүмкіндік береді. Демек, бұл мультимодальді корпустар мәдени және тілдік үрдістерді тұтастықта құжаттауда таптырмас құрал болып табылады [5].

Мультимедиялық корпус мәселесінің балалар тілін зерттеуде де маңызы бар. Балалар тілінің мультимедиялық корпусы жайлы еңбегінде Дэн Сянцзюнь мен Вирджиния Ип мультимедиялық корпус зерттеушілерге баланың лингвистикалық және лингвистикалық емес өнімін, сонымен қатар қажетті контекстуалды мәліметті белгілеп отыруға мүмкіндік беретінін пайымдайды [9]. Тілді ұрпақтан-ұрпаққа таза, бұзылмаған күйінде сақтап, мұра етіп қалдыру тілші мамандардың еншісінде. Ана тілі дұрыс шығып, негізі қаланса, қосалқы тілдер зиянын тигізе бермейді. Сол себепті бала тілінің жағдайына көп мән беру керек. Осыған сәйкес мультимедиялық корпус негізінде зерттеулер жасалып, балалар тілінің нормалануы, осы саладағы шешілмеген проблемалар мен сұрақтар айқындалады.

Келтірілген фактілер мультимедиялық корпус құрастыру мәселесінің маңыздылығын көрсетіп, жұмыс барысында туындайтын проблемаларды анықтауды талап етеді.

Корпус құрастыруда қандай проблемалар туындауы мүмкін және олар неге байланысты? Біріншіден, кез келген корпустың репрезентативті болуы. Корпустың репрезентативтілігі деп үлкен ауқымды ақпараттың көлемі бойынша едәуір кіші деректер корпусымен бірдей көрініс тауып, бейімделуін немесе бірігіп кетуі ретінде қарастыруға болады [10, 116]. Нақтырақ айтқанда, корпус аясында көп мәліметті қысқа әрі қолжетімді етіп ұйымдастыру үшін мультимедиялық корпустың құрылымын (архитектурасын) жан-жақты ойластырып, сауатты түрде құру керек.

Корпус құрастыру жұмысы үлкен еңбек пен уақыт алатыны белгілі. Корпусты дыбыстаудың өзі біршама уақытты талап етеді. Сонымен қатар тілдік материалмен жұмыс істеу үшін тиімді бағдарламалық қамтамасыз ету, аннотацияларды стандарттау, корпустың қолжетімділігі мен көпсалалығын қамтамасыз ету және қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін қаржыландырудың жеткілікті болуы да аталған жұмысты атқаруда туындайтын проблемалар қатарына жатады [11]. Кристоф Парисс және Алия Моргенштернның көзқарастары да басқа зерттеушілердің тұжырымына ұқсас, басты нәрсе – бұл зерттеушінің корпус құрастыру барысында атқаратын жұмысқа (аудиожазба жасау, транскрипция, байланыстыру, өңдеу) жұмсалатын еңбегі мен уақыты [12].

Қажырлы еңбек пен уақыт ресурстарының көп жұмсалыу мәселесі корпус жасау барысында туындайтын жалғыз қиындық емес. Барлық заманауи корпустар оқуға ыңғайлы болуы тиіс, ал бұл белгілерге берілген

аннотациялар тек лингвистикалық теорияға емес, сонымен қатар оларға қатысты тегтерді (мәліметтер базасындағы әрбір тақырыптың және ауқымды тақырыптың сандық идентификаторы) [13, 47] бірізді және жүйелі түрде қолдануға негізделуі керек [14].

Корпус жақсы құжатталып (яғни нақты және қатысы бар метадеректерден құралуы), тиісті регистрлер мен әлеуметтік – лингвистикалық деректерді қамтуы тиіс. Аталғанның бәрі арнайы технологияларды (мысалы, ELAN), стандарттар мен хаттамаларды (мысалы, IMDI метадеректер дескрипторлары), сондай-ақ ашық және келісілген грамматикалық тегтерді (мысалы, грамматикалық кластардың белгілері) талап етеді [14, 82].

Мультимедиялық корпус тек ауызекі тілге қатысты мәселерді қарастырумен шектелмейді. Корпустық лингвистиканың дамуы, ең алдымен, мультимедиялық корпустарды жаппай құру вербалды емес жағдайларды зерттеуге мүмкіндік береді, яғни ым-ишара, дене қимылы іспетгі ауызша сөйлеу компоненттері жүйелі негізде қарастырылады [15]. Адам бейвербалды амалдарсыз сөйлеуі мүмкін емес. Дененің қимылынан бөлек, бет-ауыздың жыбырлауы, қасы-көздің құбылуы, барлығы сөйлеу әрекеті барысында бірге ілесіп отырады. «Мультимедиялық корпус жасау кезінде сөз бен қимылды біріктіріп, бір жүйеге салуға бола ма?» деген мәселелер зерттеу жұмыстарына арқау болуда. Бұл мақала аясында қарастырылмаған, коммуникацияның вербалды емес құралдарын (ым-ишара, дене қимылдары) келесі зерттеулердің тақырыбы ретінде алу көзделіп отыр.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, мультимедиялық корпус жасау мәселесі бүгінгі күні тіл білімі үшін аса маңызды. Корпустың бұл түрі лингвистикалық зерттеулер жүргізуде, сөздіктер құрастыруда, тілді үйретуде т.б. тиімді пайдаланылады. Яғни, тіл тек цифрланған мәтіндегі мәлімет арқылы емес, ауызекі сөйлеу тілінің түрлі жағдайдағы қолданысын ескере, оған ене отырып қабылданады, зерттеледі. Мультимедиялық корпустағы материалдың дыбысталуы және бейне арқылы толықтырылуы оның аутентикалық құндылығын арттырады және нақты қолданысын айқындайды, сондай-ақ вербалды қатынас құралдарын вербалды емес құралдарынан ажыратпай қарастыруға мүмкіндік береді.

Мультимедиялық корпустың таза, табиғи мәліметтері арқылы кәсіптік, көптілді сөйлеушінің қоғамдағы әлеуметтік маңызы мен шектеулерін зерттеуге мүмкіндік береді. Эмпирикалық зерттеу жасағанда табиғи корпустың мәліметтері негізгі жиілік деректер ретінде бақыланатын мәліметтермен үйлестіріле қолданылады.

Алайда кез келген зерттеу барысында қиындықтар мен проблемалар туындайды. Мультимедиялық корпус жасау барысында да бірқатар

проблемалар кездесетінін анықтадық. Соның негізінде бұл проблемаларды топтастырып отырмыз:

- 1 Мультимедиялық корпустың репрезентативтілігін қамтамасыз ету.
 - 2 Корпуста қамтылатын материалды үйлестіру және тег жасауға ыңғайлап тақырыптарға бөлу.
 - 3 Корпустың оқуға ыңғайлылығы және қолжетімділігі.
 - 4 Корпустың құжатталуы мен техникалық безендірілуі.
 - 5 Корпус жасауда әдеби тіл нормасын сақтау.
- Көрсетілген проблемаларды ескеріп, есепке ала отырып, мультимедиялық корпус жасау үрдісін жеңілдетуге және жүйелендіруге болады деген қорытындыға келдік.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Weisser, M.** Practical Corpus Linguistics : An Introduction to Corpus-Based Language Analysis [Text]. – Wiley Blackwell : 2016. – 150 p.
- 2 **Жұбанов, А. Қ., Жаңабекова, А. Ә.** Корпустық лингвистика [Мәтін]. – Алматы : «Қазақ тілі» баспасы, 2016. – 336 б.
- 3 **Kennedy, G.** An Introduction to Corpus Linguistics. Published / Book Reviews: An Introduction to Corpus Linguistics (nus.edu.sg) – [Electronic resource]
- 4 **Маник, С. А.** Современная корпусная лексикография: особенности и перспективы развития [Текст] // Вестник Ивановского государственного университета. Серия : Гуманитарные науки. – 2016. – № 3. – С. 17-20.
- 5 **Allwood, J.** Multimodal Corpora. Corpus Linguistics [Text]. – An International Handbook, Mouton de Gruyter. – 2008. P. 207-225.
- 6 **Соболева, О. В.** Обучающий потенциал мультимедийного корпуса в составе национального корпуса русского языка [Текст] // Новое и традиционное в переводоведении и преподавании русского языка как иностранного. Сборник статей. Панъевропейский университет – «АПЕИРОН», Баня-Лука, – 2022. – С. 77–84.
- 7 **Савчук, С. О., Махова, А. А.** Мультимедийный поэтический корпус: принципы создания и особенности разметки [Текст] // «Слово и жест» Научная конференция, посвященная памяти Е. А. Гришиной («Гришинские чтения»). М. : Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, 2020. – 50 с.
- 8 **Ackerley, K., Coccetta, F.** Enriching language learning through a multimedia corpus [Text]. // ReCALL. – 2007. – № 3. – Т. 19 – P. 351–370.
- 9 **Xiangjun, D., Yip, V. A.** multimedia corpus of child Mandarin: The Tong corpus [Text] // Journal of Chinese Linguistics. – 2018. – № 1. – Т. 46. – P. 69–92.

10 **Климчук, А. И., Рыков, В. В., Склярова, Е. В.** Когнитивные технологии и мультимедийные корпуса [Текст] // СРТ 2018 Труды Международной научной конференции по физико-технической информатике. – Москва-Протвино, 2018. – С. 115–117.

11 **Симакова, М. Ю.** Лингвистические проблемы создания речевого корпуса. Русские речевые корпуса. [Текст] // Международная научно-техническая конференция, приуроченная к 50-летию МРТИ-БГУИР (Минск, 18–19 марта 2014 года) : Материалы конф. В 2 ч. Ч. 1 -Минск, 2014. – С. 310–311.

12 **Parisse, C., Morgenstern, A. A.** multi-software integration platform and support for multimedia transcripts of language [Text] // LREC 2010: Workshop on Multimodal Corpora: Advances in Capturing, Coding and Analyzing Multimodality. – 2010. – P. 106–110

13 **Земичева, С. С., Иванцова, Е. В.** Тематическая разметка диалектного корпуса: опыт Томских диалектологов [Текст] // Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2020. – № 67. – С. 45–61.

14 **Johnston, T.** Corpus linguistics and signed languages: no lemmata, no corpus [Text] // European Language Resources Association (ELRA), 2008. – P. 82–87.

15 **Гришина, Е. А.** Указания рукой как система (по данным Мультимедийного русского корпуса) [Текст] // Вопросы языкознания. – Москва, Российская академия наук, «Наука», – 2012. – № 3. – С. 3–50.

References

1 **Weisser, M.** Practical Corpus Linguistics: An Introduction to Corpus-Based Language Analysis [Text]. – Wiley Blackwell : 2016. – 150 p.

2 **Jubanov, A. Q. Janabekova, A. Á.** Korpustıq lingvistika [Corpus linguistics] [Text]. – Almaty : «Qazaq tili» baspasy, 2016. – 336 p.

3 **Kennedy, G.** An Introduction to Corpus Linguistics. Published / Book Reviews: An Introduction to Corpus Linguistics (nus.edu.sg) – [Electronic resource]

4 **Manik, S. A.** Sovremennaya korpysnaya leksikografiya: osobennosti i perspektivy razvitiya [Modern corpus lexicography: features and prospects of development] [Text] // Vestnik Ivanovskogo gosydarstvennogo yunivertsiteta. Seriya : Gumanitarnye nauki. – 2016. – № 3. – P. 17–20

5. **Allwood, J.** Multimodal Corpora. Corpus Linguistics [Text] – An International Handbook, Mouton de Gruyter. – 2008. P. 207–225.

6 **Soboleva, O. V.** Obychayishiy potentsial myltimedijnogo korpysa v sostave natsionalnogo korpysa rýsskogo iazyka [The educational potential of the multimedia

corpus as part of the national corpus of the Russian language] [Text] // Novoe i tradisionnoe v perevodovedeni i prepodavanii rýsskogo iazyka kak inostrannogo. Sbornik statei Panevropeski yunivertsitet – «APEIRON», Baná-Lýka, – 2022. – С. 77–84.

7 **Savchuk, S. O., Mahova, A. A.** Multimedijnıy poeticheski korpus: printsipy sozdaniya i osobennosti razmetki [Multimedia poetic corpus: principles of creation and features of markup] [Text] // «Slovo i jest» Naýchnaia konferentsia, posveshennaa památi E. A. Grishinoi («Grishinskie chteniya»). M. : Instıtýt rýsskogo iazyka im. V. V. Vinogradova RAN, 2020. – 50 p.

8 **Ackerley, K., Coccetta, F.** Enriching language learning through a multimedia corpus [Text]. // ReCALL. – 2007. – № 3. – Т. 19 – P. 351–370.

9 **Xiangjun, D., Yip, V. A.** multimedia corpus of child Mandarin: The Tong corpus [Text] // Journal of Chinese Linguistics. – 2018. – № 1. – Т. 46. – P. 69–92.

10 **Klimchuk, A. I., Rykov, V. V., Skharova, E. V.** Kognitivnye tehnologii i multimedijnıye korpusa [Cognitive technologies and multimedia enclosures] [Text] // СРТ 2018 Trýdy Mejdýnarodnoi naýchnoi konferentsii po fiziko-tehnicheskoi informatike. – Moskva-Protvino, 2018. – S. 115–117

11 **Simakova, M. Iy.** Lingvisticheskie problemy sozdaniya rechevogo korpusa. Russkie rechevye korpusa [Linguistic problems of creating a speech corpus. Russian speech corps] [Text] // Mejdýnarodnaia naýchno-tehnicheskaja konferentsia, priýrochennaa k 50-letiy MRTI-BGÝIR (Minsk, 18–19 marta 2014 goda) : Materialy konf. V 2 ch. Ch. 1 -Minsk, 2014. – S. 310-311.

12 **Parisse, C., Morgenstern, A. A.** multi-software integration platform and support for multimedia transcripts of language [Text] // LREC 2010: Workshop on Multimodal Corpora: Advances in Capturing, Coding and Analyzing Multimodality. – 2010. – P. 106-110.

13 **Zemicheva, S. S., Ivantsova, E. V.** Tematicheskaja razmetka dialektnogo korpusa: opyt Tomskih dialektologov [Thematic markup of the dialect corpus: the experience of Tomsk dialectologists] [Text] // Vestnik Tomskogo gosydarstvennogo yunivertsiteta. Filologia. – 2020. – № 67. – P. 45–61.

14 **Johnston, T.** Corpus linguistics and signed languages: no lemmata, no corpus [Text] // European Language Resources Association (ELRA), 2008. – P. 82-87.

15 **Grishina, E. A.** Ukazaniya rukoi kak sistema (po dannym Multimedijnogo russkogo korpusa) [Hand instructions as a system (according to the Multimedia Russian Corpus)] [Text] // Voprosy iazykoznanıya. – Moskva, Rossiiskaa akademiya naýk, «Naýka», – 2012. – № 3. – P. 3–50.

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

*Г.О. Сакиева¹, Л. Ә. Ибраимова², Б. Молдағали³

^{1,2}Қазақхский национальнй женский педагогический университет,

Республика Казахстан, г. Алматы

³Қазақхский национальнй педагогический университет им. Абая,

Республика Казахстан, г. Алматы

Материал постуил в редакцию 13.03.23.

ПРОБЛЕМЫ СОЗДАНИЯ МУЛЬТИМЕДИЙНОГО КОРПУСА

Создание мультимедийного корпуса казахского языка – это новая область, требующая проведения большого объема исследований. Разговорный язык до сих пор рассматривался только на уровне сравнения, анализа текста. Мультимедийный корпус может стать очень эффективным инструментом в освоении казахского языка как второго. Может внести большой вклад в выявление отклонений и несоответствий в норме разговорного и литературного языка. В данной статье выявлены проблемы, возникающие при создании мультимедийного корпуса. Выявление проблем значительно облегчит работу по созданию корпуса и поможет заранее определить и преодолеть сложности. Для этого было дано краткое определение термина «корпус», в том числе определение понятия «мультимедийный корпус». На примере Национального корпуса казахского языка и Мультимедийного русского корпуса (МУРКО), входящего в состав НКРЯ (Национального корпуса русского языка), было сделано краткое описание. Опираясь на выводы ученых, изучавших эту область, была определена важность и необходимость мультимедийных корпусов. Также были рассмотрены сложности, возникающие при создании корпуса. Они были разделены на несколько типов. В частности, репрезентативность мультимедийного корпуса, разбиивка на теги, доступность, техническое оформление корпуса, соблюдение правил норм литературного языка и т.д. Результаты исследования способствуют созданию теоретических концепций мультимедийного корпуса казахского языка и его разделению на подкорпусы.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, корпус, мультимедия, подкорпус, текст.

*G. O. Sakieva¹, L. A. Ibraimova², B. Moldagali³

^{1,2}Kazakh National Women's Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Almaty

³Abai Kazakh National Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Almaty

Material received on 13.03.23.

PROBLEMS OF CREATING A MULTIMEDIA CORPUS

The creation of a multimedia corpus of the Kazakh language is a new area that requires a large amount of research. The spoken language has so far been considered only at the level of comparison, text analysis. Multimedia corpus can become a very effective tool in mastering the Kazakh language as a second language. It can make a great contribution to the identification of deviations and inconsistencies in the norm of spoken and literary language. This article identifies the problems that arise when creating a multimedia corpus. The identification of problems will greatly facilitate the work on the creation of the corpus and will help to identify and overcome difficulties in advance. For this purpose, a brief definition of the term «corpus» was given, including the definition of the term «multimedia corpus». National Corpus of the Kazakh language and Multimedia Russian Corpus (MURKO), which is part of the NKRYA (National Corpus of the Russian Language), were used as an example to make a brief description. Based on the conclusions of scientists who have studied this area, the importance and necessity of multimedia corpora was determined. The difficulties arising during the creation of the corpora were also considered. They were divided into several types. In particular, the representativeness of the multimedia corpus, division into tags, accessibility, technical design of the corpus, compliance with the rules of the norms of the literary language, etc. The results of the research contribute to the creation of theoretical concepts of the multimedia corpus of the Kazakh language and its division into subcorpora.

Keywords: corpus linguistics, corpus, multimedia, subcorpus, text.

<https://doi.org/>

*А. С. Сатыбалдин

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
*e-mail: akylbek_a_s@mail.ru

ҚАЖЫМ ЖҰМАЛИЕВТІҢ ФОЛЬКЛОРТАНУДАҒЫ ІЗДЕНІСТЕРІ

Бұл мақалада қазақ әдебиеттану ғылымының үш саласын (әдебиет теориясы, тарихы мен сынын) дамытуға өзіндік үлес қосқан академик Қажым Жұмалиевтің фольклортану саласындағы ізденістерін саралауға талпындық.

Қажым Жұмалиев өткен ғасырдың қырқыншы жылдары-ақ ғылыми-педагогикалық қызмет жолында көрнекті қаламгер, зерделі ғалым және ұлағатты ұстаз ретінде танылады. Академик Қ. Жұмалиев Махамбеттану негізін салып, Абай поэзиясының тілін зерделеп, XVIII–XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті өкілдерінің шығармашылығын тереңірек зерттеп, ұлттық фольклортану ілімін ғылыми негізде қалыптастыруға атсалысады. Саналы ғұмырын сөз өнерін зерттеуге арнаған ғалым артында мол ғылыми мұра қалдырады.

Жазылымда әдебиеттанушы ғалым Қ. Жұмалиевтің қазақ фольклортану ғылымына қатысты ой-толғамдары жинақталған және ауыз әдебиетінің парадигмалық сипатын ашатын зерттеу еңбектеріне шолу жасадық. Ғалым Қ. Жұмалиев XX ғасырдың 40 жылдары С. Сейфуллин, М. Әуезов пен С. Мұқановтардың фольклорлық мұралар туралы зерттеу еңбектерінен кейін халық шығармашылығын мектеп оқулықтары аясында зерттеп, осы оқулықтар негізінде фольклортанушылық сындарлы ойларын ортаға салады.

Қ. Жұмалиевтің тікелей фольклористика ғылымына қатысты зерттеу еңбектері: 1941 жылы жарық көрген орта мектептің сегізінші класына арналған «Қазақ әдебиеті» оқулығы, «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» атты монографиясы, «Әдебиет теориясы» оқу құралы, Махамбет Өтемісұлы шығармашылығы, Абай поэзиясы, XIX ғасыр ақын-жырауларының шығармашылығы

туралы ғылыми мақалаларында ішінара фольклортанушылық ой-тұжырымдары айтылады.

Жоғарыда айтылған зерттеулерінде ғалым Қ. Жұмалиев қазақ фольклористикасының барлық жанрларына ғылыми түсініктеме беріп, поэзиялық және прозалық жанрларды іштей жіктеп, айтыс, шешендік сөздер туралы ғылыми талдау жүргізеді.

Асылы, академик Қ. Жұмалиев қазақ фольклортанушылары арасында эпостың жанрлық сипаттарына ерекше көңіл бөлді. Ол эпостың генезисіне, табиғатына және негізгі сипаттарына қатысты дәйекті тұжырымдар берген және батырлық эпостар нұсқаларын салыстыра отырып, нақты талдаулар жүргізген зерттеуші болды.

Академик Қажым Жұмалиевтің фольклортанудағы қажырлы ізденістер нәтижесінде келесідей ғылыми ілгерілеуге қол жеткізді: мектеп оқулығын жазу арқылы төл фольклор жанрларының тегі мен табиғатын ашты, эпостар, оның типологиясы мен ерекшеліктерін зерделеді, әдебиет теориясы аясында фольклорлық поэзия мен прозаның көркемдік ерекшелігі, тіл бейнелігі, образдар жүйесін айқындады, фольклор мен әдебиеттегі дәстүр жалғастығы және сабақтастық мәселелерін тереңірек зерттеді.

Кілтті сөздер: әдебиеттану ғылымы, фольклортанушы ғалым, ауыз әдебиеті, әдебиет теориясы, эпос, батырлар жыры, фольклорлық мұра.

Кіріспе

Қазақ филология ілімі мен сөз өнерін сүюші қауым жадында академик Қажым Жұмалиев есімі, ең алдымен, белгілі әдебиеттанушы ғалым, әдебиет теоретигі ретінде жақсы таныс. Ол қазақ әдебиеттану ғылымының теориясы, тарихы мен сыны саласында өнімді еңбек етіп, ұлттық сөз өнерін дамытуға өзіндік үлес қосқан тұлға екені белгілі.

XX ғасырдың отызыншы жылдары қазақ зиялылары ортасында өрелі ақын әрі талантты жазушы қырымен таныла бастаған Қажым Жұмалиев әдебиеттану ғылымы көшіне де ілесіп, ғылым жолына түседі. Әсіресе XIX ғасыр әдебиетінің көрнекті ақын-жыраулары шығармашылық галереясын терең танушы, қазақтың біртуар дауылпаз ақыны әрі композиторы Махамбет Өтемісұлы шығармашылығын ғылыми негізде алғаш сараптаушы, «қазақтың дана да дара ақыны Абай» поэзиясының тілін зерделеуші ғалым Қажым Жұмалиев екені даусыз. Саналы ғұмырын сөз өнерін зерттеу мен жоғары мектепте ұлттық кадрларды даярлауға сарп еткен ғалым артынан мол ғылыми мұра қалдырды. Атап айтқанда, ғалымның ғылыми еңбектері: «Әдебиет теориясы» оқулығы, «XVIII–XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті» оқулық

кітабы, аталған дәуір әдебиетінен мектептің 8–9 сыныптары мен жоғары оқу орындарына арналған қазақ және орыс тілдерінде оқулықтар, «Қазақ эпосы мен әдебиеті тарихының мәселелері» зерттеуі, екі томдық «Әдебиет тарихы» еңбегі, «Абай поэзиясының тілі» және «Махамбет» атты ғылыми монографиясы, «Стиль – өнер ерекшелігі» кітабы, сонымен қатар ғалым Қ. Жұмалиев 1948 жылы Әдебиет және өнер институты жанынан жарық көрген «Қазақ совет әдебиеті очеркінің» бас редакторы, 1960 жылы алты томдық «Қазақ әдебиеті тарихының» 18-19-шы ғасырлар аралығындағы қазақ әдебиетіне арналған 2-ші томы мен 1-ші кітабының редакциясын басқарды.

Атақты академиктің мерейтойына арналған мәжілісте: «Қ. Жұмалиев – қазақ әдебиетінде тұтас мектеп қалыптастырған ғалым. Оның алғашқы шәкірттері С. Қирабаев, З. Қабдоловтардың өзі бір-бір әдеби мектептің көш басында тұр. Академик Қ. Жұмалиев әдеби мектебінің шәкірттері қазақ әдебиетінің XVIII-XIX ғасырлардағы өкілдерінің шығармашылығын тереңдете зерттей бастады. Бұқар жырау Қалқаманұлы, Махамбет, Шернияз, Дулат, Шортанбай, Мұрат, Біржан, Алмажан, Шәңгерей, Ақан сері, Абай, Ыбырай, Шоқан, Ақылбай, Мағауия тәрізді ақын-жырауларымыздың жыр-толғаулары халық санасына рух болып құйылды. Ауыз әдебиеті, әдебиет тарихы, әдебиет сыны, әдебиет теориясы салалары бойынша өзі ұсынған идеяларды жүзеге асыратын шәкірттері көптеп саналады. С. Қирабаев, З. Қабдолов, М. Мырзахметов, Б. Наурызбаев, Ф. Оразбаев, М. Атымов, М. Тілеужанов, З. Жұмағалиев, С. Құспанов, З. Серікқалиев, А. Сүлейменов сияқты ғалым-сыншылар тікелей Қажыекеңнің мектебінен өткен дарындар. Олардың ғылыми ізденістерінің жемісті болуы тікелей ықпал еткен ұстаз әсерінен болса керек. Қ. Жұмалиевтің басшылығымен 32 адам ғылым кандидаты, 8 адам ғылым докторы дәрежесін алыпты», – деді конференцияда сөйлеген сөзінде ф.ғ.д., профессор А. Мұсаев [1, 7].

Материалдар мен әдістер

Мақаланың материалы ретінде әдебиеттанушы ғалым Қ. Жұмалиевтің фольклортану саласына қатысты жазылған зерттеулері, мектеп оқулықтары, монографиялары мен ғылыми еңбектері алынды. Зерттеу мақсаты аясында аталған еңбектерге шолу жасау, сұрыптау, салыстыру, мәтіндік талдау, жүйелеу мен талдау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Нәтижелерді талқылау

Ғалым Қ. Жұмалиевті ғылыми орта ұлт көсемі Ахмет Байтұрсыновтан кейін әдебиет теориясын орыс мектебі негізінде одан әрі толықтыра зерделеген әдебиеттанушы ғалым деп танитыны тағы бар. Академик Қажым Жұмалиев әдебиет теориясымен қатар сөз өнерінің тарихы және сыны мәселелерін өзінше талдай отыра ұлттық фольклортану ғылымын зерттеу

ісіне ерекше еңбек сіңіріп, қазақ ауыз әдебиеті ілімінің ғылыми тұрғыда қалыптасуына да еңбек еткен фольклортанушы ғалым да атанды.

Академиктің ізбасары әрі рухани сырласы бола білген ғалым Мекерия Атымов ұстазы Қажым Жұмалиевтің өмірі мен творчестволық қызметі жайлы монографиясында: «Он екі жасында әке мен шешеден бірдей жетім қалған Қажығали аға-жеңгелерінің қолында тәрбиеленеді. Шешесінің сүт кенжесі болып бұлаулау өскен Қажығали жас кезінен бастап-ақ ән мен жырға әуес, жиын-тойда «өлеңші бала» атанып кетеді», – деп жазады [2, 3]. Қазақтың сөз өнеріне деген сүйіспеншілігі балалық шағынан ерте оятқан ғалымның фольклор ілімін зерделеуі де осы заңдылыққа саяды.

Қазақ фольклортану ілімін кәсіби тұрғыда зерттеген ғалым, жазушы, Кеңес Одағының Батыры Мәлім Ғабдуллин «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» оқулығында отандық фольклортану ғылымының қалыптасуына барынша үлес қосқан атақты М. Әуезов пен Е. Ысмайыловтар сапында Қажым Жұмалиевті де ерекше атап өтеді. М. Ғабдуллин: «Қ. Жұмалиев қыркыншы жылдардан бергі жерде жүргізген әдеби-зерттеу еңбектерінің бір саласы ауыз әдебиеті еді. Ол қазақ ауыз әдебиетінің тарихына, көркемдік қасиеті мен жанрлық ерекшеліктеріне көңіл аударды. Бұларды ол «Қазақ әдебиеті» (сегізінші класқа арналған оқулығы) және «Әдебиет теориясы» деп аталатын кітаптарында баяндайды», – деп жазған [3, 33].

Қазақ фольклоры проза жанрының жалпы табиғаты мен тегі туралы құнды зерттеулер жүргізген белгілі фольклортанушы ғалым Сейіт Қасқабасов: «академик Қажым Жұмалиев – әдебиет тарихы мен әдебиет теориясының аса білгір маманы. Сонымен қатар ол – қазақ фольклорының да білікті зерттеушісі болды. Оның 1958 жылы жарық көрген «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» атты монографиясы – өз кезінде өте құнды бірден-бір ғылыми еңбек деп бағаланған болатын. Бұл еңбек әлі күнге дейін ғылыми маңызын жойған жоқ. Себебі мұнда нақты жырларды талдау ғана орын алған жоқ. Бұл кітапта фольклортану үшін маңызды-маңызды проблемалар түбегейлі қарастырылған болатын. Сондықтан да біз Қажым Жұмалиевті – фольклорист деп есептейміз», – деп жазады [4, 505].

Сондай-ақ Қ. Жұмалиевтің алдын көрген шәкірті, әдебиет тарихы мен сынын зерттеуші академик Серік Қирабаев та ұстазы жайлы естелік зерттеу мақаласында: «Қажымның бір сала зерттеулері – қазақ халқының ауыз әдебиетімен байланысты. С. Сейфуллин мен М. Әуезовтен кейін Қажым қазақтың ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, зерттеу ісіне аса мол еңбек сіңірді. Ол ауыз әдебиеті материалдарын жүйелеп, тарихи қалыпқа келтіру ісіне белсенді қатысты. Оны алғаш рет өзінің орта мектептің сегізінші класына арналған оқулығында жүзеге асырды. Ол қазақтың батырлар жыры, лиро-эпостық поэмалар, тарихи жырлар жайлы зерттеулер жасады. Қазақ әдебиеті

тарихының ауыз әдебиетіне арналған бөлімінің де көптеген тарауларын жазды», – деп тебірене қалам тартады [5, 284]. Академик Серік Қирабаев ұлағатты ұстазының ғылым докторлары аз көрші республикалар, Орта Азия әдебиетшілерінен докторлар даярлау ісіне зор қолқабыс еткен және өзбек, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт әдебиетшілерінің бірқатары (Н. Сагитов, Н. Жапақов, Қ. Рсалиев, А. Харисов т.б.) Қажым Жұмалиевке қарыздар екенін де айтып, ұстазының ғылыми еңбегін жоғары бағалайды.

Түркі тілдес халықтар фольклорын зерделеу ісінде Қ. Жұмалиевтің манастану ілімінің бір пұшпағын илеуге де атсалысқан азды-көпті еңбегі барын да айту міндет. «Қажым Жұмалиевтің ауыз әдебиеті туралы соңғы зерттеулерінің бірі – қырғыз халқының атақты эпосы «Манас» жайлы. Шоқан Уалиханов пен М. Әуезовтен кейінгі қазақ әдебиетінде құнды пікір айтқан ғалымдарымыздың бірі – Қ. Жұмалиев болды. Бүкіл жер жүзінде «Манастан» үлкен зор көлемді эпопея болмағандығын дүниежүзілік эпостармен салыстыра отырып, дәлелдеп береді», – деп жазады п.ғ.к. С. Хайыржанова [6, 12].

Қ. Жұмалиев ХХ ғасырдың 30 жылдары орта тұсынан-ақ фольклористика ғылымын зерттеуге ден қоя кіріседі. Әдебиет тарихы мен сыны жайында жазылған мақалалармен қатар өз дәуірі үшін өте өзекті фольклортану мәселелеріне арналған сындарлы зерттеушілік толғамдары баяндалған ғылыми мақалалар мен тезистерін жариялап тұрады. Ал ғалымның фольклористика ғылымы жайлы алғашқы зерттеу еңбегі 1941 жылғы орта мектептің сегізінші класына арналған әдебиет оқулығынан бастау алады. Аталған оқулықтың құрастырушысы Қ. Жұмалиев еді. Ол бұл оқулықты Өлкей Марғұланмен бірлесіп жалпы редакциясын басқарды. Кітаптың батырлар жыры туралы бөлімін Қ. Жұмалиев жазған. Араға бір жыл салып, ғалым Қ. Жұмалиев (1942) орта мектептің жоғары кластарына арнап «Қазақ әдебиеті» оқулығын баспадан шығарады. Бұл еңбекте автор ауыз әдебиеті, фольклор терминдерінің аражігін аша талдап, халық шығармашылығының поэзиялық және прозалық жанларын жіктеп, олардың табиғатына ғылыми түсініктеме беріп, ауыз әдебиеті шығармаларының жалпы табиғатын айқындап сипаттайды. Ғалым мектеп оқулығы негізінде фольклор жанрларына ғылыми түсініктеме беріп, олардың өзіндік ерекшеліктері мен типологиясын жасайды. Автор осы оқулығы арқылы ұлттық тұрмыс-салт жырлары, аңыздар, ертегілер, шешендік сөздер мен айтыстар жайлы өз зерттеушілік толғамдарын ортаға салады. Әдебиет оқулығының авторы Қ. Жұмалиев «ауыз әдебиетінің» елдің өркендеуіндегі айрықша қызметі мен рөлі туралы: «Жазуы, баспасы жоқ елдерде сөз өнері негізгі құрал екендігі. Ондай елдің ауыз әдебиеті сан алуан сипаттарды өз бойына сыйғызады.

Халық өмірге көзқарасын да, жастарға тәлім-тәрбие беру мәселесін де, ел басынан өткен тарихи жайттарды да, діни наным-сенімдерін де сөз арқылы көпшілікке жеткізеді. Сондықтан сөз өнерін дамыту, оның мазмұнымен қатар түр көркемдігіне ерекше көңіл бөлу жай машақтанудан туған нәрсе емес, өмір тілегінен туған нәрсе», – деп фольклорлық мұраны сөз өнері тұрғысынан зерттеу қажет екенін топшылайды [7, 12].

Қ. Жұмалиевтің ұлттық фольклортану мәселелерін ғылыми негізде талдаған тағы бір айтулы еңбегі – «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» атты монографиясы. Осы зерттеу еңбекте ғалым халық мұрасы – эпос жанрларын жинау, баспадан шығару және зерттеу тарихын жүйелей келе эпостарды жанрларға жіктеу, олардың барлық нұсқаларын салыстыра зерттеу ісінде қажырлы еңбек етеді. Аталған еңбекте Қ. Жұмалиев «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Алпамыс батыр», «Қамбар батыр» жырларының шығу тегі, пайда болу кезеңі, қалыптасу жолы мен даму тенденциясы жайлы мәселелерге мән беріп, батырлық эпостардың халықтық сипаты, идеялық-көркемдік ерекшеліктері мен тақырыбы туралы ой толғайды. Халық эпостарын зерттеген Қажым Жұмалиев қазақтың батырлар жырына тән ерекшеліктерді атап, эпостар тегінде бақташылық, аңшылық мотивтер және ерте дәуірдегі халық өмірінің тынысы да бар деген қорытынды шығарады. Осы орайда Қ. Жұмалиевтің қазақтың қаһармандық эпосы жайлы келесі пайымын келтіру орынды: «Қазақтың ауыз әдебиеті материалдарының молдығы, мазмұндылығы және түр көркемділігі жағынан қай халықтың әдебиетінен де кем түспейді. Халқымызға мәлім батырлар жырында бірнеше ғана эпизодтан құралған, батырдың бір ғана ерлігін көрсететін қысқа поэмалар («Базар»), әлденеше ерлік қимылдарын бір адамның басына жинақтап, оқиғаларын композициялық жағынан бір бүтін етіп шығарған ұзақ поэмалардың («Алпамыс», «Қобыланды») және әңгіме бір батырдың ғана емес, көптеген батырлардың ерліктерін жалғастыра суреттейтін эпопеялық эпостардың болу дерегі қазақ ауыз әдебиетінің әрі бай, әрі эпостық жыры марқайған ел екендігін аңғартады» [7]. Ғалым Қажым Жұмалиев эпостар туралы зерттеуінде түркі тілдес халықтар фольклорындағы қаһармандық эпостарға тән басты белгінің бірі – батырдың ғажайып туысы екенін дәлелдейді. Батырлық эпостарға тән белгілерді мынадай реттік жүйемен баяндайды: біріншіден, эпостардың басым көпшілігінде негізгі қаһармандардың тәңірден тілеу арқылы дүниеге келген жалғыз ұл болып келетіндігі; екіншіден, әке-шешесі сол жалғыз перзентін бала сүю жасынан өткеннен кейін барып көретіндігі; үшіншіден, жырлардағы тілеп алған баланың ана құрсағына бітуіне себепші, жарылқаушы әулие-әмбиелер кейде Баба түкті шашты Әзиз немесе Қырық Шілтен; төртіншіден, дүниеге келер ер баланың тегін еместігін аңғартқандай анасының жолбарыс не аю етіне

жерік болуы; бесіншіден, өмірге келген перзенттің күн санап өсіп, алты жасында ат жалын тартып мінуі. Қ. Жұмалиев жоғарыда айтылғанның бәрі батырлар жырының негізгі табиғатын ашатын белгі-ерекшеліктердің бірі екенін тап басып тани біледі. Сонымен қатар «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Айман-Шолпан», «Қыз Жібек» классикалық жыр-дастандардың тарихи шындыққа қатысын, сюжет желісіндегі дәуір айнасы мен жырдағы оның көрінісін салғастырып талдайды.

Эпостанушы ғалым Р. Бердібаев «Қазақ эпосы» атты зерттеуінде қазақ фольклоршылары қатарынан эпостың жанрлық сипаттарына көңіл бөліп, парасатты пайымдау жасаған ғалымдардың бірі – академик Қ. Жұмалиев дей келе, Қ. Жұмалиев эпостың генезисіне, табиғатына және негізгі белгілеріне байланысты түйінді тұжырымдар айтып, жеке нұсқалар бойынша нақтылы талдаулар келтірген деген оң бағасын береді.

Ғалым Қ. Жұмалиев «Әдебиет теориясы» еңбегінде фольклортану мәселелерін арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырмаса да, әдеби образдар жүйесін ғылыми-зерттеу мақсатында фольклорлық проза мен эпостардағы классикалық образдар арқылы кеңінен талдайды. Демек, ол әдеби образдарға ғылыми түсініктеме жазу үшін мысал-картотека әдісімен халық ауыз әдебиеті персонаждарын кеңінен қолданып, образдар типіне талдау жасайды.

Әдебиеттанушы ғалым Қ. Жұмалиевтің Махамбеттану және Абайтану іліміне арнап жазған ғылыми-зерттеу еңбектерінің өзі бір төбе. Ғалым аталған әдебиеттің тұлғатану саласында да фольклортану мәселелерін қаузап, халық шығармашылығындағы дәстүр мен сабақтастық мәселелері туралы тұщымды ойларымен бөліседі. Киелі сөз өнерінің бастауында фольклорлық дәстүр жалғастығы тұруы заңдылық екенін ескерте келе, шығармашылық тұлғалардың нәр алар қайнары фольклорлық мұра деген ойын білдіреді. Ол Абай мен Махамбет поэзиясының тамыры ұлттық ауыз әдебиетінен сусындап қана қоймай, тығыз сабақтас екенін нақты мысалдармен дәйектеп дәлелдейді. Сондай-ақ ғалым ұлттық фольклордың «ұсақ жанрларынан» мысал-картотекалар теріп, оларға талдау жасап, жазба ақындар поэзиясымен ауыз әдебиетінің үндестік-байланысы және ықпал-әсері туралы ойларын ортаға салады. Мақал-мәтелдер мен шешендік сөздердің де Абай поэзиясынан орын алуын талқылай келе халық шығармашылығының көркемдік сипатын қарастырады.

Қорытынды

«Қазақтың ауыз әдебиеті – халықтың дін, философия, этнография, саясат, тәлім-тәрбие, ғылым, тарих – бәрінің басы түйіскен үлкен қазынасы» деген ұстанымды берік сақтаған академик Қажым Жұмалиевтің фольклортанудағы ізденістерін келесідей бағыттарға жіктеуге болады:

1 Мектеп бағдарламасы (оқулығы) негізінде фольклор жанрларының тегі мен табиғатын ғылыми жүйелеу;

2 Қазақ эпостары, оның типологиясы мен сипат-белгілерін ғылыми зерделеу;

3 Әдебиет теориясы аясында фольклорлық поэзия мен прозаның көркемдік ерекшелігі, тіл бейнелігі, образдар жүйесін ғылыми тұжырымдау;

4 Фольклор мен әдебиеттегі дәстүр жалғастығы және сабақтастық амал-жолдары туралы зерделеу.

Жоғарыда баяндалған мәселелерді түйіндей келе айтарымыз, «Уикипедия» порталындағы «Қажым Жұмалиев – жазушы, ақын, абайтанушы, әдебиеттанушы, ғалым, филология ғылымдарының докторы (1947), профессор (1950), Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым қайраткері (1961), Қазақстан Ғылым академиясының академигі (1967, 1946 жылдан корреспондент мүшесі)» [8] делінген анықтамалық мәліметке «фольклортанушы ғалым» деген тіркесті де қосу қажет екені сөзсіз. Осы мәселені жоғарыда баяндалған тұжырымдармен дәйектеуге талпындық.

Қорыта айтсақ, көрнекті әдебиет теоретигі Қажым Жұмалиевтің фольклортанудағы ізденістерінен ұлттық фольклордың ғылыми аспектілерін өз деңгейінде зерттей алғанын аңғарамыз. Демек, белгілі әдебиеттанушы маман қазақ фольклорының жалпы табиғаты, жанрлық сипаты мен көркемдік қасиеті сынды басты белгілерін ғылыми тұрғыда жүйелі зерттеген.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Мұсаев, А. М.** Академик Қажым Жұмалиевтің ғылыми мектебі [Мәтін] // «Қажым Жұмалиев және қазіргі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері»: «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында академик Қажым Жұмалиев мұрасына арналған республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Орал: М. Өтемісов атындағы БҚМУ баспа орталығы. – 2018. – Б. 7;

2 **Атымов, М.** Қажым Жұмалиев: (Өмірі мен творчестволық қызметі) [Мәтін]. – Алматы: Ғылым, 1987. – Б. 3;

3 **Ғабдуллин, М.** Қазақ халқының ауыз әдебиеті: оқу құралы [Мәтін]. – Алматы: Мектеп, 1974. – Б. 33;

4 **Қасқабасов, С.** Алтын жылға /Зерттеулер мен мақалалар/ [Мәтін]. – Алматы: Жібек жолы, 2013. – Б. 505–509;

5 **Қирабаев, С.** Өмір тағылымдары: естеліктер [Мәтін]. – Алматы, 2006. – Б. 282–286;

6 **Хайыржанова, С. Қ.** Жұмалиев әдебиеттану ғылымын зерттеуші ғалым [Мәтін] // «Қажым Жұмалиев және қазіргі әдебиеттану ғылымының

өзекті мәселелері»: «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында академик Қажым Жұмалиев мұрасына арналған республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Орал: М. Өтемісов атындағы БҚМУ баспа орталығы. – 2018. – Б. 12–13;

7 **Жұмалиев, Қ.** Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері [Мәтін]. – Алматы, 1958. – Б. 3-16;

8 [Электронды ресурсы]. - <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D2%9A%D0%B0%D0%B6%>

9 **Мамыров, А.** Қажымтанудағы ізденістер // «Қажым Жұмалиев және қазіргі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері»: «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында академик Қажым Жұмалиев мұрасына арналған республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Орал: М. Өтемісов атындағы БҚМУ баспа орталығы. – 2018. – Б. 33–43;

10 **Қирабаев, С.** Шындық және шеберлік. – Алматы, 1981. – Б. 161;

11 **Бердібаев, Р.** Қазақ эпосы. – Алматы: Ғылым, 1982. – Б. 420.

Reference

1 **Musaev, A. M.** Akademik Qajym Jumalievtiń ǵylymı mektebi. [Scientific School of Academician Kazhim Zhumaliyev] [Text] // «Qajym Jumaliev jáne qazirgi ádebiettanı ǵylymynyń ózekti máseleleri»: «Rýhani jańǵyrý» baǵdarlamasy aıasynda akademik Qajym Jumaliev murasyna arnalǵan respýblikalyq ǵylymı-tájiribelik konferentsıa materialdary. [«Kazhim Zhumaliyev and actual problems of modern literary studies»: Materials of the Republican scientific and practical conference dedicated to the heritage of Academician Kazhim Zhumaliyev within the framework of the program “Ruhani zhangyru”] – Uralsk, 2018. – P. 7

2 **Atymov, M.** Qajym Jumaliev. [Kazhim Zhumaliyev]: (Ómiri men tvorchestvolyq qyzmeti) [Life and creative activity] [Text]. – Almaty: Science, 1987. – P. 3

3 **Ǵabdýllın, M.** Qazaq halqynyń aıyz ádebieti. [Oral literature of the Kazakh people] [Text]. – Almaty, 1976. – P. 33

4 **Qasqabasov, S.** Altyn jylǵa /Zertteýler men maqalalar/. [To the golden year /research and articles/] [Text]. – Almaty: Silk Road, 2013. – P. 505–509

5 **Qırabaev, S.** Ómir taǵylymdary: estelikter. [Life lessons: memories] [Text]. – Almaty, 2006. – P. 282–286

6 **Naıyrjanova, S. Q.** Jumaliev ádebiettanı ǵylymyn zertteýshi ǵalym. [K. Zhumaliyev research scientist of literary studies] [Text] // «Qajym Jumaliev jáne qazirgi ádebiettanı ǵylymynyń ózekti máseleleri»: «Rýhani jańǵyrý» baǵdarlamasy aıasynda akademik Qajym Jumaliev murasyna arnalǵan respýblikalyq ǵylymı-tájiribelik konferentsıa materialdary. [«Kazhim Zhumaliyev and actual problems

of modern literary studies»: materials of the Republican scientific and practical conference dedicated to the heritage of Academician Kazhym Zhumaliyev within the framework of the program” Rukhani zhangyru] – Uralsk, 2018. – P. 12–13

7 **Jumaliev, Q.** Qazaq eposy men ádebiet tarihyńyń máseleleri. [Problems of the history of the Kazakh epic and literature] [Text]. – Almaty, 1958. – P. 3–16

8 [Electronic resource]. – <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D2%9A%D0%B0%D0%B6%>

9 **Mamyrov, A.** Qajymtanıdaǵy izdenister. [Searches in exhausting studies] // «Qajym Jumaliev jáne qazirgi ádebiettanı ǵylymynyń ózekti máseleleri»: «Rýhani jańǵyrý» baǵdarlamasy aıasynda akademik Qajym Jumaliev murasyna arnalǵan respýblikalyq ǵylymı-tájiribelik konferentsıa materialdary. [«Kazhim Zhumaliyev and actual problems of modern literary studies»: materials of the Republican scientific and practical conference dedicated to the heritage of Academician Kazhym Zhumaliyev within the framework of the program «Ruhani zhangyru»]. – Uralsk, 2018. – P. 33–43

10 **Qırabaev, S.** Shyndyq jáne sheberlik. [Truth and skill] – Almaty, 1981. – P. 161

11 **Berdibaev, R.** Qazaq eposy. [Kazakh epic] – Almaty: Science, 1982. – P. 420

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

А. С. Сатыбалдин

Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

ИССЛЕДОВАНИЯ КАЖИМА ЖУМАЛИЕВА В ФОЛЬКЛОРИСТИКЕ

В данной статье мы попытались проанализировать труды академика Кажыма Жумалиева в области фольклористики, внесшего свой вклад в развитие трех отраслей казахской литературоведческой науки (теории, истории и критики литературы).

Кажым Жумалиев известен еще в сороковых годах прошлого века как выдающийся писатель, ученый-интеллектуал и великий учитель на протяжении всей научно-педагогической деятельности. Академик К. Жумалиев заложил основы Махамбетоведения, изучил язык поэзии Абая, углубился в творчество представителей казахской литературы XVIII–XIX веков, участвовал в формировании национального

фольклористического учения на научной основе. Ученый, посвятивший свою сознательную жизнь изучению искусства слова, оставляет за собой обширное научное наследие.

В работе представлен обзор исследовательских работ ученого-литературоведа К. Жумалиева, в которых собраны размышления, касающиеся казахской фольклористики и раскрывается парадигмальный характер устной литературы. Ученый К. Жумалиев в 40-е годы XX века после исследовательских работ С. Сейфуллина, М. Ауэзова и С. Муканова о фольклорном наследии исследует народное творчество в рамках школьных учебников и на основе этих учебников излагает конструктивную фольклористическую мысль.

Исследовательские работы К. Жумалиева, непосредственно относящиеся к науке фольклористики: учебник «Қазақ әдебиеті» для восьмого класса средней школы, монография «проблемы истории казахского эпоса и литературы», учебное пособие «Әдебиет теориясы», частично опубликованы в научных статьях о творчестве Махамбета Утемисова, поэзии Абая, творчестве акынов-жырау XIX века произносится фольклористическая мысль.

В своих вышеизложенных исследованиях ученый К. Жумалиев дал научное объяснение всем жанрам казахской фольклористики, внутренне классифицировал поэтический и прозаический жанры, провел научный анализ айтыса, ораторского мастерства.

Академик К. Жумалиев уделял особое внимание жанровым характеристикам эпоса среди казахских фольклористов. Он был исследователем, который дал последовательные выводы относительно генезиса, природы и основных характеристик эпоса и провел фактический анализ, сравнивая варианты героических эпосов.

В результате упорных поисков Академика Кажыма Жумалиева в фольклористике был достигнут следующий научный прогресс: написанием школьного учебника он раскрыл происхождение и природу жанров фольклора, изучил былины, их типологию и особенности, в рамках теории литературы выявил художественную специфику фольклорной поэзии и прозы, языковую образность, систему образов, глубже изучил проблемы преемственности и преемственности традиций в фольклоре и литературе.....

Ключевые слова: литературоведение, ученый-фольклорист, устная литература, теория литературы, эпос, героические поэмы, фольклорное наследие.

S. Satybaldin

Toraighyrov university,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar
Material received on 13.03.23.

RESEARCH OF KAZHYM ZHUMALIEV IN FOLKLORE

In this article we tried to analyze the works of academician Kazhym Zhumaliyev in the field of folklore studies, who contributed to the development of three branches of Kazakh literary studies (theory, history and criticism of literature).

Kazhym Zhumaliyev is recognized as an outstanding writer, an intelligent writer and a teacher of scientific and pedagogical activity in the last century. Academician Zhumaliyev was founded by Mahambetu and studied the language of Abay poetry and studied the works of Kazakh literature in the XVIII–XIX century, studying the teachings of national folklore on a scientific basis. The scientist dedicated to the study of their lives for the study of words will leave behind a large scientific heritage.

In the subscription, literary criticism Zhumaliyev has been reviewed with the work of the work of the science of Kazakh folklore science and reviewed the research work that reveals the paradigmatic nature of oral literature. Scientist Zhumaliyev in the 40s of the twentieth century S. Seifullin, M. Auezov and S. After studying about folk phenomenonurs of Mukanov, the study of folk art in the field of school textbooks and shared a constructive medicine of folklorization on the basis of these textbooks.

Research works of Zhumaliyev's direct folklore: Monograph «Kazakh literature», «Problems of Kazakh epics and history of literature», «Problems of literary theory», creativity of Makhambet Utemisovich, Abay Poetry, XIX century Scientific articles on the work of poet-zuryry are partially informed.

In the above studies, the scientist K. Zhumaliyev provides a scientific explanation of all genres of Kazakh folklore, conducting scientifically analyzed about poetic and prose genres in general and conducts a scientific analysis.

Noble, academician Zhumaliyev paid special attention to the genre of the epic among Kazakh folk students. It was a researcher who gave consistent conclusions about the genesis, nature and basic characteristics of the nature and the main characteristics and compare the versions of heroic epics.

As a result of the tasks of the special folklore genres, the artistic features and peculiarities of academician genres, which were studied by Academician Kazhymu Zhumaliev, studied, and the artistic feature of folklore poetry and prose in the framework of the literary theory revealed the language of the language, the image of the language. He studied the continuity and continuity of traditions in folklore and literature.

Keywords: literary criticism, folklorist, oral literature, literary theory, epic, heroic poems, folk heritage.

МРНТИ 16.21.51

<https://doi.org/>

***Г. С. Сулеева¹, А. Т. Есетова², С. С. Джансеитова³**

^{1,2,3}Казахская национальная консерватория имени Курмангазы,
Республика Казахстан, г. Алматы

*e-mail: suleeva71@mail.ru

КОГНИТИВНАЯ СТРУКТУРА ФРЕЙМОВ И СПОСОБ ИХ КАТЕГОРИЗАЦИИ В ПОДЪЯЗЫКЕ МУЗЫКОВЕДЕНИЯ

Данная статья посвящена исследованию роли термина в формировании разнообразных знаний: лингвистических, экстралингвистических, специальных, обыденных, научно-профессиональных, культурных, свидетельствующих о его когнитивной и прагматической природе. Являясь когнитивно-логической моделью знания, система терминов, с помощью которых общаются специалисты определенной области, представляет собой особые когнитивные структуры – фреймы. Все человеческие мысли строятся на основе знаний о внешнем мире, упорядоченных в определенные категории – ментальные объекты, отражающие наиболее существенные свойства и отношения предметов реального мира природы и людей (количество предметов, пространство и время, статика и динамика, оценочность и эмотивность и т.д.). Дефинитивность и системность термина как знака специального понятия предопределяет фреймовую организацию терминосистем. В связи с этим адекватной процедурой лингвокогнитивного и лингвокультурологического исследования терминологического пространства музыковедения является метод фреймового описания. Исследование лингвокультурологической и научной картины мира путем выявления процессов категоризации и концептуализации дает нам представление об участии разных структур знания человеческого опыта в продуктах когнитивно-дискурсивной деятельности индивида, субъективность человеческого опыта и влияние не научного, а обыденного восприятия мира раскрывает гораздо нагляднее специфику разнообразных терминосистем.

Ключевые слова: терминосистема, категориальная отнесенность, термин, концепт, фрейм, общий фон знаний, смысловая структура.

Введение

Каждый язык содержит культурно предписанные категории, с помощью которых можно общаться, анализировать окружающий мир, направлять свои рассуждения, строить мир своего сознания. Осмысляя действительность, сознание, обладает способностью соотносить определенные детали, фрагменты мира, соотносить их с другими фрагментами, с учетом общих, релевантных признаков, лежащих в их основе с определенной категорией, учитывая их отличительные черты. Р. М. Фрумкина считает, что: «установление общности фрагментов действительности и выработка для этой общности мышлением обобщающего понятия, закрепленное словом, представляет собой категоризацию как когнитивный процесс [1, 23]. Накопление знаний сопровождается постоянными попытками категоризации, в первую очередь мы устанавливаем, что нам известно об этом предмете, какими свойствами он обладает, в чем его различие от других схожих предметов. Следует в целом согласиться с Е. С. Кубряковой, В. З. Демьянковым и др., в том, что, осуществляя категоризацию действительности, сознание объединяет и классифицирует многообразие ощущений многочисленных форм материи в конкретные рубрики, классы [2, 45–46].

В когнитологии помимо концепта, прототипа, широко используются структуры таких представлений знаний, как фреймы, схемы, сценарии. Одну из распространенных теорий фрейма предложил М. Минский. Под фреймом он понимает организацию представлений, хранимых в памяти. Автор решал задачу моделирования на ЭВМ способности человека, входящего, например, в комнату, охватить одним взглядом все, что находится в этой комнате, какие предметы мебели размещаются в ней и как они расположены [3]. Чтобы справиться с такой задачей, человек извлекает из своей памяти модель, которая называется фреймом. В понимании М. Минского фрейм – это: 1) своего рода «скелет», основа нашей памяти; 2) анкета с множеством рубрик, которые должны быть заполнены [4]. Локализованные в сознании человека, фреймы отражают действительность, которую человек воспринимает и рационально осмысливает. Образ мира в сознании личности системен и влияет на восприятие окружающего мира: а) предлагает концептуализацию элементов действительности; б) определяет приемы анализа действительности; в) упорядочивает чувственный и рациональный опыт личности для хранения в сознании, памяти. Выполняя функцию структурно организованных данных, аккумулируя знания ситуативных явлений, действий, мыслительных функций одного и того же класса, объединяя определенные части понятийных структур, фреймы выступают моделью категоризации характерных значений.

Как глобальная единица мыслительной деятельности фрейм:

1) мотивируется и определяется конструкцией знания в определенные

схемы; 2) как упорядоченный информационный пакет, фрейм есть база для формирования контекстовых ожиданий в плане дальнейшего хода событий; 3) задавая рамки допустимых интерпретаций, фрейм выступает в роли когнитивного ограничителя на процесс понимания языка; 4) он есть совокупность хранимых в памяти типичных ассоциаций; 5) построение фрейма производится при корреляции «получаемой информации с областью практических знаний реального мира» [5, 19]; 6) как когнитивное образование, фрейм содержит социальный, лингвокультурологический, концептуальный, личностный аспекты знаний; 7) функциональной ролью фрейма в мышлении, является категоризация, позволяющая группировать объекты, имеющие определенные сходства, в соответствующие классы.

Дефинитивность и системность термина как знака специального понятия предопределяет фреймовую организацию терминологической системы. В связи с этим адекватной процедурой лингвокогнитивного и лингвокультурологического исследования терминов музыковедения является метод фреймового описания. Основными принципами категоризации являются принцип сферы опыта и когнитивные модели, используемые при осмыслении музыкальной действительности. Ч. Д. Филлмор в процессе «категоризации выделяет базовый и субординатный уровень обобщения, исследователь считает, что единицы одного и того «уровня координируются друг с другом как члены одной категории, результаты категоризации закрепляются в памяти через связь с вербальными средствами», через лексикализацию [6, 54].

Материалы и методы

Классификационный признак, может быть представлен одним дифференциальным признаком, например, кобыз представлен когнитивным признаком «музыкальный инструмент», либо несколькими дифференцированными признаками: «смычковый», «струнный». Мы наблюдаем существенные различия при категоризации явления обыденным и научным сознанием, ср. кобыз «казахский национальный струнный музыкальный инструмент»; в научном сознании гораздо больше когнитивных признаков «древний, сакральный, магический, струнный смычковый инструмент, издающий звук, насыщенный низкими обертонами». В научном сознании преобладает информационный и понятийный компонент, основанный на профессиональной, специфической ориентации, с системой обобщенных когнитивных признаков.

В основе классификации профессионального подязыка музыковедения лежит фреймовый принцип, призванный усовершенствовать модель репрезентации знаний; фрейм – есть структура данных для представления стереотипной информации. Язык как один из основных способов передачи информации представляет собой «определенную систему фреймов»;

целостность единиц языковой системы, следует интерпретировать как наличие в системе особых фреймов, отвечающих за внутрисистемные представления и перцептивную обработку соответствующих единиц. Целесообразно использовать теорию фреймов не только в когнитивной, но и системной организации языка. В состав этой организации входит семантический, синтаксический, номинативный, морфологический и фонологический компоненты. Рассмотрим каждый из этих уровней как своеобразную систему фреймов, как лексико-семантический компонент языка, предназначенный для отражения ситуаций, релевантных для определенного языкового коллектива. Фрейм – есть совокупность «храняемых в памяти ассоциаций, имплицитующий комплексную ситуацию, представляющих собой «кадр», в рамки которого попадает все, что типично и существенно для данной совокупности обстоятельств» [3, 47].

Чтобы понять, что представляет собой фрейм и как он актуализируется в сознании, рассмотрим фрейм, проецируемый на лексему консерватория 'высшее учебное музыкальное заведение' [7, 705]. Лексикографическая «скудость» фрейма компенсируется знанием, «объемным» видением места, именуемого консерваторией. На создание целостного образа данной лексемы в сознании работает вся когнитивная система. Каждый уровень когнитивных процессов представлен своими единицами, функционирующими в сознании в едином комплексе. Так, на уровне представлений предмет обособляется от фона, происходит схематизация образа, на уровне мышления происходит уже обобщенное отражение класса предметов. В определенной ситуации, человек из памяти извлекает «готовый» фрейм (включающий все предметы внутри здания: музыкальные инструменты, мастерские, аудитории, студенты и т.п.). Вся эта информация включается в план содержания лексемы консерватория и позволяет субъекту действовать соответствующим образом. Фрейм «консерватория» представляет собой: 1) базу данных в сознании индивида (явления или процесса действительности); 2) своеобразное хранилище информации об определенном объекте; 3) способ ментальной репрезентации концепта; 4) форму организации ментального пространства. Организующим началом для терминов является наличие терминологических системах понятийных категорий, включающих основной корпус терминов определенной отрасли, состоящих из девяти категорий, объединяющие предметы, состояния, свойства, единицы измерения, науки и отрасли, профессии и занятия, классифицируемые по определенному признаку в тематические группы обслуживающие отраслевые терминологии специальной области знания.

Представляется целесообразным предложить категоризацию музыкальной терминологии, в которую укладывается основной корпус терминов с известными модификациями в составе тематических групп в зависимости от

особенностей сфер деятельности. Перечислим группы слов профессионального подъязыка русскоязычного музыковедения:

1 Наименования музыкальных инструментов: домбра, шертер, мүйіз сырнай, шындауыл; гармоника, волюнка, скрипка, мандолина, гитара.

2 Наименования музыкальных жанров: элегия, оратория, ноктюрн, желдірме, төкпе, қоштасу, күй, аңыз-күй, күй-соната, толғау.

3 Наименования исполнителей музыки: вокалист, певец, баксы, жырау, акын, сал, сері, өленші, жыршы.

4 Наименования певческих голосов и их регистров: сопрано, тенор, баритон, бас, сопрано, қоңыр дауыс, қоңырау дауыс.

5 Терминоидальные ремарки, характеризующие темповые градации и громкостную динамику: убыстряя, воодушевленно, с плачем, с грацией аллегро, лярго, аянышты, зарлана, мұнды, шатты, көңілді, көтеріңкі.

6 Наименования, характеризующие музыку: темп, ритм, стиль, регистр, лад, тональность, размер, такт, буын, саға, балбраун.

Результаты и обсуждение

Семантический анализ фреймовой группы «Музыкальный инструмент» дает возможность найти тот признак, который первоначально был положен в основу названия. В музыковедении приобрела признание система классификации музыкальных инструментов Е. Хорнбостеля и К. Закса. В ее основе лежат два критерия: источник звука (групповой признак) и способ извлечения (подгрупповой признак). По этой системе все музыкальные инструменты делятся на три фреймовые группы: *аэрофоны* (духовые), *идиофоны* (самозвучащие), *хордофоны* (струнные). Каждая из названных групп, в свою очередь, распадается на подгруппы.

Фреймовая группа I. Духовые инструменты. Аэрофоны – музыкальные инструменты, в которых источником звука является струя воздуха, заключенная в канале ствола инструмента.

Подгруппа 1. Флейтовые музыкальные инструменты. Звукоизвлечение в этих инструментах происходит путем рассеяния струи воздуха о край стенки ствола. Виды флейтовых инструментов: а) окариновидные (свистульки с игровыми отверстиями): тастауық, саз сырнай, үскірік, ысқырық; б) продольные и поперечные флейты (инструмент держат перед собой в продольном направлении): свирели, флейта, кларнет, гобой, саксофон, сыбызғы, керней, коснай. Деревянные духовые музыкальные инструменты из дерева: флейта, кларнет; медные духовые музыкальные инструменты из меди: труба, валторна, туба. Клавишные духовые инструменты: баян, аккордеон. Ударно-клавишные инструменты: клавесин, клавикорд, рояль, фортепиано, челеста.

Подгруппа 2. Язычковые (мундштучные) музыкальные инструменты. В этих инструментах возбуждение струи воздуха в канале ствола и приведение его в состояние звучания производится с помощью вибрирующего прерывателя язычка: жалейка, гобой, кларнет, саксофон, фагот, сюда же относятся различные гармоники.

Подгруппа 3. Мундштучные музыкальные инструменты. В них звучание вызывается напряженными, вибрирующими губами исполнителя, прижатыми к мундштуку (различные трубы и рога): рог, пастуший рожок, трембит, мүйіз, сырнай, ұран, бұғұшақ, керней, валторна, кларнет, тромбон.

Фреймовая группа II. Струнные инструменты. Хордофоны-музыкальные инструменты, в которых источником звука является натянутая струна. Поэтому в названиях большинства струнных инструментов содержится терминоэлемент хорд 'струна', объединяющая их в группу названий струнных музыкальных инструментов: анемохорд, полихорд, гармонихорд.

Подгруппа 1. Щипковые музыкальные инструменты. Извлечение звука производится зачищиванием струны пальцами или плектром: гитара, мандолина, балалайка, домбра, жетіген, шертер, домбра, тамбур.

Подгруппа 2. Смычковые музыкальные инструменты. Звук извлекается при помощи смычка: скрипка, виолончель, альт, контрабас, кобыз, қылқобыз. Другие инструменты названы с опорой на способ извлечения звука смычком. Терминоэлемент архи-восходит к итальянскому *arco, arehetto* 'смычок': архилютня, архичембало, архивиола.

Фреймовая группа III. Мембранные инструменты. Идиофоны – музыкальные инструменты, в которых источником звука является натянутая мембрана из пузыря или из кожи животного: барабан, бубен, литавры, даңғыра, дабыл, дудьға, дауылпаз, асатаяқ, шын, қоңырау. Звукоизвлечение происходит посредством удара по мембране.

Фреймовая группа IV. Самозвучающие инструменты. Источник звука в этих инструментах – сам материал, из которого сделан инструмент (дерево, кость, рога животного, глина, кожа, металл). К ним относятся: ложки, трещотки, бубенцы, колокольчики, варганы, асатаяқ.

Как видно, музыкальные инструменты получили названия по главному признаку - источнику звука. Однако в сфере музыкальных инструментов имеются различные принципы номинации; основная масса получила свое название по характеру звучания, другие – по материалу изготовления или иным признакам. Рассмотрим другую классификацию музыкальных инструментов: по сходству с определенным тембром человеческого голоса: альт, тенор, бас; по размеру инструмента: роялино, пикколо, концертино, пианола; по материалу, из которого сделан инструмент (деревянные, глиняные, медные, из кости,

камышы и др.): қағаз-қобыз, қылқобыз, темір қобыз, бұғұшақ, ұран, сырнай, керней; по имени изобретателя: банданион, геккельфон, саксофон.

На примере анализа фрейма «барабан» продемонстрируем, каким образом он актуализируется в сознании музыканта. В качестве когнитивной структуры (т.е. в «облике» фрейма) в сознании «живет» лексема барабан, обозначающая 'ударный музыкальный инструмент в виде полого широкого цилиндрического (деревянного или металлического) с натянутой на него кожей'. «Барабан полый ударный инструмент, имеющий форму в виду цилиндра или полушария, с одного или обоих концов которого туго натянуты мембраны; для игры на барабане в мембрану бьют палочками или руками» [8, 23]. Фрейм «сводит» отдельные детали барабана (в данном случае 'ударный музыкальный инструмент', 'мембрана', 'палочки') в одно целое. Актуализация ядерной дифференциальной семы, сообщает об ударном инструменте: «Громкие удары, даулпаза возвещали о начале выступления». В текстах актуализируются такие диспозиционные семы лексем даулпаз: 'устрашающий звуковой диапазон инструмента', 'орудие подавления воли': «И гремели добулбасы. Их утренний гул был не только сигналом к подъему, но заключал в себе и нечто большее» [9, 55].

Лексема кобыз обозначает, как отмечалось выше, «древний струнный, смычковый инструмент, сделанный из одного куска дерева, корпус долбленный, нижняя часть затянута кожаной мембраной, вытянутая шейка без грифа, дугообразный смычок, две струны из некрученого конского волоса, металлические подвески на головке» [10, 14]. Актуализация ядерной дифференциальной семы сообщает читателю, о каком инструменте идет речь и способ извлечения звука: «По всей вероятности, еще во времена далекого прошлого казахские жырышы сопровождали эпические повествования игрой на кобызе, звуки извлекались с помощью дугообразного смычка» [10, 25]. Интересны диспозиционные семы лексем кобыз. Чаще других актуализируются такие семы: 'магическая функция инструмента', 'инструмент шамана'. Напр.: «В руках шаманов, во время исполнения культовых обрядов, кобыз был посредником между людьми и незримым, могущественным миром духов, окружающих людей и активно влияющих на их жизнь» [10, с. 23].

А. Фреймовая подгруппа «Части и детали музыкальных инструментов». Каждый музыкальный инструмент состоит из различных, характерных для данной разновидности частей и деталей. Струнные инструменты, имеющие сложную конструкцию, состоят из десяти и более деталей, например, домбра, кобыз и шертер включают такие элементы: ілгек, кеуде, қакпақ, аузы, мойын, бас, перне, кулақтар и т.д. Корпус домбры шынақ предназначен для усиления звука. Дека домбры қакпақ верхняя плоская часть корпуса, воспринимающая вибрации струн и усиливая звук, придает определенную

окраску звучания – тембр. Некоторые фреймовые группы, обозначающие «части и детали инструмента» связаны со словами быденной речи, многие детали инструментов называются, исходя из ассоциативного уподобления человеческому телу. Антропоморфизация названий музыкальных инструментов – явление всеобщее, что прослеживается не только в уподоблении их корпуса телу человека или животного, но и в представлениях о том, что инструменты имеют душу, голос, могут говорить, рассказывать.

Б. Фреймовая подгруппа «Наименования ладов домбры». Если предыдущая фреймовая подгруппа сложились на стадии древней соматизации, антропоморфизации, то фреймовая группа «Наименования ладов домбры» – перне, сложившаяся позже, отражает иные закономерности. Встречаются музыковедческие термины с компонентом перне: табалдырық-перне (порог), которым обозначены крайние перне на шейке домбры, являющиеся нижней и верхней границей звукоряда; көсем-перне (главный) обозначает важнейший ладовый строй; қашаған-перне (беглец) – перне, дающий четвертитоновый интервал; а также өғыз-перне (огузское), түрікпен-перне (туркменское). Наименования с компонентом перне позволяют установить общие духовные, мировоззренческие корни тюркских культур, свидетельствующие о постоянном диалоге, взаимообмене культурными ценностями.

Выводы

Как видим, категоризация позволила нам сгруппировать объекты, имеющие определенные сходства, в соответствующие классы – фреймовые группы, представляющие собой результат когнитивной деятельности личности или общества, несущая комплексную, энциклопедическую информацию об определенном объекте, явлении или процессе действительности. Как когнитивные образования они содержат социальный, лингвокультурологический, социокультурный, концептуальный аспекты знаний. Анализ категоризации как основополагающего понятия когнитивистики позволил исследовать: процессы категоризации реального мира в индивидуальном сознании личности, процессов взаимодействия языковых и профессиональных знаний, ориентированных на систему норм и ценностных ориентаций языковой личности, опосредованных им; раскрыть взаимоотношения мышления, языка, культуры; определить роль фреймовой группы и место в семантическом пространстве, а также отношения между предметами и явлениями музыкальной действительности их отражения в языке; дать семантическое описание фрейма.

Список использованных источников

1 **Фрумкина, Р. М.** Смысл и сходство [Текст] // Вопросы языкознания. – 1985. – № 2. – С. 22–31.

2 **Кубрякова, Е. С., Демьянков, В. З., Панкрац, Ю. Г. и др.** Краткий словарь когнитивных терминов [Текст]. – М. : Изд. МГУ, 1996. – 245 с.

3 **Минский, М.** Фреймы для представления знаний. [Текст]. – М. : Энергия, 1979. – 150 с.

4 **Минский, М.** Остроумие и логика когнитивного бессознательного [Текст] // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1988. – Вып. XXIII: Когнитивные аспекты языка. – С. 281–309.

5 **Бабушкин, А. П.** Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. [Текст] – Воронеж : Издательство ВГУ, 1996. – 104 с.

6 **Филлмор, Ч. Д.** Фреймы и семантика их понимания [Текст] // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1988. – Вып. XXIII: Когнитивные аспекты языка. – С. 52–92.

7 **Касевич, И. Б.** Семантика. Синтаксис. Морфология. [Текст] – М. : Наука, 1988. – 311 с.

8 **Адамчик, В. В.** Новый словарь иностранных слов [Текст] – Минск : Современный литератор, 2005. – 1088 с.

9 **Айтматов, Ч.** Белое облако Чингисхана: Повесть к роману [Текст] // Журнал «Знамя», 1990. – № 8. – С. 7–57.

10 **Магауин, М.** Гибель борзого [Текст] – М. : Советский писатель, 1978. – 400 с.

References

1 **Frumkina, R. M.** Smy`sl i shodstvo [Meaning and similarity] [Text] // Questions of linguistics. – 1985. – No. 2 – P. 22–31.

2 **Kubryakova, E. S., Demyankov, V. Z., Pankrats, Yu. G. et al.** Kratkij slovar` kognitivny`x terminov [A Brief Dictionary of Cognitive Terms] [Text]. – Moscow : Moscow State University Publishing house, 1996. – 245 p.

3 **Minsky, M.** Frejmy dlya predstavleniya znaniy [Frames for knowledge representation] [Text] – Moscow : Energy, 1979. – 150 p.

4 **Minsky, M.** Ostroumie i logika kognitivnogo bessoznatel`nogo [Wit and the logic of the cognitive unconscious] [Text] // New in foreign linguistics. – Moscow : Progress, 1988. – Issue. XXIII: Cognitive Aspects of Language. – P. 281-309.

5 **Babushkin, A. P.** Tipy konceptov v leksiko-frazeologicheskoy semantike yazyka [Types of concepts in the lexico-phraseological semantics of the language] [Text] – Voronezh : Voronezh University Publishing House, 1996. – 104 p.

6 **Fillmore, Ch. D.** Frejmy i semantika ih ponimaniya [Frames and semantics of their understanding] [Text] // New in foreign linguistics. – Moscow : Progress, 1988. – Issue. XXIII. Cognitive aspects of language. – P. 52–92.

7 **Kasevich, I. B.** Semantika. Sintaksis. Morfologiya. [Semantics. Syntax. Morphology] [Text] – Moscow : Nauka, 1988. – 311 p.

8 **Adamchik, V. V.** Novyj slovar' inostrannyh slov [New dictionary of foreign words] [Text] – Minsk : Sovremennyy literator, 2005. – 1088 p.

9 **Aitmatov, Ch.** Beloe oblako Chingiskhana: Povest' k romanu [The White Cloud of Genghis Khan: A Tale to the Novel] [Text] // Magazine «Znamya» 1990. – No. 8 – P. 7–57.

10 **Magauin, M.** Gibel' borzogo [Death of a greyhound] [Text] – Moscow : Soviet writer, 1978. – 400 p.

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

*Г. С. Сүлеева¹, А. Т. Есетова², С. С. Джансейитова³

^{1,2,3}Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

ФРЕЙМДЕРДІҢ КОГНИТИВТІ ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ МУЗЫКАТАНУДЫҢ ҚОСАЛҚЫ ТІЛІНДЕ САНАТТАУДЫҢ ТӘСІЛІ

Бұл мақала әртүрлі білімді қалыптастыруда: лингвистикалық, экстралингвистикалық, арнайы, күнделікті, ғылыми-кәсіби, мәдени, оның когнитивтік және прагматикалық табиғатын куәландыратын термин ролін зерттеуге арналады. Білімнің танымдық-логикалық моделі бола тұра, нақты бір сала мамандары сөйлесетін терминдер жүйесі ерекше танымдық құрылымдарды фреймдер білдіреді. Барлық адамзаттың ойы сыртқы әлем туралы білім негізінде құрылады, табиғат және адамдардың шынайы әлеміндегі заттардың қасиеттері мен қарым-қатынасын бейнелейтін белгілі бір санатта реттелген – ментальды объектілер бар (заттар саны, кеңістік және уақыт, статика және динамика, бағалау және эмотивтілік және т. б.). Терминнің дефинициялығы мен жүйелілігі арнайы ұғымдар белгісі ретінде терминжүйенің фреймалық ұйымдастыруын анықтайды. Осыған байланысты, музыкатанудың терминологиялық кеңістігін лингвокогнитивті және лингвомәдени зерттеуде фреймалық сипаттау әдісі адекватты тәсіл болып табылады. Санатқа бөлу процестерді анықтау жолымен лингвомәдени және әлемнің ғылыми көрінісін зерттеу және индивидтің когнитивті-дискурсивті қызметі өнімдерінде адамзат тәжірибесінің әртүрлі білім құрылымдарының

қатысуы, адами тәжірибенің субъектілігі, әлемді ғылыми емес, кәдімгі қабылдау әртүрлі терминжүйенің ерекшелігін көрнекі аша түседі.

Кілтті сөздер: терминжүйе, категориялық сілтеме жасау, термин, концепт, фрейм, білімнің жалпы фонны, мағыналық құрылым.

*G. S. Suleeva¹, A. T. Yessetova², S. S. Dzhanseitova³

^{1,2,3}Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy,

Republic of Kazakhstan, Almaty

Material received on 13.03.23.

COGNITIVE FRAME STRUCTURE AND METHOD THEIR CATEGORIZATIONS IN THE SUB-LANGUAGE OF MUSICOLOGY

The given article is devoted to the study of the role of the term in the formation of a variety of knowledge: linguistic, extra-linguistic, special, ordinary, scientific-professional, cultural, certifying to its cognitive and pragmatic nature. Being a cognitive logical model of knowledge, the system of terms by which specialists of a certain field communicate represents the special cognitive structure - frames. All human thoughts are built on the basis of knowledge about the external world, ordered into certain categories - mental objects that reflect the most significant properties and relationships of objects of the real world of nature and people (the number of objects, space and time, static and dynamics, evaluation and emotion, etc.). The definitiveness and systemacity of the term as a sign of a special concept predetermines the frame organization of terminology systems. In this regard, an adequate procedure for lingua-cognitive and linguoculturological research of the terminological space of musicology is the frame description method. The study of the linguoculturological and scientific picture of the world by identifying the processes of categorization and conceptualization gives us an idea of the participation of different structures of knowledge of human experience in the products of the cognitive-discursive activity of the individual, the subjectivity of human experience and the influence of non-scientific, but ordinary perception of the world reveals much more clearly the specifics of various terminology systems.

Keywords: terminology system, categorical attribution, term, concept, frame, general background of knowledge, semantic structure.

<https://doi.org/>

***Zh. A. Suleimenova¹, N. A. Yildiz², A. N. Muratova³**

¹L. N. Gumilyov Eurasian national university,
Republic of Kazakhstan, Astana

²Ankara Haci Bayram Veli University,
Turkey, Ankara

³«Turan-Astana» university,
Republic of Kazakhstan, Astana

*e-mail: zhazs@mail.ru

THE FEMALE IDEAL IN MEDIEVAL SUFI LITERATURE (ON THE BASIS OF YASAWI HIKMETS)

Attitudes towards women define the moral side of all literature. In medieval Sufi literature, female protagonists always had female characters as its main characters. In our society, it is a common opinion that medieval works depict women as voiceless and repressed by religious prejudice and beliefs. Images of Muslim women have entered Sufi literature in line with religious beliefs and spiritual aspirations. They were the bearers of certain characteristic qualities of a socially significant woman, served as role models, and were not religiously repressive. On the contrary, their active life stance played an important role in the establishment of new social relations and new morals and manners. Apparently, literature was striving to solve the issues arising in the society in favor of establishing new morals. Sufi poets played an important role in this process. Their poetry portrays a woman as a morally stable and spiritually pure Muslim. The purpose of this paper is to examine the image of woman through Yasawi hikmets and to identify the feminine ideal in medieval Sufi literature. In order to achieve this research objective, a comprehensive analysis of Yasawi's hikmets will be conducted and thus we will try to determine that the female ideal images were more vital, more earthly and rational in Sufi literature. Sufi traditions have so far been studied at different levels by philologists, musicologists and folklorists. However, among the available studies, the paucity of special papers on women image determines the relevance of scientific work. The hermeneutical, historical comparative analysis; literary-cognitive methods were used to address the research problem. According to the results of the study, it can be concluded that the ideal image of a woman in Sufi literature

is a combination of the Islamic religion principles characteristic and the Turkic people female images characteristic, praised in Yasawi Hikmets.

Keywords: Woman, Turkic literature, Diwani Hikmet, Sufi literature, Islam, Yasawi teaching, zykyr, female nature.

Introduction

In the middle Ages, Sufism was the key philosophical doctrine of the Islamic world. Poetic imagery in Arabic, Persian and Turkic poetry contains Sufi concepts not always visible to the superficial eye. Sufism is an esoteric current in Islam preaching asceticism and heightened spirituality, one of the mainstays of classical Muslim philosophy. Followers of Sufism are called Sufis.

Sufi poetry is not just inspired personal creativity, but a deliberately constructed genre with more or less elaborate rules of rhyme and size and complex ciphers to symbolic interpretation that involved intimate knowledge of the subject.

Sufi poetry was composed in many languages. At first, in the ninth century, Arabic was used as a vehicle for expressing mystical experience in verse, then, from the eleventh century onwards, it was the turn of Persian. The Sufis began to compose verses in other native languages, such as Turkic and early Hindi, in the thirteenth century.

Members of the Arab nobility entertained themselves by hunting, and afterwards often relaxed in a small circle where they drank wine. Such a pastime gave rise to secular Arabic poetry that extolled the joys of wine drinking and at the same time glorified the monastic environment. The poets spoke of the cross and the monastery, the pleasure of wine drinking and their love for the beautiful cupbearer (saqi).

In The Middle Ages, representatives of Turkic literature mainly benefited from the female ideals offered by the general Muslim culture, and at the same time, they tried to create original images of women. Today's researchers are interested in this creative direction. It provides an insight into medieval Turkic life and fundamentals of the established moral and ethical attitudes and notions. Can the original Turkic literary works be considered a result of reflection of sensual love in the artistic form, or are they mystical exaltations based on the religious cult of female ideal?

The image of women in Yasawi's work is represented by their closeness to God. Yasawi tried to explain the theme of love and women's problems through religion. He particularly praised the place of women and mothers in his hikmets. He compared them to incomparable creatures, angels and explained that love between a child and a mother is a special feeling created by a higher power. This feeling was based on the concept that love should be limited to love for God. He refuted the notion of the Arab-Persian poets that drinking wine meant intoxication

by mystical love, and explained that true love is the worship of God, and the ideal of the woman as the supreme hero is created through chastity and religious worship. Yasawi praised the role of women in the Turkic world. Through his wisdom, he shows that women of that time had equal rights with men and they were not only involved in domestic matters, but also in solving social problems. That is, the fact that women could participate in the practice of zikr, considered to be special, is one sign of their heroism. In the works of A. Yasawi and other Sufi poets women appeared as dominant heroines, created thanks to the religious cult of the female ideal and beauty.

Materials and methods

Hermeneutic philological analysis of a literary text – interpretation from the perspective of the interpreter of the true understanding of the meaning of the information reported in the text, interpretation of the specificity, purpose of the preferred structure and elements of the content organization, internal and external form of the artwork (text) in the context of its genre nature, with an orientation on literary development, literary process, cultural and linguistic identity of the author. This method is necessary in order to identify the Hikmets related to questions about women in terms of content and to properly explain the author's point of view.

As the classification of genre and text types, the approaches in literature also classified into many kinds of methodologies, which has different characterization for each. All of the approaches in literature reflect a particular institutional, cultural and historical background. Historically speaking, the systematic analysis of texts developed in the magic or religious realm, and in legal discourse. In the past time in cultural history magic, a religion indirectly furthers the preservation and interpretation of «texts» in the widest sense of the term. It really has the close relation with the oracles and dreams which is becoming the starting point of textual analysis and becoming the basic structures in the study of the holy texts in all religions [1]. The historical-comparative method of research studies historical events by directly comparing a particular event with other historical events, creating a theory or referring to the present day. It usually involves comparing social processes at different times and places. Using this method, it is possible to identify and compare the chain of events of Yasawi time and to identify the role of women of that period. Wijaya says that the logical-historical approach is one of the methods of analyzing a literary work in which the author and the reader grasp the meaning of a literary work by recalling a moment/historical moment long into the written literary work [2].

Using the literary-cognitive method, the general premises of Yasawi's works are analyzed, allowing the reader to perceive them from the perspective of cognitive poetics. English philologist Peter Stockwell says that the term «cognitive poetics» refers to a range of literary studies based on the concepts of cognitive linguistics

and psychology [3]. That is, the method mentioned allows us to consider the wisdom of Yasawi from a psychological point of view, to properly perceive the events of that era from a cognitive point of view.

Results and discussion

All the sages of Sufi origin born in The Middle Ages have left an indelible mark on the worldview and culture of the people. In assessing Sufi poetry, it is important not to lose sight of the role of pre-Islamic Arabic poetry in shaping Islamic culture. The Koran had an enormous impact on Muslims' perception of beauty, both aurally and visually, but followers of Islam distinguished between the Koran and the poetry of the Arab tribes, which was produced by wandering singers who claimed to have drawn their inspiration from the Jinn. The morality of much of the pre-Islamic poetry seems ambivalent because of its glorification of tribal feuding, brawling, amorous worldly pleasures and pride. After the spread of Islam, the glorification of the warrior was replaced by submission to God. However, the long odes of pre-Islamic times (Qasidas) have remained as literary models, where the search for the beloved and meditating on the nature of images formed their basis along with purely philosophical themes.

Sufi love lyrics concentrated on the description of the outer features of the beloved. The most characteristic of them are the moon-face and the black plaits, which reflect the inseparable divine qualities of mercy and wrath, of Islam and infidelity. The image of female braids, with endless variations, appears as snares that captivate the hearts of lovers, with eyebrows likened to bows that release arrows that mortally wound.

The Persian gardens, renowned for their glory since antiquity, have served poets to create the most memorable images. The slender cypress hints at the beloved's camp, reflected in the image of a paradise tree. It is here that the bird of the soul takes its seat when it ascends to heaven. Whether it is the nightingale singing lonely to the rose, or the falcon returning to the heavenly hunter, their home is the abode of paradise, where the Phoenix-like bird Simurgh lives.

Arab and Persian Sufi poetry, however, cannot be separated from the tradition of court poetry. From their social setting, it would seem that the poetry that is practiced in Sufi convents, which celebrates divine love and the strong bonds that bind mentor and disciple, has little in common with the formal odes composed by professional poets in honor of their noble patrons.

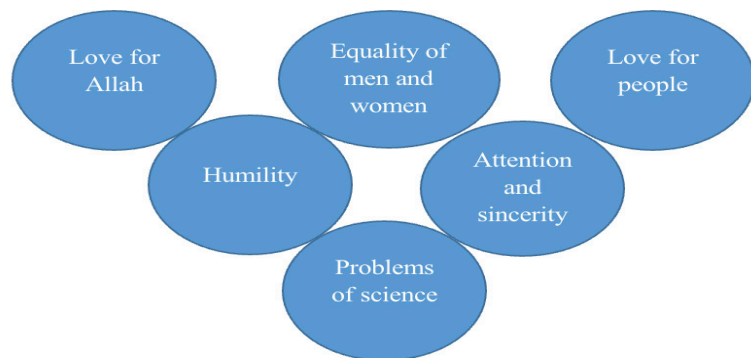
The origins of Arabic mystical poetry lie in the rhythmic construction of prayer. Arabic mystical prose often describes a delight in rhyming and metrical prose (saj), which is one of the most striking aspects of Arabic literature in general. The saj continues to be repeated in Sufi fraternities at joint gatherings, often accompanied by music.

Yasawi's poetry is also closely linked to the musical accompaniment called the zikr (meditation) in Sufi society. He glorified the transmission of Islam in the right direction, and described the zikr in detail in his work titled Diwani Hikmet. By involving women in that zikr, expressing their status in society, he tried to portray the image of gentle women through his work. His teachings and works led to radical changes in the history of the Turkic people and Sufi poetry and had a significant impact on public consciousness.

Ahmed Yasawi's teachings on goodness and morality have become known not only in Turkic poetry, but also throughout Sufi poetry. The followers of our great ancestor, nurtured on the spiritual table, brought up in his school, glorified the humanistic teachings of the wise thinker and passed them on to the next generation.

«Diwani Hikmet» by Yasawi is a gift to all mankind, as this book contains almost all the necessary advice for people. As a proof of this, M. F. Köprülü said "Diwani Hikmet" has become a sacred work among the people. This work, based on the verses and surahs of the Quran, has become priceless gold for ordinary people who do not understand the language of the Quran. The book covers everything from love of God to respect, morality, patience and even a woman's role in society. Researchers have assessed his work «Diwani Hikmet» from a literary-historical point of view and concluded that it is a noble heritage of Sufi poetry. Diwani Hikmet was a priceless guide for ordinary people of that time [4].

The wisdom of Yasawi consists of seven principles (see picture 1). According to these seven principles, the hikmets, grouped by thematic genre, define wisdom, knowledge, perfect intellect, thought, social status, art and explain what is haram and what is permissible.

Picture 1. – The principles of Yasawi Hikmets

A number of scholars, notably M. Zharmukhameduly, Osman Turer, D. Kenjetay have commented on the above issues, while the number of researchers who have raised the issue of women in Diwani Hikmet are insignificant. Yasawi wrote his wisdom not for one or two tribes but for the whole nation, that is, the Turks. For this reason, since most of the Turks were nomads and most of them were illiterate in writing, he wrote wisdom in the dimensions of Turkic and folk poetry. According to Memmedova-Kekeç, Ahmed Yasawi was one of the scholars of the Turkic world, a poet who left a mark in the history of literature with his poems. There is no doubt that the wisdom widespread among the people contributed to a sharp rise in the status of the Turkic language and a new impetus to the artistic thinking of the people [5].

Yasawi's 101nd wisdom shows the great love between mother and child. By translating this hikmet, Trapman beautifully conveys its meaning to readers, thereby making them reflect on today's relationship between sons and mothers.

Mothers disintegrating in tears, unable to find solutions,
Hiding covered heads, lacerated faces, pulling their hair out,
Assuming their children starving and destitute,
They bawl, tearing themselves to pieces, just look around.
Mothers perplexed, just waiting and staring,
Their faces turned yellow as bile,
Screaming: «Oh my beloved children,» they sob,
Breaking down, they tear their hair out, just look around [6].

Abdel Azeem S. wrote about this in his book that among the few precepts of Islam that Muslims still faithfully observe to the present day is the considerate treatment of mothers. The honor that Muslim mothers receive from their sons and daughters is exemplary. The intensely warm relations between Muslim mothers and their children and the deep respect with which Muslim men approach their mothers usually amaze Westerners [7]. Confirming Abdel Azim's words, D. Otelbaeva writes that if we consider the medieval history of the West, the place of women is ambiguous, but in Turkic history a woman mother occupies an honourable place, her role is very great [8]. Yasawi was well acquainted with the noble worldview of nomadic Turkic peoples, who prioritised feelings of brotherhood and tribal ties based on kinship.

During the Yasawi era, the influence of Islam increased among the Turks. Islam entered Turkic society through the Arabs and Persians, together with their culture and traditions. Persian society at that time boys had an advantage over girls. If a son was born, the mother, nurse and doctor received a higher share. Mothers of boys received twice as much as mothers of little girls. The female sex in Persia received a domestic upbringing, and education was hardly given to them at all. A girl was barely ten years old when she was asked to be a wife and betrothed to

someone. Families were patriarchal, with many wives and concubines; marriages were arranged with close relatives, even brothers and sisters. Yasawi wanted to prevent the spread of Persian and Arabic culture among Turkic peoples and sought to show in his Hikmets the true ideal image of a woman in Islamic poetry. Islam bestows a very high status on women and gives them every opportunity for a pure, pious, meaningful life full of deep feelings and heartfelt experiences. According to Yasawi, men and women have identical rights before God; The Lord created them both with the same mind, heart and soul. However, the religion of Islam has established a number of duties that befit women by virtue of their character and men by virtue of their endurance. Yasawi began to revive the status of women in his hikmets, taking into account the ancient Turkic culture and the special place of women in society. In his article, G. Telebayev said that Yasawi also welcomed love for women, believing that their beautiful faces reflect the divine light [9]. Yasawi himself puts it this way «Täjirim sonyñ bergei bükil tilegin, Mahabbatpen jalyndatkaj zhuregyn (May Tengri fulfill all wishes, Love light up in her heart)» [10]. Moreover, nomads could not keep women and men apart. Ahmet Yasawi, following this custom of the Turks, included men and women together in his zykyr and conversation. He claimed that it was an indispensable method of self-improvement along the Sufi path. Scholars of the time opposed that action of Ahmet Yasawi. In Diwani Hikmet it is said about Baba Mashin, one such scholar:

At that time Baba Mashin was telling people,

A sheikh named Ahmet appeared in Turkestan.

He allowed the girls and men to communicate,

After banning such a thing appeared in Turkestan [11]. Yasawi was not only accused of raising women's issues but also of innovating religion. In fact, this provoked a negative reaction in orthodox circles, but Yasawi argued convincingly for the acceptability of joint zykyr. In this connection, the legend of Sadiq Sapabekuly about Yasawi can be cited as an example. According to popular legend, the scholars of Horasan and Maurenkhr, who had heard a rumour that men and women could talk on different subjects, did not think Yasawi's behavior was right and went on a campaign to the city of Yasi. Hoja Ahmed, with his high spiritual faculties, sensed that they were coming and gave one of his Murids (a disciple) an inkwell with a closed lid and sent him to meet the scholars. The scholars, who were going to test Ahmet Yasawi, took the inkwell from the young man who had met them, opened the lid and saw fire inside and a bundle of cotton wool next to it. However, neither the fire went out nor the cotton wool burned. The scholars understood Hoja Ahmed's teaching that 'if a man and a woman come together on God's way, the Lord will remove bad feelings from their hearts'. Everyone was amazed at such a miracle of Hazrat and asked him for forgiveness, even becoming his disciples [11]. This example of Yasawi proves his true preaching (zykyr of

truth). With this illustration, he says that there should be no horizontal barrier to love between girls and young men: just as fire in a box does not affect objects, so nothing prevents young men from falling in love in the right way. This means that inappropriate nonsense will have no effect.

By analysing this legend, we can prove that the role of girls and women of the time held a special place in society. The fact that the contents of the box were kept in the same state for a long time refutes the notion that society blamed Yasawi and spread negative tendencies among the population. Yasawi was particularly saddened by the incorporation of Arab traditions and Persian culture into Turkic society. He tried to protect Turkic girls, who had been growing up freely since ancient times, from the negative influence of this culture. However, the common people did not understand his actions and perceived him as a propagandist. The fact that women could freely perform zykyr shows how much Yasawi valued women. He wanted to show the image of a woman based on pure Islam, not the image of a woman based on Arab and Persian culture. Yasawi was relentless in his advocacy of gender equality and tried to show that the traditions of other countries had nothing in common with Turkic peoples. Even if there is no specific Hikmet about women, using the methods used in our study and the legends associated with Yasawi, we believe that we have succeeded in identifying the image of women in Sufi literature. Medieval Sufi literature highlighted women's religiosity without considering the religion they belonged to. The Virgin Mary, the wives and daughters of prophets, and the daughters of khans in love were all examples of female ideals.

Conclusion

Thus, based on the above, we can conclude that poetic works about sensual love for a real woman, an earthly woman, are very rare. Sufi literature in this respect is not experiential, not even positive. There is always an abstract love of the Almighty in the foreground, and there is a religious cult of the female ideal as soon as the poet starts talking about love passions and feelings.

This peculiarity of Sufi literature can be attributed to its limitations and assessed as a profound spirituality. Perfection of the spirit is what the Sufi poets were interested. A study of medieval Sufi, namely Turkic, literature gives the impression that the poets of that period were not at all interested in the problems of earthly love. We see female images canonized by religion, on the one hand, and by written literature, on the other. Analyzing the role of women in Sufi literature through Yasawi Hikmets, we have identified the ideal image of a woman. The images of the ideal woman were more vital, earthly and rational. The female image described by Yasawi did not become canonical. There was little chance that the Muslim East, especially by the Arabs and Persians, would recognize this ideal woman, but for Turkic literature, the woman remained the Muslim religious cult

of the female ideal. The ideal pious image has remained unchanged until today, in all periods of historical and social change.

References

- 1 **Mengenai, S.** Theoretical approaches to literature // Internet-journal «Literature analysis». – 2011, July 17. [Electronic resource]. – <http://literatureanalysis.blogspot.com/2011/07/theoretical-approaches-to-literature.html>
- 2 **Wijaya, A.** Historical Approach to Analyze Literature // Internet-journal «Awin language». – 2013, October 24. [Electronic resource]. – <https://awinlanguage.blogspot.com/2012/03/historical-approach-to-analyze.html>
- 3 **Stockwell P.** Cognitive poetics. – New York: Edinburgh University Press, – 1991, – 193 p.
- 4 **Köprülü, M. F.** Hoja Ahmed Yasawi tany`my` men tagy`ly`my` [Hoja Ahmed Yasawi knowledge and training] [Text] – Shymkent. – 1999. – 196 p.
- 5 **Memmedova-Kekeç, E.** The «wise man» archetype in Ahmed Yassawi's Yashnama. [Text] // Milli Folklor. – 2017, 3. – P.101–102
- 6 **Trapman, J.** Divine Wisdom: Diwani Hikmet [Text] – United Kingdom: Living Zen Books, – 2013. – 320 p.
- 7 **Sherif, M. A.** Women in Islam Versus Women In The Judaeo Christian Tradition: The Myth & The Reality [Text]. World Islamic Network, – 2011. – 45 p.
- 8 **Otelbaeva, D. M.** Image of woman in ancient Turkic world: Woman – keeper of home, horde, motherland. [Text] // Privolzhskij nauchny`j vestnik. – 2017, 2 (66). – P. 44–47.
- 9 **Telebayev, G.** Turkic elements in the Sufi philosophical tradition: Hoja Ahmed Yasawi. [Text] // Cross – Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES). – 2019, 2. – P. 100–107.
- 10 **Yasawi, H. A.** Diwani Hikmet. Danalyk kitabi [Text]. Almaty: Halykaralyk Abay clubs, – 2009. – 312 p.
- 11 **Sapabekuly, S.** Yasawimen bajlanysty any`z a`ngimeler [Stories related to Yasawi] // [Electronic resource]. – Available at: <https://azretsultan.kz/yasawimen-bajlanysty-a-yz-gimeler/>

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Mengenai, S.** Theoretical approaches to literature // Internet-journal «Literature analysis». – 2011, July 17. [Electronic resource]. – <http://literatureanalysis.blogspot.com/2011/07/theoretical-approaches-to-literature.html>

- 2 **Wijaya, A.** Historical Approach to Analyze Literature // Internet-journal «Awin language». – 2013, October 24. [Electronic resource]. – <https://awinlanguage.blogspot.com/2012/03/historical-approach-to-analyze.html>
- 3 **Stockwell P.** Cognitive poetics. – New York: Edinburgh University Press, – 1991, – 193 p.
- 4 **Көпрүлү, М. Ф.** Ясауи танымы мен тағылымы [Мәтін] – Шымкент. 1999. – 196 б.
- 5 **Memmedova-Kekeç, E.** The «wise man» archetype in Ahmed Yassawi's Yashnama. [Text] // Milli Folklor. – 2017, 3. – P.101–102
- 6 **Trapman, J.** Divine Wisdom: Diwani Hikmet [Text] – United Kingdom: Living Zen Books, – 2013. – 320 p.
- 7 **Sherif, M. A.** Women in Islam Versus Women In The Judaeo Christian Tradition: The Myth & The Reality [Text]. World Islamic Network, – 2011. – 45 p.
- 8 **Otelbaeva, D. M.** Image of woman in ancient Turkic world: Woman – keeper of home, horde, motherland. [Text] // Privolzhskij nauchny`j vestnik. – 2017, 2 (66). – P. 44–47.
- 9 **Telebayev, G.** Turkic elements in the Sufi philosophical tradition: Hoja Ahmed Yasawi. [Text] // Cross – Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES). – 2019, 2. – P. 100–107.
- 10 **Ясауи, Қ. А.** Диуани Хикмет. Даналық кітабы [Мәтін]. Алматы: Халықаралық Абай клубы, – 2009. – 312 б.
- 11 **Сапабекұлы, С.** Ясауи мен байланысты аңыз-әңгімелер – [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу тәртібі: <https://azretsultan.kz/yasawimen-bajlanysty-a-yz-gimeler/>

Material received on 13.03.23.

*Ж. А. Сүлейменова¹, Н. А. Ыылдыз², А. Н. Муратова³

¹Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Астана қ.

²Қажы Байрам Вели Анкара университеті, Түркия, Анкара қ.

³«Тұран-Астана» университеті, Қазақстан Республикасы, Астана қ. Материал 13.03.23 баспаға түсті.

ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ СОПЫ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘЙЕЛ ИДЕАЛЫ (МҰРАТЫ) (ЯСАУИ ХИКМЕТТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Әйелге деген қарым-қатынас барлық әдебиеттің моральдық жағын анықтайды. Ортағасырлық сопылық әдебиетте басты

кейіпкерлер әрқашан әйелдер болған. Қазіргі қоғамда ортағасырлық шығармаларда әйелдер дәріменсіз және діни нанымдардың құрбаны ретінде бейнеленген деген пікір бар. Мұсылман әйелдерінің образдары сопылық әдебиетке діни наным-сенімдер мен рухани ұмтылыстарға сәйкес енді. Олар әлеуметтік маңызы бар әйелге тән белгілі бір қасиеттерді бойына сіңіріп, үлгі-өнеге болды және діни қуғын-сүргінге ұшыраған жоқ. Керісінше, олардың белсенді өмірлік ұстанымы жаңа қоғамдық қатынастардың, жаңа адамгершілік пен әдет-ғұрыптардың қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Әдебиет қоғамда туындаған жаңа моральдың орнығуын жасақтайтындығы түсінікті. Бұл үдерісте сопылық ақындар маңызды рөл атқарды. Олардың поэзиясында әйел адамгершілігі тұрақты, рухани таза мұсылман әйелі ретінде бейнеленген. Бұл жұмыстың мақсаты – Ясауи хикметтері арқылы әйел бейнесін зерттеп, ортағасырлық сопылық әдебиеттегі әйел идеалын ашу болып табылады. Зерттеудің мақсатына жету үшін Ясауи хикметтері жан-жақты талданып, сопылық әдебиетте әйел идеалды бейнелерінің өміршең, шынайы және парасатты екенін анықтауға тырысамыз. Сопылық дәстүрлер осы уақытқа дейін филологтар, музыкатанушылар, фольклортанушылар тарапынан әртүрлі деңгейде зерттелді. Дегенмен, қолда бар зерттеулердің ішінде әйел бейнесіне арналған арнайы жұмыстардың аздығы ғылыми жұмыстың өзектілігін анықтайды. Зерттеу мәселесін шешу үшін герменевтикалық, тарихи-салыстырмалы және әдеби-танымдық әдістер қолданылды. Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, сопылық әдебиеттегі идеалды әйел бейнесі ислам дінінің қағидалары мен Ясауи шығармасында дәріптелген түркі халықтарының әйел образдарының сипаттарының жиынтығы болып табылады деген тұжырым жасауға болады.

Кілтті сөздер: Әйел, түркі әдебиеті, Диуани хикмет, сопылық әдебиет, ислам, Ясауи ілімі, зікір, әйел табиғаты.

*Ж. А. Сулейменова¹, Н. А. Ыылдыз², А. Н. Муратова³

¹Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана

²Университет Анкары Гаджи Байрам Вели, Турция, г. Анкара

³Университет «Туран-Астана», Республика Казахстан, г. Астана

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

ЖЕНСКИЙ ИДЕАЛ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ СУФИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (НА ОСНОВЕ ХИКМЕТОВ ЯСАВИ)

Отношение к женщине определяет моральную сторону всей литературы. В средневековой суфийской литературе главными героями всегда были женщины. В нашем обществе распространено мнение, что средневековые произведения изображают женщин безголосыми и подавленными религиозными предрассудками и верованиями. Образы мусульманских женщин вошли в суфийскую литературу в соответствии с религиозными верованиями и духовными устремлениями. Они были носителями определенных характерных качеств социально значимой женщины, служили образцами для подражания и не подвергались религиозным репрессиям. Наоборот, их активная жизненная позиция сыграла важную роль в становлении новых общественных отношений, новой морали и нравов. Очевидно, что литература стремилась решить возникающие в обществе проблемы в пользу утверждения новой морали. Важную роль в этом процессе сыграли поэты-суфии. Их поэзия изображает женщину как морально устойчивую и духовно чистую мусульманку. Цель данной работы - изучить образ женщины через хикметы Ясави и выявить женский идеал в средневековой суфийской литературе. Для достижения этой цели исследования будет проведен всесторонний анализ хикметов Ясави, и таким образом мы попытаемся определить, что женские идеальные образы были более жизненными, более земными и рациональными в суфийской литературе. Суфийские традиции до сих пор изучались на разных уровнях филологами, музыковедами и фольклористами. Однако среди имеющихся исследований скудость специальных работ, посвященных женскому образу, определяет актуальность научной работы. Для решения проблемы исследования были использованы герменевтический, историко-сравнительный анализ; литературно-когнитивный методы. По результатам исследования можно сделать вывод, что

идеальный образ женщины в суфийской литературе представляет собой сочетание характеристики принципов исламской религии и характеристики женских образов тюркских народов, воспетых в хикметах Ясави.

Ключевые слова: Женщина, тюркская литература, Дивани Хикмет, суфийская литература, ислам, учение Ясави, зыкыр, женская природа.

FTAMP 17.71.91

<https://doi.org/>

**С. Б. Тлеубаев¹, *С. А. Жылқайдар², Т. Ғалбиат³,
А. М. Утепберген⁴**

^{1,2,3,4}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*e-mail: zhylkaidar.symbat@mail.ru

«ОЛЖАБАЙ БАТЫР» ЖЫРЫНДАҒЫ ТҰРАҚТЫ САРЫНДАР СИПАТЫ

Қазақ фольклортану ғылымында соңғы жылдарда ғана қолға алынып, зерттеле бастаған тақырыптардың бірі – хандар мен батырларға қатысты тарихи жырлар. Халқымыздың ұлы тұлға, біртуар қаيراتкерлерін тарихи деректер ауқымынан ғана танып білу жеткіліксіз екендігі белгілі. Олай болса, тарихи тұлғаларды жете тану үшін фольклорлық мұраларды да жан-жақты саралап, талдаудың маңызы зор. Олжабай батыр жайында жазылған тарихи жырлар қазақ әдебиетінде талғамы бийік, өмір шындығын негіз еткен тарихи деректі әрі көркемдік дәрежесі жоғары шығармалар қатарынан орын алады.

Бұл мақалада Олжабай батыр жырындағы кездесетін тұрақты сарындардың ерекшелігі мен ұқсастықтары қарастырылады. Жырдағы тұрақты сарындар жайлы ғалымдар тарапынан берілген пікірлер сөз болып, оның қолданыс аясы айқындалады. Этикалық заңдылық шеңберінде жасалған көркем суреттеулер салыстырылып сипатталған. Бір әдебиеттен екінші әдебиетке, дәуірден дәуірге ауысатын сюжеттік сарындар байланысы жан-жақты сөз болады. Тұрақты сарындардың жанрлық ерекшелігі, эпос тілінің формулалығының байланысы сараланады. Әрбір сарынның мақсаты мен мәні айқындалып, жырдағы тұрақты сипаты анықталады. Жырда кездесетін тұрақты мотивтердің қызметі мен ролі, эпостық үлгілерімен байланысы, тарихи жырда алатын орны, ондағы ұқсастық пен ерекшелік талданады. Олжабай батыр жырындағы кездесетін болжау мотиві, тұрақты қайталаулар, көркемдеуіш құралдар жан-жақты зерттеледі. Зерттеу барысында тұрақты сарындардың маңызын әрі оның фольклормен байланысын танымдық тұрғыда қарап, қолданыстағы ерекшеліктеріне тоқталамыз.

Кілтті сөздер: тарихи жыр, сарын, батыр, фольклор, жанр.

Кіріспе

Дәстүрлі сарын – әр халықтың әдебиетінде бұрыннан келе жатқан, бір әдебиеттен екінші әдебиетке, дәуірден дәуірге ауысатын сюжеттік сарындар. Алайда мұндай сюжеттік желілерді олардың дәуірінен, нақты шығармалардың көркемдік шешімінен, ұлттық әдеби процестен бөліп алу әрдайым ұтымды бола бермейді. Мұндай ұқсас сарындар көбінесе өмірдің өзінен туындайды, оларды халық өміріндегі ұқсас жағдайлардың әдебиеттегі көрінісі деп атауға болады.

Ш. Ыбыраев: «Мотивтердің қызметі екі жақты: әрі дәстүрлі, әрі жаңашылдық сипатта. Анығырақ айтқанда, тарихи жаңа мазмұнды дәстүрлі машықтармен игеруге мотив айрықша қызмет атқарады. Мотивтің мағынасы тың деректермен толысып, әлеуметтік ортаға икемделгенмен, сюжеттегі семантикалық қызмет атқарады» [1, 244]. Жырда Олжабай батыр қаһармандығы паш етіледі. Олжабай батыр жырындағы суреттелетін оқиғалар – эпикалық заңдылық шеңберінде жасалған көркем суреттеулер топтамасынан құралады. Атап айтсақ, басты қаһарманның пірі, ерлік пен шайқасы, жекпе-жекке шығуы т.б.

Кең даланы өркениетті көшпелі мәдениетімен қоса сойылдың күші, найзаның ұшымен қорғап, өліспей беріспеуге бел байлаған ата-бабаларымыздың сан ғасырлық тарихының көркем келбеті мен тағдыр тауқыметі, асыл қасиеттері мен тілек-аңсары қазақтың Олжабай батыр жырында теңіздің тереңінен теріп алынған інжу-маржандай тізіліп тұрады.

Материалдар мен әдістер

Мақалада мәтіндердің мазмұны мен құрылымын салыстыру, жинақталған ақпаратты жүйелеу, қорытындылау әдіс-тәсілдері кеңінен қолданыс тапты.

Тарихи жырларда Олжабай тұлғасының биік поэтикалық қуатпен жырлануы – эпикалық дәстүрдің жаңаша көрінісі. Әдебиетші ғалым Ө.Дербісәлин айтқандай: «Дәстүрдің бірі де, бәрі де ұлттық сипаттың ішіндегі құбылыстар. Олардың барлық жиынтығы ғана ұлттық сипаттың өзіндік дара қасиетін белгілейді. Сондықтан дәстүрдің өзгеруі мен жаңаруы жалпы ұлттық поэзияның арнасында, аясында болып жататын, оның жалпы тіршілік-тынысын, өсу қадамын танытатын, кем-кемдеп жаңа белгілерді бойына жинау тәрізді өзгерісін аңғартатын ішкі қалыпты жайлар» [2, 16]. Дастандарда тарихи шындық, нақты оқиға жағы басым болумен қатар, эпикалық дәстүрдің көрініс табуы, көркемдік ерекшеліктерінде дәстүрлі эпостық сілемдердің ұшырасуы байқалады.

Әсірелеудің бір түрі – батырдың тым ерте жасаған ерлігі екені баршаға мәлім. Мысалы: Қобыланды батырдың алғашқы ерлігі алты жаста, Алпамыс он жаста болатын. Бұндай әсірелеу Олжабай батыр жыр нұсқаларында да бар.

Әр дәуір туындылардың өз ерекшеліктері болғанымен, қалыптасқан дәстүр ізін іліп әкету үрдісі жалғасын табуы өз алдына қоғамдық-саяси жағдайлар ақындар шығармашылығына әсерін тигізді. «Бұрынғы эпос пен жыраулық поэзиялық көркемдік фоны – ұлан-ғайыр дала болса, зар заман ақындарының шығармаларында айтылатын құбылыстар – алды-арты шектеулі тар мекен» [3, 96]. Ал тарихи жырлардың ерекшелігі, тығырықтан шығар жолды іздеп шарқ ұрып, сарыуайымға батпай, халықты бостандыққа жетелеу, тәуелсіздікке үндеу сарыны басты орында болды.

Қазақтың эпикалық жырларында тұрақты қайталаушылардың (формалық) тұтас сериясы бар, яғни мәтіннен мәтінге көшіп жүретін дәстүрлі стильдік формулалар үлкен шоғыр құрайды [4]. Өйткені эпикалық жырлар ауызша туып мақталады. Сондықтан да оның мазмұны мен бейнелеу құралдарында үлгі өрнектер басым. Жырды таратушы ақын, жазушылар фольклорлық дәстүрді сақтай отырып, өзгеріс енгізуде мүмкін. Осыған орай әр ақынның жырда өз қолтаңбасы қалады. Алайда эпикалық шығармалардың туып, даму эволюциясы қалыптасып тұрақталған белгілі көркемдік әдіс-тәсілдермен суырыпсалмалықтың қатысуы арқылы жүзеге асатын шығармашылық екенін ескертсек, қалай болғанда да эпос тілінің формулалығы – олардың басты ерекшеліктерінің бірі.

Формулалық әр шығармада не бір шығарманың бірнеше вариантында әртүрлі мөлшерде болады. Бұлардың атқаратын функциясы мен сипаты да бірдей емес. Ол жекелеген сөз тіркестері мен өлең шумақтарынан тұтас эпизодқа дейінгі аралықта келеді. Сондай-ақ кейбір қайталаулар бір ғана шығарманың ішінде кездессе, кейбірі бірнеше эпикалық жырларда ұшырасады. Сөйтіп, қайталаулар эпикалық жырдың негізгі тәсілдерінің бірі болып есептеледі.

Батыр өзінің қарсылас жауын нысанаға алғанда осындай бір үлгідегі сөздерді айтады. Осы секілді тұрақты жолдар батырларды айрықша күш иесі етіп сипаттағанда да қолданылады. Мәселен, Қалдан Шеріннің Олжабай батырға қарсы қару алған кезі:

Қорамсаққа қол салып,
Көп оғына жол салып,
Толықсып тұрған баланы

Толғап тартып салады [5], – деп келеді. Батырларға сипаттама осындай екшеленген біркелкі стандартты жолдармен беріледі. Мұндай стереотиптік жолдар қаһармандық эпостарға батырлардың портреттік бейнесін суреттегенде де айтылады.

Эпикалық жырлар ауызша туып, ауызша тарайтындықтан оның сюжеттік композициялық жүйесінің өзі дәстүрлі тақырыптарға құрылады. Басқаша айтқанда, сюжеттік құрылымы жағынан да біркелкілік байқалады. Осындай

ортақ, сарындас тақырыптарды бір үлгіде баяндау техникасы болады. Яғни бірте-бірте барлық эпосқа тән ортақ сөз айшықтары қалыптасады. Сөйтіп, әбден тұрақтанған қалыпты сақтай отырып айтудың дәстүрлі шарттылығы туады да, ол біртіндеп стильге айналады. Сонымен бірге формулалық көлемі үлкен мәтінде еске сақтауды жеңілдетеді. Бұдан шығар түйін қайталау эпос стилінің өзгеше тәсілі болып табылады.

Батырлық жырдағы бас кейіпкер – ерекше дүниеге келген, асқан күш иесі. Сол себептен оның қарсыласы да, өзіне лайықты болуы керек. Күші жағынан батырмен тең түсетін, кей тұста тіпті айрықша айбарлы суреттелетін жау батырын қаһарман үлкен қиындықпен жеңеді. Батырлық эпостарға тән көркемдік тәсіл қарама-қарсы суреттеу екі контраст деп аталады. Өйткені жоғарыда келтірілген қазақ батырларының топтама бейнеленуімен суреттеудегі мысалдар көңілге қонымды екені күмәнсіз.

Қаһарманды өзгелерден бөліп, даралап көрсету үшін батырлық эпостарды кеңінен қолданатын тәсіл – ұлғайту (гипербола). Жырдағы батырдың бейнесі, іс-әрекеті оның тұлпарының кескіні, шабысы тыңдаушыны елең еткізерліктей еселене ұлғайтылып суреттеледі. Олжабай батыр «Үш жүзде Олжабайдан асар жан жоқ» деп бейнеленеді [6]. Ұрыс өтіп жатқан кеңістіктің бүкіл көрінісін қан төгіп, жан берісіп жау жүрек батырдың кейпін ашып көрсетіп, тыңдаушыны еліктіріп қаһарманның ерлік оқиға тізбегімен ілестіреді. Бұл эпостағы ұлғайту тәсілі. Айналасы екі-үш ауыз сөзге көл-көсір психологиялық сәтті сыйғызып суреттеу жыршыдан асқан шеберлікті қажет етер даусыз. Халықтың түсінігіне жат, жалған тіркесті жұрт қабылдамаса тағы да мәлім. «Олжабай батыр» жырынның әр тармағы көркемдік тәсіл арқылы берілген.

Нәтижелер және талқылау

Классикалық батырлар жырларының кейіпкерлері әдетте жауға жалғыз аттанса, тарихи жырлардың көпшілігінде батырмен қатар, әскери жасақтың да атқаратын қызметі көрсетіледі. Бас кейіпкердің қызметі колбасшылық ретінде көрінеді.

Жауынгер болды қазақ көрер көзге.

Алмаққа Сарыарқаны даярланып,

Қырық батыр сол уақытта жаһан кезді [5], – деген жолдардан Олжабайдың қырық сарбазымен қалмақ еліне аттанғанын байқай аламыз.

Кейіпкердің жорыққа аттанған уақыт мөлшері де жыр жолдарында бір қалыпта баяндалады. Мәселен, жырдағы қырық сарбазмен жорыққа атанғанда:

Күн-түн қатты, жол жүріп,

Іздеп кетіп барады

Немесе:

Күн-түн қатты, жол жүріп,

Не жерлерден өтеді [5], – деген тіркестер жыр бойында аздаған өзгеріске ұшырай отыра қайталанады.

Тарихи жырларда ауыз әдебиеті дәстүріне сай белгі шығарма тілінің формулалығы жиі кездеседі. Дәстүрлі стильдік формулалар мәтіннен-мәтінге көшіп өзіндік тұрақты шоғыр құрайды. Мәтінді ауызша жеткізгендіктен дәстүрлі өрнектердің басым болуы сөзсіз. Алайда рухани қажеттілік, ақынды шабытқа бөлеп, творчестволық толғанысқа түсіретіндігін де ұмытпауымыз керек. Сол себепті де формулалық жырдың әр нұсқасында әртүрлі мөлшерде беріледі. Олардың атқаратын қызметі мен сипаты да әртүрлі. Қайталаулар-тарихи жырдың негізі тәсілдерінің бірі [7]. Қайталаулар жырда тармақтармен кейде шумақтармен де беріледі. Мысалы, батырдың сөздерінің алдында (монолог, диалог) көмекші формулалар жиі кездеседі. Олар дәнекерлік қызмет атқарады. Мәселен, Олжабай батыр жырында: «Олжабай сонда сөйледі», «Сонда бала сөйледі», «Сонда қалмақ толғады» деген сияқты бір не екі жолдан тұратын көмескі формулалар әлденеше рет қайталанады, әрі кейіпкер сөздері мен жырдың біршама аяқталған эпизодтарын жалғастырады, сөйтіп, мәтіннің тұтастығын сақтауға мүмкіндік береді. Мұның барлығы да дәстүрге тән шарттылық болып табылады.

Фольклордағы дәстүрлік сөздік мәтіннің тұрақтылығынан да әуен мен орындау біркелкілігінен де көрінеді. Дәл осындай дәстүрлі шумақтар мен оралымдар ерте замандағы халықтың сана елесін неғұрлым анық көрсетеді. Бұл айтылғаннан дәстүрлік дегеннің ұжымдық шығармашылық нәтижесі көне мұраны сақтау мен таратудың көпшілік формасы екені байқалса керек.

Болжау мотивінің сюжеттегі қызметі батырдың кезекті іс-әрекетінің дәлелдемесі (мотивировка) үшін қолданылады. Алда болатын оқиғаның хабар түрінде берілу тәсілі әртүрлі: түс көру және оны жору, жау елінде мыстан кемпірдің бәрін біліп отыруы, батырдың аты мен әйелі болатын оқиғаны алдын ала сезіп, батырға ақыл-кеңес беруі, бал ашу, – деп жазған Ш.Ыбыраев: Осылардың ішінде ең көп тарағаны түс көруі – деген оймен түйіндейді. [1, 111]. Біз қарастырып отырған «Олжабай батыр» жырындағы бірден-бір дәстүрлі сарын – бал ашу.

Жау соңында түсіп келе жатқан шағында Олжабай батыр жолда кездескен қарияға құмалақ салғызады:

Олжабай сөз сөйлейді лебіз ашып:

Анажан, сыр сұрастық ұшырасып.

Адамсыз көпті көріп, көз жасаған,

Қарашы талығымды бір бал ашып [5].

Түс көру мен түс жору, бал ашу секілді көркемдік элементтер кейіпкердің көңіл күйіне тікелей әсер етіп, олардың тірі пенде ретінде алуан түрлі күйініш-сүйінішті, түрлі эмоциялық сезімдерді бастан кешіруге мәжбүр етеді. Бал ашу желісін талдаудың эпикалық сөз өнеріндегі көркемдік қызметі мен атқарар міндетін атап айтар болсақ, түстің қай жанрлық түрде де (аныз, эпос т.б.) бүкіл сюжетті ұстап тұратын негізгі темірқазық екендігі белгілі.

«Көркемдеу құралдары – нақты тарихи эпостардың эпикасын құрайтын компоненттің бірі. Демек, қаһарманды дәріптеу, композициялық құрылыс қана емес, бейнелеуіш құралдар арқылы да жүзеге асырылады» [8, 210]. Соның бірі-эпикалық образ жасауда жиі қолданылатын әсірелеу ұлғайту мен кішірейту тәсілдері ауыз әдебиетінде әсіресе батырлар жырында көп қолданылады. Мұндағы мақсат – тыңдаушы жұртқа тосын әсерлер туғызу, оларды қызықтыру. Сөйтіп, суреттеліп отырған образдарды көңілге ұялату. Олжабай бейнесі кескінделген әдеби мұралардың өзіне тән ерекшеліктері, көркемдік өрнектері мол екенін атап айтқан жөн. Тарихи жырларда түрлі көркемдік тәсілдерді қолданылған.

Дәлірек айтқанда, ассонанс, аллитерация, эпитет, метафора, метонимия, синекдоха, символ, фигура т.б. көркемдік тәсілдердің алуан түрін кездестіреміз. Олжабай батыр жайындағы жырларда орынды қолдана білген көркемдік тәсілдердің бірі – дыбыс үндестігі болып табылады:

Олжабай өз еліне келгеннен соң,
Орта жүз «Он сан» болып тойын қылған,
Орта жүздің қуанып барлық елі [9].

«Олжабай батыр» атты Е.Құлсариев нұсқасындағы бұл шумағында «а» дыбыс ерекше үндестік тапқан.

Немесе:

Аттанды батыр саладан,
Аузы кетпей тобадан

Аттанып Олжабай келгенді [9], – деген де «а» дыбысының үндестігі табуынан батырларға арналған жыр, дастандардың табиғатына сай ақтарыла, ұрандап, үндеп келетін көтеріңкі пафосты байқауымызға болады

Немесе:

Қорғанға кірген мезгілде
Қалмақ қашты дүркірей.
Қанатты тұлпар – Тайкөк ат

Қорықпастан шауып жүр [9], – дегенде Олжабай батырдың тұлпары Тайкөктің соғыстағы орнын дауыссыз «к» дыбысын үндестіру арқылы шебер баяндап тұр. Олжабай батыр жырының әр нұсқасында шебер қолданылған дыбыс үндестігін көптеп табуымызға болады.

Олжабай батырға байланысты тарихи жырларда жоғарыда мысал келтірілген көркемдік тәсілдерден басқа да алуан түрлі өрнектеу құралдарын кездестіреміз. Олжабайға арналған жырлар табиғаты көркемділік, суреттілік сырларымен мағыналы, мәнді ойларымен құнды болмақ. Кез келген рухани мұраны түбегейлі зерттеудің бір жолы-көркемдігіне, тіл өрнегіне, ұйқасына ықтиятты назар аударудан басталады [10, 94]. Олардағы түрлі метафора, теңеу, эпитет т.б. құралдары көркемдік биік деңгейін танытады. Қазақтың сөз құдіретін кемел қолдана білген ел ақындары қай кезеңде болмасын көркем де ойлы, ұлт мұратын аңғартар, өміршең рухани мұрай жасай білетіні анық.

Дегенмен де отаншылдық рухы, азаматтық намысы асқақ халқымыздың басынан кешкен тарихы мен сол халық тудырған батырлар жырының суреттелетін оқиғалар арасына тепе-теңдік белгісін қоюдан аулақпыз. Өйткені тарихи оқиға дерегі немесе куәгердің әңгімесі жыршының сергек сезімі арқылы қабылданып, өрісті ой елегінен сүзіліп өтіп, айтушының жалпы эпикалық білім қорымен тоғысады.

Қорытынды

Зерттей келгенде, фольклорлық дәстүрдің ізін тарихи жыр жанрларының кез келген үлгісінен кездестіруге болады. Тарихи жырларда өмірбаяндық сарындарға аз орын берілген. Бұған, керісінше, кейіпкерлердің ел тағдыры шешілер тұстағы оқиғаларға қатысына баса көңіл бөлінеді. Тарихи жырлардың кейбіреуінде өмірбаяндық сарындардың азды-көпті кездесіп қалуын, өзге эпос үлгілері сияқты тарихи жырлардың да басты мақсаты кейіпкерді дәріптеу екені, ал осы дәріптеуде, даралауды фольклорлық дәстүрлі сарындардың рөлі ерекше екендігіне жоғарыда барынша тоқталып өттік.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Ыбыраев, Ш.** Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы : Ғылым, 1993. – 296 б.
- 2 **Дербісәлин, Ә.** Дәстүр мен жалғастық. – Алматы : Ғылым, 1976 – 204 б.
- 3 **Тұрсынов, Е.** Тарихи жырлардың зерттелуі мен жанрлық сипаты // Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы : Ғылым, 1979. – 311 б.
- 4 **Қоңыратбаев, Ә.** Эпос және оны айтушылар. – Алматы : Жазушы, 1975. – 260 б.
- 5 **Бабалар сөзі: Жүзтомдық.** Тарихи жырлар. – Астана, 2010. – 448 б.
- 6 **Жұмалиев, Қ.** Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – Алматы : «Жазушы», 1958. – 420 б.
- 7 **Бердібаев, Р.** Қазақ эпосы. – Алматы : Ғылым, 1979. – 312 б.

8 Халық әдебиетіндегі тарих көріністері. Қазақ фольклорының тарихилығы. I том. Монография – Алматы : НВ Принт, 2016 – 340 б.

9 **Рақымов, Б.** Олжабай батыр. – Қарағанды : ҚарМУ, 2003. – 106 б. 5

10 **Әзібаева, Б.** Қазақ эпосының сюжеттері. – Алматы : Servise Press, 2014. – 575 б.

References

1 **Ybyraev, Sh.** Epos álemi. Qazaqtyn batyrlыq zhyrlarynyń poetikasy [Epic world. Poetics of Kazakh heroic songs]. – Алматы : Gylym, 1993. – 296 p.

2 **Derbisálin, Á.** Dástür men jalǵastyq [Tradition and continuity]. – Алматы : Gylym, 1976. – 204 p.

3 **Türsynov, E.** Tarikhi jyrlardyń zerttelui men janrlыq sıpaty // Qazaq tarikhi jyrlarynyń máseleleri [Research and genre characteristics of historical poems // Problems of Kazakh historical poems]. – Алматы, 1979.

4 **Qońyratbayev, Á.** Epos jáne ony aitushylar [The epic and its narrators]. – Алматы : Jazýshy , 1975. – 260 p.

5 Babalar sozi: Zhyztomdyq. Tarikhi jyr. [The words of the ancestors. One hundred volumes. Kazakh proverbs and sayings] [Text]. – Astana, 2010. – 488 p.

6 **Jūmaliev, Q.** Qazaq eposy men ádebiet tarikhynyń máseleleri [Kazakh epos and problems of literary history]. – Алматы : Jazýshy, 1958. – 420 p.

7 **Berdibayev, R.** Qazaq eposy [Kazakh epic]. – Алматы : Gylym, 1979. – 312 p.

8 Khalyq ádebietindegi tarikh kórinisteri. Qazaq folklorynyń tarikhilyǵy. I tom. Monografia [Views of history in folk literature. Historicity of Kazakh folklore. Volume I. Monograph]. – Алматы : NV Print, 2016. – 340 p.

9 **Rakhymov, B.** Olzhabay batyr. – Karaganda : QarMU, 2003. – 106 p. – 311 p.

10 **Ázibayeva, B.** Qazaq eposynyń siuzhetteri [Plots of the Kazakh epic]. – Алматы : Servise Press, 2014. – 575 p.

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

*С. Б. Тлеубаев¹, *С. А. Жылқайдар², Т. Галбиат³, А. М. Утепберген⁴*

^{1,2,3}Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОСТОЯННЫХ МОТИВОВ В ЭПОСЕ «ОЛЖАБАЙ БАТЫР».

Исторические поэмы о ханах и богатырях являются одной из тем, изучаемых в науке казахского фольклористики лишь в последние годы. Известно, что мало признать великих личностей нашего народа, деятелей одного рода, только из ряда исторических данных. Поэтому очень важно всесторонне дифференцировать и анализировать фольклорное наследие, чтобы всесторонне понять исторических деятелей. Исторические поэмы, написанные об Олжабай батыре, относятся к произведениям высокого вкуса, исторической документальности и высокого художественного качества, основанных на реалиях жизни в казахской литературе.

В этой статье рассматриваются особенности и сходства устойчивых мотивов, встречающихся в поэме Олжабай батыра. Сопоставлены и описаны художественные иллюстрации, созданные в рамках эпической легитимности. Связь сюжетных мотивов, переходящих от одной литературы к другой, от эпохи к эпохе, становится многогранной. Дифференцируется жанровая специфика устойчивых мотивов, связь формул языка эпоса. Определяется назначение и значение каждого мотива, определяется его постоянный характер. Анализируются функции и роль устойчивых мотивов, встречающихся в псалме, связь с эпическими образами, место, занимаемое в исторической псалме, сходство и своеобразие в ней. В поэме Олжабай батыра подробно изучаются мотивы предсказаний, устойчивые повторения, средства художественной выразительности. В ходе исследования изучим значение устойчивых мотивов и их связь с фольклором, остановимся на существующих особенностях.

Ключевые слова: историческая поэма, мотив, батыр, фольклор, жанр

CHARACTERISTICS OF PERMANENT SONGS IN THE SONG «OLZHABAY BATYR»

In Kazakh folklore, one of the topics that has become studied and updated only in recent years are historical poems concerning khans and batyrs. It is known that one person, one figure of our people, is not enough to be known only by the scale of historical data. Therefore, for a deeper knowledge of historical figures, it is important to comprehensively analyze and analyze the folklore heritage. Historical poems about Olzhabai batyr occupy a high place in Kazakh literature, are historical documentary and artistic works that create an atmosphere of life.

This article examines the features and similarities of the stable motifs found in the poem of Olzhabai batyr. Artistic illustrations created within the framework of epic legitimacy are compared and described. The connection of plot motifs passing from one literature to another, from epoch to epoch, becomes multifaceted. The genre specificity of stable motives, the connection of the formulas of the language of the epic is differentiated. The purpose and meaning of each motive is determined, its permanent character is determined. The functions and role of stable motifs found in the psalm, the connection with epic patterns, the place occupied in the historical psalm, the similarity and originality in it are analyzed. In the poem of Olzhabai batyr, the motives of predictions, stable repetitions, and means of artistic expression are studied in detail. In the course of the study, we will study the significance of stable motives and their connection with folklore, and focus on existing features.

Keywords: historical poem, motif, batyr, folklore, genre

*M. Хашим

КЕАҚ «Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті»,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.1

*e-mail: x.maxa_97-97@mail.ru

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ ӨЗДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ТҮРЛЕРІ

Мақалада шет тілін оқытуда оқушылардың өздік жұмысын ұйымдастыруға арналған. Авторлар есте сақтаудың барлық түрін жұмылдыра отырып, тілдік материалды меңгерудің тиімді жолдарын ұсынады. Зерттеушілер сөз тіркестерін, сөз мағынасының әр алуан аспектілерін зерттеуге ерекше көңіл бөле отырып, сөздерді жеке немесе контексте зерттеу қажеттігін атап көрсетеді. Мақалада оқушылардың сөздік қорын меңгеруге және сөздік қорын кеңейтуге бағытталған әзірленген жаттығулар жүйесі берілген.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңына сәйкес, білім берудің басты мақсаты – оқушылардың бойына білім мен біліктерді жасай гана сіңіру емес, оның жеке тұлғалық ерекшеліктеріне негізделген ақпаратты қабылдау, талдау және тиімді пайдалана білу дағдыларын қалыптастыру, әлеуметтік және кәсіби құзыреттілік; сондай-ақ өз бетінше ойлау және мәселелерді шешу қабілетін және тез өзгеретін әлемде тиімді өмір сүру және жұмыс істеу қабілетін қалыптастыру. Осыған байланысты шет тілін меңгеруде өзіндік жұмысқа көп көңіл бөлу керек. Шетел тілін оқытудағы өзіндік жұмыс оқушының белсенді интеллектуалдық әрекеті ретінде қарастырылады, оның барысында оның өзіндік интеллектуалдық әрекет стилі қалыптасады, ойлау тәсілдері дамиды, оқу мен жазу кезінде оқылатын материалды талдау және жүйелеу қабілеттерін жетілдіреді, дағдылары қалыптасады.

Кілтті сөздер: ағылшын тілі, өздік жұмыс, оқушы, мұғалім, сөздік қор.

Кіріспе

Шетел тілін жақсы меңгеру үшін, оқушылар өздігінен көптеген өздік тапсырмаларды орындау арқылы, аудио-видео материалдарды қарау арқылы

жоғары деңгейде меңгере алады. Белгілі бір объективті қиындықтарды жеңу арқылы өз бетінше алған білім мұғалімнен алған білімнен жақсырақ игеріледі. Өзіндік жұмыс кезінде әрбір білім алушы оқытылатын материалмен тікелей байланыста болады, интеллектуалдық, эмоционалдық және ерікті сипаттағы барлық резервтерді жұмылдыра отырып, өз зейінін соған шоғырландырады. Бұл жұмысты жеке өздік жұмыс деп атаймыз. Кейбір ғалымдардың «өздік жұмыс» терминіне берілген анықтамаларды қарастырайық. Әдістемелік терминдер мен ұғымдардың жаңа сөздігінде өздік жұмыс білім беру процесінің ажырамас міндетті буыны болып табылады, оқушы мұғалімнің оқулықтан берген оқу бағдарламасын орындауы арқылы жүзеге асады. Өзіндік жұмысқа арналған тапсырмалар белсенді және шығармашылық сипатта болуы керек; ынталандыру өз бетінше шешімдер іздеу, сонымен бірге қажетті дағдыларды меңгеру, өзін-өзі тәрбиелеуді дамыту үшін жағдайлар міндетті болып табылады [1]. Оқушы ақпарат көзін өзінің қажеттілігі мен қабілетіне қарай пайдаланады. Бұл жауапкершілікті және соның нәтижесінде оның ілгерілеуін айтарлықтай арттырады.

Жалпы және әлеуметтік педагогика терминдерінің сөздігінде «өздік жұмыс» деп «оқушы белгілі бір дербестік деңгейін қабылдайтын оқу әрекетінің түрі», оның барлық құрылымдық құрамдас бөліктерінде мәселені қоюдан бақылауды, өзін-өзі бақылауды жүзеге асыруға дейін және түзетулер, қарапайым жұмыс түрлерінен күрделірек іздеу сипаты деп түсіндіріледі. А. С. Воронин ғалымның пікірінше «өздік жұмыс танымдық қабілеттерді қалыптастыру құралы ретінде көрінеді және оқушы өмір бойы білім алуға бағытталуы керек» деп түсіндіріледі [2].

А. А. Миролубовтың пікірінше оқыту әдістемесінде өздік жұмысты әр алуан түрлері бар деп түсінеді сыныптағы және сабақтан тыс жұмыс үрдісінде, сабақ барысында оқушылардың жеке және топтық орындалған өздік тапсырмалар [3].

С. И. Архангельский, М. Г. Гарунов зерттеушілердің пікірінше, «өздік жұмыс» түсінігіне келесідей анықтама береді, ізденуді қамтиды қажетті ақпаратты алу, білімді меңгеру және оны білім беру мәселелерін шешу үшін пайдалану, ғылыми және кәсіби міндеттерді қарастыру. Оқушының өзіне бағытталған іс-әрекетті білім беру, өздік жұмыс оқудың әртүрлі міндеттерін жүзеге асыруды, меңгеру құралы ретінде әрекет ететін өнімді, зерттеушілік және өзін-өзі тәрбиелеу сипаты кәсіптік білім жүйесі, танымдық және кәсіби іс-әрекет әдістері, және шығармашылық әрекет дағдыларын қалыптастыру болып табылады [4, 5].

Оқушыларға шет тілін оқытудың көп жылдық тәжірибесі бізді өздік жұмыс режимінде оқушылардың сөздік қорын байыту мәселесі қызықтыратынын дәлелдейді. Бұл шет тілін оқытудың мақсаты ретінде

мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілікті дамытуға бағытталған іс-әрекеттер жүйесінде мұғалімнің тұрақты қамқорлығын көреміз.

Тәжірибе көрсеткендей, оқушылардың шет тілі бойынша оқу үлгерімі олардың оқуға зейін қоюына, үй тапсырмасын дұрыс орындауына, қиындықтарды жеңуге деген ерік-жігеріне ғана емес, ең алдымен мұғалімнің оқушыларды күнделікті ауыр өздік жұмысына қаншалықты дағдыландыра алатындығына байланысты, ағылшын тілін меңгеру үшін оқушылардың өздік жұмыс үрдісінде қолданатын оқыту әдістері қаншалықты дұрыс екеніне көзімізді жеткізу қажет.

Мұғалім оқушының сөздікпен жұмыс істеуге деген қызығушылығын оятуын және сөзді меңгерудің механикалық түрде жүргізілмеуін, әрбір сөзді түсініп, дұрыс айту, оқу, жазу керектігін ұғынуы керек. Ағылшын тіліндегі сөз мысалы: *beautiful, clever; different m.б.* сын есімдерді оқыту барысында оқушының санасында нақты мағыналық, есту және бейнелі бейнені алғаннан кейін ғана ол оны есте сақтаумен жұмыс істеуге кірісуі керек, әйтпесе қате сөз есте қалуы мүмкін және бұрын оқылған материалды қайта меңгеру айтарлықтай қиын болады.

Материалдар мен әдістер

Сөздік қорды есте сақтау үшін есте сақтаудың барлық түрлерінің белсенді қатысуы маңызды. Олар: оқу және жазу арқылы жаттығатын көру жады; есту жады, ол шет тілін құлақпен қабылдау кезінде және сөйлеу процесінде дамиды; сөйлеу мүшелерінің жұмысымен және сөздерді жазу әрекетімен байланысты моторлы жады және, ең соңында, логикалық есте сақтау, соның арқасында меңгерілген материалды толық және жан-жақты түсіну және ой елегінен өткізу жүзеге асады [6].

Теориялық білім мен эксперименттік деректер оқушының ана тілінде сөйлейтіндермен шынайы қарым-қатынаста сөздіктермен немесе басқа анықтамалық материалдармен емес, оқу процесінде мұғалімнің санасында қалыптасқан грамматикалық құрылымдармен және лексикалық бірліктермен айналысатынын нанымды түрде көрсетеді.

Оқушы неғұрлым көп бірліктерді жаңғыртқан сайын оның мағыналық жадында нақты сөздердің ізі де соншалық сақталады. А. А. Леонтьевтың пікірінше адам жадында сөздердің өзі емес, олардың белгілерінің кешендері сақталады [7]. Сондықтан мұғалімнің міндеті – оқушыларға есте сақтаудың барлық түрін жұмылдыратын сөздік қорды меңгеру бойынша жұмыс істеудің тиімді жолдарын үйрету. Айтылымды тудырған кезде коммуникативті және когнитивтік құрылымдар, саналы және бейсаналық элементтер, логикалық және ассоциативті компоненттер біріктіреді. Ментальды компонент тиісті лексикалық бірлік формасын алады.

Оқушылардың өздік жұмыстары ретінде ағылшын тілінде сөйлеуде зерттелетін сөздіктің дұрыс қолданылуын келесі тармақтар қамтамасыз етеді:

1 Бұрын қалыптасқан лексикалық дағдылар;

2 Оқушылардың жадында қалған сөздердің қолданылуы мен жасалуының бұрын үйренген ережелері;

3 Ауызша және жазбаша сөйлеудің әртүрлі түрлері мен формаларында сөздерді қолдана білу [8].

Мұғалім оқушыларды бір мезгілде екі бағытта сөздікпен жұмыс істеуге үйрету керек: жеке сөздерді меңгерту және контекст бойынша сөздікпен жұмыс. Жеке сөздерді жаттау қиынға соғатыны белгілі. Ағылшын тілін үйрену кезінде бұл өте маңызды, өйткені бұл сөздің тәуелсіз лексикалық бірлік ретіндегі негізгі мағыналарын білмей, осы нақты контексте сөзді түсінумен шектелу мүмкін емес. Жеке сөздерді де меңгеру және оларды контекстте зерттеу қажеттілігін студенттерге күрделілігі жеткілікті нақты материал бойынша көрсету керек.

Адам денесінің бір бөлігін білдіретін ағылшын сөзі *hand*, белгілі бір контексте әрқашан бір ғана мағынаға ие болады; мысалы, сөйлемде: *Mrs Bennet put her hands over her ears to shut out the noise. Mиссис Беннет шуды болдырмау үшін құлақтарын қолдарымен тығындады.* Бұл жағдайда қол дененің бір бөлігін көрсетеді. Бірақ сөйлемде: Барлығы компанияның қолын қалай ойнайтынына байланысты - қол сөзі артықшылықтарды білдіреді. Келесі мысалда қол сөзі көмек дегенді білдіреді: *Could you help me (= help me) with these books?*

Мұғалім мұндай мысалдар арқылы оқушыларға сөзді белгілі бір контекст мағынасында ғана меңгеру жеткіліксіз екенін және сол сөзді басқа контексте дұрыс түсінбеуге әкелетінін көрсетеді. Мұғалім оқушыларға сөз тіршілігін көрсете білсе, олардың тіл «сезімін» дамыта білсе, сөздік бойынша өздік жұмыс олардың қызығушылығын тудырады.

Нәтижелер және талқылау

Тәжірибе көрсеткендей, тақырыптық жолдар бойынша топтастырылған сөздерді есте сақтау оңай және тақырыптық сөздікке қатысы жоқ сөздерге қарағанда әлдеқайда жақсы меңгеріледі. Сондықтан оқушыларды негізінен олардың тақырыптық байланысындағы сөздерді есте сақтауға үйрету қажет. Ол үшін оқушыларға жеке сөздік құрастыруға және ондағы сөздерді тақырып бойынша бөлуге, яғни зерттелетін тақырыпқа қатысты барлық сөздерді топтастыруға үйрету қажет.

Бірақ барлық сөздер белгілі бір тақырыптарға сәйкес келмейтіндіктен, баяндау мәтіндері үшін нұсқаулықтың осы бөлімін оқыған кезде үйрену керек барлық сөздерді қамтуы керек мақалалар бойынша сөздіктерді жүргізу ыңғайлы. Жеке сөздігіңізден жеке сөздерді есте сақтау және қайталау үшін

оқушыларды сөздіктің қажетті бетін ашуға, содан кейін сол немесе оң жақ бағанды кезекпен ашып, жабуға және сәйкес сөздерді үйренуге және қайталауға ынталандыру керек.

Келесі қарастыратын сөздік жұмысы да тиімді. Бұл зерттелетін тақырып бойынша барлық таныс сөздерді есте сақтау, содан кейін осы тақырып бойынша барлық сөздердің толық меңгерілгенін сөздіктерінен тексеру.

Оқушылардың оқу барысында меңгерген сөздік қорын ойдағыдай қолдану үшін олардан зат есімдерді дара, тұрақты етістіктерді ырықсыз, тұрақсыз етістіктерді негізгі үш формада (*take-took-taken, алу, алу, алу*) меңгеруді талап ету қажет. Сын есімдерді жақсы деңгейде есте сақтау керек және ерекше формалармен (*bad-worse-the worst, жаман-жаманырақ-ең нашар*) салыстыру дәрежесіне ерекше назар аудару керек. Мысалы, оқушыларға ұсынылған ұғымдар мен жағдаяттармен байланыстыратын сын есім мен зат есімнен тұратын сөз тіркестерін жазу тапсырылады, мысалы:

1 Қорқынышты оқиға: жат дыбыстар, қараңғы түн, қорқынышты..

2 Туған күн: дәмді тағам, безендірілген бөлме, қатты музыка, көңілді..

3 Сәтті сапар, қысқа кезек, арзан билеттер, ыңғайлы орындар, қарапайым көршілер, қызықты...

4 Оқушылар ұсынылған сөз тіркестерін пайдалана отырып, диалог түрінде шағын әңгіме немесе әңгіме құрастыра алады.

Сөздік қорды бекіту және ауызша сөйлеу дағдыларын дамыту бойынша өзіндік жұмыс үшін тиімділігі тәжірибеде дәлелденген ауызша және жазбаша жаттығулар жүйесі ұсынылады.

Біздің пікірінше, оқушылардың өздік жұмысын ұйымдастыру үшін нақты практикалық стратегиялар мен дағдыларды қалыптастыруға бағытталған арнайы жаттығулар қажет. Шет тілін өз бетінше/өздігінен оқыту технологиясы аясында өз бетінше білім алуға, сөйлеу тәжірибесіне және өзін-өзі бақылауды жүзеге асыруға арналған тапсырмалардың ең тиімді түрлері мыналар болып табылады:

1 Оқыту тапсырмалары – тіл бойынша өзіндік жұмыстың бұл әдістері мынаны білдіреді;

2 Жеке сөздерді, екі тілді сәйкестіктерді, сөздердің мағыналық және басқа топтастыруларын қайталау/есте сақтау және т.б.;

3 Семантикалық, логикалық, ассоциативті карталар;

4 Лексикалық бірліктерді логикалық-семантикалық міндетіне, функционалдық ерекшелігіне қарай топтастырудың әртүрлі түрлері, тірек сөздер ретінде т.б.;

5 Ана тіліне аудару;

6 Лексикалық бірліктердің контексте қолданылуы;

7 Контексте балама алмастыруларды фразалау, таңдау;

8 Зерттелетін лексикалық бірліктерді пайдаланып мәтінді қайта шығару немесе мәтінге қосу;

9 Тірек сөздерді/сөз тіркестерін пайдаланып мәтін құру;

10 Зерттелетін лексикалық бірліктерді пайдалана отырып, мәтінді толықтыру / кеңейту / қысқарту / өзгерту / бейімдеу;

11 «Жеке сөздік», «Сикырлы сөздер» т.б. сияқты лексикалық бірліктердің банкіні құрастыру;

12 Ресурстарды оқыту дағдыларын меңгеру:

- жұмыс жазбаларының және басқа оқу ақпаратының (сақтау) есебін жүргізу;

- сөздік, грамматика, анықтамалық карточкалар құрастыру;

- әртүрлі тақырыптар бойынша лексикалық бірліктерді жүйелеуге арналған сөздіктерді, глоссарийлерді жүргізу;

- лингвистикалық және лингвомәдениеттану бірліктерін қамтитын мәтінге сөздік түсініктемелерді, глоссарийлерді жүргізу [9].

Оқушылардың сөздік жұмысына деген қызығушылықтарын арттыра отырып, тілдің құрылыс материалы ретіндегі сөздердің толық ойды тек тілдің негізгі сөздік қорымен бірге грамматика арқылы білдіре алуын қамтамасыз ету қажет, негізі, мәні, оның ерекшелігі. Бұдан шығатыны, сөздікпен жұмыс жасағанда оқушылар сөзді өзгерту ережелерін және сөйлемдегі сөздерді біріктіру нормаларын дұрыс қолдануы керек.

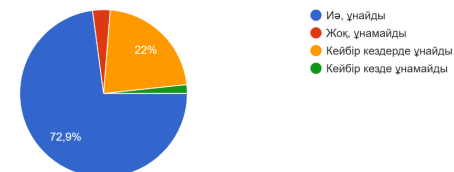
Білім алушылардың сөздік қорды меңгерудегі өздік жұмысы сөздерді есте сақтауға арналған әртүрлі жаттығулар мен әдістердің әдістемелік әзірленген жүйесін ғана емес, сонымен қатар өзіндік жұмысты дұрыс ұйымдастыруды да қамтиды. Оқушыларды өз бетімен жұмыс істеуге дайындаудың маңызды бөлігі олардың жалпы білім беру дағдыларын қалыптастыру болып табылады: оқу материалын түсіну, атап айтқанда, негізгі нәрсені бөліп көрсету; жұмысты белгілі бір ретпен орындау; кітаптармен, анықтамалықтармен, заманауи мультимедиялық құралдармен жұмыс; жоспар құру және өз мәлімдемелеріңізді сипаттау; өзара көмек пен өзара бақылауды қамтамасыз ету және т.б [10].

Бұл дағдылар өздік жұмысты жүйелі ұйымдастыру кезінде, өздік әрекеттің бір түрі оқушыларды дайындағанда қалыптасады.

10-сынып оқушылар арасында осы мақаланың тақырыбын анықтап ашу үшін «Ағылшын тілін оқытуда білім алушылардың өздік жұмысын ұйымдастыру түрлері» атты тақырыбына сауалнама жүргізілді және анализ жасалды. 10-сыныптарды таңдаған себебіміз, № 17 ЖОББСОБМ-інде бұл сыныптарда ағылшын тілінен сабақтар беріледі. Сауалнамаға 59 респондент қатысты. Сауалнама 4 сұрақтан тұрады.

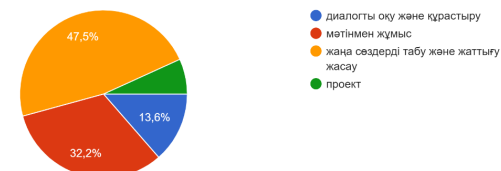
Бірінші сұрақ: Шетел тілі сабағында өздік жұмысты орындау сіздерге ұнайды ма? 72,9 % - иә, ұнайды деп жауап берді, 22 % - жоқ, ұнамайды, қалған 5,1 % - кейбір кезде ұнайды, кейбір кезде ұнамайды деп жауап берді.

1. Шетел тілі сабағында өздік жұмысты орындау сіздерге ұнайды ма?
59 ответов

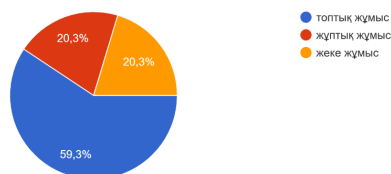
Екінші сұрақ: Сіз төменде берілген өздік жұмыстың қай түрін ұнатасыз? 47,5 % - жаңа сөздерді табу және жаттығу жасау деп жауап берді, 32,2 % - мәтінмен жұмысты ұнатады, 13,6 % - диалогты оқу және құрастыру, қалған 6,7 % - проект жасауды ұнатады деп жауап берді.

2. Сіз төменде берілген өздік жұмыстың қай түрін ұнатасыз?
59 ответов

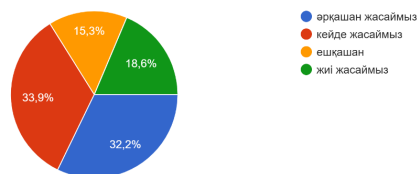
Үшінші сұрақ: Сізге қандай жұмыс түрі ұнайды? 59,3 % - топтық жұмысты ұнатады деп жауап берді, 20,3 % - жұптық жұмысты, қалған 20,3 % - жеке жұмыс жасауды ұнатады деп жауап берді.

3. Сізге қандай жұмыс түрі ұнайды?
59 ответов

Төртінші сұрақ: Сіз өздік жұмысты орындау барысында worksheet/ жұмыс парағымен жұмыс жасайсыз ба? 33,9 % - жұмыс парағымен кейде жұмыс жасаймыз деп жауап берді, 32,2 % - әрқашан жұмыс парақтарын қолданамыз, 18,6 % - жиі сабақта қолданамыз, 15,3 % - жоқ қолданбаймыз деп жауап берді.

4. Сіз өздік жұмысты орындау барысында worksheet/ жұмыс парағымен жұмыс жасайсыз ба?
59 ответов

Шетел тілін оқыту үрдісінде өздік жұмысын ұйымдастыру түрлерін анықтау үшін жоғарыда төрт сұрақтан тұратын сауалнама жүргізілді. Бұл сауалнама арқылы сапалық талдау жүргізілгені көрінді, пайыздық мөлшермен нәтижелері берілді. Осыдан шыққан нәтижелер бойынша 72,9 % респонденттер өздік жұмыс түрлерін орындау ұнайды деп көрсеткен. Білім алушылар арасында жүргізілген сауалнама арқылы тәлім алушыларға қажет ақпаратты анықтап, соған сай сабақ барысында материал дайындауға тырыстық. Ал өздік жұмыс түрлерін талдау барысында шығармашылық – ізденіс әдістерін пайдаланудың нәтижесі білім алушыларды іздену, зерттеу, креативті ойлау, шығармашылық дағдылары қалыптастыратыны тәжірибеден байқалды. Іздену және ізденіспен оқыту процесі тек білім алуға бағытталмайды.

Аталған сауалнамадан оқушылардың ағылшын сабағында жұмыс жасау, қызықты болатынын, өздік жұмыс түрлері берілетіндігін көре аламыз. Қорытындылай келе, оқушыларға өздік жұмыс түрлері көбірек, әр алуан түрлі, қызықты түрде берілуі тиіс, сонда оқушылардың тілді меңгеруге оңай, тиімді болады деп ойлаймыз.

Қорытынды

Оқушылардың өздік жұмысын ұйымдастыруда оқу процесін басқаруға ерекше назар аудару қажет. Өзіндік жұмыстың жұптық және топтық түрлерін қолдану оқу іс-әрекетінің түрлерін әртараптандырады, олардың тиімділігін арттырады, белсенділікті, дербестікті, табандылықты дамытуға ықпал етеді [11].

Өздік жұмысты басқару білім деңгейі әртүрлі оқушыларға сараланған тәсілді жүзеге асырғанда ғана нәтижелі болады. Бұл тәсілдің ең қарапайым жағдайы – тіл білімі нашар оқушылар үшін қосымша тіректерді пайдалану.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, ағылшын тілі бойынша өздік жұмыс оқушылардың оқуға дайындайтындай етіп ұйымдастырылуы керек деген қорытындыға келу керек: кәсіби қызметінде айналысуға тура келетін бейімделмеген мәтіндерді оқуға негіз қалау қажет. Бұл жұмыс барысында оқушылар белгілі бір автоматизмдерді дамытады: лингвистикалық болжау, мәтіндерді талдау және синтездеу, іздеу белсенділігі, сөздікпен жұмыс және т.б.

Ағылшын тілін меңгеру кезінде оқушылардың өздік жұмысқа деген қызығушылығын сақтаудың ең маңызды шарттары мұғалімнің бұл жұмыстың ағымдағы және болашақтағы мәселелерді шешудегі маңыздылығына назар аудара отырып, нәтижелерді жедел есепке алу және бағалау болып табылады [12].

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Azimov, E. G., Schukin, A. N.** The new dictionary of methodical terms and concepts (the theory and practice of training in languages). Moscow: Ikar, p. 448, 2009.
- 2 **Voronin, A. S.** The dictionary of terms on the general and social pedagogics. P. 129, 2006.
- 3 **Mirolyubov, A. A.** Technique of training in foreign languages: traditions and modernity. Obninsk: Titul, p. 464. 2010.
- 4 **Arkhangelskii, S. I.** Methodological developments on the course of pedagogic and psychology of the higher school for listeners of advanced training faculty. Moscow: Vyssh. shk., p. 84. 1990.

5 **Garunov, M. G.** Development in future teachers of experience of independent creative activity as the subject of pedagogical researches. The II Current problems of training of the teacher at the university. Rostov – on-Don, pp. 62–68. 1991.

6 **Виленкина, Е. Е.** Иностранные языки в школе, 2010, 8, с. 35–39.

7 **Леонтьев, А. А.** Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии: Избранные психологические труды, М.: Воронеж: САГ: МОДЭК,

8 **Шамов, А. К.** Иностранные языки в школе, 2009, 4, с. 2–8.

9 **Коряковцева, Н. Ф.** Современные методы организации самостоятельной работы изучающих иностранный язык. М.: АРКТИ, 2002. С. 167.

10 «Қазақстан мектебі» журналы. [School of Kazakhstan]. № 9, 2009 жыл

11 **Бітібаева, Қ. Ө.** Оқушыларды ғылыми зерттеу жұмысына баулу жолдары. Р. 165. 2002

12 «Қазақстан мектебі» журналы. [School of Kazakhstan]. № 11–12. 2007 жыл

References

1 **Azimov, E. G., Schukin A. N.** (2009). The new dictionary of methodical terms and concepts (the theory and practice of training in languages). Moscow: Ikar, pp. 448 [in English]

2 **Voronin A. S.** (2006). The dictionary of terms on the general and social pedagogics. [in English]

3 **Miroljubov A. A.** (2010). Technique of training in foreign languages: traditions and modernity. Obninsk: Titul, pp. 464. [in English]

4 **Arkhangelskii S. I.** (1990). Methodological developments on the course of pedagogic and psychology of the higher school for listeners of advanced training faculty. Moscow: Vyssh. shk., pp. 84. [in English]

5 **Garunov M. G.** (1991). Development in future teachers of experience of independent creative activity as the subject of pedagogical researches. The II Current problems of training of the teacher at the university. Rostov –on-Don, pp. 62–68. [in English]

6 **Vilenkina, E. E.** Inostrannye yazyki v shkole, [Foreign languages at school] 2010, 8, s. 35–39.

7 **Leont'ev, A. A.** Yazyk i rechevaya deyatel'nost' v obshchej i pedagogicheskoy psihologii: Izbrannye psihologicheskie trudy, [Language and speech activity in general and pedagogical psychology: Selected psychological works] М.: Voronezh: SAG: MODEK,

8 **Shamov, A. K.** Inostrannye yazyki v shkole, [Foreign languages at school] 2009, 4, s. 2–8.

9 **Koryakovceva, N. F.** Sovremennye metody organizacii samostoyatel'noj raboty izuchayushchih inostrannyj yazyk. [Modern methods of organizing independent work of foreign language learners] М.: АРКТИ, 2002. С. 167.

10 «Қазақстан мектебі» zhurnaly. № 9 2009 zhyl

11 **Bitibaeva, Қ. Ө.** Оқушыларды ғылыми зерттеу жұмысына баулу жолдары. [Ways to engage students in scientific research work]

12 «Қазақстан мектебі» zhurnaly № 11–12 2007 zhyl

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

**М. Хашим*

Павлодарский государственный педагогический университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

ВИДЫ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Статья посвящена организации самостоятельной работы студентов при обучении иностранному языку. Авторы предлагают эффективные способы усвоения языкового материала, мобилирующие все виды памяти. Исследователи подчеркивают необходимость изучения слов по отдельности или в контексте, уделяя особое внимание изучению словосочетаний и различных аспектов значения слова. В статье представлена система упражнений, призванных помочь учащимся овладеть словарным запасом и расширить словарный запас. Согласно Закону Республики Казахстан «Об образовании» основной целью образования является не просто приобретение обучающимися знаний и умений, а формирование умений получать, анализировать и эффективно использовать информацию с учетом их личностных, социальных и профессиональная компетентность; а также способность самостоятельно мыслить и решать проблемы, эффективно жить и работать в быстро меняющемся мире [1]. В связи с этим необходимо больше внимания уделять самостоятельной работе при изучении иностранного языка. Самостоятельная работа по обучению иностранному языку рассматривается как активная интеллектуальная деятельность студента, в ходе которой у него вырабатывается собственный стиль интеллектуальной

деятельности, развиваются навыки мышления, совершенствуются способности к анализу и систематизации прочитанного и письменного материала, формируются навыки.

Ключевые слова: английский язык, самостоятельная работа, ученик, учитель, словарный запас.

*M. Khashim

Pavlodar State Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

Material received on 13.03.23.

TYPES OF ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK OF STUDENTS IN TEACHING ENGLISH

The article is devoted to the organization of independent work of students in teaching a foreign language. The authors offer effective ways of mastering the language material, mobilizing all types of memory. Researchers emphasize the need to study words individually or in context, paying particular attention to the study of word combinations and various aspects of the meaning of a word. The article presents a system of exercises designed to help students master vocabulary and expand vocabulary. According to the Law of the Republic of Kazakhstan «On Education», the main goal of education is not just the acquisition of knowledge and skills by students, but the formation of skills to receive, analyze and effectively use information, taking into account their personal, social and professional competence; as well as the ability to independently think and solve problems, live and work effectively in a rapidly changing world [1]. In this regard, it is necessary to pay more attention to independent work when learning a foreign language. Independent work on teaching a foreign language is considered as an active intellectual activity of a student, during which he develops his own style of intellectual activity, develops thinking skills, improves the ability to analyze and systematize the read and written material, skills are formed.

Keywords: English, independent work, student, teacher, vocabulary.

МРНТИ 16.21.31

<https://doi.org/>

*Г. К. Шаукова

Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

*e-mail: gulvira97@mail.ru

ЦЕННОСТНЫЕ ХРАКТЕРИСТИКИ КОНЦЕПТА «ВЕРХ» В СЛАВЯНСКОЙ И ТЮРКСКОЙ ЯЗЫКОВЫХ КАРТИНАХ МИРА

В данной статье рассматривается один из пространственных параметров – концепт «верх». Основой анализа послужили показатели русской и тюркской языковых картин мира. Наличие центральной оси мира, связывающей землю с небом, предполагает и вертикальное положение человека как необходимость стремления к высшему, возвышения к Богу. Концепт, сформированный носителями языка, позволяет наиболее полно представить семантическую структуру, процесс понимания и его результат, хранящиеся в памяти поколений. Благодаря концептам возникает семантическое пространство языка, которое составляет структуру знаний в их конкретно-национальном преломлении. Именно поэтому в статье представлен пространственный признак в виде концепта как ключевого понятия когнитивной лингвистики. Этим и обусловлена актуальность настоящего исследования. Для концепта важны этимологические, ассоциативные характеристики, языковые и культурные знания, особенности мышления и репрезентации. В результате сплошной выработки и лексико-семантического и грамматического анализа языковых единиц была сформирована модель концепта «верх» в русской и тюркской языковых картинах мира. Модели концепта позволили выявить сходства и отличия картин мира разных народов, заключающиеся в формировании мировоззрения, опыта, истории, быта, искусства, традиций и обычаев, системы ценностей.

Ключевые слова: концепт, пространство, языковая картина мира, верх, небо.

Введение

Пространственные параметры являются основными компонентами каждой национальной картины мира. Определение и разграничение пространственных признаков является показателем уровня развития человека, наличием у него логической формы мышления, потребности собственного мироощущения. Необходимость ощущения себя в пространстве обусловило появление и функционирование понятий, обозначающих структуру картины мира. В речевой коммуникации эта картина мира строится тем и / или по отношению к тому, кто ее созерцает, создает или характеризует. В данной статье рассмотрим семантические признаки концепта «верх» как одного из параметров пространства.

Цель статьи – определить особенности национального мировоззрения на примере исследования концепта «верх».

Для того чтобы выявить черты национального мировидения, историю человека, обратимся к лексическим, фразеологическим и синтаксическим единицам, вербализующим концепт «верх».

Материалы и методы

Материалом исследования послужили пословицы, поговорки, летописи, стихотворения.

Методы исследования: метод сплошной выборки, лексико-семантический и грамматический анализ языковых единиц.

Методом сплошной выработки нами были выделены из Словаря русского языка А.П. Евгеньевой слова с корнем верх- (верш-) [1]. Их оказалось около 200 лексических репрезентаций. Проведена классификация лексем, лексико-семантических вариантов со значением «верх» по различным признакам. Преобладают лексемы с абстрактным значением (59%), что говорит о неопознанны, недостижимости полного понимания и четких границ понятия «верх», и сложных слов, первой частью которых является верх- (например, верхосъем, верхосытка, верхосвист и многие другие). Как правило, лексемы с верх- имеют положительную семантику (верх счастья, блаженства, одержать верх), однако встречаются слова с отрицательной семантикой: верхогляд (о поверхностном человеке, не вникающем в суть дела), верхняк (вор, большая доля краденого); хватать верхки (получать знания поверхностно, не вникая).

Из древнетюркского словаря было выявлено и проанализировано около 20 лексем со значением верх- [2].

Результаты и обсуждение

Начиная с древности, человек считает верх местом, принадлежащим богу, душам святых праведников и ангелам, сотворившим мир, подарившим жизнь всем земным существам и охраняющим от всякого зла. Идеализация

данного места происходит в силу незнания, неизведанности данной части пространственной зоны, веры и надежды на избавление от мучительной ноши, восприятия земли как области смерти человека, а неба как рая, праведной, безгреховной жизни ушедших душ.

В словаре В. И. Даля дается следующее толкование слова «верх»: «*ВЕРХ* – оконечность, бок, сторона или часть предмета, обращенная к небесам, выше по уровню; верхушка, вершина, верхняя оконечность чего. *Верх мироколицы нашей* (атмосферы), высшее пространство, сравнительно с низшим. *Верх горы, головь*, темя, макушка, маковка; *верховка, гуменце*» [3, с. 113–115].

Древний человек обоготворял небо, так как верил, что все хорошее спускается сверху. Небо представлялось в мужском образе, а Земля – в женском. «С неба падают солнечные лучи и проливается плодотворящий дождь, что невольно рождало мысль о супружеском союзе отца Неба с матерью Землей... Дождь издревле уподоблялся мужскому семени; земля, принимая весеннюю теплоту и дождевую влагу, рождает плоды» [4, с. 139].

По вертикали верхняя часть представляет собой сферу духа, нижняя – сферу материи, человек – это существо, которое должно выбрать свою дорогу между этими сферами: небесную, связанную с понятием Бога и традициями данной религии, либо земную, наполненную испытаниями и познанием смысла человеческой жизни (*Чей верх, того и воля; Сверху-то гладко, да в середине гадко*). В атеистической картине мира тоже существует полярность верха и низа, которая заменяется астрологией или появлением внеземных пришельцев, помогающих людям избавиться от множества проблем [2].

У тюрков небесное божество предстает в образе хана Тенгри, Танери ('солнце-человек', 'небо-человек'), являющегося высшим представителем всех сил природы. Тенгри – верховное божество неба, небесный дух тюрко-монгольского происхождения. Другое его название – «Вечное небо». Имя состоит из двух корней: таң (восходящее солнце) + ери (мужчина, человек, герой) [5, 6, 7].

Таким образом, верх соотносится и у славян, и у тюрков с небом – божественным, созидающим, оплодотворяющим, мужским началом.

Вертикальное положение человека определяет пространство, задает его мерность, стремление быть лучше, познать таинства небесного мира, быть ближе к Богу, а это в значительной степени требует наличия центральной оси мира, связывающей небо и землю. Такой осью стала гора, на которой, с одной стороны, обитали боги, а с другой – на ней собирались облака, из которых устремлялся дождь, оплодотворивший землю. Горные вершины олицетворялись как нечто возвышенное, недостижимое и неизведанное. Следует отметить, что образ горы связан с тем, что она соединяет небо, землю и потусторонний мир. Именно поэтому на вершинах гор проводят различные

обряды (чтение молитв; стояние на горе Арафат во время паломничества), строят храмы, монастыри, а модели гор используют в строительстве соборов, мечетей, жилых помещений.

Священные горы или горы божественного откровения (Фудзияма, Эльбрус, Синай, Хорреб, Табор, Кармель, Гарицим, Кайлаш, Олимп...) стали в значительной мере символами божественной власти и таковыми изображались в искусстве. Походы паломников к святым горам символизировали постепенное освобождение от грехов, будничной жизни и духовное восхождение. Устанавливаемые на вершинах гор кресты также являются выражением чувства близости божества. Не случайно появилась одна колядка, которая содержит символическую цепочку понятий «храмового верха»: верх храма – крест (крыж) – Золотой Престол – за ним Бог (верх – крест, верх – Престол, верх – Бог) [8].

Бы на ний було семдесят верхив,
Симдесять верхив, симдесять крыжив,
Семеро дверей, а едины пидлоги...
А заслав Господь ангела з неба:
«Крыжи робите, верхи зводите!»
(«Киевская Старина», январь 1889 г.)

С небом у славян соотносится «голова как верхняя часть тела человека» [9, с. 77]; «др.-рус. *капъ* ‘идол, объект поклонения и вместилище святости’» [10, с. 200], а также «вершина реки; *голова хлебного вороха*, чело, очелок. *Голова в суслоне*, арх. тринадцатый сноп, служащий вершиной, покрывкой. *Голова борти*, улья, олек, верхняя часть; *головство* должность, звание головы; старшинство вообще. *Головничать*, *головствовать* быть головою, управлять, начальствовать» [3, с. 179–180]. Однако верх соотносится не только с властью, но и богатством: *У нас Марфушу взяли наверх, в барский дом* [3, с. 394].

Кроме того, голова – название военных и административных должностей в России в XVI–XVII вв. (стрелецкий голова, обозный голова, письменный голова и др.) и выборных городских и сословных должностей в XVIII – начале XX вв. (городской голова, волостной голова, ремесленный голова).

В значении управляющий, начальствующий наряду с *голова*, *глава* в современной публицистической речи активно употребляется слово *верхи*: *Борьба верхов с низами*. *Верхи* – то есть руководство компаний – располагают ресурсами, но не располагают, как правило, большим количеством конкретных идей; *Низы негодуют – верхи лакируют*; *Верхи и низы русской культуры*.

В тюркских языках существует аналогичное представление: *бастық* (*бас* означает *голова*) ‘главарь, начальник, предводитель, руководитель, управляющий’; *басшы* ‘вожак, лидер, начальник, предводитель, проводник,

руководитель’; а также *бастау* ‘возглавить, завязать, затеять, исток, ключ, начинать, родник’, *басшылық* ‘водительство, начальство, предводительство, руководство’, *басы* ‘заголовок, зачатки, начало’, *басыңқы* ‘главный, господствующий’ [11, с. 93-94]; *В злачный дом не заходи; в стране, где нет главы, не живи*. Согласно древнетюркскому словарю, *ayıs* означает возвышение, подъем. Именно подъемы указывают на почет и способствуют обретению величия [2, с. 22].

У славян муж, мужчина в семье символизирует верх, вершину, голову. Ср. русские пословицы: *Мой (мужнин) верх, а ее (жены) макушка*; *Муж в дому, что глава на церкви*, однако бывают исключения *Жена верховодит, муж по соседям бродит* [3, с. 394]. У тюрков мужчина, отец символизирует гору, ср.: *Отец – гора, мать – родник у подножия горы, сын – тростник на берегу родника* [12, с. 253].

Таким образом, и у славян, и у тюрков голова представляет собой основную часть тела, которая ассоциируется с верхом, главенством, интеллектуальными способностями человека, является вместилищем души и ума (например, *Но голова у нас, какой в России нету; Он малый с головой – «Горе от ума»*, А. Грибоедов).

Согласно представлениям славян и тюрков, в верхней части тела человека должна быть расположена душа. Подтверждением этому служит анализ русских летописей, проведенный О.Н. Кондрачевой. Исследователь доказывает, что душа человека должна быть устремлена ввысь, к небу, к Богу: *Тело же свое чисто до женитвы сохрани, церковь себе нескверну святому духу съблуде, очима же зряще часто к земли, от нея же взят бе, душу же и умъ простираше къ небеси, иде же лепо есть пребывати ему* (Моск. лет. свод.) [13]. Изменение ее местоположения говорит о сотворенном грехе, душевной нечистоте человека (ср. *душа в пятки ушла*). Ср. у тюрков: *Голова начинает болеть – душа покоя теряет*.

После смерти человека праведная душа поднимается в высшие воздушные сферы, на небеса: *Тело же его на земле оста, а святая душа его въ небесныя кровы вселися* (Моск. лет. свод.), *грешная душа отправляется в ад: он же воинъ. управи десъницу свою. иземь розатицю ис пояса своего далеке вергъ. срази князя Ятвяжского. с коня своего. и летящюему до земле изиде душа его со кровью во адъ* (Ипат. лет.).

Таким образом, у живого человека перемещение души происходит внутри тела, а после смерти душа выходит из тела и поднимается вверх, к Богу (ср. *отдать Богу душу* ‘умереть’), что оценивается по христианским и языческим представлениям как положительное.

Выводы

Итак, *верх* является одной из составляющих наиболее важной и распространенной дуальной системы и сохраняет огромное символическое значение как в славянских, так и в тюркских языках.

Для современной речевой коммуникации наиболее употребительными являются значения ‘высшие, руководящие круги общества, государства’, ‘высшая степень, крайний предел чего-нибудь’: *жұмыста жоғарылату, жоғары лауазым, получить верховенство, быть наверху; верх благополучия, верх эволюции, верх культуры и архитектуры, верх реальности, верх падения, верх наглости.*

Список использованных источников

- 1 Словарь русского языка : в 4-х т. [Текст] / АН СССР, Ин-т рус. яз.; под ред. А. П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Русский язык, 1981–1984.
- 2 Древнетюркский словарь [Текст] / под ред. Д. М. Насилова, И. В. Кормушина и др.; сост. Т. А. Боровкова, Л. В. Дмитриева, А. А. Зырин, И. В. Кормушин и др. 2-е изд., пересмотр. – Астана: «Ғылым» баспасы, 2016. – 760 с.
- 3 **Даль, В. И.** Толковый словарь русского языка. Современная версия [Текст]. – М. : ЗАО Издательство ЭКСМО-Пресс, 2001. – 736 с.
- 4 **Сабитова, З. К.** Прошлое в настоящем. Русско-тюркские культурные и языковые контакты [Текст]. – Алматы : Қазақ университеті, 2007. – 320 с.
- 5 **Муканова, Т.** Светлая вера родины тюрков. К 100-летию реставрации тенгрианской веры тюрков [Текст] // Рух-Мираз. – 2004. – №2. – С. 73–80.
- 6 **Жубанов, Е., Ибатов, А.** Анализ этимона ТАҢҒРИ ‘всевышний’ (опыт ретроспективного подхода) [Текст] // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата : Ғылым, 1990. – 316 с.
- 7 **Татаринцев, Б. И.** О происхождении тюркского наименования неба: Тәңгі и его соответствия) [Текст] // Советская тюркология. – 1984. – № 4. – С. 73.
- 8 **Мокеев, Г. Я.** Священный верх Златоглавой Москвы [Текст] // О, Русская земля. – 2007. – №2. – С. 56.
- 9 **Маковский, М. М.** У истоков человеческого языка [Текст]. – М. : Высшая школа, 1995. – 159 с.
- 10 **Черных, П. Я.** Историко-этимологический словарь русского языка [Текст]. – М. : Русский язык, 1999. – Т. 1. – 624 с.
- 11 **Бектаев, К.** Большой казахско-русский, русско-казахский словарь [Текст]. – Алматы, 2007. – 712 с.

12 **Аккозин, М. А.** Казахские пословицы и поговорки [Текст]. – Алматы : Алматы кітап баспасы, 1990. – 272 с.

13 **Кондратьева, О. Н.** Вертикальная ось ‘верх-низ’ в характеристике концептов внутреннего мира человека (на материале русских летописей) [Текст] // Sprache. Kultur. Mensch. Ethnie / Hrsg. von E. A. Pimenov, M. V. Pimenova. – Landau : Verlag Empirische Padagogik, 2002. – С. 90-96.

References

- 1 Slovar' russkogo yazyka: v 4-h t. [Text] / AN SSSR, In-t rus. yaz.; pod red. A. P. Evgen'evoy. – 2-e izd., ispr. i dop. – M. : Russkij yazyk, 1981–1984.
- 2 Drevnetyurkskij slovar' [Text] / pod red. D. M. Nasilova, I. V. Kormushina i dr.; sost. T. A. Borovkova, L. V. Dmitrieva, A. A. Zyrin, I. V. Kormushin i dr. 2-e izd., peresmotr. – Astana: «Fylym» baspasy, 2016. – 760 s.
- 3 **Dal', V. I.** Tolkovyj slovar' russkogo yazyka. Sovremennaya versiya [Explanatory dictionary of the Russian language. Modern version] [Text]. – M. : ZAO Izdatel'stvo E'KSMO-Press, 2001. – 736 s.
- 4 **Sabitova, Z. K.** Proshloe v nastoyashhem. Russko-tyurkskie kul'turny'e i yazykovy'e kontakty [The past is in the present. Russian-Turkic cultural and linguistic contacts] [Text]. – Almaty : Kazak universiteti, 2007. – 320 s.
- 5 **Mukanova, T.** Svetlaya vera rodiny tyurkov. K 100-letiyu restavracii tengrianskoj very tyurkov // Rux-Miraz [The bright faith of the motherland of the Turks. On the 100th anniversary of the restoration of the Tengrian faith of the Turks // Ruh-Miraz] [Text]. – 2004. – №2. – S. 73–80.
- 6 **Zhubanov, E., Ibatov, A.** Analiz e'timona TAҢҒRI ‘vsevy'shnij’ (opyt retrospektivnogo podxoda) // Problemy e'timologii tyurkskix yazykov [Analysis of the etimon TANRI “the Almighty” (the experience of a retrospective approach) // Problems of etymology of the Turkic languages] [Text]. – Alma-Ata : Fy'ly'm, 1990. – 316 s.
- 7 **Tatarincev, B. I.** O proisxozhdenii tyurkskogo naimenovaniya neba: Tәnri i ego sootvetstviya // Sovetskaya tyurkologiya [About the origin of the Turkic name of the sky: Tәnri and its correspondences] // Soviet Turkology] [Text]. – 1984. – №4. – S. 73.
- 8 **Mokeev, G. Ya.** Svyashhennyj verx Zlatoglavoj Moskvyy // O, Russkaya zemlya [The sacred top of the Golden-domed Moscow // Oh, Russian land] [Text]. – 2007. – №2. – S. 56.
- 9 **Makovskij, M. M.** U istokov chelovecheskogo yazyka [At the origins of human language] [Text]. – M. : Vy'sshaya shkola, 1995. – 159 s.

10 **Cherny`h, P. Ya.** Istoriko-e`timologicheskij slovar` russkogo yazy`ka [Historical and etymological dictionary of the Russian language] [Text]. – M. : Russkij yazy`k, 1999. – Т. 1. – 624 s.

11 **Bektaev, K.** Bol`shoj kazahsko-russkij, russko-kazahskij slovar` [Russian Russian, Large Kazakh-Russian, Russian-Kazakh dictionary] [Text]. – Almaty`, 2007. – 712 s.

12 **Akkozin, M. A.** Kazahskie posloviцы i pogovorki [Kazakh proverbs and sayings] [Text]. – Almaty` : Almaty` kitap baspasy`, 1990. – 272 s.

13 **Kondrat`eva, O. N.** Vertikal`naya os` `verx-niz` v karakteristike konceptov vnutrennego mira cheloveka (na materiale russkix letopisej) // Sprache. Kultur. Mensch. Ethnie / Hrsg. von E. A. Pimenov, M. V. Pimenova [Vertical axis `top-bottom` in the characterization of the concepts of the inner world of man (based on the material of Russian chronicles) // Sprache. Kultur. Mensch. Ethnie / Hrsg. von E. A. Pimenov, M. V. Pimenova] [Text]. – Landau : Verlag Empirische Padagogik, 2002. – S. 90–96.

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

*Г. К. Шаикова

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал 13.03.23 баспаға түсті.

СЛАВЯН ЖӘНЕ ТҮРКІ ӘЛЕМНІҢ ТІЛІНДЕГІ БЕЙНЕСІ «ЖОҒАРЫ» ҰҒЫМЫ КОЦЕПТІНІҢ МӘНІ

Бұл мақалада кеңістіктік параметрлердің біреуі – «жоғарғы» ұғымы талқыланады. Талдаудың негізі әлемдегі орыс және түркі тіліндегі суреттердің көрсеткіштері болды. Әлемнің орталық осінің болуы жерді аспанмен байланыстыратын, сонымен бірге адамның тік күйін ең жоғары, Құдай үшін биіктікке деген қажеттілік ретінде білдіреді. Ана тілінде сөйлейтіндер қалыптастырған концепт ұрпақтардың жадында сақталған семантикалық құрылымды, түсіну процесін және оның нәтижесін барынша толық көрсетуге мүмкіндік береді. Концептің арқасында тілдің семантикалық кеңістігі туындайды, бұл олардың нақты ұлттық сынуында білімнің құрылымын құрайды. Сондықтан мақалада танымдық лингвистиканың негізгі тұжырымдамасы ретінде концепт түрінде кеңістіктік белгі ұсынады. Бұл осы зерттеудің өзектілігін анықтайды. Этимологиялық, ассоциативті сипаттамалар, лингвистикалық және

мәдени білім, ойлау мен ұсыну ерекшеліктері концепт үшін маңызды. Үздіксіз даму және лексикалық-семантикалық және лексикалық-семантикалық және грамматикалық талдау нәтижесінде тілдік бөлімдердің грамматикалық талдауы, орыс және түркі тіліндегі «жоғары» концептінің моделі құрылды. Концепт модельдері әртүрлі ұлттар әлемінің бейнесі ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік берді, олар дүниетаным, тәжірибесі, тарих, өмір, өнер, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар мен әдет-ғұрыптарды қалыптастыруда.

Кілтті сөздер: концепт, кеңістік, тілдік әлем бейнесі, үстіңгі, аспан.

*G. K. Shaikova

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar
Material received on 13.03.23.

THE VALUE OF THE CONCEPT OF “TOP” IN THE SLAVIC AND TURKIC LANGUAGE PICTURES OF THE WORLD

This article discusses one of the spatial parameters – the concept of «top». The basis of the analysis was the indicators of the Russian and Turkic language pictures of the world. The presence of the central axis of the world connecting the earth with the sky also implies the vertical position of man as the need for the desire for the highest, the elevation for God. The concept formed by native speakers allows you to most fully imagine the semantic structure, the process of understanding and its result stored in the memory of generations. Thanks to the concepts, the semantic space of the language arises, which makes up the structure of knowledge in their concrete-national refraction. That is why the article presents a spatial sign in the form of a concept as a key concept of cognitive linguistics. This determines the relevance of this study. Etymological, associative characteristics, linguistic and cultural knowledge, features of thinking and representation are important for the concept. As a result of continuous development and lexical-semantic and grammatical analysis of language units, a model of the concept of «top» in the Russian and Turkic language pictures of the world was formed. The concept models made it possible to identify the similarities and differences of the pictures of the world of different peoples, which consist in the formation of a worldview, experience, history, life, art, traditions and customs, and values.

Keywords: concept, space, linguistic picture of the world, top, sky.

<https://doi.org/>

***Г. К. Шахажанова**

Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*e-mail: sulnar79@mail.ru

ҒАЛЫМ С. ҚАСҚАБАСОВТЫҢ ХИКАЯЛАРЫ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Мақалада қазақ фольклортану ғылымының зерттелуі, фольклор үлгілерінің жиналуы талданады. Бұл салада академик С. Қасқабасов қазақ фольклорындағы хикая кейіпкерлерінен албасты мен жезтырнаққа талдау жасайды. Албасты – хикаялар кейіпкері. Синкретті бейне. Албастының бейнесі ертедегі Месопатомия елінен бастап кездесетіндігі талданады. С. Қасқабасов қазақ хикаяларының негізгі белгілерін анықтай бере отырып, олардың пайда болуы, қоғамдық қызметі, кейіпкерлеріне талдау жасайды.

Қазақ фольклорындағы аңыздарға, хикаяттарға, ертегілерге, жырларға т.б. жанр түрлеріне қатысты тұста С. Қасқабасов тұжырымы туындының қызметі, белгілері, қоғаммен қатынасы, пайда болу себептері, мақсат-міндеттеріне қарай анықталады. Әсіресе ертегі жанрының прозалық белгілері мен сипаттары, түрлеріне қатысты ойлары фольклортану ғылымындағы жаңа ойларға бастама болғаны айқындалады. Бұл мақалада теориядағы таңдалған әдістің өміршеңдігімен бірге ойды анықтау мен жүйелеуде нақтылыққа, ғылыми дәлелді жеткізуге ықпал ететіндігі көрсетіледі.

Хикаяттың басты белгісі – діни мифологиядағы сюжеттерімен ортақтықта. Бұл белгі бірнеше халықтардың әпсана-хикаяттарында бар айдаһар, немесе ордалы жылан туралы оқиғаның кездесуінде деп түсіндіреді. С. Қасқабасов қазақ хикаяларының негізгі белгілерін анықтап береді. Олардың пайда болуы, қоғамдық қызметі, кейіпкерлеріне талдау жасайды. Сонымен бірге хикаяның жанрлық өзгерістерінің мәнін, себебін анықтап көрсетеді.

Кілтті сөздер: қазақ фольклоры, хикая, кейіпкер, прозалық белгілері, қоғаммен қатынасы.

Кіріспе

С. Қасқабасов аңыздық проза жанры қатарында хикаяларды да алады. Хикаядағы өзгешелік – қиялдың болуы. Шығарма мазмұнын мифтік кейіпкерлермен бірге шындық өмірдегі адамдар бейнесі араласып толықтырады. Шығарманың жанрлық ерекшелігі – халықтың мифтік мақұлықтыр мен құбыжықтар туралы танымын барынша аша түседі. Хикаяның кейіпкерлері – халық шын өмірде бар деп сенетін жезтырнақ, жалғыз көзді дәу, үббе, албасты, күлдіргіш, шайтан, пері, дию т.б. болып келетін діни наным мен сенімді бейнелері. С. Қасқабасов бұндай мифологиялық шығармаларды «қарабайыр мифологияға» жатқызатынын айтып, бұл пікірдің дұрыс еместігін айтады. Әлемдегі мифологияны Ежелгі Грек және Рим мифологиясымен салыстыруға болмайды. Азия, Африка, Америка халықтарының рулық, патриархалды-феодалдық қоғамында туған, ертегілік деңгейге көтерілмеген, мерзімі жағынан көне Греция, Рим, Үнді мифологиясынан бұрын туған шығармалар да бар. Бұлар да өз дамуына қарай мифтік туындылар болады. Ал хикая олардан бөлек. Хикаяның жанрлық ерекшелігі феодалдық кезеңдегі мифтің өзгерген түрі екенін анықтайды. Бұндай жанрлар құлиеленушілік қоғамды бастан кешірмей, патриархалдық-феодалдық қоғамға өткен халықтарға тән. Бұл дәуірде мифтің танымдық қызметі көркемдік-эстетикалық сипатқа өтеді. Миф қоғамдағы сауалдарға жауап беруші емес, тек кейіпкерлері сақталған, іс-әрекеттері, не қарай шығарма мазмұны өзгерген жанр түрлері болып қалыптасады. Мифтегі күшті кейіпкерлер адамды алдап, арбап, қулықпен қолға түсіруді мақсат етеді. Осыған байланысты адамның бұрын қорыққан мақұлықтардан ендігі жерде өзін күшті, артық сезініп, қарсы қоя алғаны суреттеледі. С. Қасқабасов хикаяның басты белгілеріне кейіпкерлері, композициялық құрылымын алады. Хикаядағы сюжеттің құбырылымы, кейіпкерлер бейнесі, табиғат суреттері, әңгімелеушінің сипатталуы – судың, таудың, қоршаған ортадағы әр нәрсенің иесі бар деген сенімге бағыттала құрылады. Осыған орай, хикаяда оқиға әңгіме айтушының атынан баяндалады. Кейіпкер өзі бастан кешкен оқиғаны әңгімелейді. Оқиға болған жер, кейіпкерлердің аты, кей кездері кәсіптері, айналысатын істері туралы деректер беріледі. Сондықтан да хикаяның шын екендіген еріксіз сендіреді.

«Ақмешіттің бер жағында, өзімен үшінші қызыл үйдің маңайында Бірқазан деген көл бар. Бірқазаннан кешке таман екі жігіт атпен түнде, айдың жарығымен келе жатса, жолдың бір жағында екі бойжеткен қыз отын арқалап келе жатады. Біраз тұрған соң екеуі де қалың тоғайға еніп кетті де, бұлардың атын атап, от жағып «ауыл мұнда» деп шақыра бастады» [27, 104]. С. Қасқабасов хикаяның белгілерін анықтап береді. 1. Шығармадағы оқиға көбіне ертегілер ішінде 1-жақтан әңгімеленеді.

2. Хикаядағы сюжет күнделікті адамдар өміріне құралады. 3. Хикаяда мифтік кейіпкердің суреттелуінде көп ортақтық бар: жезтырнақ (қара сұр, ұзын бойлы, тырнақтары ұзын), қыз бейнесі (шайтан) т.б. Мифологиялық құбылыстардың сырт пішінінде детальдар ғана алынады. Бастапқыда жолаушы қыз (шайтан), сұлу келіншек (жезтырнақ) кейпінде көрінеді. Кейбір хикаяларда жезтырнақ, албасты, перінің бет әлпеті суреттеледі. Көркем суреттер де кездеседі. Бұл кейінгі көркем прозаның әсері болса керек. 4. Хикая көңіл көтеру үшін, сергу үшін айтылмайды, нақтылы бір жағдайларға байланысты айтылады. 5. Мифологиялық белгілер тән: мифтік кейіпкер, кейбірінің трагедиямен аяқталуы, тылсым оқиға, түн іші, екі кештің арасы, тау іші, орман арасы, айдала, орма, қамыс арасы, белгісіз жалғыз адамның кездесуі т.б. 6. Кей жағдайда әңгіме 3-жақтан баяндалады. Әңгімелеуші естіп едім деп, сол оқиғаны бастан кешкен адамды білетініне куәлік бере айтады. 7. Әңгімелеуші өзі сене айтқандықтан да, тыңдаушылар да сенеді.

Хикаялар елсіз жердегі аңшы, малшы, жолаушылар арасында айтылған. Табиғат ортасында жүріп, оның сырларын көргенімен, әлі де ұға алмай, табынып, қорқып жүрген адамдар арасында туған. Өзгеше орта оның жанрлық ықпалын күшейте алады.

Қазақ фольклорындағы хикаялар кеш жазылып, алынған. Көркемделуінің себептері де содан болса керек. Қазақ мәдениетінде фольклор ұзақ уақыт мәдени, рухани, көркем және эстетикалық қызметтер атқарды. Сондықтан хикая жеке жанр ретінде де, басқа жанрлармен де сабақтастықта дамыды. Хикаяның ертегіге өтуі әлдеқайда тезірек өткен. Бұл хикаяның азаюына да ықпал етті. Хикая жанрларының азаюына ислам діні де айрықша әсерін тигізді. Мұсылман діні өзіне дейінгі таным-түсініктегі бейнелерді өз танымдарымен алмастырды. Мсылаы, «Мамай батыр», «Еділ-Жайық» хикаяларында жезтырнақтың туыстары, балалары кек алуға шығады. Бұны ғалым батырлық ертегі мен қаһармандық эпосқа тән генеологиялық циклдену көрінісі деп түсіндіреді [27, 110].

Хикаяны әңгімелеудегі тұрмыстық белгілердің қосылуы, табиғат пен қоршаған ортаны суреттеудегі өмірдегі қалып алынады. Хикаялар 1 оқиғалы, 1 эпизодты болып келеді. Құрамында 2-3 сюжетте болуы мүмкін. Ерекшелік қанша сюжет болса, сонша хикая болады. Шығарманың хикая немесе ертегі болуы айтушының мақсатына байланысты. Егер 2–3 хикая бір кейіпкер маңына жиналса, шығарма көркемделе түседі. «Қара мерген», «Боран батыр», «Еділ-Жайық» осыған дәлел бола алады.

Ғалым жанрдағы әсірелеу албасты, жезтырнақтан дию, пері, шайтандармен шайқасқа ауысқан. Айдаһармен шайқас ертегілерде көп. Елсізде мақұлықтармен кездесетін әңгімелер алғашқыда меморат түрінде пайда болған деген ойды айтады. Албасты, жезтырнақтар кездесетін хикая

келе-келе айдаһар, жалмауыз, дию, пері, шайтан ертегі құрамына өткен. Ендігі бір хикаялардың тобы ертегілер мен эпос құрамына енген, өздері жеке сюжеті қлапында қалған. Бұлар – хикаялар.

Материалдар мен әдістер

С. Қасқабасов қазақ фольклорындағы хикая кейіпкерлерінен албасты мен жезтырнаққа талдау жасайды. Албасты – хикаялар кейіпкері. Синкретті бейне. Албастының бейнесі ертедегі Месопатомия елінен бастап кездеседі. Тәжік, иран халықтарында, түркі тектес халықтардың ішінде ноғай, өзбек халықтарынан мысалдар келтіреді. Албасты жайындағы хикаялар саны – үшеу: 1) «аузында өкпесі бар ит (ешкі)» туралы; 2) түнде келіп, әйелді, қызды тұншықтыратын албасты туралы; 3) адам мен албастының үйленуі жайында.

Хикаяда албастының адаммен кездесетін жері иен дала, жол үсті, көлеңке. Албастының бейнесі шашы жалбыраған, емшектері салбыраған болып суреттеледі. Негізгі қызметі – жас босанған әйелдерді өлтіру. Албастының екі түрі сарысы мен қарасы болады. Сарысы – қу, алдауды жақсы білетін, қарасы – күшті де қауіпті. Қазақ тіліндегі «қара бассын!», «қара басқыр!» деп келетін қарғыс сөздердегі қара албастының бейнесінен қалған түсінік деген ойды айтады.

Хикаяларда адам албастыны жеңеді, өлтіреді. Ғалым сюжеттің бұлай аяқталуын фольклорлық алғашқы бейнелердің жасалуымен байланыстырады. Фольклордағы батыр бейнесінің алғашқы үлгілері деп бағалайды. Адам албастыны күшпен емес, тылсым құдіретпен жеңуі де бар. Жезтырнақ туралы сюжеттер ұқсас. Әсіресе иен далада, орман ішінде кез болып, адамның сезіктенуі, түнде орнына томарды қоюы, жезтырнақтың алдануы. С. Қасқабасов жезтырнақ пен албасты бейнелері туралы Ш. Уәлиханов пікірін келтіреді. Ш. Уәлиханов жезтырнақтың ері туралы айтады. Ғалым осы ойды толықтырып, сөрел – орман адамы, кейде жезтырнақтың ері. Әйел кейпінде орманда тіршілік етеді. Ғалым Ш. Уәлихановтың жезтырнақтар елі туралы хикаясын келтіреді. Бұл адамнан да басқа тіршілік иелері бар деген мифтік танымды көрсетеді. Жезтырнақпен шайқасып, оны жеңетін батырлар бейнесі – фольклорлық бейнелердің алғашқылары. Осы тұста Жамбыл жырлаған «Өтеген батыр» жырын мысалға келтіреді. Жамбыл ақын қазақ фольклорындағы сюжетті сақтай отырып, эпостық жыр жазған. Бірақ ақынның өзі оны хикая деп атаған екен. Сюжеттің ұқсастығы мен композициясы фольклордағы хикаялардың желісін сақтаған. Жыр бірнеше хикаядан тұрады. Әрбір хикаяны бір жыр деп алуға болады. Бірақ Жамбыл шығармасының көркемдігі – эпостық жыр, жыр поэтикасының заңдылықтары бар. Ғалым жанр – сюжетті баяндау тәсілі де бола алатындығына мысал келтіреді, хикая көркем фольклор түріне айналған деген пікір айтады [48].

Жезтырнақтар жеке-жеке жүрмей, тұтас ел болып тіршілік ететін туралы да сюжеттер бар. Сонымен бірге «Еділ-Жайық», «Мамай батырдың арманы», «Боран батыр» ертегілеріндегі хикаяларда бірі үшін бірі кек алады. Бірақ түбінде адам жезтырнақтарды құртады.

Нәтижелер және талқылау

С. Қасқабасов қазақ хикаяларының негізі белгілерін анықтап береді. Олардың пайда болуы, қоғамдық қызметі, кейіпкерлеріне талдау жасайды. Сонымен бірге хикаяның жанрлық өзгерістерінің мәнін, себебін анықтайды. Хикаяның мақсаты – сендіру, иландыру. Сонымен бірге оның тұрақты кейіпкерлері бар. Қазақтың исламға дейінгі танымының негізін білдіреді. Ендеше фольклор жанрларының өзгеруі мен дамуы қоғамдық дамуыдың өзгеруімен, қатынастардың екінші түрге ауысуымен байланысты. Соған қарай олардың танымдық, эстетикалық және идеялық қызметтер де өзгереді. Бұл өзгерістер жанрдың екінші түрге ауысуына ықпал етеді.

Ғалым әпсана мен хикая жанрларының ортақтығы – аңыздан көркемдігі басым, ертегіден көркемдік қуаты төмендігі десе, ерекшеліктері тарихта болған адамдар жайындағы шығармаларда әпсаналық белгілер, ал дінге қатысты туындыларда хикаяттық белгілер болады деп анықтайды.

Әпсана және әпсана-хикаят – аңыз мен ертегінің аралығындағы, халық прозасының қарапайым түрден көркем үлгіге айналған түрі. Аралық жанр болғандықтан да оның бойында миф, хикая, аңыз жанрларының белгілері бола береді. Әпсана-хикаяттан көркемделе классикалық үлгіге өтіп ертегіге айналады.

Ғалым С. Қасқабасов әпсана-хикаяттың бірнеше белгілерін көрсетеді.

1 Аңыз бен ертегінің ортасындағы жанрлық сипаттарымен өзгешеленеді.

2 Қарапайым прозадан көркем үлгіге көше бастаған халықтық әдебиетінің түрі.

3 Аңыздан көркемдігі артықтау, ертегіден қалыңқы жанрдың қалыптасуы мазмұнына, сюжетіне байланысты.

4 Жанрлық жағынан бөліністе әр біреуінің мақсатын да еске алады. Аңыз үші ең бастысы – нақты бір тарихи оқиға туралы дерек беру. Қызметі – танымдық. Әпсана-хикаяттың мақсаты – ерте замандарда болған, болды деп ел аузында сақталған, көркем баяндай отырып, ақыл айту, насихат пен ғибратты тәрбие беру.

5 Бас кейіпкерін өзгеден артық етіп, асыра дәріптеп бейнелейді. Әулие, адамзаттан артық туған жандардан өнеге алуға шақырады.

6 Аңыз бен әпсана-хикаяттың да оқиғасына өмірде болған деректер алынғанымен, аңыздың кейіпкерлері мен оқиғасы бергі кезеңдердікі, ал әпсана-хикаяттың кейіпкерлері одан ары дәуірлердікі болғандықтан да, көркемдік молая түскен.

7 Мазмұнында дінге қатыссыз оқиға алынатын жанр түрлері – әпсаналық, дінге қатысты халықтық прозада – хикаяттық белгілерін мол болады.

8 Әпсана – парсы сөзі. Мағынасы – 1) ертегі, мысал, қиял, әңгіме дегенді білдірсе; 2) әдемі, сұлу, керемет деген мағынаны да ашады. Осыдан жанр табиғатындағы қиял мен кереметтің, көркемдіктің белгілерін анықтауға мүмкіндік аламыз.

9 Әпсана-хикаяттың пайда болу табиғатын екі түрмен береді. 1. Аңыздың өз белгілерінен айырыла бастауы, көркемдік, қиял, суреттеудің көбеюі себепті әпсана-хикаяттарға өтуі. 2. Ойдан шығарылады, діни әдебиеттерден : Құран, Інжілден алынуы мүмкін.

Ғалым әпсана мен хикаят терминдерінің қолданысын талдайды. Әпсана терминін Ә. Марғұланның қолданатындығын негіз ете отырып, бұл терминнің таныстығын ғана емес, әдебиеттануда белгілі орныққандығын да ашады. Хикаят деп діни әңгімелер мен Құран сюжеттерінен алынған туындыларды атайды. Ғалым қазақ мәдениетіндегі «Дала уәлаяты» газетінің бетіндегі еңбектерді мысалға алады. Осы газетте хикаятты – «легенда» деп аударыпты. Сол себептен де, легенда деген термин аша алады деген тоқтамға келеді.

Топонимикалық аңыздар арқылы әпсана-хикаятқа өту жиі болады. Мысалы: «Айнакөл», «Өгіздің терісі», «Тоқпанның балалары», «Қара жігіт», «Қызылкеніш ордасы» туындылары – осының дәлелі. Оқиғасында ерте заманда өткен оқиғаны баянданымен де, мақсаты – солай болған екен дегеннен гөрі осылай болса екен арманды алға шығаруымен өзгеше. Ертегі жанрының қиялмен өрнектелген белгілерін бойына жинағанымен де, сол ертегідегідей тым көркемдейтін, тым қиялмен өрілген аспанда ұшу, қала салып, суды жұту, темір үйді талқан ету сияқты әсіре қиялдан ада болары – жанрлық өзгешелігі. Әпсана-хикаяттар қоғамның санасын білім мен дін арқылы ашады. Ертегі қиял мен көркем кесте арқылы береді. Әпсана-хикаяттың негізіне білім мен дін алынады дегенді де біржақты түсінбеген жөн: көркемөнер үлгісі болғандықтан да таза дін немесе таза білімді айту міндет емес. Бұл ретте әпсана мен хикаяттың табиғаты дін мен білім шықпай тұрып пайда болған, адамзаттың алғашқы қауымының жемісі екендігін анықтайды. Замандар өте келе, ол жаңарып, жетілдірілері белгілі. Сондықтан да қарапайым дін туралы түсініктер, алғашқы білім негіздері болады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, ғалым С. Қасқабасовтың әпсана-хикаят туралы ғылыми көзқарастарынан мынандай ойды түйіндеуге болады:

1 Миф және хикая ерте кездегі адамдардың тірлікте бола алмайтын қиялдарын суреттесе, аңыз тарихи оқиғаларды бейнелейді, әрі күнделікті тірліктен алған тәжірибе басым болады.

2 Аңыз өмірде болған нақты тарихи тұлғалардың өмірін негізге алады. Осы суреттеу мен көркемдеу замандар өте келе эпсана-хикаят болады.

3 Эпсана-хикаяттың пайда болуы аңыздағыдай емес. Жанрлық жағынан мифтің, аңыздың белгілері бар, бірақ оларға қарағанда ертегіге жақын сипаттарымен ерекшеленеді.

4 Аңыздық прозаның түрі ретінде эпсана-хикаяттардың да көркемдігі ертегіден төмен болады. Себебі космогониялық, діни, тұрмыстық деректерді жеткізуді мақсат етеді.

5 Эпсана-хикаятты да айтушы да, тыңдаушы да көркем шығарма деп қабылдамайды. Тарихи дерек, қоғамның белгісі, суреті деп түсінеді. Бұл көркемдік жағынан кемелденуіне кері әсер етеді.

6 Аңыздық прозаның әр түрінің дамуы мен өзгеруінің заңдылықтары бар. Олар адамдар қоғамында нақты бір қызметтерді атқарады. Қоғамның танымдық, эстетикалық қызметтерінің өзгеруіне қарай аңыздық прозаның түрлері де өзгеріп отырады.

7 Аңыздық проза – ертегілік прозаның дамуына ықпал еткен жанр. Сонымен бірге фольклорлық кейіпкерлердің кемелденуіне, көркемденуіне де әсері зор.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Қасқабасов, С., Әзібаева, Б.** Қазақ дастандары Кітапта: Бабалар сөзі: Жүзтомдық. //Томның редакциялық алқасы: Әзібаева Б. (жауапты редактор), Қасқабасов С., Қирабаев С., Рақышева Ж. (жауапты шығарушы) // Томды құрастырып, ғылыми қосымшаларын дайындаған: Әзібаева Б. – Астана: Фолиант, 2004. Т. 1.: Хикаялық дастандар. – 2004. – 360 б.

2 **Радлов, В.** Ел қазынасы – ескі сөз (В. Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері). – Алматы: Ғылым, 1994. – 623 б.

3 **Қасқабасов, С.** XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ фольклористикасы // Кітапта: Қазақ фольклористикасының тарихы – Алматы: Ғылым, 1988. 146–147 б. б.

4 **Қасқабасов, С.** Золотая жила /Избранные исследования. – Астана: Елорда, 2000. – 320 с.

5 **Қасқабасов, С.** Золотая жила Истоки духовной культуры – Астана: Елорда, 2000. – 752 с.

6 **Юнг, К. Г.** Душа и миф: шесть архетипов. Пер. с англ. – Киев: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. – 384 с.

7 **Мелетинский, Б. М.** Поэтика мифа. 3-е изд., репринтное. (Исследования по фольклору и мифологии Востока). – Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000. – 407 с.

8 **Қасқабасов, С., Аймұхамбет, Ж. Ә.** Қазақ фольклоры Жоғары оқу орындарына арналған оқулық. – Алматы: CyberSmith, 2018. – 288 б.

9 **Пропп, В. Я.** Фольклор и действительность – Москва: Наука, –1976. 327 с. – (Исследования по фольклору и мифологии Востока)

10 **Қасқабасов, С.** Таңдамалы. – Астана: Фолиант, 2014 Т. 1. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер. – 320 бет.

11 **Қоңыратбаев, Ә.** Қазақ фольклорының тарихы. Алматы: Ана тілі, 1991. – 288 б.

References

1 **Kaskabasov, S., Azibayeva, B.** Qazaq dastandary Kitapta: Babalar sozy: Zhuztomdyk [Kazakh sagas // in the book: ancestors lyrics: Centenary] // Editorial board of the volume: Azibayeva B. (responsible editor), Kaskabasov S., Kirabayev S., Rakisheva zh. (responsible publisher) // the volume was compiled and prepared by: Azibayeva B. – Astana: Folio, 2004. Vol. 1.: story sagas. – 2004. – 360 P.

2 **Radlov, V.** Yel kazynasy – yeski soz (V. Radlov zhinahan qazaq folklorynyn ulgileri) [The Treasure of the country is an old word (samples of Kazakh folklore collected by V. Radlov)]. – Almaty: Science, 1994 – 623 P.

3 **Kaskabasov, S.** XIX hasyrdyn yekinshi zharty syndahy qazaq folkloristikasy // Kitapta: Qazaq folkloristikany tarihy [Kazakh folkloristics of the second half of the XIX

century // in the book: history of Kazakh folkloristics]. – Almaty: Science, 1988. pp. 146–147.

4 **Kaskabasov, S.** Zolotaya zhila / Izbrannyye issledovaniya [Golden Life / extensive research]. – Astana: The Capital, 2000. – 320 p.

5 **Kaskabasov, S.** Zolotaya zhila Istoki duhovnoi kultury [Golden Life of a spiritual culture]. – Astana: the capital, 2000. – 752 P.

6 **Jung, K. G.** Dusha i mif: shest arhetipov. Per. s angl. [Soul and myth: the six archetypes. Tr. from English]. – Kiev: State Library of Ukraine for youth, 1996 – 384 pp.

7 **Meletinsky, B. M.** Poetika mifa. 3-e izd., reprintnoye. (Issledovaniya po folkloru i mifologii Vostoka) [Poetics of the myth. 3-rd ed., reprinted. (Research on folklore and mythology of the East)]. – Moscow: Publishing firm “Eastern literature” RAN, 2000. – 407 P.

8 **Kaskabasov, S., Aimukhambet, Zh. A.** Qazaq folklori Zhohary oku oryndaryna arnalhan okulyk [Kazakh folklore textbook for higher educational institutions]. – Almaty: CyberSmith, 2018 – 288 P.

9 **Propp, V. Y.** Folklor i deistvitelnost. (Issledovaniya po folkloru i mifologii Vostoka) [Folklore and activity (Research on folklore and mythology of the East)]. – Moscow: Science, 1976. – 327 P.

10 **Kaskabasov, S.** Tandamaly [Selective]. – Astana: Folio, 2014 Vol. 1. Qazaqtyn halyk prozasy. Zertteuler [Kazakh folk prose. Research]. – 320 P.

11 **Konyratbayev, A.** Qazaq folklorynyn tarihy [History of Kazakh folklore]. – Almaty: Native language, 1991. – 288 P.

Материал 13.03.23 баспаға түсті.

Г. К. Шахажанова

Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. Сатпаева, Республика Казахстан, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 13.03.23.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПО РАССКАЗАМ УЧЕНОГО С. КАСКАБАСОВА.

В статье анализируется изучение казахской фольклористики, сбор образцов фольклора. В этой области академик С. Каскабасов анализирует албасты и жезтырнака из сказочных персонажей казахского фольклора. Албас – герой рассказов. Синкретическое видео. Анализируется, что изображение албасты встречается со времен ранней Месопотамии. С. Каскабасов проводит анализ их происхождения, общественной деятельности, характеров, определяя основные черты казахских историй.

Что касается жанровых форм в казахском фольклоре, сказаний, сказок, псалмов и т.д., то формулировка С. Каскабасова определяется в зависимости от деятельности, признаков, отношений с обществом, причин возникновения, целей и задач произведения. Особенно ярко выражены прозаические признаки и характеристики, виды сказочного жанра, которые стали началом новых мыслей в фольклористике. В этой статье показано, что выбранный метод в теории в сочетании с жизнеспособностью способствует ясности в определении и систематизации мысли, передаче научного доказательства.

Главной особенностью рассказа является его общность с сюжетами религиозной мифологии. Объясняется, что этот знак - встреча рассказа о драконе или змее в легендах нескольких народов.

С. Каскабасов выделяет основные черты казахских рассказов, анализирует их внешность, общественную деятельность, характеры.

В то же время выявляются смысл и причина жанровых изменений рассказа.

Ключевые слова: казахский фольклор, история, характер, прозаические знаки, отношения с обществом.

G. K. Shakhzhanova

Kazakh National Research Technical University named after K. Satpayev, Republic of Kazakhstan, Almaty.

Material received on 13.03.23.

STUDY ON STORIES OF SCIENTIST S. KASKABASOV.

The article analyzes the study of Kazakh folklore, the collection of folklore samples. In this field, academician S. Kaskabasov analyzes albasty and zheztyrnak from the fairy-tale characters of Kazakh folklore. Albas is the hero of the stories. Syncretic video. It is analyzed that the image of albasty has been found since the early Mesopotamy. S. Kaskabasov analyzes their origin, social activities, characters, defining the main features of Kazakh stories.

As for genre forms in Kazakh folklore, legends, fairy tales, psalms, etc., S. Kaskabasov's formulation is determined depending on the activity, characteristics, relations with society, causes, goals and objectives of the work. Especially pronounced are the prosaic signs and characteristics, types of the fairy-tale genre, which became the beginning of new thoughts in folklore studies. This article shows that the chosen method in theory, combined with viability, contributes to clarity in the definition and systematization of thought, the transfer of scientific evidence.

The main feature of the story is its commonality with the plots of religious mythology. It is explained that this sign is a meeting of a story about a dragon or a snake in the legends of several peoples.

S. Kaskabasov highlights the main features of Kazakh stories. Analyzes their appearance, social activities, characters. At the same time, the meaning and cause of genre changes in the story are revealed.

Keywords: kazakh folklore, history, character, prose signs, relations with society.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Абдырова Ардак Оразғалиевна, докторант, «Филология» кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abdyrova77@mail.ru

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: a_zhanat@mail.ru

Айтуғанова Сәулеш Шамшақызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: s-aituganova@mail.ru

Акмагамбетова Бибигуль Ерсайиновна, 2-курс PhD докторанты, «Филология» факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: bibigul.1013@mail.ru

Амангелді Мөлдiр Дулатқызы, п.ғ.м., докторанты, 2 курс, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: amangeldimd@gmail.com

Анесова Альбина Женисовна, PhD, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: anesova_albina@mail.ru

Аубакирова Құндызай Қыдырбайқызы, PhD, шетел тілдері және аударма кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қорқыт ата атындағы Қызылорда Университеті, Қызылорда қ., 120000, Қазақстан Республикасы, e-mail: a_kunduz87@mail.ru

Ахтаева Нагима Хабдрашитовна, Философия докторы (PhD), Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, «Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» комерциялық емес акционерлік қоғамы, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: nagibek78kz@gmail.com

Ашимханова Светлана Ашимхановна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы

Баратова Мухаббат Нұржауқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Бауржанұлы Еркебұлан, «Аударма ісі» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: yerkebulanbaurzhan@gmail.com

Бейсенова Жайнагүл Сәбитқызы, филология ғылымдарының докторы, профессоры, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhaina_b@mail.ru

Бекмухан Дәреже Базарғалиқызы, 1 курс магистранты, ағылшын және неміс тілі кафедрасы, шетел тілі: екі шетел тілі, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: life_journal@list.ru

Бектурганова Зарафшан Бердимуратовна, 1 курс магистранты, ағылшын және неміс тілі кафедрасы, шетел тілі: екі шетел тілі, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: zarafshan0600@gmail.com

Болат Алтангүл, филология ғылымдарының докторы, профессор, Еуропатану кафедрасы, Гуманитарлық ғылымдар факультеті, Моңғол мемлекеттік университеті, Моңғолия ХР, 14201, Улан-Батор қ., 46а п / я -330, Сухэ-Батор дистрикт, Малая кольцевая 47, e-mail: altaabol@gmail.com

Болатбекова Жанерке Болатбекқызы, 3 курс докторанты, «Қазақ, орыс филологиясы және журналистика» кафедрасы, «С. Аманжолов атындағы ШҚУ» КЕАҚ, Өскемен қ., 070000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhandai@bk.ru

Галбиат Тұнық, магистрант, 2 курс, «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: Gggalbyyat@mail.ru

Джакипова Гульсана Амантаевна, докторанты, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: jakipova.gulsana@mail.ru

Джакыпбекова Мамиля Тургамбаевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Филологтарды даярлау білім беру бағдарламасы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: Mamiya_72@mail.ru

Джансейтова Светлана Саттаровна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы қ., 005000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bntb@mail.ru

Елікпаев Серік Төлеубайұлы, профессор, Әлеуметтік ғалымдар, журналистика және ақпарат кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: serik.elikbay@mail.ru

Есетова Айнұр Такеевна, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы қ., 005000, Қазақстан Республикасы, e-mail: esimail5577@gmail.com

Жумабекова Бейбытнур Капаровна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: beibitnur@mail.ru

Жусубалина Жанат Мейрбековна, «8D02310 – Филология» мамандығының докторанты, 3 курс, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhusubalinazh@gmail.com

Жұмағұл Сағымбай Ботпайұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: sagymbai.zhumagul@mail.ru

Жұмаділова Гүлмира Байзаққызы, педагогика ғылымдарының магистрі, Оқытушы-зерттеуші, оқытушысы, Орталық Қазақстан академиясы, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gul_mirka_01@mail.ru

Жұмақаева Береке Даулетхановна, п.ғ.д., профессоры, Сүлейман Демирел атындағы университет, Қаскелең қ., 070000, Қазақстан Республикасы, e-mail: d.bereke2009@mail.ru

Жүсіпов Нартай Қуандықұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nartai1970@mail.ru

Жылқайдар Сымбат Асылбекқызы, магистрант, 2 курс, «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhylkaidar.symbat@mail.ru

Ибраева Жанар Кулматовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, филология факультеті, Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhanar.ibrayeva.kaznu@gmail.com

Ибраймова Лира Әбділдабекқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор м.а., Филология институты, «Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті» КЕАҚ, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: lirai Braymova@gmail.com

Искакова Гулгул Женисовна, педагогика және психология магистрі, «Филология» мамандығының докторанты, Ш. Уәлиханов

Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: g.ristina@mail.ru

Йылдыз Наджие Ата, «Қазіргі түрік диалектілері мен әдебиеті» бөлімінің профессоры, Әдебиет факультеті, «Қажы Байрам Вели Анкара университеті», Анкара қ., 06680, Түркия, e-mail: naciye.yildiz@hbv.edu.tr

Кадирова Малика Сейтмахамбетовна, PhD докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: mali_ks@mail.ru

Кадырова Бақытжан Масалимовна, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: masalim70@mail.ru

Капанова Дамели Енсебековна, филология ғылымдарының кандидаты, фулл профессор, ЖШС «Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы», Астана қ., Z05P7P8, (010000), Қазақстан Республикасы, e-mail: damelia07@mail.ru

Карабаева Лаура Кошкарбаевна, педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, «Шетел тілі» кафедрасы, «Филология» факультеті, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Laura-010@mail.ru

Картаева Айжан Маратбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессоры, «С. Аманжолов атындағы ШҚУ» КЕАҚ, Өскемен қ., 070000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kartaeva2011@mail.ru

Кенжигожина Карлыгаш Серикбаевна, м. а. доценті, Шетел филология кафедрасы, филология факультеті, «Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ, Астана қ., 010009, Қазақстан Республикасы, e-mail: Kenzhigozhina.karlygash@gmail.com

Кок Абдулла, Әдебиет факультеті, түркі тілі мен әдебиеті бөлімі, Ақдениз университеті, Анталия қ., Түркия республикасы, e-mail: abdullahkok250@gmail.com

Коптева Элеонора Ивановна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әдебиет және мәдениеттану кафедрасының меңгерушісі, Омбы мемлекеттік педагогикалық университеті, Омбы қ., 644099, Ресей Федерациясы, e-mail: eleonora_kopteva@mail.ru

Кривенко Галина Анатольевна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140011, Қазақстан Республикасы, e-mail: galinam1016@mail.ru

Кусепова Гульзат Тунгушбаевна, «Шетел филологиясы» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, «Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ, Астана қ., 010009, Қазақстан Республикасы, e-mail: user_gt@mail.ru

Кыяхметова Шара Әсетовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Филологтарды даярлау білім беру бағдарламасы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: aset_shara@mail.ru

Қапасова Бақытгүл Қасымбайқызы, профессор, Филология ғылымдары кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kapasova1970@mail.ru

Қожас Дина Алтынбекқызы, магистр, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kapar.dina@mail.ru

Қопаева Асемгүл Кабдешовна, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kopaeva-ak@mail.ru

Құлахметова Мергүл Сәбитқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Гуманитарлық ғылымдардың жоғары мектебі, Павлодар педагогикалық университеті КЕАҚ, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kmergul@yandex.ru

Машрапова Зауре Серикбайқызы, «8D02302-Филология (қазақша)» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140010, Қазақстан Республикасы, e-mail: Zaure-mashrapova@mail.ru

Матаева Асыл Камчыбековна, «8D02314-Әдебиеттану» мамандығының докторанты, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: asyl_mataeva@mail.ru

Миразова Маржан Нышанбекқызы, «Әдебиеттану» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: m.n.mirazova@mail.ru

Молдағали Бақытгүл, PhD, пост-докторант, «Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті» КЕАҚ, Педагогикалық технологияларды талдау лабораториясы, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: bahados@mail.ru

Муратова Алтын Наурызбаевна, магистр, аға оқытушы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, «Тұран-астана» университеті, Астана қ., 000010, Қазақстан Республикасы, e-mail: altynmuratova@mail.ru

Мустафаева Анар Абдикадиевна, PhD докторы, қауымдастырылған профессор ККСОН, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: rummana@mail.ru

Нанай Фарид Ерғалықызы, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің магистранты, «Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті»

комерциялық емес акционерлік қоғамы, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: nanajfarida@gmail.com

Нұрғали Қадиша Рүстембекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, орыс филологиясы кафедрасының меңгерушісі, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: nurgalik1@mail.ru

Нүрпейісова Сәуле Күзембайқызы, «Орыс тілі және мәдениеті» мамандығы бойынша ф.ғ.к., доцент, сәулет-құрылыс факультеті, «Әбілқас Сағынов атындағы» ҚарТУ КЕАҚ, Қарағанды, 100004, Қазақстан Республикасы, e-mail: svetlana943865@gmail.com

Паланджи Изабелла, славистика кафедрасының докторанты, германистика, Скандинавия және славистика факультеті, Висконсин университеті, Мэдисон, АҚШ, e-mail: palange@wisc.edu

Сағынтаева Жұлдыз Қайратқызы, философия докторы (Ph. D) Оқытушы-зерттеуші, оқытушысы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhuldyz.sagyntaeva@mail.ru

Садуақасова Айжан Темірланқызы, «Шет тілі: екі шет тілі», мамандығы бойынша магистрант, филология факультеті, Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: saduakassova.aizhan@gmail.com

Сакиева Гульзира Оразовна, п.ғ.м., PhD докторант, Филология институты, «Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті» КЕАҚ, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulzirasakieva49@gmail.com

Сарыбаева Баян Жумашевна, филология ғылымының кандидаты, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, «Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Bayanjan73@mail.ru

Сатыбалдин Ақылбек Серікұлы, докторант, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140007, Қазақстан Республикасы, e-mail: akylbek_a_s@mail.ru

Сүлеева Гульжан Созақпаевна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы, 005000, Қазақстан Республикасы, e-mail: suleeva71@mail.ru

Сүлейменова Жазира Азаматовна, «Қазақ тілі және әдебиеті» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, «Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті», Астана қ., 000010, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhazs@mail.ru

Тлеубаев Советхан Баянұлы, филология ғылымдарының кандидаты, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: tleubaev63@mail.ru

Тлеубердиев Болат Мақұлбекович, филология ғылымдарының докторы, профессор, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы, «Филология» факультеті, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tleuberdiyevb@mail.ru

Утепберген Ару Маратқызы, магистрант, 2 курс, «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: utepbergenova.aru@bk.ru

Хашим Махсатгуль, «Шет тілі: екі шет тілі» мамандығы бойынша магистрант Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, «Павлодар Педагогикалық университеті» КЕАҚ, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: x.maha_97-97@mail.ru

Цветкова Алевтина Дмитриевна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, филология кафедрасы, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008. Қазақстан Республикасы, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru

Шаикова Гульвира Кимқызы, филология ғылыми кандидаты, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulvira97@mail.ru

Шалабай Бердібай, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ш. Уәлиханов Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bshalabai@mail.ru

Шахжанова Гүлнәр Кәрімжанқызы, аға оқытушы, қазақ және орыс тілдері кафедрасы, Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., 050002, Қазақстан Республикасы, e-mail: sulnar79@mail.ru

Шахметова Назира Ахановна, филология ғылымдарының кандидаты, доценті, «Астана» Халықаралық университеті Педагогикалық институты, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: n.shakhmetova@mail.ru

Шахарман Әйгерім Пішенбайқызы, PhD докторы, қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140007, Қазақстан Республикасы, e-mail: shaharman.pvl@gmail.com

Юсупова Альфия Шавкетовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан қ., 420101, Татарстан Республикасы, Ресей Федерациясы, e-mail: alyusupova@yandex.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдырова Ардак Оразғалиевна, докторант, кафедра «Филология», Торайғыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: abdyrova77@mail.ru

Аймухамбет Жанат Аскербековна, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: a_zhanat@mail.ru

Айтуганова Саулеш Шамшаевна, кандидат филологических наук, профессор, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: s-aituganova@mail.ru

Алмагамбетова Бибигуль Ерсайиновна, PhD докторант, 2 курс, Факультет «Филологии», Евразийский Национальный университет, e-mail: bibigul.1013@mail.ru

Амангелді Мөлдiр Дулатқызы, м.п.н., докторант, 2 курс, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000. Республика Казахстан, e-mail: amangeldimd@gmail.com

Анесова Альбина Женисовна, PhD, ассоциированный профессор (доцент), Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: anesova_albina@mail.ru

Аубакирова Кундузай Кыдырбаевна, PhD, ассоциированный профессор, кафедра Иностраных языков и перевода, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, 120000, Республика Казахстан, e-mail: a_kunduz87k@mail.ru

Ахтаева Нагима Хабдрашитовна, доктор философии (PhD), Высшая школа гуманитарных наук, Не комерческое Акционерное Общество «Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана», г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: nagibek78kz@gmail.com

Ашимханова Светлана Ашимхановна, доктор филологических наук, профессор, филологический факультет, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан

Баратова Мухаббат Нуржауовна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: baratova_muhabbat1970@mail.ru

Бауржанулы Еркебулан, докторант по специальности «Переводческое дело», филологический факультет, Казахский национальный университет

имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: yerkebulanbaurzhan@gmail.com

Бейсенова Жайнагуль Сабитовна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, e-mail: zhaina_b@mail.ru

Бекмухан Дареже Базаргаликызы, магистрант 1 курса, кафедра английского и немецкого языков, иностранные языки: 2 иностранных языка, Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, г. Актюбе, Республика Казахстан, e-mail: life_journal@list.ru

Бектурганова Зарафшан Бердимуратовна, магистрант 1 курса, кафедра английского и немецкого языков, иностранные языки: 2 иностранных языка, Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, г. Актюбе, Республика Казахстан, e-mail: zarafshan0600@gmail.com

Болатбекова Жанерке Болатбекқызы, докторант, 3 курс, кафедра «Казахская, русская филология и журналистика», НАО «ВКУ имени С. Аманжолова», г. Усть-Каменогорск, 070000, Республика Казахстан, e-mail: zhandai@bk.ru

Булат Алтангуль, доктор филологических наук, профессор, кафедра Европоведения, факультет гуманитарных наук, Монгольский государственный университет, г. Улан-Батор, 14201, Монголия ХР, 46а п / я -330, Сухэ-Батор дистрикт, Малая кольцевая 47, e-mail: altaabol@gmail.com

Галбиат Тунык, магистрант, 2 курс, Факультет филологии, специальность «Казахский язык и литература», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040., Республика Казахстан, e-mail: Ggalbyyat@mail.ru

Джакипова Гульсана Амантаевна, докторант, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: jakipova.gulsana@mail.ru

Джакыпбекова Мамиля Тургамбаевна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Высшая школа гуманитарных наук, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: Mamilya_72@mail.ru

Джансеитова Светлана Саттаровна, доктор филологических наук, профессор, кафедра социально-гуманитарных дисциплин, Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, г. Алматы, 005000, Республика Казахстан, e-mail: bntb@mail.ru

Еликпаев Серик Толеубаевич, профессор, кафедра социологии, журналистики и информации, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: serik.elikbay@mail.ru

Есетова Айнур Такеевна, кандидат педагогических наук, доцент, кафедра социально-гуманитарных дисциплин, Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, г. Алматы, 005000, Республика Казахстан, e-mail: esimail5577@gmail.com

Жумабекова Бейбыгнур Капаровна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор (доцент) КАКСОН, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: beibitnur@mail.ru

Жумагул Сагымбай Ботпайұлы, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: sagymbai.zhumagul@mail.ru

Жумадилова Гульмира Байзақовна, преподаватель-исследователь, магистр педагогических наук, Центрально-Казахстанская академия, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: gul_mirka_01@mail.ru

Жумакаева Береке Даулетхановна, доктор педагогических наук, профессор, Университет Сулейман Демиреля, г. Каскелен, 070000, Республика Казахстан, e-mail: d.bereke2009@mail.ru

Жусубалина Жанат Мейрбековна, докторант, 3 курс, специальность «8D02310-Филология», Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: zhusubalinazh@gmail.com

Жусупов Нартай Куандыкович, доктор филологических наук, профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nartai1970@mail.ru

Жылкайдар Сымбат Асылбекқызы, магистрант, 2 курс, Факультет филологии, специальность «Казахский язык и литература», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: zhylkaidar.symbat@mail.ru

Ибраева Жанар Кулматовна, доктор филологических наук, профессор, филологический факультет, Казахский Национальный университет имени Аль Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: zhanar.ibrayeva.kaznu@gmail.com

Ибраймова Лира Абдилдабековна, кандидат филологических наук, и. о. ассоциированного профессора, Институт Филологии, НАО «Казахский национальный женский педагогический университет», г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: liraibraymova@gmail.com

Искакова Гулгул Женисовна, магистр педагогики и психологии, докторант, специальность «Филология», Кокшетауский университет Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: g.ristina@mail.ru

Йылдыз Наджие Ата, профессор, кафедра «Современные турецкие диалекты и литературы», Факультет литературы, Университет Анкары Гаджи Байрам Вели, г. Анкара, 06680, Туркия, e-mail: naciye.yildiz@hbv.edu.tr,

Кадилова Малика Сейтмахамбетовна, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010009, Республика Казахстан, e-mail: mali_ks@mail.ru

Кадырова Бакытжан Масалимовна, Факультет гуманитарных и социальных наук Торайғыров унитверситет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: masalim70@mail.ru

Капанова Дамели Енесебековна, кандидат филологических наук, фулл профессор, ТОО «Академия физической культуры и массового спорта», г. Астана, Z05P7P8 (010000), Республика Казахстан, e-mail: damelia07@mail.ru

Капасова Бахытгуль Касымбаевна, профессор, кафедра филологии, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kapasova1970@mail.ru

Карабаева Лаура Кошкарбаевна, кандидат филологических наук, старший преподаватель, кафедра «Иностраные языки», факультет «Филология», Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: Laura-010@mail.ru

Картаева Айжан Маратбековна, доктор филологических наук, профессор, ВКУ имени С. Аманжолова, НАО «ВКУ имени С. Аманжолова», г. Усть-Каменогорск, 070000, Республика Казахстан, e-mail: kartaeva2011@mail.ru

Кенжигожина Карлыгаш Серикбаевна, и. о. доцента, кафедра иностранной филологии, филологический факультет, НАО «Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010009, Республика Казахстан, e-mail: Kenzhigozhina.karlygash@gmail.com

Кожас Дина Алтынбековна, Магистр, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kapar.dina@mail.ru

Кок Абдулла, факультет литературы, отдел тюркского языка и литературы, Университет Акдениз, г. Анталия, Турецкая Республика, e-mail: abdullahkok250@gmail.com

Копеева Асемгуль Кабдешовна, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров унитверситет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kopaeva-ak@mail.ru

Коптева Элеонора Ивановна, доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой литературы и культурологии, Омский государственный педагогический университет, г. Омск, 644099, Российская Федерация, e-mail: leonora_kopteva@mail.ru

Кривенко Галина Анатольевна, кандидат филологических наук, старший реподаватель, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140011, Республика Казахстан, e-mail: galinam1016@mail.ru

Кулахметова Мергуль Сабитовна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Высшая школа гуманитарных наук, НАО Павлодарский педагогический университет, 140008 г. Павлодар, Республика Казахстан, e-mail: kmergul@yandex.ru

Кусепова Гульзат Тунгушбаевна, докторант, специальность «Иностранная филология», Факультет филологии, Евразийский университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010009, Республика Казахстан, e-mail: user_gt@mail.ru

Кыяхметова Шара Әсетовна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Высшая школа гуманитарных наук, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: aset_shara@mail.ru

Машрапова Зауре Серикбайкызы, докторант, специальность «8D02302-Филология (казахский)», факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140010, Республика Казахстан, e-mail: Zaure-mashrapova@mail.ru

Матаева Асыл Камчыбековна, докторант, специальность «8D02314-Литературоведение», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: asyl_mataeva@mail.ru

Миразова Маржан Нышанбековна, докторант по специальности «Литературоведение», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: m.n.mirazova@mail.ru

Молдагали Бакытгул, PhD, пост-докторант, Лаборатория анализа педагогических технологий, НАО «Казахский национальный педагогический университет имени Абая», г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: bahados_@mail.ru

Муратова Алтын Наурызбаевна, магистр, старший преподаватель, Факультет гуманитарных и социальных наук, Университет «Туран-Астана», г. Астана, 000010, Республика Казахстан, e-mail: altynmuratova@mail.ru

Мустафаева Анар Абдикадиевна, доктор PhD, ассоциированный профессор ККСОН, КазНУ имени Аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: rummana@mail.ru

Нанай Фарид Ергалыкызы, магистрант, Высшая школа гуманитарных наук, Не комерческое Акционерное Общесто «Павлодарский педагогический

университет имени А. Марғулана», г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: nanjafarida@gmail.com

Нурғали Кадиша Рустембековна, доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой русской филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: nurgalik1@mail.ru

Нурпеисова Сауле Кузембаевна, кандидат филологических наук, доцент, кафедра русского языка и культуры, НАО «Карагандинский технический университет Абылкаса Сагинова», г. Караганда, 100004, Республика Казахстан, e-mail: svetlana943865@gmail.com

Паланджи Изабелла, докторант, кафедра славистики, Факультет германистики, скандинавистики и славистики, Висконсинский университет, г. Мэдисон, 53706, США, email: palange@wisc.edu

Сағынтаева Жұлдыз Кайратовна, Преподаватель-исследователь, доктор философии (Ph. D), Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: zhuldyz.sagyntaeva@mail.ru

Садуакасова Айжан Темірланқызы, магистрант, специальность «Иностранный язык: два иностранных языка», филологический факультет, Казахский Национальный университет имени Аль Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: saduakassova.aizhan@gmail.com

Сакиева Гульзира Оразовна, м.п.н., PhD докторант, Институт Филологии, НАО «Казахский национальный женский педагогический университет», г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: gulzirasakieva49@gmail.com

Сарыбаева Баян Жумашевна, кандидат филологических наук, Высшая школа гуманитарных наук, Не комерческое Акционерное Общество «Павлодарский педагогический университет имени А. Марғулана», г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: Bayanjan73@mail.ru

Сатыбалдин Акылбек Серикович, докторант, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140007, Республика Казахстан, e-mail: akylbek_a_s@mail.ru

Сулеева Гульжан Созакпаевна, кандидат филологических наук, профессор, кафедра социально-гуманитарных дисциплин, Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, г. Алматы, 005000, Республика Казахстан, e-mail: suleeva71@mail.ru

Сулейменова Жазира Азаматовна, докторант, специальность «Казахский язык и литература», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 000010, Республика Казахстан, e-mail: zhazs@mail.ru

Тлеубаев Советхан Баянович, кандидат филологических наук, Факультет филологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: tleubaev63@mail.ru

Тлеубердиев Болат Макулбекович, доктор филологических наук, профессор, кафедра «Казахский язык и литература», факультет «Филология», Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: tleuberdiyevb@mail.ru

Утепберген Ару Маратқызы, магистрант, 2 курс, Факультет филологии, специальность «Казахский язык и литература», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: utepbergenova.aru@bk.ru

Хашим Махсатгуль, магистрант, специальность «Иностранный язык: два иностранных языка», Факультет гуманитарных и социальных наук, НАО «Павлодар Педагогический университет», г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: x.maha_97-97@mail.ru

Цветкова Алевтина Дмитриевна, кандидат филологических наук, профессор, кафедра филологии, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru

Шаикова Гульвира Кимовна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор (доцент), факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: gulvira97@mail.ru

Шалабай Бердібай, доктор филологических наук, профессор, Кокшетауский университет Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: bshalabai@mail.ru

Шахажанова Гульнар Каримжановна, старший преподаватель, кафедра казахского и русского языка, Казахский национальный исследовательский технологический университет имени К. Сатпаева, г. Алматы, 050002, Республика Казахстан, e-mail: sulnar79@mail.ru

Шахметова Назира Ахановна, кандидат филологических наук, доцент, Педагогический институт, Международный университет «Астана», г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: n.shakhmetova@mail.ru

Шахарман Айгерим Пишенбайқызы, доктор PhD, ассоциированный профессор, Торайғыров университет г. Павлодар, 140007, Республика Казахстан, e-mail: shaharman.pvl@gmail.com

Юсупова Альфия Шавкетовна, доктор филологических наук, профессор, Казанский (Приволжский) федеральный университет, г. Казань, 420101, Российская Федерация, Республика Татарстан, e-mail: alyusupova@yandex.ru

FORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abdyrova Ardak Orazgalievna, doctoral student, Department of Philology Toraihyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abdyrova77@mail.ru

Aimukhambet Zhanat, Doctor of Philology sciences, professor, Faculty of Philology, Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: a_zhanat@mail.ru

Aituganova Saulesh, Candidate of Philology sciences, professor, Faculty of Philology, Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: s-aituganova@mail.ru

Akhtaeva Nagima Khabdrashitovna, Ph.D., Higher school of Humanities, Non-commercial Joint Stock Company «Pavlodar pedagogical University named after A. Margulan», Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: nagibek78kz@gmail.com

Akmagambetova Bibigul Yersainovna, Doctoral student of Eurasian National University 2 course, Faculty of Philology, e-mail: bibigul.1013@mail.ru

Amangeldi Moldir, m.p.n., 2nd PhD student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: amangeldimd@gmail.com

Anesova Albina Zhenisovna, PhD, Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraihyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: anesova_albina@mail.ru

Ashimkhanova Svetlana, Doctor of Sciences in Philology, Professor, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan

Aubakirova Kunduzay Kydyrbayevna, PhD, Associate Professor of the Department of Foreign Languages and Translation, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, 120000, Republic of Kazakhstan, e-mail: a_kunduz87@mail.ru

Baratova Mukhabbat Nurzhauovna, Candidate of Philology, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraihyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Baurzhanuly Yerkebulan, Doctoral student in Translation Studies, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: yerkebulanbaurzhan@gmail.com

Beisenova Zhainagul Sabitovna, Doctor of Philology, Professor of the Department of Russian Philology of the Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhaina_b@mail.ru

Bekmukhan Darezhe Bazargalikyzy, 1st course Master's degree student of the English and German languages department, foreign languages: 2 foreign languages of K. Zhubanov Aktobe regional university, Republic of Kazakhstan, Aktobe, e-mail: life_journal@list.ru

Bekturganova Zarafshan Berdimuratovna, 1 st course Master's degree student of the English and German languages department, foreign languages: 2 foreign languages of K. Zhubanov Aktobe regional university, Republic of Kazakhstan, Aktobe, e-mail: zarafshan0600@gmail.com

Bolatbekova Zhanerke Bolatbekkyzy, 3rd year doctoral student of the Department of Kazakh, Russian Philology and journalism, «S. Amanzholov East Kazakhstan University» NCJSC, Ust-Kamenogorsk, 070000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhandai@bk.ru

Bulat Altyngul, Ph.D., Professor, Department of European Studies, Faculty of Humanities, Mongolian State University, Mongolia XP, 14201, Ulaanbaatar, 46a p / -330 I, Sukhbaatar District, Malaya koltsevaya 47, e-mail: altaabol@gmail.com

Dzhakipova Gulsana Amantayevna, doctoral student of the Department of Russian Philology, Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: jakipova.gulsana@mail.ru

Dzhanseitova Svetlana Sattarovna, Doctor of philology, professor, Department of Social and Humanitarian Disciplines, Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, Almaty, 005000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bntb@mail.ru

Elikpayev Serik Toleubayevich, Professor, Department of Sociology, Journalism and Information, Toraihyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: serik.elikbay@mail.ru

Galbiat Tunyk, undergraduate student, «Kazakh language and literature», 2nd year, Faculty of Philology, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: Ggalbyyat@mail.ru

Ibraimova Lira Abdildabekovna, Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor, Institute of Philology, «Kazakh National Women's Pedagogical University» NCJSC, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: liraibraymova@gmail.com

Ibrayeva Zhanar Kulmatovna, Doctor of Philology, Professor, Kazakh National university named after Al Farabi, faculty of philology, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhanar.ibrayeva.kaznu@gmail.com

Iskakova Gulgul Zhenisovna, Master of Pedagogy and Psychology, doctoral student of the specialty «Philology», Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: g.ristina@mail.ru

Jakypbekova Mamilya, candidate of philological sciences, associate professor, Higher School of Humanities, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: Mamilya_72@mail.ru

Kadirova Malika Seitmakhambetovna, PhD Doctoral Student, L. N. Gumilyov urasian National University, Astana, 010009, Republic of Kazakhstan, e-mail: mali_ks@mail.ru

Kadyrova Bakytzhan Masalimovna, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: masalim70@mail.ru

Kapanova Dameli Ensebekovna, Candidate of philological sciences, full professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, LTD «Academy of Physical Education and Mass Sports», Astana, Z05P7P8 (010000), Republic of Kazakhstan, e-mail: damelia07@mail.ru

Kapasova Bakhytgul Kassymbayevna, Professor, Department of Philology, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kapasova1970@mail.ru

Karabayeva Laura Koshkarbayevna, Candidate of philology, senior teacher of the Department of «Foreign languages», Faculty of «Philology», South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Laura-010@mail.ru

Kartayeva Aizhan Maratbekovna, doctor of philological sciences, Professor, «S. Amanzholov East Kazakhstan University» NCJSC, Ust-Kamenogorsk, 070000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kartaeva2011@mail.ru

Kenzhigozhina Karlygash Serikbayevna, acting associate professor of Foreign Philology department, Faculty of Philology, «L. N. Gumilyov Eurasian national university» NCJSC, Astana, 010009, Republic of Kazakhstan, e-mail: Kenzhigozhina.karlygash@gmail.com

Khashim Makhsatgul, magistral student in «English language teacher», Faculty of Humanities and Social Sciences, «Pavlodar Pedagogical University» NCJSC, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: x.maxa_97-97@mail.ru

Kiyakhmetova Shara, candidate of philological sciences, associate professor, Higher School of Humanities, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: aset_shara@mail.ru

Kok Abdullah, Department of Turkic Language and Literature, Akdeniz University, Faculty of Literature, Republic of Turkey, Antalya, e-mail: abdullahkok250@gmail.com

Kopaeva Asemgul Kabdeshovna, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kopaeva-ak@mail.ru

Kopteva Eleonora Ivanovna, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Literature and Cultural Studies, Omsk State Pedagogical University, Omsk, 644099, Russian Federation, e-mail: eleonora_kopteva@mail.ru

Kozhas Dina Altynbekovna, Master, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kapar.dina@mail.ru

Krivenko Galina Anatolievna, Candidate of Philological Sciences, senior lecturer, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140011, Republic of Kazakhstan, e-mail: galinam1016@mail.ru

Kulakhmetova Mergul Sabitovna, Ph.D., Associate Professor, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kmergul@yandex.ru

Kusepova Gulzat Tungushbayevna, doctoral student in «Foreign Philology», Faculty of Philology, «L. N. Gumilyov National University» NCJSC, Astana, 010009, Republic of Kazakhstan, e-mail: user_gt@mail.ru

Mashrapova Zauze Serikbaykyzy, doctoral student in the specialty «8D02302-Philology (Kazakh)», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140010, Republic of Kazakhstan, e-mail: Zauze-mashrapova@mail.ru

Matayeva Assyl Kamchybekovna, doctoral student of specialty 8D02314-Literary studies, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: assyl_mataeva@mail.ru

Mirazova Marzhan, doctoral student in «Literary criticism», Faculty of Philology, Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: m.n.mirazova@mail.ru

Moldagali Bakytgul, PhD, post-doc., Laboratory for the analysis of pedagogical technologies, «Abai Kazakh National Pedagogical University» NCJSC, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: bahados_@mail.ru

Muratova Altyn Nauryzbayevna, Master's degree, senior lecturer, Faculty of Humanities and Social Sciences, «Turan-Astana» University, Astana, 000010, Republic of Kazakhstan, e-mail: altynmuratova@mail.ru

Mustafayeva Anar, PhD, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: rummana@mail.ru

Nanay Farida Ergalykyzy, Graduate student Higher School of Humanities, Non-commercial Joint Stock Company «Pavlodar pedagogical University named after A. Margulan», Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: nanajfarida@gmail.com

Nurgali Kadisha, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Russian Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurgalik1@mail.ru

Nurpeissova Saule Kuzembayevna, Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Russian Language and Culture, NJSC «Karaganda Technical University of Abylka Saginov», Karaganda, 100004, Republic of Kazakhstan, e-mail: svetlana943865@gmail.com

Palange Isabella, Doctoral Student of Slavic Languages and Literature, Department of German, Nordic, and Slavic, University of Wisconsin, Madison, 53706, USA, e-mail: palange@wisc.edu

Saduakassova Aizhan Temirlankyzy, Master's student in «Foreign language: two foreign languages», faculty of philology, Kazakh National university named after Al Farabi, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: saduakassova.aizhan@gmail.com

Sagyntayeva Zhuldyz, Doctor of Philosophy (Ph. D), teacher-researcher, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhuldyz.sagyntaeva@mail.ru

Sakieva Gulzira Orazovna, Master of Pedagogical Sciences, PhD candidate, Institute of Philology, «Kazakh National Women's Pedagogical University» NCJSC, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulzirasakieva49@gmail.com

Sarybaeva Bayan Zhumashevna, Commandant of philological sciences, Higher school of Humanities, Non-commercial Joint Stock Company «Pavlodar pedagogical University named after A. Margulan», Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Bayanjan73@mail.ru

Satybaldin Akylbek Serikovich, Doctoral student, Toraighyrov university, Pavlodar, 140007, Republic of Kazakhstan, e-mail: akylbek_a_s@mail.ru

Shaharman Aigerim, PhD, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140007, Republic of Kazakhstan, e-mail: shaharman.pvl@gmail.com

Shaikova Gulvira Kimovna, candidate of philological sciences, Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulvira97@mail.ru

Shakazhanova Gulnar Karimzhanovna, K. Satpayev Kazakh National Research Technological University, Senior Lecturer of the Kazakh and Russian Language Department, Almaty, 050002, Republic of Kazakhstan, e-mail: sulnar79@mail.ru

Shakhmetova Nazira Akhanovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor (docent) of the Pedagogical Institute, Astana International University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: n.shakhmetova@mail.ru

Shalabay Berdibay, doctor of philological sciences, professor, Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bshalabai@mail.ru

Suleimenova Zhazira Azamatovna, doctoral student in «Kazakh language and literature», Philological Faculty, «L. N. Gumilyov Eurasian national university», Astana, 000010, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhazs@mail.ru

Suleyeva Gulzhan Sozakpayevna, candidate of philology, professor, Department of Social and Humanitarian Disciplines, Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, Almaty, 005000, Republic of Kazakhstan, e-mail: suleeva71@mail.ru

Tleubaev Sovetkhan Bayanuly, candidate of Philological Sciences, Faculty of Philology, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: tleubaev63@mail.ru

Tleuberdiev Bolat Makulbekovich, Doctor of philology, professor of the Department of «Kazakh language and literature», Faculty of «Philology», South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: tleuberdievb@mail.ru

Tsvetkova Alevtina Dmitrievna, Candidate of Philological Sciences, Professor of the Department of Philology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru

Utepbergen Aru Maratkyzy, undergraduate student, «Kazakh language and literature», 2nd year, Faculty of Philology, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: utepbergenova.aru@bk.ru

Yessetova Ainur Takeevna, candidate of pedagogical sciences, docent, Department of Social and Humanitarian Disciplines, Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, Almaty, 005000, Republic of Kazakhstan, e-mail: esimail5577@gmail.com

Yildiz Najie Ata, Professor at «Modern Turkish Dialects and Literatures» department, Literature Faculty, «Ankara Haci Bayram Veli University», Ankara, 06680, Turkey, e-mail: naciye.yildiz@hbv.edu.tr

Yusupova Alfiya Shavketovna, Doctor of Philology, Professor, Kazan Federal University, Kazan, 420101, Russian Federation, Republic of Tatarstan, e-mail: alyusupova@yandex.ru

Zhumabekova Beibytur Kaparovna, PhD of Philology, Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: beibitnur@mail.ru

Zhumadilova Gulmira, teacher-researcher, Master of Pedagogical Sciences Central Kazakhstan Academy, Karaganda city, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: gul_mirka_01@mail.ru

Zhumagul Sagymbay Botbayuly, Doctor of Philology, Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008 Republik of Kazakhstan, e-mail: sagymbai.zhumagul@mail.ru

Zhumakayeva Bereke Dauletghanovna, doctor of pedagogical sciences, Professor, Suleyman Demirel University, Kaskelen city, 070000, Republic of Kazakhstan, e-mail: d.bereke2009@mail.ru

Zhussubalina Zhanat Meirbekovna, The main author, 3rd year PhD student of the specialty «8D02310-Philology», South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhusubalinazh@gmail.com

Zhussupov Nartay Kuandykovich, Doctor of Philology, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nartai1970@mail.ru

Zhylkaidar Symbat Asylbekkyzy, undergraduate student, «Kazakh language and literature», 2nd year, Faculty of Philology, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhylkaidar.symbat@mail.ru

**«Торайғыров университеті» КеАҚ
«Торайғыров университеті Хабаршысы» ғылыми журналдарының
АВТОРЛАРЫНА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕР**

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде төмендегі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар МЕМСТ 7.5-98 сәйкес мақалаларды рәсімдеу үшін негізгі баспа стандарттарына сәйкес, жарияланатын материалдарды баспаға рәсімдеу «МЕМСТ 7.1-2003» Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» талаптарына сай дайындалуы керек.

*Нөмірге бір автордың бір ғана қолжазбасы немесе сол автордың тең авторлар ұжымы құрамында болғанда да бір қолжазбасын ғана жариялауға рұқсат етіледі.

* Бір мақаланың тең авторларының саны 5-тен аспауы тиіс.

* Мақаланың бірегейлік дәрежесі 60% - дан кем болмауы тиіс (редакциялық алқаның шешіміне сәйкес).

* Баспаға жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, оның ішінде басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.

* Қолжазбаны жариялауға қабылдау туралы шешім рецензиялау рәсімі өткізілгеннен кейін қабылданады.

* Қос рецензиялау (жасырын) құпия түрде жүргізіледі, авторға рецензенттің аты – жөні, ал рецензентке мақала авторының аты-жөні мәлім болмайды.

* Төлем туралы түбіртек мақалаларды жариялауға қабылдағаннан кейін ұсынылады. Журналда жариялау құны бір бетіне 1000 (бір мың) теңге.

* «Торайғыров университеті» КеАҚ докторанттары мен шетелдік авторларға (қазақстандық бірлескен авторларсыз) журналда жариялау тегін.

* Егер мақаланы плагиатқа қарсы немесе рецензент қабылдасамаса, мақала авторға қайта орындауға үшін қайтарылады. Автор мақаланы плагиатқа немесе шолуға 1 рет қайта жібере алады. Мақаланың мазмұнына автор жауапты болып табылады.

Редакция мақалаға әдеби және стилистикалық өңдеу жасаумен айналыспайды.

Талапқа сай рәсімделмеген мақалалар жарияланымға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланың соңғы нұсқасының алынған күні оның редакцияға түскен күні болып саналады.

Мақалалар түсу шамасына қарай жарияланады. Журнал бір нөмірде мақала саны 35-тен аспайтындай болып шығарылады.

Журналдарды шығару мерзімділігі - жылына 4 рет (тоқсан сайын).

Мақаланы беру мерзімі:

- бірінші тоқсан 10 ақпанға дейін;
- екінші тоқсан 10 мамырға дейін;
- үшінші тоқсан 10 тамызға дейін;
- төртінші тоқсан 10 қарашаға дейін.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми журналы жылына 4 рет рет желілік (электрондық) форматта журнал нөмірлерінің жариялануының төмендегідей белгіленген мерзімдерінде шығарылады:

- бірінші нөмір ағымдағы жылдың 30 наурызына дейін шығарылады;
- екінші нөмір-30 маусымға дейін;
- үшінші нөмір-30 қыркүйекке дейін;
- төртінші нөмір-30 желтоқсанға дейін.

Мақаланы (электрондық нұсқасын және төлем туралы түбіртек) төмендегі сайттарға жіберу керек:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz>
- <https://localhistory.tou.edu.kz>

Мақаланы жариялауға ұсыну үшін сайтта тіркеуден өту қажет.

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен автордың арасында) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен айрықшаланады.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандарымен көрсетіледі.

Қос рецензиялау (жасырын) рәсімін жүзеге асыру үшін авторлардан мақаланың екі нұсқасын: біріншісі – жеке деректерді көрсете отырып, екіншісі – жеке деректерді көрсетпей жіберу қажеттілігі сұралады. Жасырын рецензиялау қағидаты бұзылған жағдайда мақала қаралмайды.

Мақалалар қатаң түрде төмендегі ережелерге сәйкес ресімделуі керек:

- Журналдарға барлық ғылыми бағыттар бойынша, электронды нұсқада, «Windows үшін (doc, .docx, .rtf форматтарында) Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) мәтіндік редакторында барлық материалдары бар мақалалар қабылданады.

- Аннотацияларды, әдебиеттерді, кестелерді, суреттер мен математикалық формулаларды қоса алғанда, мақаланың жалпы көлемі **7 беттен кем болмауы және 12 беттен аспауы** тиіс. Беттер жиектері-парақтың барлық жағынан 30 мм; мақала мәтіні: кегль – 14 пункт, гарнитура – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін).

Ғылыми мақаланың құрылымы атауынан, аңдатпадан, түйінді сөздерден, негізгі ережелерден, кіріспеден, материалдар мен әдістерден, нәтижелер мен талқылаудан, қорытындыдан, түйіндерден, қаржыландыру туралы ақпараттан (бар болса), дереккөздердің кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) жазылуының романизацияланған (латын әліпбиімен транслитерацияланған) нұсқасын қоса алғанда, әрбір мақалада пайдаланылған дереккөздердің (әдебиеттердің) тізімінен тұрады, MeCT 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын әліпбиімен транслитерациялау қағидаларын қараңыз.

- Мақалада қамтыуы тиіс:

1. FTAMP (ғылыми-техникалық ақпараттың мемлекетаралық рубрикаторы);

1. DOI – МРНТИ-ден кейін жоғарғы оң жақ бұрышта (журналдың редакциясы тағайындайды және толтырады);

2. Автордың (- лардың) **аты-жөні, тегі** қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (қою қаріппен, ортасында) беріледі;

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен авторлар) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен көрсетіледі.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандармен көрсетіледі.

3. Аффiliation (ұйым (жұмыс (оқу) орны), ел, қала) қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде көрсетіледі. Авторлардың аффiliationсы туралы толық деректер журналдың соңында ұсынылады;

4. **Мақала атауы** мақаланың мазмұнын, тақырыбын және ғылыми зерттеу нәтижелерін көрсетуі керек. Мақала атауында ақпараттық мазмұн, қызығушылық туғызушылық және бірегейлік болуы қажет (12 сөзден аспайтын, бас әріптермен, қалың қаріппен, ортасында, үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі);

5. **Аңдатпа** мақаланың мақсатын, мазмұнын, түрін, нысанын және басқа да ерекшеліктерін қысқаша сипаттауы керек. Автордың пікірінше, негізгі

және құнды кезеңдер, нысандар, олардың белгілері мен зерттеу нәтижелері көрсетілуі керек. Қазақ, орыс және ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі (аңдатпаның ұсынылатын көлемі жарияланым тілінде – 150 – ден кем емес, 300 сөзден артық емес, курсивпен, қою шрифтпен, 12 пункт кегльмен, сол және оң жақтағы азат жол 1 см. болуы қажет, үлгіні қараңыз);

6. Түйінді сөздер объект, ғылыми сала және зерттеу әдістері терминдерінде мәтіннің мазмұнын көрсететін сөздер жиынтығы (үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде ресімделеді; 12 пункт кегль, курсив, сол-оң жақ шегініс – 1 см.). Ұсынылатын түйінді сөздер саны – 5-8 сөз, түйінді сөз тіркесіндегі сөздер саны 3-тен аспауы қажет. Олар маңыздылығы бойынша анықталады, яғни мақаланың ең маңызды түйінді сөзі тізімде бірінші болуы керек (үлгіні қараңыз);

7. Мақаланың негізгі мәтіні оның бөлімдерінің белгілі бір ретімен орналасытырылып жазылуы тиіс, оған төмендегілер жатады:

- **Кіріспе** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен беріледі). Тақырыптың таңдалуының негіздемесі; тақырыптың немесе мәселенің өзектілігі дәйектеледі. Тақырыптың өзектілігі осы нысананы зерттеуге деген жалпы қызығушылықтың барысы арқылы, бірақ аталмыш мәселенің шешімі толық болмауымен анықталады, ол тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен дәлелденеді.

- **Материалдар мен әдістер** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі). Олар материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек.

- **Нәтижелер және талқылау** (сол жақ шетінен 1 см абзац, қалың әріптермен, 14 пункт кегль). Сіз қол жеткізген зерттеу нәтижелері талданады және талқыланады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер бойынша қорытындылар келтіріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда сіздің жұмысыңыздың нәтижелерін талдау және алдыңғы жұмыстармен, талдаулармен және қорытындылармен салыстырғанда тиісті нәтижелерді талқылау қажет.

- **Қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса)** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі).

- **Қорытындылар** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен).

Қорытындылар – аталмыш кезеңдегі жұмысты қорытындылау және түйінін жасау; автор ұсынған тұжырымның ақиқатын растау және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми тұжырымның өзгеруі туралы автордың қорытындысы. Қорытындылар дерексіз болмауы керек, олар белгілі бір

ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін жалпылау, әрі қарай жұмыс істеу ұсыныстарын немесе мүмкіндіктерін сипаттайтындай дәрежеде болуы керек.

- **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі** (қою әріптермен кегль-14 пункт, ортасында) мыналарды қамтиды:

Мақала және пайдаланылған қайнаркөздер тізімі МЕСТ 7.5-98; МЕСТ 7.1-2003 сәйкес жасалуы керек (үлгіні қараңыз).

Дереккөздердің реттілігі келесі тәртіппен анықталады: алдымен дәйекті сілтемелер, яғни мақаланың өзінде кезектілік бойынша сілтеме жасайтын көздер. Содан кейін сілтемелері жоқ қосымша көздер, яғни мақалада болмаған, бірақ сіз оқырмандарға параллельді жұмыстар сияқты танысу үшін ұсынған қайнаркөздер көрсетіледі. Көлемі 10-нан кем емес, 20-дан аспайтын атаулар (мақалада сілтемелер мен ескертпелер толассыз нөмірлеумен белгіленеді және тік жақшаға салынады), негізінен соңғы 10-15 жылда жарық көрген әдебиеттер алынады.

Пайдаланылған қайнар көздер кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: 1) түпнұсқада (дереккөздер орыс, қазақ және ағылшын не неміс тілдерінде көрсетіледі); 2) дереккөздерді кириллицамен жазудың романизацияланған нұсқасы (қазақ және орыс тілдерінде), яғни латын әліпбиімен транслитерацияланады. МЕСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын алфавитімен транслитерациялау ережелерін қараңыз.

МЕСТ бойынша онлайн Транслитерация қызметі –<https://transliteration-online.ru/>Кирилл жазуының латын әліпбиімен транслитерациялануы ережелері.

Романизацияланған әдебиеттер тізімі келесідей болуы керек: автор(-лар) (транслитерация немесе бар болса ағылшын тіліндегі нұсқасы) → мақала атауы транслитерацияланған нұсқада → [мақала атауын ағылшын тіліне шаршы жақшада аудару] → қазақ немесе орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе бар болса ағылшынша атауы) → ағылшын тіліндегі белгілері бар шығыс деректері.

- **Иллюстрациялар, суреттер тізімі** және олардың сурет астындағы жазулары мақала мәтіні бойынша ұсынылады. Электрондық нұсқада суреттер мен иллюстрациялар кемінде 300 dpi рұқсаты бар TIFF немесе JPG форматында ұсынылады.

- **Математикалық формулалар** Microsoft Equation Editor-да терілуі керек (әр формула бір объект).

Жеке бетте (мақаладан кейін)

Электрондық нұсқада толық почталық мекен-жайлар, қызметтік және үй телефондарының нөмірлері, e-mail (редакцияның авторлармен байланысы үшін телефон нөмірлері, жарияланбайды) көрсетіледі;

Авторлар туралы мәліметтер

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Тегі Аты Әкесінің аты (толық)		
Лауазымы, ғылыми дәрежесі, атағы		
Ұйым		
Қала		
Индекс		
Ел		
E-mail		
Телефон		

**ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
научных журналов НАО «Торайғыров университет»
«Вестник Торайғыров университета»,**

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

* В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.

* Количество соавторов одной статьи не более 5.

* Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 % (согласно решению редакционной коллегии).

* Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

* Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.

* Двойное рецензирование (слепое) проводится конфиденциально, автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.

* Квитанция об оплате предоставляется после принятия статей к публикации. Стоимость публикации в журнале за страницу 1000 (одна тысяча) тенге.

* докторантам НАО «Торайғыров университет» и иностранным авторам (без казахстанских соавторов) публикация в журнале бесплатно.

* Если статья отклонена антиплагиатом или рецензентом статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензирования 1 раз. Ответственность за содержание статьи несет автор.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления. Журнал формируется исходя из количества не более 35 статей в одном номере.

Периодичность издания журналов – 4 раза в год (ежеквартально).

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 10 февраля;
- второй квартал до 10 мая;
- третий квартал до 10 августа;
- четвертый квартал до 10 ноября.

Научный журнал «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» выпускается с периодичностью 4 раза в год в сетевом (электронном) формате в следующие установленные сроки выхода номеров журнала:

- первый номер выпускается до 30 марта текущего года;
- второй номер – до 30 июня;
- третий номер – до 30 сентября;
- четвертый номер – до 30 декабря.

Статью (электронную версию и квитанции об оплате) следует направлять на сайтах:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz/>
- <https://localhistory.tou.edu.kz/>

Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте.

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

Для осуществления процедуры двойного рецензирования (слепого), авторам необходимо отправлять два варианта статьи: первый – с указанием личных данных, второй – без указания личных данных. При нарушении принципа слепого рецензирования статья не рассматривается.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, в электронном варианте со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для Windows» (в форматах .doc, .docx, .rtf).

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы должен составлять **не менее 7 и не более 12 страниц печатного текста**. Поля страниц – 30 мм со всех сторон листа; Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).

Структура научной статьи включает название, аннотация, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список использованных источников (литературы) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Статья должна содержать:

1. **МРНТИ** (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2. **DOI** – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3. **Инициалы** (имя, отчество) **Фамилия** автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (жирным шрифтом, по центру);

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

4. **Аффилиация** (организация (место работы (учебы)), страна, город) – на казахском, русском и английском языках. Полные данные об аффилиации авторов представляются в конце журнала;

5. **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий);

6. **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (рекомендуемый объем аннотации на языке публикации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец);

7. **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

8. **Основной текст** статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

- **Введение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

- **Материалы и методы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

- **Результаты и обсуждение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

- **Информацию о финансировании (при наличии)** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

- **Выводы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той

или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников** (жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре) включает в себя:

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее 10, не более чем 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки), преимущественно за последние 10-15 лет.

В случае наличия в списке использованных источников работ на кириллице (на казахском и русском языках), необходимо представить список литературы в двух вариантах: 1) в оригинале (указываются источники на русском, казахском и английском либо немецком языках); 2) романизированный вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках), то есть транслитерация латинским алфавитом. см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Онлайн сервис Транслитерация по ГОСТу – <https://transliteration-online.ru/>

Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом: автор(-ы) (транслитерация либо англоязычный вариант при его наличии) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название при его наличии) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

Иллюстрации, перечень рисунков и подрисуночные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номера телефонов для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)		
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ

FTAMP 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

***С. К. Антикеева**

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: теориялық модель, құзыреттер, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыс – бұл біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа мамандық. Сондықтан қазіргі кезеңде әлеуметтік қызметкерлерді оқыту педагогикалық мақсаттарды тұжырымдауда, оқу процесінің мазмұны мен технологияларында көрініс табатын жеткілікті дамыған білім беру стандарттарының болуымен сипатталмайды.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау; Қоғамдық бірлестіктерді ашу бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламаларының мазмұнын талдау; модельдеу; педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту; сұрау әдістері (әңгімелесу, сауалнама, сұхбат); бақылау; мамандар қызметінің өнімдерін талдау; эксперимент, эксперименттік деректерді өңдеуге арналған математикалық статистика әдістері.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы

Нәтижелер және талқылау

Біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастыру және дамыту процесінің негізін құрайтын объективті заңдылықтарды түсіну үшін олардың моделін нақты түсіну қажет.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Қортынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың теориялық моделі оны жүзеге асырудың үш деңгейін қамтиды деп қорытынды жасауға болады.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИПК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайғырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Алматы : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraiyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

*С. К. Антикеева

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

*S. K. Antikeeva

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования,

уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Авторлар туралы ақпарат

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

МРНТИ 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

***С. К. Антикеева**

Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В

модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

Введение

Социальная работа – относительно новая для нашей страны профессия. Поэтому обучение социальных работников на современной стадии не характеризуется наличием достаточно разработанных образовательных стандартов, которые находили бы выражение в формулировке педагогических целей, в содержании, технологиях учебного процесса.

Продолжение текста публикуемого материала

Материалы и методы

Теоретический анализ научной психолого-педагогической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по открытию общественных объединений; анализ содержания программ курсов повышения квалификации социальных работников; моделирование; анализ и обобщение педагогического опыта; опросные методы (беседа, анкетирование, интервьюирование); наблюдение; анализ продуктов деятельности специалистов; эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных.

Продолжение текста публикуемого материала

Результаты и обсуждение

Чтобы понять объективные закономерности, лежащие в основе процесса формирования и развития личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, необходимо четко представлять себе их модель.

*Продолжение текста публикуемого материала***Выводы**

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации содержит три уровня ее реализации.

*Продолжение текста публикуемого материала***Список использованных источников**

- 1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.
- 2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.
- 3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.
- 4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.
- 5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.
- 6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.
- 7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.
- 8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.
- 9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.
- 10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

- 1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.
- 2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.
- 3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.
- 4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.
- 5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.
- 6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.
- 7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.
- 8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.
- 9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.
- 10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

С. К. Антикеева

Торайғыров университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзыреттілік, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

S. K. Antikeeva

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikayeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraihyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

**«Торайғыров университеті» КеАҚ
«Торайғыров университеті Хабаршысы»
ғылыми журналдарының
ЖАРИЯЛАУ ЭТИКАСЫ**

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналдарының редакциялық алқасы өздерінің кәсіби қызметінде «Торайғыров университеті» КеАҚ ғылыми журналдарының жариялау этикасының қағидаттары мен нормаларын ұстанады. Жарияланым этикасы жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) халықаралық жарияланымдық этикалық нормаларына, Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық қағидаттарына, «Торайғыров университет» КеАҚ Академиялық адалдық кодексіне сәйкес әзірленді.

Жарияланым этикасы редакторлардың, рецензенттер мен авторлардың этикалық мінез-құлқының нормаларын, қағидаттарын мен стандарттарын, мүдделер қақтығысын, әдепке жат мінез-құлықты анықтау жөніндегі шараларды, мақаланы алып қою (ретракция), түзету және теріске шығару жөніндегі нұсқаулықтарды айқындайды.

Жариялау процесінің барлық қатысушылары жариялау этикасының қағидаттарын, нормаларын мен стандарттарын сақтайды.

Ғылыми журналдың сапасы барлық авторлардың теңдігі, құпиялық қағидаты, бір реттік Жарияланымдар, қолжазба авторлығы, бірегейлік қағидаты, дереккөздерді растау қағидаты, рецензиялаудың объективтілігі және уақтылығы қағидаттарын жариялау процесіне қатысушылардың қағидаттарын орындаумен қамтамасыз етіледі.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының редакциялық алқа мүшелерінің құқықтары мен міндеттері 8.12.3-20 СМЖ ҰС ғылыми-баспа қызметін басқарумен анықталды.

Рецензенттердің құқықтары мен міндеттері

«Торайғыров университетінің хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы» ғылыми журналдарының, «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының рецензенттері объективтілік қағидатын басшылыққа алуға міндетті.

Қолжазба авторына қатысты жеке сынға жол берілмейді. Рецензент өз ескертулерін дәлелдеуі және қолжазбаны қабылдау немесе оны қабылдамау туралы өз шешімін негіздеуі тиіс.

Автордың (лардың) ұлты, діни тиесілігі, саяси немесе өзге де көзқарастары рецензенттің (- тердің) қолжазбаны рецензиялау процесінде назарға алынбауы және ескерілмеуі тиіс.

Рецензент жасаған сараптамалық бағалау редакцияның жариялау туралы шешім қабылдауына ықпал етуі және авторға қолжазбаны жақсартуға көмектесуі керек.

Қолжазбаны жариялауға қабылдау, авторға жұмысты өзгертуге немесе пысықтауға қайтару немесе жарияланымнан бас тарту туралы шешімді рецензиялау нәтижелеріне сүйене отырып, редакция алқасы қабылдайды.

Уақытылы қарау принципі. Рецензент рецензияны редакция белгілеген мерзімде, бірақ қолжазбаны рецензиялауға алған сәттен бастап 2-4 аптадан кешіктірмей ұсынуға міндетті. Егер мақаланы қарау және рецензияны белгіленген мерзімде дайындау мүмкін болмаса, рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлауы тиіс.

Ұсынылған қолжазбаны рецензиялау кезінде оның біліктілігі сәйкес келмейді немесе шешім қабылдау үшін жеткіліксіз деп санайтын рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлап, қолжазбаны рецензиялаудан бас тартуы керек.

Рецензент тарапынан құпиялық қағидасы. Рецензентке рецензиялауға ұсынылған қолжазба құпия материал ретінде қарастырылуы керек. Рецензент журналдың ғылыми редакторының және/немесе автордың тарапынан жазбаша рұқсат алғаннан кейін ғана оны көрсетуге және/немесе басқа адамдармен талқылауға құқылы.

Рецензиялау және жариялау процесін қамтамасыз ету барысында алынған ғылыми жұмыстың ақпараты мен идеяларын рецензент(-тер) жеке пайда алу үшін пайдаланбауы тиіс.

Қайнаркөздерді растау принципі. Рецензент қарастырылып отырған қолжазбаның зерттеу нәтижелеріне әсер ететін, бірақ автор(-лар) келтірмеген ғылыми жұмыстарды көрсетуі тиіс. Сондай-ақ, рецензент ғылыми редактордың назарын қарастырылып отырған қолжазба мен бұрын жарияланған жұмыс арасындағы айтарлықтай ұқсастыққа немесе сәйкестікке аударуы керек.

Егер рецензенттің қолжазбада плагиат, көшіріп алу, жалған және ойдан шығарылған материалдар немесе зерттеу нәтижелері бар деп пайымдауға жеткілікті негіздері болса, онда ол қолжазбаны жариялауға жібермеуі және журналдың ғылыми редакторына жарияланым және ғылыми этика қағидаттарының, стандарттары мен нормаларының анықталған бұзушылықтары туралы хабарлауға тиіс.

Авторлардың құқықтары мен міндеттері

Жариялау этикасы келесі принциптерді сақтауға негізделген:

Жарияланымның бір мәртелігі. Автор (лар) редакцияға ұсынылған мақала қолжазбасы басқа басылымдарға қарау үшін ұсынылмағанына кепілдік береді. Қолжазбаны бір уақытта бірнеше журналдарда/басылымдарда ұсынуға жол берілмейді және жарияланым этикасының қағидаттарын, стандарттары мен нормаларын өрескел бұзу болып табылады.

Қолжазбаның авторлығы. Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан адам (екі немесе одан да көп бірлескен авторлармен) корреспондент-автор болып табылады және авторлар тізімінде бірінші болып көрсетіледі.

Әрбір мақала үшін мақаланың соңғы нұсқасын дайындауға, редакциялық алқамен байланысқа жауап беретін хат-хабарға автор тағайындалуы тиіс, оған жеткілікті үлес қосқан зерттеудің барлық қатысушыларын (авторлар саны біреуден көп болса) авторлар тізіміне қосуды қамтамасыз етуі, сондай-ақ жариялау үшін редакцияға ұсыну үшін барлық авторлардан қолжазбаның соңғы нұсқасын мақұлдауы тиіс. Қолжазбада / мақалада көрсетілген барлық авторлар жұмыстың мазмұнына жауап береді.

Бірегейлік принципі. Автор (- лар) қолжазбада баяндалған зерттеу нәтижелері бірегей өзіндік жұмыс болып табылатындығына және процесте анықталуы мүмкін көшіріп алулар мен плагиаттарды қамтымайтындығына кепілдік береді.

Авторлар этикаға жаппайтын мінез-құлық, плагиат, өзін-өзі плагиаттау, өзін-өзі сілтеме жасау, бұрмалау, жинақтау, деректерді бұрмалап көрсету, жалған авторлық, қайталану, мүдделер қақтығысы және алдау белгілері бар мақалаларды жариялауға бергені үшін жауапты болады.

Қайнаркөздерді растау принципі. Автор(-лар) зерттеу барысында өзі пайдаланған ғылыми және өзге де дереккөздерді дұрыс көрсетуге міндетті болады. Бөтен жұмыстардың қандай да бір бөліктері пайдаланылған және / немесе басқа автордың (-лардың) пікірлері алынған жағдайда қолжазбада түпнұсқаның авторы (лары) көрсетілген библиографиялық сілтемелер көрсетілуі тиіс. Күмәнді көздерден алынған ақпарат қолжазбаны ресімдеу кезінде пайдаланылмауға тиіс.

Егер рецензенттерде, ғылыми редакторларда, журналдың редколлегия мүшелерінде (мүшелерінде) зерттеу нәтижелерінің шынайылығы мен бірегейлігіне күмән туындаған жағдайда, автор (-лар) қолжазбада келтірілген нәтижелерді немесе фактілерді растау үшін қосымша материалдарды ұсынуы тиіс.

Жариялау процесінде қателерді түзету. Жариялау процесінің кез келген сатысында жұмыста қателер мен дәлсіздіктер анықталған жағдайда, авторлар бұл туралы ғылыми редакторға жедел хабарлауға және тиісті түзету

журналының (Erratum немесе Corrigendum) сайтында түсініктемелермен жариялау үшін қатені жоюға немесе түзетуге көмектеседі. Түзетуге болмайтын өрескел қателер анықталған жағдайда автор (лар) қолжазбаны/мақаланы кері қайтарып алуы тиіс.

Жариялау этикасын сақтау принципі. Авторлар сынмен немесе зерттеуге қатысты ескертулермен, сондай-ақ рецензиялау және жариялау бойынша редакциямен өзара әрекеттерге қатысты этикалық нормаларды сақтауға міндетті. Авторлардың этикалық қағидаларды сақтамауы жарияланымдар этикасын өрескел бұзуы деп бағаланады және қолжазбаны рецензиялаудан және/немесе жариялаудан алып тастауға негіз береді.

Мүдделер қақтығысы

Жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) анықтамасы бойынша мүдделер қақтығысы – бұл авторлар, рецензенттер немесе редакциялық алқа мүшелері жарияланатын материалға қатысты олардың пайымдарына әсер ете алатын жасырын мүдделері бар жанжалды жағдайлар. Мүдделер қақтығысы рецензенттің және редколлегия мүшелерінің ғылыми пікіріне, нәтижесінде қолжазбаны жариялауға қатысты редколлегияның шешіміне әсер етуі мүмкін қаржылық, жеке немесе кәсіби жағдайлар болған кезде пайда болады.

Бас редактор, редакция алқасының мүшесі және рецензенттер редакциялық алқаның шешіміне әсер етуі мүмкін ықтимал мүдделер қақтығысы туралы хабардар етуі тиіс. Редакциялық алқа мүшелері, егер олар қолжазба авторының (-ларының) зерттеу нәтижелерімен байланысты қандай да бір бәсекелестік қатынастарда болса не мүдделер қайшылығы өзге болса, қолжазбаны қараудан бас тартуға тиіс.

Қолжазбаны журналға қарауға берген кезде автор(-лар) қолжазбаның мазмұнында зерттеуді қаржыландырудың барлық көздері көрсетілгенін мәлімдейді; сондай-ақ қарауға берілген қолжазбаға қатысты мүдделер қақтығысын тудыруы мүмкін қандай коммерциялық, қаржылық, жеке немесе кәсіби факторлар бар екенін көрсетеді. Автор (лар), хатта мүдделер қақтығысы болған жағдайда, олардың пікірінше, олардың қолжазбасын объективті бағалай алмайтын ғалымдарды көрсете алады.

Рецензент қолжазбаға қатысы бар авторлардың біреуімен бәсекелестіктен, ынтымақтастықтан немесе басқа да қатынастардан туындайтын мүдделер қақтығысына себеп болуы мүмкін қолжазбаларды қарамауы тиіс.

Қолжазбаның мазмұнымен мүдделер қақтығысы болған жағдайда жауапты хатшы бұл туралы бас редакторға хабарлауы тиіс, одан кейін қолжазба басқа рецензентке беріледі.

Қарау және рецензиялау процесінде қатысушылар арасындағы мүдделер қақтығысының болуы қолжазба қабылданбайды дегенді білдірмейді.

Барлық мүдделі тұлғалар, мүмкіндігінше, жарияланымның барлық кезеңдерінде кез-келген вариацияда мүдделер қақтығысының туындауын болдырмауы керек. Мүдделер қақтығысы туындаған жағдайда, осы қақтығысты анықтаған адам дереу редакцияға хабарлауы керек. Бұл жариялау және ғылыми этика қағидаларын, стандарттары мен нормаларын бұзудың кез-келген басқа жағдайларына қатысты.

Этикаға жат мінез-құлық

Егер өз мақалаларына өз бетінше рецензия берілсе, келісімшарттық және жалған рецензиялау жағдайында, ғылыми зерттеу нәтижелерін жариялау, жалған авторлық, жалған ғылыми мәтіндерді жариялау және зерттеу нәтижелерін жасау, жалған жалған ғылыми мәтіндерді жариялау, мақалалардың қолжазбаларын авторлардың рұқсатынсыз басқа басылымдарға беру, авторлардың материалдарын үшінші тұлғаларға беру үшін агенттік қызметтерге жүгіну жағдайында, шарттар авторлық құқықтар мен редакциялық процестердің құпиялылық қағидаттары бұзылған кезде, дәйексөз, плагиат қолданылған жағдайда авторлардың, редакторлардың немесе баспагердің әрекеттері этикаға жат мінез-құлық болып саналады.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА
научных журналов НАО «Торайғыров университет»
«Вестник Торайғыров университета»

Редакционная коллегия научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» в своей профессиональной деятельности придерживаются принципов и норм Публикационной этики научных журналов НАО «Торайғыров университет». Публикационная этика разработана в соответствии с международной публикационной этической нормой Комитета по публикационной этике (COPE), этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier), Кодекса академической честности НАО «Торайғыров университет».

Публикационная этика определяет нормы, принципы и стандарты этического поведения редакторов, рецензентов и авторов, меры по выявлению конфликтов интересов, незачинного поведения, инструкции по изъятию (ретракции), исправлению и опровержению статьи.

Все участники процесса публикации, соблюдают принципы, нормы и стандарты публикационной этики.

Качество научного журнала обеспечивается исполнением принципов участников процесса публикации: равенства всех авторов, принцип конфиденциальности, однократные публикации, авторства рукописи, принцип оригинальности, принцип подтверждения источников, принцип объективности и своевременности рецензирования.

Права и обязанности членов редакционных коллегий научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» определены СО СМК 8.12.3-20 Управление научно-издательской деятельностью.

Права и обязанности рецензентов

Рецензенты научных журналов «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана», научно-популярного журнала «Краеведение», обязаны руководствоваться принципом объективности.

Персональная критика в адрес автора(-ов) рукописи недопустима. Рецензент должен аргументировать свои замечания и обосновывать свое решение о принятии рукописи или о ее отклонении.

Национальность, религиозная принадлежность, политические или иные взгляды автора(-ов) не должны приниматься во внимание и учитываться в процессе рецензирования рукописи рецензентом(-ами).

Экспертная оценка, составленная рецензентом должна способствовать принятию решения редакцией о публикации и помогать автору улучшить рукопись.

Решение о принятии рукописи к публикации, возвращение работы автору на изменение или доработку, либо решение об отклонении от публикации принимается редколлегией опираясь на результаты рецензирования.

Принцип своевременности рецензирования. Рецензент обязан предоставить рецензию в срок, определенный редакцией, но не позднее 2-4 недель с момента получения рукописи на рецензирование. Если рассмотрение статьи и подготовка рецензии в назначенные сроки невозможны, то рецензент должен незамедлительно уведомить об этом научного редактора.

Рецензент, который считает, что его квалификация не соответствует либо недостаточна для принятия решения при рецензировании предоставленной рукописи должен незамедлительно сообщить об этом научному редактору и отказаться от рецензирования рукописи.

Принцип конфиденциальности со стороны рецензента. Рукопись, предоставленная рецензенту на рецензирование должна рассматриваться как конфиденциальный материал. Рецензент имеет право демонстрировать ее и/или обсуждать с другими лицами только после получения письменного разрешения со стороны научного редактора журнала и/или автора(-ов).

Информация и идеи научной работы, полученные в ходе рецензирования и обеспечения публикационного процесса, не должны быть использованы рецензентом(-ами) для получения личной выгоды.

Принцип подтверждения источников. Рецензент должен указать научные работы, которые оказали бы влияние на исследовательские результаты рассматриваемой рукописи, но не были приведены автором(-ами). Также рецензент обязан обратить внимание научного редактора на значительное сходство или совпадение между рассматриваемой рукописью и ранее опубликованной работой, о котором ему известно.

Если у рецензента имеются достаточные основания полагать, что в рукописи содержится плагиат, некорректные заимствования, ложные и сфабрикованные материалы или результаты исследования, то он не должен допустить рукопись к публикации и проинформировать научного редактора журнала о выявленных нарушениях принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Права и обязанности авторов

Публикационная этика базируется на соблюдении принципов:

Однократность публикации. Автор(-ы) гарантируют что представленная в редакцию рукопись статьи не была представлена для рассмотрения в

другие издания. Представление рукописи одновременно в нескольких журналах/изданиях неприемлемо и является грубым нарушением принципов, стандартов и норм публикационной этики.

Авторство рукописи. Лицо, которое внесло наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и указывается первым в списке авторов.

Для каждой статьи должен быть назначен автор для корреспонденции, который отвечает за подготовку финальной версии статьи, коммуникацию с редколлекцией, должен обеспечить включение всех участников исследования (при количестве авторов более одного), внесших в него достаточный вклад, в список авторов, а также получить одобрение окончательной версии рукописи от всех авторов для представления в редакцию для публикации. Все авторы, указанные в рукописи/статье, несут ответственность за содержание работы.

Принцип оригинальности. Автор(-ы) гарантирует, что результаты исследования, изложенные в рукописи, представляют собой оригинальную самостоятельную работу, и не содержат некорректных заимствований и плагиата, которые могут быть выявлены в процессе.

Авторы несут ответственность за публикацию статей с признаками неэтичного поведения, плагиата, самоплагиата, самоцитирования, фальсификации, фабрикации, искажения данных, ложного авторства, дублирования, конфликта интересов и обмана.

Принцип подтверждения источников. Автор(ы) обязуется правильно указывать научные и иные источники, которые он(и) использовал(и) в ходе исследования. В случае использования каких-либо частей чужих работ и/или заимствования утверждений другого автора(-ов) в рукописи должны быть указаны библиографические ссылки с указанием автора(-ов) первоисточника. Информация, полученная из сомнительных источников не должна использоваться при оформлении рукописи.

В случае, если у рецензентов, научного редактора, члена(-ов) редколлекции журнала возникают сомнения подлинности и достоверности результатов исследования, автор(-ы) должны предоставить дополнительные материалы для подтверждения результатов или фактов, приводимых в рукописи.

Исправление ошибок в процессе публикации. В случае выявления ошибок и неточностей в работе на любой стадии публикационного процесса авторы обязуются в срочном порядке сообщить об этом научному редактору и оказать помощь в устранении или исправлении ошибки для публикации на сайте журнала соответствующей коррекции (Erratum или Corrigendum) с комментариями. В случае обнаружения грубых ошибок, которые невозможно исправить, автор(-ы) должен(-ны) отозвать рукопись/статью.

Принцип соблюдения публикационной этики. Авторы обязаны соблюдать этические нормы, связанные с критикой или замечаниями в отношении исследований, а также в отношении взаимодействия с редакцией по поводу рецензирования и публикации. Несоблюдение этических принципов авторами расценивается как грубое нарушение этики публикаций и дает основание для снятия рукописи с рецензирования и/или публикации.

Конфликт интересов

Конфликт интересов, по определению Комитета по публикационной этике (COPE), это конфликтные ситуации, в которых авторы, рецензенты или члены редколлекции имеют неявные интересы, способные повлиять на их суждения касательно публикуемого материала. Конфликт интересов появляется, когда имеются финансовые, личные или профессиональные условия, которые могут повлиять на научное суждение рецензента и членов редколлекции, и, как результат, на решение редколлекции относительно публикации рукописи.

Главный редактор, член редколлекции и рецензенты должны оповестить о потенциальном конфликте интересов, который может как-то повлиять на решение редакционной коллегии. Члены редколлекции должны отказаться от рассмотрения рукописи, если они состоят в каких-либо конкурентных отношениях, связанных с результатами исследования автора(-ов) рукописи, либо если существует иной конфликт интересов.

При подаче рукописи на рассмотрение в журнал, автор(-ы) заявляет о том, что в содержании рукописи указаны все источники финансирования исследования; также указывают, какие имеются коммерческие, финансовые, личные или профессиональные факторы, которые могли бы создать конфликт интересов в отношении поданной на рассмотрение рукописи. Автор(ы), в письме при наличии конфликта интересов, могут указать ученых, которые, по их мнению, не смогут объективно оценить их рукопись.

Рецензент не должен рассматривать рукописи, которые могут послужить причинами конфликта интересов, проистекающего из конкуренции, сотрудничества или других отношений с кем-либо из авторов, имеющих отношение к рукописи.

В случае наличия конфликта интересов с содержанием рукописи, ответственный секретарь должен известить об этом главного редактора, после чего рукопись передается другому рецензенту.

Существование конфликта интересов между участниками в процессе рассмотрения и рецензирования не значит, что рукопись будет отклонена

Всем заинтересованным лицам необходимо, по мере возможности избегать возникновения конфликта интересов в любых вариациях на всех этапах публикации. В случае возникновения какого-либо конфликта

интересов тот, кто обнаружил этот конфликт, должен незамедлительно оповестить об этом редакцию. То же самое касается любых других нарушений принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Неэтичное поведение

Неэтичным поведением считаются действия авторов, редакторов или издателя, в случае самостоятельного предоставления рецензии на собственные статьи, в случае договорного и ложного рецензирования, в условиях обращения к агентским услугам для публикации результатов научного исследования, лжеавторства, фальсификации и фабрикация результатов исследования, публикация недостоверных псевдо-научных текстов, передачи рукописи статей в другие издания без разрешения авторов, передачи материалов авторов третьим лицам, условия когда нарушены авторские права и принципы конфиденциальности редакционных процессов, в случае манипуляции с цитированием, плагиатом.

Теруге 13.03.2023 ж. жіберілді. Басуға 31.03.2023 ж. қол қойылды.

Электронды баспа
3,40 МБ RAM

Шартты баспа табағы 25,38. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова
Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Тапсырыс № 4037

Сдано в набор 13.03.2023 г. Подписано в печать 31.03.2023 г.

Электронное издание
3,40 МБ RAM

Усл. печ. л. 25,38. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова
Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Заказ № 4037

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69
e-mail: kereku@tou.edu.kz
www.vestnik.tou.edu.kz